فەلسەفەی شەریعەت

وەرگێڕانی: تۆفیق کەریم

فەلسەفەی شەریعەت

نووسینی

دکتۆر مصطفى زەڵمی

وەرگێڕانی

تۆفیق کەریم

سەرپەرشتیاری پرۆژە
ڕێدار ڕەئوف ئەحمەد

فلسفة الشريعة

فەلسەفەی شەریعەت

نووسینی : دکتۆر مصطفی زەڵمی
وەرگێڕانی : تۆفیق کەریم
نەخشەسازی : جمعە صدیق کاکە
نۆرەی چاپ : چاپی یەکەم ٢٠١٧

نرخی هەر بیست و شەش بەرگ
٢٥٠,٠٠٠ دینار

لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان ژمارەی سپاردنی (٧٤٤) ساڵی ٢٠١٦ی پێدراوە

﴿ إِنَّ فِي خَلْقِ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ وَٱخْتِلَٰفِ ٱلَّيْلِ وَٱلنَّهَارِ لَءَايَٰتٍ لِّأُو۟لِى ٱلْأَلْبَٰبِ ﴿١٩٠﴾ ٱلَّذِينَ يَذْكُرُونَ ٱللَّهَ قِيَٰمًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِى خَلْقِ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَٰذَا بَٰطِلًا سُبْحَٰنَكَ فَقِنَا عَذَابَ ٱلنَّارِ ﴿١٩١﴾ ﴾

سورة آل عمران : ١٩٠-١٩١

(إنَّما بعثتُ لأتمِّمَ مَكارِمَ الأخلاقِ)

البخاري/ ٢٧٣

ناوەرۆك

پێشەكی

سرووشتی بابەتەكە دەخوازێت بەسەر شەش بەشدا دابەشی بكەین:

بەشی یەكەم: ناساندنی فەلسەفەی شەریعەت.

بەشی دووەم: فەلسەفەی پەرستش كە یان تەنها پەرستشێكی جەستەییە، وەك: نوێژو رۆژوو، یان تەنها پەرستشێكی داراییە وەك: زەكاتو بەخشین لەرێی خوادا، یان پێكهاتەیەكە لە هەردوو پەرستشەكە ـ جەستەییو دارایی ـ وەك حەجو جیهاد.

بەشی سێیەم: فەلسەفەی حوكمە خێزانییەكان.

بەشی چوارەم: فەلسەفەی حوكمە مامەڵە داراییەكان.

بشی پێنجەم: فەلسەفەی حەرامكردنی تاوانو مسۆگەربوونی سزا.

بەشی شەشەم: فەلسەفەی حوكمە دادگاییو دادخوازییەكانی.

فەسڵی یەکەم

ناساندنی فەلسەفەی شەریعەت

لێکۆڵینەوەی ئەم بابەتە بەسەر دوو باشدا دابەش دەکرێت:

باسی یەکەم بۆ ناساندنی فەلسەفە تەرخان دەکرێت.

باسی دووەمیش بۆ ناساندنی شەریعەت.

باسی یەکەم:
ناساندنی فەلسەفە

وشەی فەلسەفە هێنراوەتە نێو زمانی عەرەبی، لە بنەڕەتدا یۆنانیە و لە (فیلا ـ سۆفیا)، یان (فیلۆ ـ سۆفیا)وە وەرگیراوە.[1]

وشەی فیلا، یان فیلو، یان فەلا، بە مانای خۆشەویستی دێت، وشەی سۆفیا، یان صۆفیاش مەبەست پێی (حیکمەت)ە، بە هەردووکیانەوە دەبن بە (خۆشەویستی حیکمەت) یان (خۆشویستنی حیکمەت)، حیکمەتیش واتە (مەعریفە)، بەڵام بە مانای دیکەش بەکارهاتووە، وەك: توانستی زانستی لە بەگەڕخستنی ئامێرو کار بەڕێوەبردن، یان ڕاهاتنی پاش ئەزموونێکی درێژخایەن و لێکۆڵینەوەی مەسەلە جیاوازەکان.[2]

وشەی (حیکمەت) لە چەند شوێنێکی قورئانی پیرۆزدا بە مانای (فەلسەفە) هاتووە وەك: (ومن يؤت الحكمة فقد أوتي خيراً كثيراً)[3] واتە: مەعریفەیەك کە بتگەیەنێت بە کاری بەکەڵك.

فەیلەسووفیش ئەو کەسەیە فەلسەفە بەکاردەهێنێت، یان فەلسەفەزانە، دەوترێت پێشینان حەکیمییان پێ وتووە، فیساگۆریس (نزیکەی ٥٠٣ پ. ز) یەکەم کەس بووە ناوی لەخۆی ناوە فەیلەسووف،، واتە: خۆشەویستی حیکمەت، بەڵام ناوی خۆی نەنا

---

[1] موسوعة الفلاسفة للدكتور عبدالمنعم الحنفي / ٢/ ٩٨٣/ المعجم الفلسفي عند العرب الدكتور عبدالأمير الأعسم/ ص٢٠٦.

[2] موسوعة الفلسفة والفلاسفة / المرجع السابق ٢/٩٨٣.

[3] سورة البقرة /٢٦٩.

حەکیم، چونکە بە بڕوای ئەو دەبێت تەنها بە خودا بووترێت (حەکیم). [1]

فەلسەفەش لای فەیلەسووفە یۆنانییە کۆنەکان بریتی بوو لە: گەڕان بەدوای سروشتی بوونەوەرو رەگەزو پێکهاتەکانی‌و هەوڵدان بۆ دۆزینەوەی ریشەی بوونەوەرو دروستبوونی، دیارترین ئەو فەیلەسووفانەش تالیس بوو (٦٢٣ـ ٥٤٦ پ.ن) کە حەکیمێکی یۆنانی بوو گرنگی بە گەردوونناسیی دەدا، هەر ئەویش بوو پێشبینی مانگگیرانەکەی ساڵی (٥٨٥ پ.ن) کرد، پاشان فەلسەفە بۆ مانای دیکە بەکارهێنرا کە سورەتی ناو بوونەوەرو شتی دیکەشی دەگرتەوە.

فەلسەفە لە زاراوەی فەلسەفییدا چەند پێناسەیەکی هەیە کە هەندێکان دەخەینە روو:

أ/ سوقرات[2] (٤٦٩ـ٣٩٩) پێناسەی وادەکات: گەڕانی عەقڵە بەدوای ناوەڕۆکی ئەو شتانەی دەمانگەیەننە چاکە.

لە پێناسەیەکی دیکەدا دەڵێت: دەگەڕێت بە دوای بوونەوەرە سرووشتییەکان‌و جوانی رێکخستن‌و بنەما و یەکەم هۆی بوونیان.

کەموکوڕیی‌و خەوشیی ئەم دوو پێناسەیەی فەلسەفە بەبۆچوونی ئێمە، ئەوەیە: فەلسەفە خودی گەڕان‌و پشکنینەکە نییە، بەڵکو ئەنجامەکەیەتی لە بینینی نهێنییەکانی بوونەوەرو زانینی یەکەم هۆی بوونی بوونەوەر.

---

[1] المعجم الفلسفي / المرجع السابق /ص١٧٣.

[2] فەیلەسوفێکی یۆنانی شاری ئەسینایە، حوکمی لەسێدارەدانی درلو جێبەجێشکرا، لەبەرئەوەی باوەڕی بە خواکانی شارەکە نەبوو. لە بیروبۆچوونەکانی: (چاکە مەعریفەیە و خراپەش نامەعریفەیە) دەشڵێت: (قانون ئەومیە بەهێزترین دەسەڵاتدار پێی خۆشە)، دەشڵێت: (رێز لە قانون بگرە با ستەمکاریش بێت)، دەگێڕنەوە هەندێك لە هاوڕێکانی لە زینداندا پەیوەندییان پێوە کرد و پێشنیازیان بۆ کرد بە پەنهانی بیفرێنن، تا لە حوکمی لەسێدارەدانەکە قوتاری بکەن، بەڵام قبوڵی نەکردبوو، چونکە پێشتر وتبووی: رێز لە قانون بگرە با ستەمکاریش بێت.

ب/ ئەفلاتوون[1] (٣٤٧ـ٤٥٧ پ.ن) بەم شێوەیە دەیناسێنێت: گەڕانە بۆ کرۆکی بوونەکانو یاسا جوانەکەیان تا یەکەم بەدیهێنەریان بناسرێت، شەرەفی سەرتۆپی هەموو زانستەکانی بەرکەوتووە.

تێبینی دەکرێت پێناسەی ئەم نزیکە لە پێناسەی سوقراتی مامۆستای، کەواتە هەمان رەخنەش لەسەر ئەم هەیە، چونکە ناسینی یەکەم بەدیهێنەر خودی فەلسەفەیە بەبێ گەڕان بەدوایدا، جگە لەوەش ئەم پێناسەیە گشتگیر نییە، چونکە تەنها فەلسەفەی خوداناسی (الإلهيات) دەگرێتەوە.

ج/ ئەرستۆ[2] (٣٨٤ــ٣٢٢ پ. ن) پێناسەی فەلسەفە بەم شێوەیە دەکات: زانستێکی بیردۆزییە بۆ بنەماو هۆکارە سەرەتاییەکان.

خەوشیی ئەم پێناسەیەش ئەوەیە: فەلسەفە خودی زانست نییە، بەڵکو ئەنجامەکەیەتی.

د/ فارابی،[3] فەیلەسووفی ئیسلامی (٨٣٨ــ٩٥٣ ن) فەلسەفە بەم شێوەیە دەناسێنێت: زانینی ئەو بوونانەیە کە هەنو زانستێکی کۆمکارە کە وێنەیەکی تێرو تەسەلی بوونەوەر دەبەخشێتە مرۆڤ.

---

[1] مێژوونووسان بە زمانپاراوترین و زاناترینی سەردەمی خۆی دادەنێن، ناوی راستەقینەی ویستوقلس، ئەفلاتون نازناوەکەی بووە، کە بە مانای تەوێڵ پان دێت. موسوعة الفلسفة والفلاسفة /المرجع السابق /١/١٥٧.

[2] لە بۆچوونەکانی دەڵێت: هەموو بوونەکان لە بوونەوەردا بۆ (دە) گوترلو دەگەڕێتەوە، سەرنجی کتێبی (فلسفة المسؤلية القانونية في ضوء الفعل والإنفعال الأرسطيين) د. مستەفا زەڵمی بدە.

[3] ئەبو مەنسور محەمەدی کوڕی تەرخانی فارابییە، لە گوندی (وەسیج)ی ناوچەی (فاراب)ی باشووری تورکستان و باکووری فارس لەدایکبووە، لە بەغدا خوێندوویەتی و ماوەیەك لە کۆشکی سەیفودەولەی حەمدانی لە حەڵەب بووە، پایەکانی فەلسەفەی ئیسلامی بە ئازایەتی ئەم دامەزراون، سەرنجی (قواعد فلسفية) ل٥١ بدە.

تێبینی لەسەر ئەم پێناسەیە ئەوەیە کە تێکەڵییەکی لە نێوان زانستی (بوون)و ئەنجامەکانیان دروستکردووە، کە زانینی وێنەیەکی گشتگیر نییە، بەڵکو فەلسەفەی تەنها لە سروشتدا کورتکردووەتەوە.

هـ/ ئیبن سینا[1] (٩٨٠-١٠٣٧ ز)ش وەها پێناسەی کردووە: فەلسەفە وەستانە لەسەر راستیی هەموو شتەکان بەو ئەندازەیەی دەگونجێت مرۆڤ لەسەری بووەستێت.

ئەم پێناسەیە نزیکترین پێناسەی فەیلەسووفەکانە کە بۆ فەلسەفە بشێت، چونکە وەستان لەسەر راستیی شتکان خۆی فەلسەفەی لیکۆڵینەوەی وەدەستهێنانی هۆکارە گونجاوەکانە بۆ گەیشتن بەو وەستانە (زانست).

پێناسەیەکی دیکەش لە ئیبن سینا دەگێڕدرێتەوە کە ئەوەیە: فەلسەفە تێروتەواوبوونی دەروونی مرۆڤە بۆ بەدیتنی کاروبار و پەسەندکردنی راستیە بیردۆزەییە کردەیەکان بە ئەندازەی توانای مرۆیی.

ئەم پێناسەیان لە راسترین پێناسەی فەلسەفەیە لەلایەن فەیلەسووفەکانەوە، چونکە تێرو تەواوبوونی دەروونیو مرۆیی، ئامانجی هەموو کۆششێکی هزری مرۆڤو ئەنجامەکەشیەتی، فەلسەفەش ئەم ئەنجامە، یان ئەم ئامانجەیە.

و/ ئیبن روشد[2] (١١٢٦-١١٩٦ ز) فەلسەفە وا دەناسێنێت کە سەرنجدانە لە بوونەوەر لەلایەنی بەڵگەبوونیەوە لەسەر بەدیهێنەرەکەی.

---

[1] ئەبو عەلی حسینی کوڕی عەبدوڵڵای کوڕی حەسەنی کوڕی عەلی کوڕی سینایە، کە بە شێخی سەرۆك ناسراوە، نازناوی سەرۆك ئاماژەیە بە خەریکبوونی بە سیاسەت و وەرگرتنی وەزارەتەوە، جا نازناوی یەکەمی سیاسی و نازناوی دووهەمی زانستییە، باوکی لە بنەڕەتدا خەڵکی بەڵخە و فارسە پاشان گواستوویەتییەوە بۆ بوخارا کە مەڵبەندی زۆرێك لە فەیلەسوفەکان بووە، فارابی خۆی لە وەحدانیەتدا مەزهەبێکی فەلسەفی داناوە. الموسوعة الفلسفية المختصرة /ص١٢.

[2] محەمەدی کوڕی ئەحمەد کوڕی روشدە، بەناوبانگترین فەیلەسوفە عەقڵگەراکانە، ئەو فەیلەسوف و فەقیە و قازی و پزیشك بووە، لە گوندێکی ئیسپانیا لەدایکبووە و لە مەراکیش کۆچی دوایی ←

لەسەر ئەم پێناسەیەش ئەم تێبینیانەمان هەیە:

أ- فەلسەفەو مەنتقی تێکەڵ کردووە، چونکە سەرنجدان لە زانستە بیردۆزییەکانو پەسەندکردنیان لە بەشی مەنتیقدایە، نەك فەلسەفە!

ب- هۆکارو ئامانجی تێکەڵ کردوون، چونکە سەرنجدان لە بوونەوەر هۆیە، نەك فەلسەفە، چونکە فەلسەفەی ئەم دیدە ناسینیو دروستکارەیەکە ئامانجەکەیەتی.

ج - ئەم پێناسەیە کۆمکار نییە، چونکە تەنها فەلسەفەی خواناسیی دەگرێتەوە.

شایانی باسکردنیشە هەردوو دەستەواژەی فەلسەفە و هۆ (علة) لە جیهانی عەرەبییدا نەناسراوبوون تا فەلسەفەو مەنتیقی ناعەرەبەکان وەرگێڕدران، لە چەرخی خیلافەتی عەباسییدا، ئەم دوو دەستەواژەیەش لە قورئانی پیرۆزدا بەکارنەهێنراون، بەڵکو زاراوەی حیکمەت لەبری فەلسەفەدا لەنێو قورئاندا بەکارهاتووە،، مەبەستیش پێی: ئەو بەرژەوەندییەیە کە لە ئەنجامی رێزگرتنو جێبەجێکردنی حوکمە شەرعییەکانەوە دێتەدی، وەك لە قورئانی پیرۆزدا پەروەردگار بە پێغەمبەرەکەی محەممەد ﷺ دەفەرمووێت: (وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ) سورة الأنبياء (١٠٧)، شێوەی دارشتنی ئەم رستەیەلە زمانی عەرەبیدا تایبەتە، چونکە پیتی (ما) واتە (نە)، (إلا) واتە (جگە)، ئەمە نەفیکردنی رستەیەکی مەنفیە واتە (نەفی نەفی) وەك رستەی (لا إلە إلا الله)، بەم شێوە دارشتنی رستەکە پەروردگار ئەرکی پەیامی پێغەمبەرانی تایبەت کردووە بە خزمەتکردنی مرۆڤایەتی، مەبەستیش بە (رحمة) بەرژەوەندیە، جا بەرژەوەندی ئەرێنی بێت (سوودێکی تێدا بێت) یان نەرێنی (زیانێك دوورخاتەوە)، هەروەها بەرژەوەندییەکە ماددی بێت، یان مەعنەوی، دنیایی بێت، یان قیامەتی، کتوپڕ بێت، یان دوابکەوێت، گشتیی بێت، یان تایبەت.

کردووە، دەشوترێت لە مەغریب مردووە، وا ناسراوە کە ڕاڤەکاری ئەرستۆیە.. الموسوعة الفلسفية المختصرة /ص١١.

ئەم ئایەتە پیرۆزە دوو بنەمای فیقهیی لێوەردەگیرێت:

یەکەم/ هەرچی شتێك قازانجی تاك، یان کۆمەڵگە، یان هەردووکیانی تێدابێت، ئەوە لە تەرازووی قورئاندا دروستە، بەمەرجێك ئەو قازانجە زیانی خەڵکی دیکەی تێدا نەبێت.

دووەم/ هەرچی شتێك زیانی تاك، یان کۆمەڵگە، یان هەردووکیانی تێدابێت، ئەوە لە شەرعی خوادا حەرامە، بەمەرجێك ئەو زیانە لە بەرژەوەندی گشتیی نەبێت.

بۆ نموونە: لە سزادانی تاوانکاردا زیان دەگات بە خۆیو خێزانەکەیو کۆمەڵگە، لەگەڵ ئەوەشدا هەرچی دەستووری ئاسمانیو زەمینی هەیە، دان بە دروستییدا دەنێن، چونکە ئەو زیانپێگەیشتنەش سوودی گشتیی تێدایەکە پاراستنی گیانی بێ تاوانانو ناموسو ماڵو ئاسایشیانە، چونکە ئەگەر سزادان نەبوایە سەر زەوی بەهۆی دەستدرێژی باڵادەستەکان بۆ سەر بێدەسەڵاتەکان، یان خراپەکاران بۆ سەر بێ تاوانەکانەوە تێکدەچوو.

ئەوەی ئێمە لەم کتێبەدا مەبەستمانە مانا شەرعیەکەی فەلسەفەیە کە بریتیە لە: بەرژەوەندییە زەروور و پێویستو تەواوکارییەکان (الضرورية والحاجية والكمالية) ئەمانە ئامانجی یاسادانەر (المشرع)یشە.

قازانجو زیانیش دوو زاراوەن بۆ خۆیان یەکنو بە ئیعتیبار جودان، بۆ پەروەردگار ئامانج (مقاصد)ن، بەڵام بە مرۆڤەکان قازانجو بەرژەوەندیین (مصالح)، کەواتە بڕیارەکانی پەروەردگار بەستراوان بە هۆکانیانەوە، چونکە بێ هۆ بێهودەیی دەبن، پەروەردگاریش بێگەردترە لەوەی کاری بێهودە بکات، جیاوازی نێوان زانایانی ئوسولی دینیش لەسەر حوکمی خوایی ئەوەیە ئایا ئەو حوکمانە بەستراون بەهۆی حوکمەکانیانەوە، یان نەبەستراوان، ئەم جیاوازییەش رووکەشییە (لفظي)، چونکە ئەوانەی کە دەڵێن نەبەستراون بەهۆکانیانەوە لەگەڵ ئەوەن ئامانجەکان کۆمەڵە مەسەڵەحەتێکن دەگەڕێنەوە بۆ پەروەردگار ، ئەمەش رەد دەکرێتەوە، چونکە پەروەردگار بێ ئاتاجی خەڵکە، کەموکورتییەکی نییە تا بە بڕیارەکانی کە بەسەر

ئـادەمیزاددا فـەرزی کـردوون ئـەو ئاتاجیانـە دەربکـات. ئـەوانی دیکـەش دەڵـێن ئامانجەکانی شەریعەت ئەنجامو سوودەکانی دەگەڕێتەوە بۆ کۆمەڵگەی مرۆڤایـەتی، ئەوانەی کە جێبەجێی دەکەنو دەیپارێزن.

ئینکارییکردنی ئەوەی کە حوکمی خوایی بەسترلون بەهۆی حوکمەکانەوە لەسەر بنەمای موجادەلە و نەزانی دەکرێتو هیچی تر.

بەم چـەند پێناسـەیەی فەیلەسـووفان بـۆ فەلسـەفە کۆتـایی دێـنم، بـۆ مێـژوو و راستییش دەڵێم جگە لـە پێناسـەکەی ئـیبن سـینا هـەموویان لـە چـەند روویەکـەوە خەوشو کەموکوڕییان هەیە:

أ/ تێکەڵیان کردووە لەنێوان هۆو ئامانجدا، چونکە تەنها دووەم فەلسەفەیە، نـەك یەکەم، بەپێچەوانەوە ئەوانەی کەوا دەزانن هۆکارو خودی فەلسەفەیە.

ب/ تێکەڵیانکردووە لەنێوان بابەتی فەلسەفەو بابەتی لۆژیـك (منطـق)دا، چـونکە بابەتی فەلسەفە مەبەستی شتەکانو ئامانجو ئەنجامەکانیانو چارەنووسیانە، بەڵام بابەتی لۆژیك کۆمەڵێك زانیاری بیردۆزەییو سەلمێنراوی کەڵکەبوون لە هزری ئادەمیزاددا بۆ گەیشتنو ناسینی شتە نەناسراوەکان.

بۆیە پێشنیاز دەکەم پێناسەکەی ئیبن سینا بکرێت بـە بنـەما بـۆ پێناسـەکردنی فەلسەفە.

شـایانی وتنیشـە مـن لـە کتێبـە نوێیەکانـدا[1] پێناسـەیەکی کۆمکـارو گشـتگیری فەلسەفەم نەدیتوە.

[1] لەوانە کتێبی (فلسـفە القـانون)ی مامۆسـتامان د. سـلیمان مـرقس، هـەروەها (فلسـفە القـانون)ی د.حەسەن زەنون و (فلسفە القانون)ی د. مـونزیر شـاوی و (فلسـفە القـانون) مامۆسـتا سـەروەت ئەنیس ئەسیوتی و جگە لەوانەش.

دەرەنجامەکانمان سەبارەت بە پێناسەی فەلسەفە

هـۆی نـەبوونی نموونـەی ئـەم پێناسـەیە لـە کتێبـە نوێکانـدا دەگەڕێتـەوە بـۆ نەشارەزایی یاساناسان لە زانستی (منطـق)دا کـە بنـەما و مـەرج و پایـەکانی هـەموو پێناسەیەکی داناوە.

لـە راسـتیدا فەلسـەفەی هـەموو شـتێك بریتییـە لـە مەرامەکـەی، کـە لـە یاسـای مەدەنییدا پێی دەوترێت ئەو پاڵنەرەی دبێتە هۆی گرێبەستەکان.

لە یاسای تاوانکارییشدا مەبەسـتی تـاوانکردنی پێـدەوترێت، چـونکە فەلسـەفەی هەموو تاوانێك گەیشتنە بـەو هۆیـەی تاوانەکـەی لەسـەر ئەنجامـدراوە، بـە بەڵگـەی ئەوەی منداڵو شێتو ئەوانـەش لـەو ئاسـتانەدان لێپرسینەوەیان لەگەڵدا ناکرێـتو سزای نادرێن، چونکە کارە تاوانیەکەیان بێ فەلسەفە بووە.

وەهاش باوە بە فەلسەفە دەوترێت هیوا، لەسـەر ئـەو بنەمایـەی کـە ئـادەمیزاد لەسەر کۆمەڵێك هیوا دەژیت کە ئەو ئەنجامانەن ئادەمیزاد بـەنیازەو هـەوڵ دەداتلـە ژیانیدا پێیان بگات بەهۆی کار و جوڵە و وتەکانیەوەز

هەموو کارێکی بە خواستو کە لە مرۆڤەوە دەردەچێت (وتـن، یـان کـردار) بێـت مەبەستێکی ئایندەیی لەپشتەوەیە، لە رووی تەسەورەوە پێی دەوترێت غەرەز، یان پاڵنەر، یان هۆ.

لە رووی ئەنجامدانیشەوە دوای تەواوکردنی کارەکـە پێـی دەوترێـت مـەرام، یـان ئەنجام، یان بەرژەوەندیو....، ئەم مەرام، یان ئـەنجامو بەرژەوەندییـە فەلسـەفەی هەموو کارێکە کە مرۆڤ دەیکات.

فەلسـەفەی حـوکمو بڕیارەکـانی پـەروەردەگاریش کـە داویـەتی بەسـەر مرۆڤـدا فەلسەفەی ئەم مەبەستو ئەنجامەیە کە ئادمیزاد بەهۆی ئەنجامدانیەوە لە دنیا، یان لە قیامەت، یان لە هەردووکیاندا پێیان دەگات.

بۆ نموونە: فەلسەفەی نوێژ ئەو وزە رۆحیەیە کـە بـە ئەنجامـدانی دەسـتی مـرۆڤ دەکـەوێت، دەبێتـە هۆکـارێکی پاراسـتنی لـە تاوانکـاریی، وەك خـوای گـەورە

دەفەرمووێت (وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ..) العنكبوت (٤٥).

ڕۆژووش بە هەمان شێوەش وەك خوای گەورە دەفەرموویت (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ) البقرة (١٨٣) (تەقوا) لەم ئایەتەدا فەلسەفەی ڕۆژووگرتنە کە وزەیەکی ڕۆحیە مرۆڤ لە خراپە دەپارێزێت، وەك بەرگرییەك وایە لە کاتی تووشبونی مرۆڤدا بە نەخۆشییەك.

فەلسەفەی زەکاتیش پاکژکردنەوەی مرۆڤە لە چەپەڵیی و بوغرایی، وەك خوای گەورە لە ئایەتی (١٠٣)ی سوورەتی (التوبة) دەفەرموویت (خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا..) لە سوورەتی (العلق)دا دەفەرموویت (كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَيَطْغَى أَنْ رَآهُ اسْتَغْنَى) لەگەڵ فەلسەفەی دەرکردنی پێداویستی هەژارو نەداران.

فەلسەفەی حەجیش هاوکاریی نێوان گەلە موسڵمانەکانە بۆ چارەسەکردنی کێشە ئاڵۆزەکان لە کۆنگرەیەکی ساڵانەدا لە تەنیشت ماڵی پیرۆزی خوداوە، ئەمەش هێمای یەکبوونیان دەگەیەنێت، حەج تەنها بلیتی لێبووردن و کلیلی چوونە بەهەشت نییە وەك زۆرینەی موسڵمانان وا گومان دەبەن.

فەلسەفەی شەیتان ڕەجمکردنیش (مەبەست پێی ڕەمی جەمەراتە) لێدانی نەفسی تاوانخوازەو پەیماندانە لەبەردەم پەروەردگاردا کە ئیدی دەبینە تاکێکی بەکەڵك لە کۆمەڵگەدا.

گرنگی فەلسەفە لە هەردوو بواری بیردۆزیی کردارییدا

فەیلەسووف و هۆشمەندو زاناکان لە کۆن و نوێدا وتوویانە تایبەتمەندێتی فەلسەفە (واتە ڕەگەزەکەی) گشتگیری و هەمەلایەنبوونە، ئەم وتەیەش نزیکە لە بەڵگەنەویستییەو، لەبەر ئەوەی فەلسەفەی هەموو شتێك ئامانج و مەبەستەکەیەتی، ئامانجیش چەمکێکی گشتییە هەموو جۆرو شێوەکانی ئامانجێك دەگرێتەوە کە لە ژێر چەتری ئەم چەمکە گشتییدابن.

بایەخی فەلسەفەی هەموو شتێك لە زانینی شتەکەدا دەردەکەوێت، خۆ ئەگەر کرۆکی جۆری فەلسەفە زانرا، ئەوا بایەخەکەی لەو بوارەدا دەردەکەوێت.

جا لەبەر ئەوەی گشتگیریی‌و بەرفراوانی فەلسەفە لە رووی رەگەزەکەیەوە رێگرە لە خوێندنەوەی فەلسەفەی هەموو شتێك لەتوانای مرۆڤیشدا نییە پەی بە هەمووی ببات، بۆیە ئێمە بە چەند نموونەیەك وازدەهێنین تا بەراورد بکرێت بۆ بوارەکانی دیکەش:

یەکەم/ فەلسەفەی یاسادیاریکردن‌و پاراستنی بەرژەوەندییە گشتی‌و تایبەتەکانی ئەو کۆمەڵگەیە کە ملکەچیەتی: بەشێوەیەك دەیبینین، یان دادەرێژرێت‌و دەگۆڕدرێت‌و هەموار دەکرێتەوەو هەڵدەوەشێنرێتەوەو جێبەجێ دەکرێت لەسەر بنەمای ئەو بەرژەوەندییانەی کە ئامانجەکەیە.

دووەم/ فەلسەفەی حوکمە شەرعییەکان: پاراستن‌و بەرنامەدارشتنە دژی هەموو تاوانکارییەکاری‌و زیانێك.

سێهەم/ فلسەفەی رەوشتناسی: کۆمەڵە بنەمایەکن بۆ ئەوە دەشێن کە ئاکاری مرۆڤایەتی لەسەر رێنوێنیان شوێن پێ هەڵگرن، فەلسەفەی رەوشتناسییش پاراستنی مرۆڤە لە لادان بەرەو رەفتاری تاوانکاری‌و پاراستنیشیەتی لە ترازان لەسەر رێگەی راست‌و رۆشتنی دروست، خۆڕازاندنەوەشە بە چاکەو خۆدارنینە لە خراپە.

چوارەم/ فەلسەفەی خوداناسی: کە بیروباوەڕی دروستە لە پەیامە ئاسمانییەکان‌و بەڵگە عەقڵییەکان وەرگیراوە، دیاریشە ئەوەی بیروباوەڕی نەبێت پابەندیشیی نابێت، بۆیە لە کۆن‌و نوێدا وتراوە: ئەوی بیروباوەڕێکی بەتاڵیشی هەبێت باشترە لەوەی هەر هیچی نەبێت.

کەسێکیش پابەندیی نەبوو شایستەی بوونە ئەندامی کۆمەڵگەی نییەو جێگەی متمانە نییە بۆ هەڵگرتنی بەرپرسیارێتی.

پێنجەم: فەلسەفەی مەعریفە: توانای جیاکردنەوەیە لەنێوان چاکەو خراپە، سوودو زیان، قازانج‌و زەرەر، راستی‌و خواریی بۆ هەڵبژاردنی گونجاوەکەیان‌و ئیشپێکردنی.

شەشەم/ فەلسەفەی مێژوو: زانینی خاڵە ئەرێنیو نەرێنییەکانی میللەتانی رابردوو بۆ ئەوەی ئەرێنییەکان وەربگرینو نەرێنییەکان لەخۆلابدەینو پەندیان لێوەربگرین.
دیاریشە قۆستنەوەی خاڵی ئەرێنی نەوەکانی رابردوو بۆ گەشەپێدانو پێشکەوتنی شارستانی لە گرنگترین هۆکارەکانی میللەتە شارستانیە پێشکەوتووەکانی ئەم چەرخەیە.
حەوتەم/ فەلسەفەی لۆژیك (المنطق): پاراستنی ژیریە لە هەڵەبیرکردنەوە لەکاتی بەدەستهێنانی شتە زانراوەکاندا لەو زانراوانەی کە لامان هەڵگیراوان، چونکە لۆژیك یاساکە ئەگەر بنەماکانی رەچاو بکرێت مێشکو ژیریی دەپارێزێت لە هەڵ بیرکردنەوە، لە کاتی پشتبەستن بە زانراوە تیۆریو کرداریەکان کە بۆمان ماونەتەوە، چونکە ئەو پێشکەوتنە شارستانیەی وڵاتان بەگشتیو جیهانی تەکنەلۆژی بەتایبەت کە گەیشتووەتە ئاستێك لە رابردوودا ژیریی مرۆڤ نەیدەبڕی، ئەمانە هەموو بەرهەمی قۆستنەوەی زانستی نەوەکانی رابردوون، چونکە هەموو نەوەیەك سوودی لە زانیاری نەوەی پێش خۆی وەردەگرێت، زانیاری نوێیشی دەخستە سەر کە پێشتر نەزانراو بوون، ئەمەش لە سایەی یاسا و فەلسەفەی لۆژیکدا.
هەشتەم/ فەلسەفەی زانستی بنەماکانی فیقهە (أصول الفقه): پاراستنی ژیری زانایانە لە هەڵە کاتێك حوکمێك لە سەرچاوەکانیەوە هەڵدەهێنجن، چونکە ئەمە زانستی یاسای هەڵێنجاوە، ژیری زانایان دەپارێزێت لەکاتێك دەکۆشێتو هەوڵ دەدات بگاتە حوکمێکی دروست لە مەسەلەیەکی دیاریکراودا، ئەم زانستەش لەرووی فەلسەفەکەیەوەهەرکەس مامەڵە بکات لەگەڵ دەقەکاندا بێگومان پێویستیەتی.
نۆیەم/ فەلسەفەی زمانە بێگانەکان لەگەڵ زمانی زگماکدا: سوودوەرگرتنە لە هەوڵی نەتەوەکانی دی لە هەموو چەرخەکاندا بەو شارستانیەتو پێشکەوتنەی پێیگەیشتوون، دوور لە کاریگەربوون بە دابو نەریتێکیان کە دژە بە دابو نەریتی رەسەنی خۆماڵی.

جێگەی باسیشە کە لۆژیکو بنەماکانی فیقهو فەلسەفەو زمانو لە زانستە ئامێرییەکانو ئەمان لە خودی خۆیاندا مەبەست نین، بەڵکو زمانە بۆ خزمەتی زانستەکانی دیکەن، ئەم زانستە ئامێرییانەش زەروورەتنو ئەوەی مامەڵە لەگەڵ دەقەکاندا دەکات لێیان بێمنەت نابێت.

وەك چۆن دارتاش تەختەکەی پێناکرێت بەو کەلوپەلەی دەیەوێتو ئاسنگەر ئاسنەکەی پێناکرێت بەو شتەی دەیەوێت بەبێ ئامێرو کەلوپەلی دارتاشیو ئاسنگەریی، بەو شێوەیەش ئەوی مامەڵە لەگەڵ دەقەکاندا دەکات ئامانجەکانی خۆی ناپێکێت بۆ قازانجی کۆمەڵگەو ناگاتە شیکاریو بە بەرهەمهێنان بە بێ زانستنی ئامێرەکان.

دەیەم/ فەلسەفەی یەکێتی نیشتمانی: لە هەر وڵاتێکدا لەرووی هزرو ئامانجو سیاسەتو ئیدارەو ئابووریو ئەوانی دیکەوە لەوانەی وڵاتی پێ پێش دەکەوێتو گەشە دەکات، پاراستنی بەرژەوەندی ئەو وڵاتەیەو نەپچڕاندنی خەڵکەکەیە لە یەکدی بەشێوەیەك ببنە پارویەکی چەور بۆ دوژمنانیان.

ئەم یەکریزیە سیمبولی هێزو نیشانەی شارستانیەتیانو هەوڵیانە بۆ ئەوەی بگەن بە کاروانی شارستانیی میللەتانی پێشکەوتووە مەدەنییەکان، چونکە پەرتەوازەیی حزبیو سیاسییو ئایینیو رەگەزییو ئایینزاییو ناوچەیی هەموو ئەمانە نیشانەی نەزانیە بە واقعی ژیانو قۆستنەوەی خێرو بێری نیشتمان، نیشانەی دواکەوتوویی و دوورییە لە جێژوەرگرتن لە فەلسەفەی ژیان بەشێوەیەکی گشتییو نیشتمان بە شێوەیەکی تایبەت.

باسی دووەم:
ناساندنی شەریعەت

شەریعەت لە زمانی عەرەبیدا بە چەند مانایەك هاتووە، نزیکترینیان لە مانا زاراوەییە (إصطلاحي)ەکەیەوە: رێگای راستە.

لە زاراوەشدا واتە لە (اللغة)دا بۆ سێ مانا بەکاردێت: مانایەکی تایبەتتر، مانایەکی تایبەت، مانایەکی گشتیی.

یەکەم: مانا تایبەتترەکەی

قورئان ئەم زاراوەیەی بە دەستەواژەی (شرعة) واتە رێباز بەکارهێناوە کە بەرانبەر ئایینە لە شەریعەتە خودلییەکاندا، وەك دەفەرموێت (.. لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا..) المائدة (٤٨) لە بەرانبەریشدا فەرموویەتی (شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ.. الشورى (١٣)

بەم پێیە شەریعەت لە هەموو پەیامە ئاسمانییەکاندا بریتییە لە: ئەو حوکمە شەرعییانەی کە لە پەیامەکەدا بڕێندراونەتەوەو ئەرکی رێکخستنی ژیانو دینیابینی ئادەمیزادە، ئایینیش بریتیە لە ئەو حوکمە شرعییانەی کە هەموو ئەو شتانەی پەیوەستن بە قیامەتەوە رێکدەخات لە باوەڕبوون بە خودا و لقو پۆپەکانیەوە، وەك: باوەڕوون بە نادیارەکان. کەواتە ئایین هاوبەشی نێوان هەموو شەریعەتەکانە، بەڵام شەریعەت لە گەلێکەوە بۆ گەلێکی دیکە دەگۆڕێت.

قورئانیش دەستووری هەموارکراوی هەموو دەستوورەکانی پێشووی خودایە، ئەوەی لەواندا قورئان دانی پێداناوە بووەتە بەشێك لە شەریعەتی ئێمە.

هەر خاوەن ژیرییەك ئەگەر وردبێتەوە لە دەقەكانی ئـەم دەسـتووره خوداییـە - قورانی پیرۆز- دەبینێت گیانی زاڵ بەسەر سەرتاپایدا بریتیە لـە گیـانی چـاكەخوازی، داوای: زانسـتو كـار، سەربەسـتی، یەكسـانی، دادپـەروەریی، بـەزەیی، هیدایـەت، حەقویستی، چاكەخوازی، بەخشین، رەوتو ئاكارو هەموو بەها بەرزەكانی مرۆڤایەتی كە پێویستە ئادەمیزاد خۆی پێ برازێنێتەوە دەكات.

لەلایـەكی دیكەشـەوە دژایـەتی سـتەم، توندوتیـژیی، پـەرتبوون، گـومڕایی‌و زیادەڕۆیی، یاخیبوون، دیكتاتۆرییەت، جیاكاریی، دەستدرێژیی‌و هەموو ئەو ئاكـارە قێزەونانە دەكات كە دەبێت مرۆڤ لەخۆی دابڕنێت.

جا حوكمەكانی شەرعەتی ئیسلامی بە مانا تایبەترەكەی زانایانی (أصول الفقـه) كردوویانە بە سێ بەشەوە: حوكمە بیروباوەڕییەكان، حوكمـە ئاكارییـەكان، حوكمـە كردارییەكان، بەڵام ئەم دابەشكردنە هەڵەو كەموكورتە، چونكە حوكمـەكانی قورئـان لەوانە زیاترن‌و دابەش دەبن بە چەندین بەشی جیاوازو بابەتی ژمێرراو، بەم شێوەیە:

یەكەم: لە بواری بابەتەكانیەوە:

دابەش دەبێت بۆ: حوكمی بیروباوەڕی، ئاكاری، كرداری، پەندئامێز، بوونەوەریی.

١- حوكمە بیروباوەڕییەكان: ئەمەیان پەیوەستە بە باوەڕبوون بە خـودا و هـەموو لق‌و پۆپەكانی وەك (بـاوەڕ بـە نادییـەرەكانی دیكـە)، ئـەم بابەتـەش بناغـەی چـوار حوكمی دیكەیە.

٢- حوكمە ئاكارییەكان: ئەوانەن كە پەیوەستن بەوەی مرۆڤ دەبێت لەسەری بێت لە خۆڕازاندنەوەی بە بەها جوانەكان‌و خۆداڕنین لە شتە خراپەكان (الرذائل).

٣- حوكمە پەندئامێزەكان (العبرية): ئەو حوكمانەن كە ئەو ئایەتانە دەیانگرێتەوە كە باس لە كاروباری گەلانی پێشوودەكەن لە چاكەو خراپـە، تـاوەكو لـە چـاكەكاندا شوێنیان كەوین‌و لە چارەنووسی رەشیشیان بـەهۆی كـردەوە بەدەكانیانـەوە پـەند وەربگرین، وەك دەفەرموێت (لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِأُولِي الْأَلْبَابِ) یوسف(١١١).

ئەمانە ئەو حوکمانەن کە لەو ئایەتانەدایە باس لە کاری میللەتانی رابردووی پێش ئیسلام دەکەن و ئەو پاداشتەی وەریانگرتووە، وەك دەفەرمووێت (فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ (٧) وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ (٨)) الزلزلة.

فەلسەفەی ئەم ئایەتانە و حوکمەکانیان ئەوەیە کە نەوە یەك لەدوای یەکەکانی دەرکەوتنی ئیسلام ئاراستە دەکات تا پەند وەربگرن لە کردەوەی میللەتانی رابردوو، یان ئەو پاداشتەی دەستیان کەوتووە کە دەبێت دۆخ و چارەنووسی خۆیان بەراورد بکەن بە دۆخ و چارەنووسی ئەوان.

قورئانیش لە زیاتر لە شوێنێکدا ئەم حیکمەتە باس دەکات لەوانە (لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِأُولِي الْأَلْبَابِ) یوسف (١١١)، یان (وَاتْلُ عَلَيْهِمْ[1] نَبَأَ الَّذِي[2] آتَيْنَاهُ آيَاتِنَا فَانسَلَخَ مِنْهَا فَأَتْبَعَهُ الشَّيْطَانُ[3] فَكَانَ مِنَ الْغَاوِينَ، وَلَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ[4] بِهَا[5] وَلَكِنَّهُ أَخْلَدَ[6] إِلَى الْأَرْضِ[7] وَاتَّبَعَ هَوَاهُ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِن تَحْمِلْ عَلَيْهِ[8] يَلْهَثْ[9] أَوْ تَتْرُكْهُ يَلْهَث ذَّلِكَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا فَاقْصُصِ الْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾[10]، و ئایەتی: ﴿وَذَكِّرْ فَإِنَّ الذِّكْرَى تَنفَعُ الْمُؤْمِنِينَ﴾[11]، و ئایەتی: ﴿أَلَمْ يَأْتِهِمْ نَبَأُ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ[12] وَثَمُودَ[1] وَقَوْمِ إِبْرَاهِيمَ وَأَصْحَابِ مَدْيَنَ[2]

---

[1] بەسەر جولەکەکان.

[2] کە بەلعامی کوڕی باعورایە، لە زاناکانی بەنی ئیسرائیل، داوای لێکرا کە دوعا لە موسا بکات و شتێکی پێشکەش کرا، ئەویش دوعای کرد و بەسەرخۆیدا شکایەوە.

[3] واتە پێی گەیشت و بووە هاودەمی.

[4] واتە بۆ پایەی زانایان.

[5] واتە بەهۆی ئەو ئایەتانەوە.

[6] واتە نیشتەجێ بوو.

[7] واتە لە دونیا و ئەوەی تیایدایە.

[8] واتە بە دەرکردن و سەرزەنشتکردن.

[9] (لهث الکلب) زمانی دەرهێنا.

[10] سورة الأعراف: الآيتان ١٧٥–١٧٦.

[11] سورة الذاريات: الآية ٥٥.

[12] واتە قەومی هود.

وَالْمُؤْتَفِكَاتِ[3] أَتَتْهُمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ[4] فَمَا كَانَ اللّهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَلَـكِن كَانُواْ أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾[5].

ئەم ئایەتانەو نموونەکانیان پەندئامێزن‌و رەستەی هەواڵێن‌و ماناکانیان داخوازیە، ئەمانە فەرمان بە هەموو نەوەکان دەدەن تا پەند لە نەوەی پێش خۆیان وەربگرن لەو تاوان‌و سزایانەی تووشیان هاتووە، پشتیش ببەستن بەو چاکەو زانیاری‌و بەرهەمە زانستیانەی کە لە نەوەی پێش خۆیانەوە بۆیان ماوەتەوە، ئەوەی ئەوان دەستبخات‌و شتیشی بۆ زیاد بکات بۆ ئەوانەی دوای ئەوان دێن، چونکە شارستانیەتی مرۆڤایەتی بەم رێگەیە پێکهاتووەو پیشەی تەنها نەوەیەك نییە، بەڵکو هەر نەوەیەك تێیدا بەشدارە بە ئەندازەی ئەو سوودەی کە لە بەرژەوەندی نەوەی خۆی‌و دوای خۆی پێشکەشی دەکات.

٤ـ حوکمە بوونەوەرییەکان: ئەو حوکمانەن کە پەیوەستن بە زەروورەتی بیرکردنەوە لەم بوونەوەرەو ئەو زیندەوەرو نازیندەورانەی (الجمادات) کە تیاندایەو بۆ مرۆڤ ژێربار خراون بە دوو مەبەست.

یەکەمیان: بەهێزکردنی باوەڕبوون بە خودا.

دووەمیان: بەرهەمهێنانی خێرو بێری زەوی‌و دەریا و سوودوەرگرتن لە داهێنانە فەزلییەکان.

هەر لە نیشانە بوونەوەرییەکاندا بەڵگەی بێ چەندو چوون هەن دەیسەلمێنن کە قورئان سروشی خودایەو هەرچیشی تێدایە دروستن‌و لەگەڵ واقیعدا یەکدەگرنەوە، هەر بۆ نموونە یەکێك لەو ئایەتانەی کە کارەبا و بارگە کارەبابییەکان باس دەکات پێش ٦٠٠ ساڵ بەر لە دۆزینەوەی ئەمەیە کە دەفەرموێت (أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُزْجِي

---

[1] واتە قەومی صالح.

[2] واتە قەومی شعیب.

[3] واتە گوندەکانی قەومی لوت، مەبەستی خەڵکەیەتی.

[4] واتە موعجیزەکان.

[5] سورة التوبة: الآية ٧٠.

سَحَاباً ثُمَّ يُؤَلِّفُ بَيْنَهُ ثُمَّ يَجْعَلُهُ رُكَاماً فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِلَالِهِ وَيُنَزِّلُ مِنَ السَّمَاءِ مِن جِبَالٍ فِيهَا مِن بَرَدٍ فَيُصِيبُ بِهِ مَن يَشَاءُ وَيَصْرِفُهُ عَن مَّن يَشَاءُ يَكَادُ سَنَا بَرْقِهِ يَذْهَبُ بِالْأَبْصَارِ) النور (٤٣).

موعجیزەی ئەم ئایەتە لەم پەرەگرافەدایە (ثُمَّ يُؤَلِّفُ بَيْنَهُ) راڤەکارانی قورئـان جاران ئـەم وشـانەیان بـە مـەجازاتی رەوانبێـژیی تەفسیر دەکرد، کـە لـە راسـتیدا حاڵەتێکی بوونەوەرییە پەیوەستە بە موعجیزەی قورئانەوە، چونکە بـاس لـە وزەی کارەبایی لە هەوردا دەکات پێش دۆزینەوەی بە چەندین سەدە.

ئەم وزەیەش بنەمای ئەو دیاردە جەوییانەیە، چونکە یەکخستنی نێوان ئـەو پەڵـە هەورانە ئاماژەیەکی روونە، بەڵکو وەسفێکی وردی نزیککردنەوەی نێوان پەڵە هەورە جیاوازەکـان لـەوزەی کارەبابیـدا تـا یـەکتر رادەکێشـن و لـە بۆشـایی ئاسمانـدا وەك خۆڕێکخسـتنی سـوپا خۆیـان رێکدەخـەن و خۆیـان کۆدەکەنـەوە بەشـێوەیەك رێـك بکەوێت لەگەڵ ئەوەی خـودا دەیـەوێت دروسـت ببێـت لـەنێوان پەڵەهەورەکانـدا لـە چەخماخەو هەورەبرووسکە و باران و تـەرزە، خـۆ ئەگـەر پەڵەهـەورەکان یـەکتریان لەسەر یەك راکێشا ئەوا هەوری کەڵەکەبوو دروسـت دەبێـت وەك دەفـەرمووێت (هُوَ الَّذِي يُرِيكُمُ الْبَرْقَ خَوْفًا وَطَمَعًا وَيُنْشِئُ السَّحَابَ الثِّقَالَ..) الرعد (١٢).

قووڵی هەورەکەڵەکەبووەکان لە زریانە هەورەبرووسکەییەکاندا بەوپێیـەی زانایـان پێی گەیشتوون سەخت و مەزنە، ئەگەر خاڵیبوونەوە لەنێوان هـەورەکان روویـدا لـەو چینە هەورە نزیکانە، لەکاتی باریندا دڵۆپەکانی گـەورە دەبـن بەشـێوەی شایسـتەی دڵۆپاندن کە ئەوەش (ودق)ە.

خۆ ئەگەر حاڵەتی کەش و هەوای کارەبایی لە هەورەکەڵەکەبووەکاندا لە بەهێزیی و شڵەژاندا گەیشتە ئەوەندەی ئاو لە ناوچە بەفراویە بەرز و بارانەویە نزمەکاندا هاتوچۆ بکات، ئەوکاتە تەرزە دروست دەبێت و گەورەدەبێت و لەوە قورستر دەبێت کە ئـەو هێزانە رایبگرن، جا دەبارێتـە سـەرزەوی، جـا ئەگـەر ورد و لەسـەرخۆ بـوو دەبێتـە رەحمـەت و ئەگـەر گـەورە و خێـرا بـوو دەبێتـە زەحمـەت، وەك خـوای گـەورە

دەفەرموویت (..فَيُصِيبُ بِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَصْرِفُهُ عَنْ مَنْ يَشَاءُ يَكَادُ سَنَا بَرْقِهِ يَذْهَبُ بِالْأَبْصَارِ..) النور (٤٣)، ئادەمیزاد زانیارییەکی زۆری نییە لەسەر ئەو بارودۆخەی تەرزەی تیادا پێکدێت، بەڵام دەزانێت کە بارودۆخێکە شڵەژانێکی جەویی بەسەردا زاڵە، وەك ئایەتەکە بەدوو شێوە ئاماژە بۆ سروشتەکەی دەکات:[1]

یەکێکیان: کاتێك هەورە کەڵەکەبووەکان بە چیا دەچوێنێت کە تیایدا تەرزە دروست دەبێت.

دووەمیان: کاتێك ئاماژە بۆ مەزنی ئەو هێزە کارەباییانە دەکات کە هاوبەشن لە پێکهێنانیدا، بەوەی کە باس لە مەزنی چەخماخەکەی و توندییەکەی دەکات و ئەوەندە گەرم دەبێت دەگاتە پلەی سپیبوونەوە یان زیاتر، وەك لە ئایەتی (يَكَادُ سَنَا بَرْقِهِ يَذْهَبُ بِالْأَبْصَارِ).

بەڵگەیەکی دیکەی بوونەوەریی، ئەم فەرموودەیەی پەروەردگارە (وَأَرْسَلْنَا الرِّيَاحَ لَوَاقِحَ فَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَسْقَيْنَاكُمُوهُ وَمَا أَنْتُمْ لَهُ بِخَازِنِينَ) الحجر (٢٢).

تا دوێنێی نزیك (لقاح) بەوە تەفسیر دەکرا کە پیتاندنی نێوان تۆوی نێرو هێلکەی مێی رووەكو درەختەکانە، ئەم تەفسیرەش لەگەڵ ئەنجامەکەدا ناگونجێت، کە دابەزینی ئاوە لە ئاسمانەوە، واقعیش ئەوەیە کە پیتانی نێوان بارگە کارەباییە موجەبو بارگە سالبەکانی هەورن کە دەنگو چەخماخەی لێدەبێتەوە.

هەندێکی دیکە لەو ئایەتە کەونیانە کە چەندین سەدە پێش دۆزینەوە زانستییە فەلەکییەکان قورئان باسی کردوون، ئەمانەن:

١ـ ئەو تەنە تاریکەی کە هێزێکی مەزنی ڕاکێشان لەنێوان کاکێشان(مەجەڕە)کانی بوونەوەردا دروست دەکات. زانایانی فەلەکناس دەڵێن: ئەو تەنە بەهێزەو حوکم بەسەر دابەشبوونی ماددە بینراوەکاندا دەکات، ئەمەش قورئان جەختی

[1] سەیری (نظرات في القرآن)ی مامۆستا محەمەد غەزالی بکە چاپی ٣ ل١٤٣ و لاپەڕەکانی دواتریش.

لێدەکاتەوە، لەم ئایەتەی کە باس لە ئاسمانەکان دەکات، دەفەرمووێت (وَبَنَيْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعًا شِدَادًا) النبأ (١٢).

٢- زانایانی فەلەك دەڵێن: ئەو تەنە تاریکە بریتیە لە دەزووگەلێك لە شێوەی چنین، پەروەردگاریش سوێند بە ئاسمان دەخواتو وەسفی دەکات کە چنراوێکی پتەوەو بە (حبك) ناوی بردووە (وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْحُبُكِ (٧) إِنَّكُمْ لَفِي قَوْلٍ مُخْتَلِفٍ (٨)) الذاريات.

٣- لەم تەنە تاریکەدا چەندین ڕێگا هەیە کە (مجەڕەکان) بەسەریدا دەڕۆن، وەك فەلەکناسی ئەڵمانی (پول میلەر) دەڵێت: ئاسمان لە شارێك دەچێت کە چەندین ڕێگەی خێرای تێدا بێتو مەجەرەو ئەستێرەکانی پێدا تێدەپەڕن. قورئانیش لەم ئایەتەدا جەخت لە بوونی ئەم ڕێگایانە دەکاتەوە (وَلَقَدْ خَلَقْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعَ طَرَائِقَ وَمَا كُنَّا عَنِ الْخَلْقِ غَافِلِينَ) المؤمنون (١٧).

٤- تەنە تاریکەکە بە خێراییەکی گەورە قەبە و فراوان دەبێت و لەگەڵیشیدا (مجرە)کان لە یەك دووردەکەونەوە، وەك باڵۆنێك کە فووی تێبکەیت, تەنە تاریکەکە هەر دەکشێتو بوونەوەریش لەگەڵیدا فراوان دەبێت، قورئانیش هەمان بابەت دوویات دەکاتەوە (وَالسَّمَاءَ بَنَيْنَاهَا بِأَيْدٍ وَإِنَّا لَمُوسِعُونَ) الذاريات (٤٧)، دەبینین قورئان پێش چەندین سەدە لە زانایان باس لە گەشەکردنو فراوانبوونی ئەو تەنە تاریکە دەکات کە ئاسمانە.

٥- ئەو تەنە تاریکە بەهۆی ئەو هێزی کێشکردنەی هەیەتی، پتەو و یەکانگیرە، جا ئەگەر ئەم کێشکردنە تێکبچێت ئەوا بوونەوەر هەرەس دەهێنێتو تەنە تاریکەکە بەر ئەستێرەو مەجەڕەکان دەکەوێت، واتە بەهۆی هێزی کێشکردنەکەیەوە ئەو مەجەڕانەی گرتوون، ئەم ڕاستییەش قورئان پێش چەندین سەدە باسی کردووە وەك فەرموویەتی (إِنَّ اللَّهَ يُمْسِكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ تَزُولَا..) فاطر (٤١)، وەدەفەرمووێت (...وَيُمْسِكُ السَّمَاءَ أَنْ تَقَعَ عَلَى الْأَرْضِ إِلَّا بِإِذْنِهِ..) الحج (٦٥).

٦ـ زانایانی فەلەك دەڵێن: ئەم تەنە تاریكە لە سەرەتای دروستبوونی بوونەوەردا زۆر چڕ بووە، پاشان دەست دەكات بە لەیەك دووركەوتنەوە، كەچی قورئان پێش چەندین سەدە لەم دۆزینەوە زانستییە فەرموویەتی (أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا..) الأنبياء (٣٠)) واتە: زەوی‌و ئاسمانەكان لە سەرەتادا یەك پارچە بوون پێش تەقینەوەی بوونەوەر، پاشان بوونەوەر پارچە پارچە بوو، بوو بە مەجەرەو ئەستێرە، لەوانە ئەستێرەی زەوی. قورئانی پیرۆزیش ئەم تەقینەوە بوونەوەرییە بە فوكردن بە كەرەنادا وەسف دەكات (فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ نَفْخَةٌ وَاحِدَةٌ) الحاقة (١٣). [1]

فەلسەفەی حوكمی ئایەتە بوونەوەرییەكان لەلایەك بۆ ئاراستەكردنی مرۆڤە بۆ داهێنانە زانستییەكان لەم بوونەوەرەدا، لەلایەكی دیكەشەوە بۆ بەهێزكردنی باوەڕ بە خوداو قورئان‌و پێغەمبەرە ﷺ ، چونكە ئەم زانیاریە بوونەوەریانە كە زانایان پێی گەیشتوون قورئان لە پێش چواردە سەدەوە بەوپەڕی وردەكارییەوە ئاماژەی پێداون كە لەگەڵ حەقیقەتە زانستییە نوێیەكاندا یەكدەگرنەوە.

٥ـ حوكمە كردارییەكان: ئەوانەن كە پەیوەندییەكانی نێوان ئادەمیزادو پەروەردگاریان‌و پەیوەندییەكانی نێو خۆیان رێكدەخات، ئەمانەش حەوت جۆرن:

(حوكمەكانی پەرستشەكان، حوكمەكانی خێزان، حوكمەكانی مامەڵە داراییەكان، حوكمەكانی دارییە گشتییەكان، حوكمە دەستورییەكان، حوكمەكانی تاوان و سزاكان، حوكمەكانی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەكان). [2]

---

[1] سەیری (روائع الإعجاز في الكون)ی مامۆستای عبدالدائم كحیل، (المادة المظلمة بین العلم والقرآن) ل٦٧ و دواتریش بكە.

[2] بۆ زیادە وردەكاری سەرنجی (أصول الفقه في نسیجه الجدید)ی د. موستەفا زەڵمی بكە.

دووەم: لە رووی دارشتنیشەوە:

دەقەکان بۆ چەسپاو و لێکچوو(محکم و متشابە) دابەش دەکرێت. [1]

چەسپاو و لێکچوو، دەکرێت جیاوازییە سەرەکییەکانی نێوانیان بە وردبوونەوەو بەدواداچوونیان لەم خاڵانەدا بخەینەروو:

١- محکم (چەسپاو) ئەوەیە تەئویلەکەی بزانرێت و لە مانا و وردەکارییەکانی تێبگەین، متشابیە(لێکچوو)ش ئەوەیە کەس پەی بە ماناکەی نەبات.

٢- چەسپاو تەنها یەك رووی هەیە، لێکچوو چەند روویەکی هەیە، خۆ ئەگەر بیخەینە سەر یەك روو و ئەوانی دیکەی لێدەربکەین ئەوکات لێکچوو دەبێتە چەسپاو.

٣- چەسپاو ئەوەیە ترازان و تەئویل هەڵنەگرێ، بەپێچەوانەی لێکچووەوە کە ترازان و تەئویل هەڵدەگرێت.

٤- چەسپاو ئەوەیە لەسەر پێی خۆی وەستاوەو پێویستی بە گەڕانەوە بۆ غەیری خۆی نییە، بەڵام لێکچوو دەیگێڕێتەوە بۆ غەیری خۆی.

٥- لێکچوو حوکمی تەکلیفیی تێدا نییە.

٦- لای پێشینان زانینی لێکچووەکان دەگەڕێنرێتەوە بۆ پەروەردگار، کاتێك پرسیار لە پێشەوا مالیك کرا لەسەر واتای (الإستواء) لەم ئایەتەدا (الرَّحْمَنُ عَلَى

---

[1] مانای (المحکم) لە زمانەوانیدا زیادە رێکوپێکییە، وەك دەڵێن: البناو المحکم، کە رێکوپێك کرابێتو کەموکورتی و تێکچونی نەبێت، لە زاراوەشدا: مانایەکی روون بدات بەدەستەوە بەشێوەیەك بە ئاسانی لە مەبەستەکەی بگەیت.

مانای (المتشابە) لە زمانەوانیدا لە (شبە)وە هاتووە، واتە بەراورد و لێکچوون لە نێوان دوو شت یان زیاتردا، ئەم لەیەکچوونەش رەنگە روو لە گومان و دوودڵی بکات و مرۆڤ بکەوێتە تێکچوونەوە پێی، بۆیە زانایان زۆر لەسەر ئەم وشەیە رۆشتوون و ناوی (المتشابە)یان بەسەردا بڕیوە، دەڵێن: اشتبە الأمر علیە، واتە ئیشەکەی لێتێکچووە، لە زاراوەشدا (المتشابە) ئەوەیە کە تەنها خوا دەیزانێت وەك: هاتنی رۆژی قیامەت و مانای سەرەتای ئەو سورەتانەی کە بە پیت دەست پێ دەکەن.

الْعَرْشِ اسْتَوَى) طه (٥) فەرمووی: ئیستیوا دیارەو روونە، بەڵام چۆنیەتیەکەی نەزانراوەو پرسیارکردن لەبارەیەوە داهێنراوە (بیدعە)یە.

فەلسەفەی لێکچووەکان لە قورئاندا

قورئانی پیرۆز خۆی ئاماژەی بۆ بوونی ئەم فەلسەفەیە کردووە کە دەفەرموێت (هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ) آل عمران (٧).

ئەمە هەرە فەلسەفەی لێکچووەکانە:

١- پەروەردگار ئایەتە لێکچووەکانی نازڵ کردووە بۆ تاقیکردنەوە، تا موسڵمانی لەسەر راوەستیّو ماناکانیان بگێڕێتەوە بۆ زاناکانیان، بەوەش پاداشتی مەزنی دەستدەکەوێت، کەسی دووڕووش لێی دەکەوێتە گومانەوە، ئەوکات شایستەی سزا دەبێت، وەك قورئان دەفەرموێت (إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ) البقرة (٢٦). واتە: ئیماندارەکان کار بە چەسپاوەکەی دەکەن و بڕوایان بە لێکچووەکانی هەیە، بەمەش شایستەی بەزەیی و چاکە دەبن، بەڵام خەسارەتمەندان سەرکێشی دەکەن و شایستەی سەرزەنشت دەبن.

٢- پەروەردگار دەیەوێت خاوەن زانستەکان خەریك بکات، ئەگەر ئە چەسپاوی دابەزینایە، زانا و نەزان یەکسان دەبوون، زاناکان بە لێکچووەکانەوە خەریك دەبن تا پاداشتیان مەزن بێت و پلەو پایەشیان بەرز بێتەوە.

٣- لێکچووەکان تەحەدایەکن بۆ عەرەب کە شانازیان بە رەوانبێژیی‌و جوان دەربڕینو کورتیو پوختیو خواستنو ئاماژەدەکرد، چونکە موتەشابیه بەڵگەیە

لەسەر ئەوەی کە قورئان هەموو ئەو هونەرانەی تێدایە تەحەدا دەکاتو ئەوانیش بەرانبەری دەستەوستانن.

سێهەم: لەرووی مانای دەقەکانیەوە :

دابەش دەکرێت بەسەر بابەتە دڵنیاییکارەکانو پابەندە نادڵنیاییکارەکان.

١- دڵنیاییکارەکان: ئەو حوکمانەنکە ئایەتە قورئانییەکان وادەگەیەنن بە بڕاوەیی و بەشێوەی جگە لە یەك مانا و یەك حوکم هیچی دیکە هەڵناگرن، وەك: نیوەو چارەكو شەشیەكو سێیەكو هەشتیەك لە ئایەتەکانی میراتدا، قورئان دەفەرموێت (وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُنَّ وَلَدٌ فَإِنْ كَانَ لَهُنَّ وَلَدٌ فَلَكُمُ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْنَ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِينَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ وَلَهُنَّ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْتُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَكُمْ وَلَدٌ فَإِنْ كَانَ لَكُمْ وَلَدٌ فَلَهُنَّ الثُّمُنُ مِمَّا تَرَكْتُمْ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ تُوصُونَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ وَإِنْ كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَالَةً أَوِ امْرَأَةٌ وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتٌ فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا السُّدُسُ فَإِنْ كَانُوا أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ فَهُمْ شُرَكَاءُ فِي الثُّلُثِ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصَى بِهَا أَوْ دَيْنٍ غَيْرَ مُضَارٍّ وَصِيَّةً مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَلِيمٌ) النساء (١٢).

لە تایبەتمەندییەکانی ئەم ئایەتانە ئەوەیە کە جگە لە مانایەك هیچی دیکە هەڵناگرن.

٢- نادڵنیاییکارەکان (الظنيات: ئەو حوکمانەن کە دەقەکانیان ئەگەری زیاد لە حوکمێكو مانایەك دەبەخشن، وەك قورئان دەفەرموێت (وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ أَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ إِنْ كُنَّ يُؤْمِنَّ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذَلِكَ إِنْ أَرَادُوا إِصْلَاحًا وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ) البقرة (٢٢٨).

(قروء) مانای پاکبوونەوەو عادەبوون (خوێنی بێ نوێژیی)ش دەگەیەنێت، چونکە هاوبەشە لەنێوانیاندا، بۆیە زانایان لەسەر ماناکەی راجیان، هەندێك دەڵێن مەبەست لە (قروء) پاکبوونەوە، هەیشیانە بە عادەی ژنانەی لێکدەدەنەوە، بەشی زۆری

ئایەتەکانی قورئان حوکمەکانیان نادڵنیان‌و جێگەی ئیجتیهادکردنی زانایانە، بۆیە ئەم چەند مانابیە هۆیەك لە هۆیەکانی راجیایی زانایانە لە حوکمە شەرعییەکاندا.

نموونەی دیکەی ئەم ئایەتانە (لِّلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِن نِّسَائِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ فَإِنْ فَاءُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ (٢٢٦) وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (٢٢٧)) البقره.

لەسەر دەستەواژەی (الإيلاء) لەم دوو ئایەتەدا زانایان رایان جیاوازە، بەشێك لە مالیکییەکان دەڵێن (الإيلاء) واتە پێویست ناکات مێرد سوێند بخوات کە چوار مانگ سەرجێیی لەگەڵ ژنەکەیدا نەکات، چونکە ئەو حوکمە تیایدا هاتووە بۆ هەلگرتنی ستەمە لە ژنەکە کە ئەرکی سەرجێیی لەگەڵ بکرێت بەبێ بیانوویەکی شەرعی، ئەرکی قازییشە ئەو ستەمە هەڵبگرێت جا سوێندی وازهێنانی سەرجێیی خواردبێت، یان نا !.

هەروەها زانایان لەسەر چارەنووسی حوکمی (الإيلاء) را جیان: هەندێکیان دەڵێن پەیوەندی هاوسەرگیریی لەنێوان ژن‌و مێرددا دەپچڕێت بە تەواوبوونی چوار مانگەکە، قورئان دەفەرمووێت (وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ) البقرة (٢٢٧). چونکە پرۆسەی جیابوونەوە لە ژن بۆ سەرجێیی بۆ ماوەی چوار مانگ، یان زیاتر نیاز لێی تەلاقدانە، بەڵام زۆرینەی زانایان دەڵێن: دوای کۆتاییهاتنی ماوەکە ئازادیی دەدرێت بە ژنەکە، ئەگەر ویستی لەسەر ئەو ستەمەی لێیدەکرێت ئارام دەگرێت، ئەگەر ویستیشی سکاڵا دەگەیەنێتە قازی‌و بۆ هەلگرتنی ئەو ستەمەداوای جیابوونەوە دەکات، بەڵام ئیمامی‌و زاهیدییەکان دەڵێن: قازی دەبێت مێردەکە حەبس بکات‌و لەنێوان سێ شتدا سەرپشکی بکات: سەرجێییکردنی هاوسەری، یان تەلاقدان، یان هێشتنەوەی لە زیندان تا دەمرێت.

چوارەم: لەرووی ماناگەیاندنی پەرستش‌و فەلسەفیەوە:

حوکمە پەرستشییەکان: ئەوانەن کە ئاوەزی مرۆڤ پەی بە فەلسەفەو هۆو مەرامەکانی نابات، وەك ئایەتی ماوەی چاوەڕوانیی ژن دوای کۆچی مێردەکەی (وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا فَإِذَا بَلَغْنَ

أَجَلَهُنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ) البقرة(٢٣٤) دیاریکردنی ئەو ماوەیە کە چوار مانگو دە رۆژە، ئاوەزی مرۆڤ پەی بە حیکمەتەکەی نابات، ئیدی لێرەدا دەبێت وەك پەرستشێك ملکەچی ئەم حوکمە بین، بێدەنگ بین لە هەر پرسیارکردنێك لە حیکمەتو فەلسەفەو قازانجی ئەو ماوەیە، هەروەها تایبەتکردنی مانگی پیرۆزی رەمەزان بەو ماوەو کاتە دیاریکراوە، حوکمێکی پەرستشیە، راست نییە مرۆڤ پرسیار لە فەلسەفەو ئامانجو بەرژەوەندی ئەو کاتو ماوە دیاریکراوە بکات، هەروەها دیاریکردنی کاتی حەجو زۆر حوکمی دیکە کە لە قورئاندا هاتوون، مرۆڤ ناتوانێت پەی بە هۆو مەرامەکانیان ببات.

حوکمە فەلسەفییەکان: ئەوانەن کە ناودەبرێن بەو حوکمانەی کە ئاوەزی مرۆڤ پەییان پێدەبات، واتە ئاوەزی مرۆڤ پەی بە حیکمەتو بەرژەوەندیی و فەلسەفەکەیان دەبات، ئەو حوکمانەی کە ئەم نووسیتە لێیان دەکۆڵێتەوە بریتین لەم جۆرە حوکمانە، وەك (حوکمە ناپەرستشییەکان).

پێنجەم: لەرووی کاتەوە:

حوکمە هەمیشەییەکانو حوکمە کاتییەکان روونە کە یەکەمیان بەدرێژایی ژیان بەردەوامەو دووەمیان ئەو حوکمانەن کە پەیوەستن بە رێکخستنی ژیانی بەندەو کەنیزەکەکان لە ماوەیەکی راگوزەردا لە نێوان هەڵوەشاندنەوەی یاسای کۆیلایەتیو نێوان وەستاندنی ئیشپێکردن پێی.

لەسەر بنەمای دەستووریی (حوکم کە دارێژرا بۆ مەبەستێك ئەگەر مەبەستەکە جێبەجێکرا ئیدی ئیشپێکردن بەو حوکمە دەوەستێت) لەو ئایەتانە (وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَى فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكَ أَدْنَى أَلَّا تَعُولُوا) النساء (٣) هەروەها (وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا أَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ فَمِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ فَتَيَاتِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِإِيمَانِكُمْ بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ فَانْكِحُوهُنَّ بِإِذْنِ أَهْلِهِنَّ وَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ مُحْصَنَاتٍ غَيْرَ مُسَافِحَاتٍ وَلَا مُتَّخِذَاتِ أَخْدَانٍ..) النساء (٢٥) دیسان (فَإِذَا

أُحْصِنَّ فَإِنْ أَتَيْنَ بِفَاحِشَةٍ فَعَلَيْهِنَّ نِصْفُ مَا عَلَى الْمُحْصَنَاتِ مِنَ الْعَذَابِ ذَلِكَ لِمَنْ خَشِيَ الْعَنَتَ مِنْكُمْ وَأَنْ تَصْبِرُوا خَيْرٌ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ) النساء (٢٥).

ئیشکردن بەم ئایەتانەو نموونەکانیان سەبارەت بە کاروباری کۆیلایەتی و کەنیزەك لە پاش چەرخی یەکەمی کۆچی و بە هەڵوەشاندنەوەی یاسای کۆیلایەتی لە ئیسلامدا، کارکردن بەم ئایەتانەش وەستاوە[١].

شەشەم: لەرووی مەعزەمەتەوە:

عەزیمەت و رووخسەت هەن، لە عەزیمەتەکاندا ئەم ئایەتە پیرۆزەیە (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ) البقرة (١٨٣) لە رووخسەتەکانیشدا ئەم ئایەتە پیرۆزەیە (فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ..) البقرة (١٨٤). هەروەها لە عەزیمەتدا لەسەر نوێژ (وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ) البقرة (٤٣).

جگە لەو ئایەتانەی کە لەسەر واجیبوونی نوێژ هاتوون لە پێنج کاتی دیاریکراویاندا لەکاتێکدا عوزرێك نەبێت، لە رووخسەتیشدا لەسەر نوێژ ئەو ئایەتە (وَإِذَا ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يَفْتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ الْكَافِرِينَ كَانُوا لَكُمْ عَدُوًّا مُبِينًا) النساء (١٠١).

یاساو پەیوەندی بە شەریعەت و فیقهی ئیسلامیەوە

یەکەم/ بنەمای شەرعی و بنەمای یاسایی

لە چەند روویەکەوە یەکدەگرنەوەو لە چەند روویەکیشەوە جیاوازن.

أ/ رووە لە یەکچووەکان

١ـ هەردووکیان مەبەستیان بەرژەوەندی ئادەمیزادە بەرێگەی رێکخستنی ژیان.

٢ـ هەردووکیان ناوابەستە و گشتیین.

---

[١] بۆ زیاتر تێگەیشتن لەم بابەتە سەرنجی کتێبی (تجفيف مستنقع العبيد والجواري في القرآن).

٣- هەردووکیان پابەندکارن.

٤- هەردووکیان سزایان لەگەڵدایە بۆ سەرپێچیکاران.

٥- لە زۆر لە جێبەجێکردندا وردەکاریی و بەش بەشەکاندا بەیەکدەگەن.

٦- شەریعەت لە سیستمی یاسادانانی وڵاتە عەرەبیی و ئیسلامییەکاندا سەرچاوەی یاسایە بە رێژەیەکی جیاواز.

٧- زۆر لە حوکمە یاساییەکان لە وڵاتە نائیسلامییەکاندا لەگەڵ شەریعەتی ئیسلامییدا دژ نین.

ب - رووە لێکجیاکانیان:

١- بنەمای دەقە شەرعییەکان سەرچاوەکەی سروشە، بەڵام بنەمای یاسایی سەرچاوەی ئاوەزو بۆچوونی مرۆڤە.

٢- بنەمای دەقە شەرعییەکان قابیلی هەڵوەشاندنەوەو هەموارکردن و ئاڵوگۆرپێکردن نین، بەپێچەوانەی دەقە یاساییەکانەوە کە بۆی هەیە هەڵوەشێنرێتەوە، یان هەموار بکرێتەوە، ئەو بنەمایە دەقی بێت، یان ئیجتیهادی، لەبەر رۆشنایی گۆرانی بەرژەوەندیی و پێشکەوتن و داواکارییەکانی ژیان.

٣- پانتایی بنەمای شەرعیی زۆر لە پانتایی بنەمای یاسایی فرلوانترە، یەکەمیان لەگەڵ هەموو خێزانی مرۆڤایەتیدا دەدوێت (تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا) الفرقان (١) بەڵام دووەمیان لەگەڵ کۆمەڵە کەسێکدا لەنێو هەرێمێکی دیارییکراو و دەوڵەتێکی دیارییکراوی خاوەن سەروەریی دەدوێت، ئەوانەی لە دەرەوەی ئەم هەرێمەن نایانگرێتەوە، مەگەر لە هەندێك حاڵەتی تایبەتدا نەبێت.

٤- پاداشتی بنەمای شەرعی وەك دەکرێت نەرێنی (سزا) بێت، دەشکرێت ئەرێنی (پاداشتی) بێت، قورئان دەفەرمووێت (فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ (٧) وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ (٨)) الزلزلة. بەڵام پاداشتی بنەمای

یاسایی زیاتر نەرێنیەو ئەوەی لە ژیانیدا کەتنێکی نەکردبێت پاداشتی نادرێتەوە.

٥- پاداشتی بنەمای شەرعی دنیایی و قیامەتیشە، بەڵام پاداشتی بنەمای یاسایی تەنها دنیاییەو بەستراوە بە ساغبوونەوەی تاوانەکە لەبەردەم دادگادا، ئەگەر نا حوکم بەبێ تاوانیی تۆمەتبار دەدرێت، چونکە تۆمەتبار بێ تاوانە تا تاوانەی لەسەر ساغ دەبێتەوە.

٦- بنەمای یاسایی تەنها حوکم لەسەر شتە دیارەکان دەدات، ناچێتە نێو دڵ و دەروونی مرۆڤەوە ئەگەر خۆی دەرینەخات، بەڵام بنەمای شەرعیی وەك چۆن حوکم لەسەر شتە دیارەکان دەدات، هەروەها حوکم لەسەر نادیارەکانیش کە لە سنووری ویستی مرۆڤدایە، دەدات. قورئان دەفەرموێت (..وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللَّهُ..) البقرة (٢٨٤)، چونکە ئیسلام لە مرۆڤی دەوێت کە دەرو ناوی وەك یەك بن، ئەو کەسەیشی وایدەدەنێت ئەم ئایەتە بە ئایەتی (لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ) البقرة (٢٨٦) ئەوە هەڵەیەکی گەورەی کردووە.

٧- (مجردیە) ناوابەستەیی بنەمای یاسایی هەڵاوێردەیی (الإستثناء) تێدایە بەپێی سیفەتەکانی، وەك ئەو کەسانەی کە پارێزبەندی (حصانة)ی دبلۆماسییان هەیە، بەڵام لە بنەمای شەرعییدا ئەم هەڵاوێردکارییەی جێگەکارییە نییە، نە بەپێی خودی کەسەکە، یان بەپێی سیفەتەکەی.

دووەم/ پەیوەندیی نێوان فیقهی ئیسلامی کە ئیجتیهادە لەگەڵ یاسادا:

ئەم دووانە لە چەند ڕوویەکەوە جیاوازن و لە زۆر ڕووەوە کۆکن.

لایەنە جیاوازەکان:

لە چەند ڕوویەکەوە جیاوازن، ئەمانە گرنگترینیانن:

١- فیقهی ئیسلامی قەوارەیەکی سەربەخۆی هەیە، بەهیچ یاسایەك کاریگەر نەبووەو لە هیچ یاسایەکیش وەرنەگیراوە، ئەویشی وای بۆ دەچێت کاریگەر بووە بە یاسای رۆمانی بێگومان هەڵەیە، لەبەر نەبوونی هیچ پەیوەندییەك لە نێوان پێشەوای مەزهەبەکانو یاسای رۆمانیدا لە رووی کاتو شوێنو زمانیشەوە، خۆ ئەگەر لێکچوونێکیش ببینین لە بەشێك بنەما و حوکمدا بەرهەمی ئەو لێکچوونەیە کە بەرهەمی ئیجتیهادی ژیریو عەقڵی نزیکی هەموو خەڵکە لە زۆر کاروباردا.

٢- فیقهی ئیسلامی سەرچاوەکانی سەربەخۆن، چونکە سەرچاوە بنەڕەتیەکانی فیقهی ئیسلامی قورئانو سوننەتن.

سەرچاوە (تەبەعی) دەرخەرەکانی دیکەی: قیاسی، بەرژەوەندی، ئیستیحسان، ..... ئەوانی دین.

٣- فیقهی ئیسلامی پێویست دەکات ئەوی یاسای لێ هەڵبهێنجێت هەموو مەرجەکانی ئیجتیهادی تێدابێت، بەپێچەوانەی یاساوە کە زۆربەی ئەوانەی بەشداری پرۆژەکەی دەبن ئەهلی ئیجتیهاد نین بە مانا زاراوەییەکەی.

٤- حوکمەکانی فیقهی ئیسلامی وەك چۆن پەیوەندی نێوان مرۆڤەکان رێکدەخات، بەهەمان شێوە پەیوەندی نێوان مرۆڤەکانو پەروەردگاریان رێکدەخات بەپێچەوانەی یاساوە.

٥- حوکمەکانی فیقهی ئیسلامی بە رەوشت تێرکراوە، چونکە سەرچاوەی سەرەکی شەریعەتی ئیسلامییە، بەپێچەوانەی یاساوە.

رووەکانی لێکچوون:

لە چەند روویەکیشەوە لێکدەچن، گرنگترینیان:

١- لە فیقهی ئیسلامیدا ئیجتیهادو یاسا هەردووکیان دەگونجێت کەموکورتییان تێدا روویدات، چونکە عەقڵی ئیجتیهادی تیایاندا عەقڵی مرۆڤە کە پەی بە هەموو رووداوەکانی دوارۆژ نابات.

٢ـ هەردووکیان دەگونجێت هەڵەیان تێدابێت، چونکە موجتەهید دەکرێت بپێکێتو دەشکرێت نەیپێکێت، پێغەمبەری خوا ﷺ ئەمەی فەرمووە (إِذَا حَكَمَ الْحَاكِمُ[1] فَاجْتَهَدَ ثُمَّ أَصَابَ فَلَهُ أَجْرَانِ وَإِذَا حَكَمَ فَاجْتَهَدَ ثُمَّ أَخْطَأَ فَلَهُ أَجْرٌ – ئەگەر موجتەهید حوکمێکی دەرکردو خۆی تێدا ماندووکرد پاشان پێکای دوو پاداشتی هەیە، ئەگەر حوکمێکی دەرکردو خۆی تێدا ماندووکردو نەیپێکا پاداشتێکی هەر هەیە، کە پاداشتەکەی لەسەر خۆماندووکردنەکەیە).

٣ـ هەردووکیان بۆ هەمواروو ئاڵوگۆڕپێکردن دەشێن، بەپێی پێویستییەکانی ژیانو پێشکەوتنەکانی بە مەرجێك کۆڕایان لەسەر نەبێت، بەڵکو ئەگەر هۆی کۆڕا لەسەربوونەکەی بەرژەوەندییەك بوو ئەوا بە کۆڕایەکی دیکەوە گونجاو لەگەڵ بەرژەوەندییەکی نوێدا دەگۆڕێت، لەسەر بنەمای گۆڕینی حوکم بە گۆڕینی سەردەم.

٤ـ هەردووکیان ئامانجیان بەرژەوەندی ئادەمیزادە، بەکەڵك پێگەیاندنی، یان زیان پێگەیاندنی.

٥ـ فیقهی ئیسلامی سەرچاوەی سەرەکیی ئەو یاسایانەیە کە پێی کاریگەرن بەرێژەی ٥٪ ـ ١٠٠٪، بەشێك لە یاسا لە دەوڵەتە ئیسلامییەکاندا لە ١٠٠٪[2] لەوەوە وەرگیراوە، یاساکانی باری کەسێتی لە هەموو وڵاتە عەرەبیو ئیسلامییەکاندا ١٠٠٪ هەر لە فیقهی ئیسلامییەوە وەرگیراون، یاسا مەدەنییەکانی ئەم دەوڵەتانەش سەرچاوەکەی بە رێژەی ٩٠٪ لە فیقهی ئیسلامییەوە وەرگیراون، وەك یاسای مەدەنی عێراقیو ئوردونیو کوەیتی،[3]

---

[1] واتە ئەگەر موجتەهید ویستی بڕیار بدات یان حوکمێك بە دەستبهێنێت.

[2] بەیاسای یەمەنی.

[3] لە دیباجەی قانونی مەدەنی کوێت دا هاتووە ژمارە (٦٧)ی ساڵی ١٩٨٠ (ئەوەی دیارە ئەومیە کە یاسا مەدەنییەکانمان گەشتوونەتە ئەو شکۆو پێگەیەی کە بڕیارەکانی بە تەولوی لەگەڵ بڕیارەکانی فیقهی ئیسلامیدا گونجاون، بە جیاوازی مەزهەبەکانیەوە، بەشێوەیەك کە حوکمێکی ←

هەروەها یاسای مەدەنی میسری لەگەڵ کاریگەربوونیشی بە یاسای فەڕەنسی کەچی زۆری لــە فیقهــی ئیســلامیەوە وەرگــیراوە، بەشــایەتی یاساناســە میسریەکان،[1] یاسا عەرەبییەکانی دیکەش هــەمان ڕێچکەیان گرتــووەو پێــی کاریگەرن.

لەو حوکمانەی کە یاسای مەدەنی میسری لە فیقهی ئیسـلامی وەرگرتـووەو ئـەو یاسایەنەشی کاریگەرن بەم یاسایە: بیرۆکەی بـەزۆر حـەق بـەکارهێنان، بـیرۆکەی قەرز حەواڵەکردن، بیرۆکەی کاتە کتوپڕییەکان، هەروەها زۆرینە حوکمەکانی کڕین و فرۆشـتن و بەخشـین و کـرێ و درولوسـێ پـارێزی و دیـواری هاوبەشـی و حوکمـەکانی شوفعەو هی دیکەش، هەروەها یاسای سزاییەکانی وڵاتانی عەرەبی لەگەڵ شەریعەت و فیقهی ئیسلامیدا لە زۆر سـزادانـدا یەکدەگرنـەوە، چـونکە تـاوانی تـەمێکاری هـەموو تاوانێکە کە سزاو ئەندازەی سزاکە بەجێبهێڵرێت بۆ تەمێکاری دەسەڵاتی یاسایی.

ئەوەش دابەش دەکرێت بەسەر سێ جۆردا:

جۆری یەکـەم: هـەر تاوانێـك گومـانی تێکـەوت ڕاسـتەوخۆ دەگوێـت بـۆ تـاوانی تەمێکاری و ملکەچ دەبێت بۆ یاسای سزادان، وەك: تاوانی دزی لەنێوان کوڕ و بـاوك دا، یان دوو هاوسەر، یان دوو هاوبەش. هەروەها تاوانی شەڕواڵ پیسـی(زینا) ئەگـەر بەچوار شایەت ئیسپات نەبوو یان تاوانبار دانـی پیـادا نـەنا، بـەڵام قـازی قەناعـەتی وەهابوو کـە ڕووی داوە بەبەڵگـە یـان بـەئامێری نـوێی زانسـتی، ئـەو کاتـە سـزای (حەد)ەکە دەوەستێت، سزای تەمێکاری جێگـەی دەگرێتـەوەو بـە یاسـای سـزاکان دیاری دەکرێت.

تێدا نییە کە لە یەکێك لە مەزهەبەکاندا بوونی نەبێت، یاخود لەگەڵ ڕۆحـی شـەریعەتی ئیسـلامیدا بەریەك بکەون).

[1] لەوانە ڕاوێژکار عەلی مەنسور سەرۆکی دادگای پێداچوونەوەی پێشـوو لـە کتێبەکەیدا (الشـریعە الاسلامیە والقانون الدولی العام) چاپی ١٩٦٥، هەروەها مامۆستا ئەحمەد موافی ڕاوێژکار لە دادگای هەڵوەشاندنەوە لە کتێبی (الفقـه الجنـائی المقـارن بـین الشـریعە والقـانون) چـاپی ١٩٦٥ ڕاوێـژکار عەبدوستار ئادەم لە کتێبی (الشریعە والاسلامیە والقانون المدنی المصری) چاپی ١٩٦٦.

جۆری دووەم: هەموو تاوانێك كە شەریعەتی ئیسلامی بە دەق بە تاوانی دابنێت، بەڵام سزای بۆ دیاری نەكردبێت، بە تاوانی تەمێكاری ئەژمار دەكرێت. ئەمیش ملكەچی یاسای سزادان دەبێت، وەك تاوانی زەوتكردن(الغصب)، ناپاكی لە راسپاردە، ساختەكاری، بەرتیل، جاسوسی و نمونەی ئەمانە كە شەریعەت بە تاوانی داناون، بەڵام سزایەكی بۆ دیاری نەكردوون.

جۆری سێهەم: دەسەڵاتدار (سەرۆكی دەوڵەت) بە هاوكاری راوێژكاران بۆی هەیە هەر ئیشێك كە زیان بە بەرژەوەندی گشتی بگەیەنێت بە تاوانی دابنێت و سزای گونجاو بە قەبارەو مەترسی تاوانەكەی بۆ دیاری بكات.

لەسەر ئەم بنەمایانە كەواتە: هەموو تاوانە تەمێكاریەكان لە شەریعەتی ئیسلامیدا یاسای سزادان دەیانگرێتەوە، بە مەرجێك پێكدادانی نەبێت لەگەڵ بنەمایەكی شەرعی لە قورئان و سونەتی پێغەمبەری خوادا(ﷺ). هەروەها یاسای وڵاتە نائیسلامیەكان لەگەڵ شەریعەتی ئیسلامیدان دژیەك نین بەرێژەیەكی جیاواز، مادام ئەو یاسایانە خزمەت بە بەرژەوەندی گشتی ئەو كۆمەڵگەیە دەكات كە بۆی دانراوەو دژی بنەمایەكی جێگیری شەریعەتی ئیسلامی نەبێت، چونكە قورئانی پیرۆز تەنها بنەما هەمەكیەكانی دارشتوەو ئاوەزی مرۆڤی لە گێرانەوەی هەندەكیەكاندا بۆ لای هەمەكیەكان سەرپشك كردوە، لەبەر تیشكی پێویستیەكانی ژیان لە هەموو كات و شوێنێكدا، ئەگەر لە بازنەی ئەخلاق دەرنەچن.

دووەم: مانا تایبەتەكەی شەریعەت

شەریعەت بە مانا تایبەتەكەی بریتییە لە دەقەكانی قورئانو سوننەتی پێغەمبەر ﷺ كە هەموو حوكمە شەرعییەكانیان لەخۆگرتووە، یاساش بەو دەقە نووسراوانە دەوترێت لە هەموو لقێك لەو لقانە.

سێهەم: شەریعەت بە مانا گشتییەکەی

هەموو ئەو حوکمە شەرعیانە دەگرێتەوە کە سەرچاوەکەی قورئان‌و سوننەت‌و سەرچاوە روونکەرەکانە وەك: قیاس، دابونەریت، هەروەها بەم مانایە فیقهی ئیسلامی دەگرێتەوە، وەك زۆر لە توێژەرەکان بەکاریدەهێنن، دوای ئەوەی تێکەڵیی دروستبوو لە نێوان شەریعەتی ئیسلامی کە سەرچاوەکەی وەحیەو فیقهی ئیسلامی کە بریتیە لە راڤەی شەریعەت بە مانا تایبەتەکەی‌و راوبۆچوونی زانایان کە بە گۆڕینی کات‌و شوێن‌و بەرژەوەندی خەڵکەکە ئەوانیش دەگۆڕێن‌و ئەگەری هەڵەو راستیشیان هەیە.

فەسڵی دووەم

فەلسەفەی پەرستشەکان

پەرستش (العبادە) لە زمانی عەرەبیدا بە چەند مانایەك هاتووەوە لەوانە: بەندەییکردن، خزمەتکاریی، ملکەچبوون و گوێڕایەڵی.
خواپەرستییش بە مانای هۆکار تا مرۆڤ پەیامەکەی بەجێبگەیەنێت وەك لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە، ئەم پەرستشە، یان تەنها عەقڵیە، یان تەنها جەستەییە، یان تەنها داراییە، یان جەستەیی و داراییە پێکەوە.
جا لەسەر ئەم چوار کەرتیە، لێکۆڵینەوەی فەلسەفەی پەرستشەکان لە رووی رواڵەتەوە بەسەر چوار باسدا دابەش دەکەین:
یەکەمیان تایبەتە بە جۆری یەکەم و دووەم بۆ جۆری دووەم هەروەها سێهەم و چوارهەمیش بەهەمان شێوە.

باسی یەکەم:
فەلسەفە ی ئەو پەرستشانەی کە تەنها عەقڵین
(باوەڕ بەخوابوون و وابەستەکانی)

فەلسەفەی باوەڕبەخۆبوون

باوەڕبوون بە خودا لە ناخی مرۆڤدا شتێکی خۆڕسکە ، ویستی هەر مرۆڤێکە کە بیەوێت تاکێکی بەکەڵکی کۆمەڵگەکەی بێتن چونکە ئەوەی باوەڕی نەبێت، پابەندبوونیشی نابێت، ئەوەشی پابەندبوونی نەبێت ئەمانتپارێز نابێت، ئەوەشی ئەمانەتپارێز نەبوو بۆ ئەوە ناشێت تاکێکی سوودبەخشی کۆمەڵگە بێت.

زانایانی ئوسوڵی دین کۆڕان لەسەر ئەوەی باوەڕبوون بە زاتی خوداو بابەتە پەنهانەکانی دیکە کە هەر بەشێکن لەو باوەڕبوونە، ئەرکێکی عەقڵیە پێش ئەوەی ئەرکێکی شەرعیی بێت، چونکە باوەڕبوون بە پەیامی ئاسمانیو پەیامبەران لەسەر باوەڕبوون بە خودا وەستاون، جا ئەگەر باوەڕ بە خودابوون لەسەری وەستا ئەوا مەحاڵبوونی لۆژیکی پێویست دەکات.

بۆ روونکردنەوەی ئەو هاوکێشەیە: ئەگەر (أ) سەر بە (ب) وەستابوو، (ب)ش لە (أ) وەستابوو، ئەوکات دەبێت (أ) لەسەر (أ) بووەستێت، پاش لابردنی (ب) دووبارەکە. واتە: پێویستە شتێك لەسەر خۆی بووەستێت، وەستانی شتێکیش لەسەر خۆی پێویست دەکات ئەو شتە بەر لە خۆی بووبێت، بوونی شتێکیش بەر لە خۆی لە عەقڵدا موستەحیلەو پێویستی موستەحیلیش، هەر موستەحیلە.

جا بینا لەسەر ئەوە باوەڕبوون بە خوداو باقی نهێنییەکانی دیکە، بە بەڵگەی عەقڵی دەسەلمێت واتە واتە بەڵگەهێنانەوەی (لیممی)، ئەویش بەڵگەهێنانەوەیە بە (شوێنەوار) لەسەر (شوێندانەر)، وەك ئەم گەردوونە مەزنە رێکوپێکە بکرێت بە

بەڵگەی بوونی بەدیهێنەری، لە بەرانبەریشدا بەڵگەهێنانەوەی (ئینني) دێت، ئەویش بەڵگەهێنانەوە بە (شوێندانەر) لەسەر (شوێنەوار) وەك بەڵگەهێنانەوەی پزیشك بە میکرۆب و بەکتریای ناو خوێن لەسەر دیاریکردنی نەخۆشیەکە.

ئەمەش ئەوەی لەسەر بنیات دەنرێت کە باوەڕی چاولێکەریی لە ئەسڵی باوەڕدا بەس نییە تا مرۆڤ بە باوەڕدار دابنرێت، بەڵکو لەم جۆرە حاڵەتانەدا بە تەسلیمبوو (مسلم) دادەنرێت، لاساییکردنەوە لە لقوپۆی ئایندا دروستە، بەڵام لە بناغەیدا لاسایی وەرناگیرێت، بۆیە لەسەر هەموو مرۆڤێکە بەڵگە لەسەر بوونی خودا بەو شوێنەوارانەیدا بهێنێتەوە کە بە بینین و بیستن هەستیان پێدەکات.

ئەم ئیشەش لەسەر مرۆڤی عاقڵی پێگەیشتوو سەخت نییە.

هەر بۆ نموونە پاش گوێزرانەوەم لە کۆلێژی یاسای زانکۆی بەغدا بۆ کۆلێژی سەددام بۆ ماف، لە یەکەم وانەمدا کە چوومە هۆڵەوە قوتابیەك هەستاو دەستی بەرزکردەوە، وتم: جا خۆ من هیچم نەوتووە؟ تا گفتوگۆ بکەیت، وتی: مەسەلەکە پەیوەندیی بە وانەکەوە نییە، پەیوەستە بە باوەڕمەوە، پێموت: دەڵێی چی؟ وتی: باوك و دایکم موسڵمانی باشن، منیش بێباوەڕێکی باشم، تائێستا لەگەڵ ئەوەی لەگەڵ زۆر موسڵماندا وتوێژم کردووەو زۆر پەرتووکی ئایینیشم خوێندووەتەوە، بەڵام قەناعەتم بە بوونی خودا نییە، لە دڵیشەوە دەمەوێت بە قەناعەتەوە بگەمە ئەو باوەڕە، بەڵام تائێستا نە لە ڕێگەی بینین، یان بیستن، یان خوێندنەوە پێی نەگەیشتووم.

پێموت: دانیشە، ئێستا بوونی خوات لە کەمتر لە پێنج خولەکدا بۆ دەسەلمێنم.

جا لێم پرسی: ئەم هۆڵە سادەیە کە ئێمە تیایدا وانە دەخوێنین، ئایا مەعقولە بە ڕێکەوت و بێ بوونی کەلوپەلی بینا و وەستاو کرێکار دروست بوو‌بێت؟ وتی: نەخێر، وتم: کەواتە ئەم بوونەوەرە مەزنە پڕ وردەکارییە کە زیریی زانایانی فەلەك تیایدا سەرگەردانە کە کەی دەستپێکردووەو کەنگێ کۆتایی دێت، چۆن هاتووەتە دی؟

وتی: لە ڕێگەی سروشتەوە، سروشت ئەمەی بەدیهێناوە.

پێموت: سروشت هەیە، یان نییە؟ وتی: هەیە، چونکە نەبوو، بوون بەدیناهێنێت. وتم: ئایا ئەم سروشتە بەشێکە لە بوونەوەر، یان لە دەرەوەیەتی؟ بەڵگەنەویستیشە و تەسەور ناکرێت بەشێکیش بێت لە گەردوون، چونکە ناکرێت شتێك خۆی بەدیهێنەری خۆی بێت. وتی: وایە، لە دەرەوەی بوونەوەرە.

پێموت: باوەڕ دەکرێت دارتاش لە تەختەیەك، کەلوپەلێك دروست بکات بەبێ مشارو چەکوش‌و بسمارو وردە شتەکانی دیکە هەرچەندە شارەزا و دەسترەنگینیش بێت؟ وتی: نەخێر. وتم: ئایا باوەڕ دەکرێت سروشتی ئەم بوونەوەرە کە نەبوون پەیدا بکات بە بێ زانیاری‌و ویست‌و توانا و تایبەتمەندییە تێروتەسەلەکانی دیکە؟ وتی: نەخێر. وتم: دەی ئەوەی تۆ پێی دەڵێیت سروشت ئەوە زاتی خودایە پاك‌و بێگەردیی بۆ ئەو، جیاوازیی تەنها لە ناونانەکەدایە، ئەوجا قوتابیەکە وتی: أشهد أن لا إله إلا الله وأشهد أن محمداً رسول الله.

ئابەم نموونە سادەیە توانیم ئەو قوتابیە لە بێباوەڕییەوە بگەیەنمە باوەڕداریی، مرۆڤ ـ وەك وتمان ـ بەسروشت باوەڕدارە، بەڵام ئەوەی ڕێنموونیی دەکات بۆ ئەم باوەڕە شێوەی ڕێنموونیکردنی نازانێت.

لە سەرچاوەیەکی فارسییدا خوێندوومەتەوە، دوو فەیلەسووف وتوێژیان لەسەر سەلماندنی بوونی خودا دەکرد، یەکێکیان بێباوەڕو ئەوی دیکەیان باوەڕدار دەبێت، باوەڕدارەکە دەیان بەڵگەی هێنایەوە بۆ سەلماندنی بونی خوا، کەچی بێباوەڕەکە وەڵامی دەدایەوە، پیرەژنێکیش لایان دانیشتبوو گوێی لە وتوێژەکەیان دەگرت، پاش ئەوەی بۆی دەرکەوت فەیلەسوفە باوەڕدارەکە ناتوانێت بەڵگەی عەقڵیی دڵنیاکەر بهێنێتەوە، وتی: (بگو من خدا رابی دلیل می شناسم)، واتە پێی بڵێ من خودا بێ بەڵگە دەناسم.

مەبەستی ئەوەبوو کە بوونی خودا پاش بوونی ئەم بوونەوەرە، لە بەڵگەنەویستەکان دەچێت، گەر مرۆڤ ژیریی تێدا بەکاربهێنێت بەڕێگەیەکی لۆژیکیی.

فەلسەفەی باوەر

باوەڕ بەخولو ئەوەی لێی دەبێتەوە لە ئیمان بە یاساو شەریعەتەکانی خواو پێغەمبەرانو هەموو بیرو باوەڕەکانی دیکە گرنگییەکی گەورەی بۆ مرۆڤ هەیە لە ژیانی کرداریدا بەجۆرێك کە نە بەزمان وەصف دەکرێتو نە بەقەڵەمیش دەنوسرێت: ئەوەش لە دوولایەنەوە:

لایەنی تاکەکەسی، و لایەنی کۆمەڵایەتی.

وە لەلایەنە کەسییەکەوە: بەهۆی ئیمانەوە دڵی مرۆڤ دڵنیایيو دامەزراوی ڕووی تێدەکات بەجۆرێك کە بەرگری دژ بەهەموو نەخۆشییە دەروونییەکان بەدەست دەهێنێت هەروەك خوای گەورە لە ئایەتی (٢٨) ی سوورەتی (الرعد) دا فەرموویەتی: (أَلاَ بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ) .

واتە: (بێ گوومان دڵ هەر بەیادی خوا دائەمەزرێتو لە دڵە ڕاوکێ ئەکەوێت) .

وە ئەو ئیماندارەی کە بەزانستییانە ئیمانی هێناوە هەموو ئەوەی تووشی دەبێت لەکەمی ماڵو موڵکو مردنەوە هەمووی دەگێڕێتەوە بۆ لای خواو بە ئارامگرتن بەرگەی ئاکامە نەرێنییەکانی دەگرێت بەهۆی ئەوەی ئەوە لە خواوەیەو وە مرۆڤیش لە ڕێی ویستو ئیرادەی خوادا هیچ هێزو دەسەڵاتێکی نییەو هەروەها باوەڕیشی بەوە هەیە کە لەسەر ئەوەی تووشی بووە پاداشت دەدرێتەوەو لەلایەن خوای گەورەوە قەرەبووی بۆ دەکرێتەوە چ زوو بێت یان درەنگ، وە ئەوەش لە واقیعدا هەستی پێ دەکەینو زۆر بەکەمی دەبینین ئیماندارێك سکاڵا لەدەست ناڕەحەتییەکانی بکات، هەروەك چۆن بەدەگمەن ئەو کەسانەمان بەرچاو دەکەوێت کە ئیمانیان لاوازە یان هەر نییانە سکاڵا لەدەست ژیانی خۆیان نەکەن.

بەڵام لەلایەنە کۆمەڵایەتییەکەیەوە:

سوودو قازانجی ئیماندار تەنها بۆ خۆیو خێزانەکەی نییە، بەجۆرێك کە ئیمانەکەی کاریگەرییەکی گرنگی لە ژیانی کۆمەڵگەدا هەیە لە ڕووی ئاسایشو سەقامگیرییەوە، چونکە ئەوەی ئیمانی نەبێت پابەندبوونیشی نییە، وە کەسێکیش

پابەندبوونی نەبێت سەر ڕاستیش نییە ناتوانێت ئەمانەت بپارێزێت، کەسێکیش نەیتوانی ئەمانەت بپارێزێت بۆ ئەوە ناشێت هیچ بەرپرسیارییەتیەك لە ئەستۆ بگرێت وە نە دەشبێتە ئەندامێکی باشی ناو کۆمەڵگە، لەبەر ئەوە ئیمان سەرچاوەی وزەیەکی ڕۆحییە کە چاودێری کرێکارێك دەکات لە کارگەکەیداو، جوتیارێك لە فەرمانگەکەیداو مامۆستایەك لە قوتابخانەکەیداو فەرمانبەرێك لە نوسینگەکەیداو سەربازێك لە مەیدانی جەنگداو دایکێك لە ماڵەکەی خۆیداو دەسەڵاتێکیش کاتێك مومارەسەی بەرپرسیارێتییەکانی خۆی دەکات.

وە دەربارەی گرنگی بیروباوەڕ لە ژیان تاكو کۆمەڵگەدا لە کۆنەوەو لە ئێستاشدا وتراوە: ئەوکەسەی بیرو باوەڕێکی هەبێت با خراپیش بیت چاکترە لەو کەسەی کە هەر بیرو باوەڕی نییە، لەبەر ئەوە هیندۆسێکی گاپەرست- لە ڕووی پابەندییەوە- جیاوازە لە بێ باوەڕێك کە هیچ عەقیدەیەکی نییە.

ئەم فەرمایشتەی خوای گەورەش لە ئایەتی (۱۹۰-۱۹۱) ی سورەتی (آل عمران) نموونەیەکە لە ئایەتەکانی حوکمە بیرو باوەڕییەکان: (إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلاَفِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لآيَاتٍ لِأُولِي الْأَلْبَابِ (۱۹۰) الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَى جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ (۱۹۱)) .

باسی دووهەم:
ئەو پەرستشانەی تەنها جەستەیین
(نوێژ و ڕۆژو و ئەوانەش وابەستەن پێیانەوە)

بۆ زیاتر سوود وەرگرتن لە ڕوونکردنەوەی فەلسەفەی هەریەکە لە نوێژو ڕۆژوو تەوەری سەربەخۆی بۆ تایبەت دەکرێت.

تەوەری یەکەم:
فەلسەفەی نوێژ

نوێژ پەرستشێکی جەستەیی پوختە، لەبەرئەوە وەك باسمانکرد خستنە بری قبووڵ ناکات، چونکە ئەو ئامانجە مەبەست دارەکەی دەگەڕێتەوە بۆ بکەرەکەی، لەبەر ئەوە ئەنجامی کاری کەسێك نادرێتە پاڵ بکەرێکی دیکە، جا چ کارێکی باش بێت یان خراپ جیاوازی نییە.

ئەو نوێژەی کە لە ئاینی ئیسلامدا داواکراوە ئەوەیە کە پەیوەندی مرۆڤ بە پەروەردگارییەوە بەهێز دەکاتو گیانی سەربەخۆبوونو هەستکردن نە ڕێزو شکۆ لای نوێژ خوێن زیاددەکاتو هەروەها قوتابخانەیەکیشە بۆ بەدەستخستنی زۆرێك لە خەسڵەتەکانی تەواوی‌و بەرزی وەك خاوێنی ناخو دڵو پەروەردەکردنو تەمێکردنی دەروونو پاکوخاوێنی جەستەو پۆشاکو شوێن.

وە نوێژی داواکراو ئەوەیە بە ملکەچی‌و گەردن شۆڕی‌و گیانی خۆ بەدەستەوەدانەوە بکرێتو نوێژ خوێن هەست بەوە بکات کە ئەو لەکاتی نوێژ کردندا قسە لەگەڵ پەروەردگاری خۆی‌و پەروەردگاری هەموو بوونەوەرەکان دەکات.

جا ئەم پەرستشە چەند سوودێکی گرنگی لە ژیانی پراکتیکی مرۆڤدا هەیە ئەگەر هاتوو وەك ئەوەی لێی داواکراوە ئەنجامی بدات، لەو سودانەش:

١- بەدەستخستنی بەرگری لەلایەن نوێژ خوێنەوە دژ بە هەموو رەفتارێکی هەڵەو تاوان، وە خۆپاراستن لە نەخۆشییە کۆمەڵایەتییەکان ئەوانەی دەبنە هۆی لەناوبردنی تاکو کۆمەڵگە، قورئانی پیرۆزیش باس لەو حیکمەتە دەکات کەلە نوێژدا هەیەو خوای گەورە لەئایەتی(٤٥) دا لە سوورەتی (العنكبوت) دا فەرموویەتی: (وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ) .

واتە: (...نوێژ بکە، بەڕاستی نوێژ مرۆڤ لە کاری خراپو ناپەسەند ئەگرێتەوە..).

مرۆڤ ئەگەر نوێژەکەی بەو گیان کرۆکو ملکەچییەوە کە هەیەتی ئەنجامی بدات ئەوا وزەیەکی رۆحی بەدەست دەهێنێت کەلە هەموو کارێکی خراپو نەشیاو دەیپارێزێت، چونکە نوێژ یەکێکە لە گرنگترین ئەو هۆکارو ئامرازانەی کە مرۆڤ دەپارێزن لە ئەنجامدانی تاوان، شایەنی باسە کە یاسا دانراوەکان زۆر گرنگی بە خۆپاراستن نادەن تا دوای ڕوودانی تاوانەکە، ئینجا ئەوکاتە ڕێگەی خۆپاراستنی ماددی دەگرێتە بەرو ناودەنرێن گرتنەبەری ڕێو شوێنی خۆپاراستن بۆ ڕێگری کردن لە تاوانبار تاوەکو جارێکی تر نەگەڕێتەوە سەر تاوانکردن، وەك دەستبەسەرکردنی یان یان دوورخستنەوەی یان دانانی لە ژێر چاودێریدا.

شەریعەتی ئیسلامی لە زۆر ڕووەوە جیاوازە لە یاسا دانراوەکان لەوانەش:

أ- ڕێگەکانی خۆپاراستنو ڕێوشوێنەکانی بەرپێگرتن پێش ڕوودانی تاوانەکە دەبێت وەك ئەوەی پاش ڕوودانی بێ، چونکە خۆپاراستن باشترە لە چارەسەرکردن.

ب- ڕێگەکانی خۆپاراستن لە شەریعەتدا مەعنەویو ڕۆحیو تەمێکارین، وە لە یاسادا مادینو بەرجەستەی تاوانبارەکەو ئازادی هاتوچۆکردنیو پەیوەندیکردنەکانی بەکەسانی تیکەوە دەکەوێت.

ت- ڕێگەکانی خۆپاراستن لە ئیسلامدا سیفەتی گشتگیرییان هەیە، بەڵام لە یاسادا سەبارەت بە تاوانبار یان تۆمەتبارەکە دەبێت.

٢- نوێژ قوتابخانەی ڕاهێنانە لەسەر پاکو خاوێنی: پاکو خاوێنی جەستە بە خۆشۆردنو دەستنوێژگرتن، وە پاکو خاوێنی جلو بەرگ لەکاتی نوێژدا، پاکو خاوێنی شوێنو لەپاڵ ئەوەشدا پاکوخاوێنی دڵە.

٣- لە نوێژدا هەستی ڕێزو شکۆو سەربەرزی، وە نەبەستنەوەی چارەنووس بە کەسێکی دیاریکراو یان دەستەو کۆمەڵێکەوە لە هەوڵی بەدەستهێنانی بەرژەوەندی ماددیو تایبەتیدا گەشە دەکات، هەر لە نوێژدا مرۆڤ لەسەر ئەوە ڕادێت، پشت بە خواو پاشان بە خۆی ببەستێت، کەسی نوێژ خوێن لەوە دوور دەکەوێتەوە کە ببێتە پەڕێلکو لە کوێوە (با) ی بەرژەوەندییەکان هەڵی کرد بە پێی ئەوەی کە (با) دەیەوێت بجوڵێتەوە.

ئەم خەسڵەتە هەرە مەزنە کە کەسایەتی مرۆڤ پێکدەهێنێتو پارێزگاری لەسەرکردنی کەسی نوێژ خوێن لەوەوە بەدەستی دەهێنێت کە ڕۆژانە دەیان جار ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە دەڵێتەوە: (إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ) .

واتە: (خودایا هەر تۆ ئەپەرستینو بەندایەتی بۆ تۆ دەکەینو هەر لە تۆش داوای یارمەتی دەکەین) .

وە پیش کەوتنی (إياك) کە (مفعول به)ە بەسەر (فیعلو فاعیل)دا لە زانستی ڕەوانبێژیدا ئاماژەیە بۆ دیاریکردنو تایبەتمەندێتی.

٤- بە نوێژ کردن مرۆڤ خەسڵەتی دامەزراویو نەگۆڕان بە گۆڕینی حەزو بەرژەوەندییە کەسییەکان بەدەست دەهێنێت، چەندین کەس هەبوون بینیوتن لە ژیانیاندا لە ناو بێباری یە سیاسییەکاندا ژیاون وپاشان کەوتوونەتە ناو زەلکاوی سەرشۆڕیو بەدبەختی دوچاری شکست بوونەتەوە.

سەرچاوەی بەدەستهێنانی خەسڵەتی دامەزراوی ئەوەیە کە نوێژ خوێن لە هەموو ڕکاتێکی نوێژدا ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە دەڵێتەوە: (اهْدِنَا

الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ) ، (بمانخەرە سەر ڕێگەی ڕاستو ڕینموونیمان بکە بۆ ڕێگەی بەختیاری هەردوو دنیا) .

٥- لە نوێژدا مرۆڤ لەسەر ئەوە ڕادێت نموونە چاکەکان بکاتە پێشەنگو چاویان لێ بکاتو وە ڕێگەی پیاو چاکان بگرێتە بەرو ڕێگای ڕزگاربوانو سەرکەوتوان هەڵبژێرێت لەو شتنادا کە دەیانڵێتو دەیانکات لە ژیانی خۆیدا، وە ئەم خەسڵەتە بەرزەش مرۆڤی نوێژ خوێن لەوەوە بەدەستی دەهێنێت کەلە هەموو ڕکاتێکدا ئەم فەرمایشتەی خودای گەورە دووبارە دەکاتەوە: (صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلاَ الضَّالِّينَ) ، (ڕێگای ئەوانەی نیعمەتەکانی خۆتت پێ بەخشیون، نەك نەك غەزەب لێگیراوانو ڕێ وونکردووان).

٦- نوێژ قوتابخانەیەکە بۆ ڕێکخستنی کات، چونکە دابەش کراوە بەسەر پێنج کاتدا لەبەرە بەیانەوە هەتاوەکو شەو، کاتیش بە نرخترین شتە کە مرۆڤ هەیەتی لە ژیانیدا، هەموو شتێك پاش لە ناوچوونی قەرەبوو دەکرێتەوە جگە لە کات نەبێت، چونکە کات شمشێرێکی تیژە ئەگەر نەیبڕیت ئەو تۆ دەبڕێت، جا ئەگەر مسوڵمانان کاتەکانی خۆیانو کارەکانیان ڕێك بخستایەو وازیان بهێنایە لە دەستگرتن بە ڕواڵەتو توێکڵی شتەکانەوەو عەقڵییان بەکار بهێنایە ئەوا یەکەم کەشتی ئاسمانی لەسەر ڕووی مەریخ دەنیشتەوە کەشتی مسوڵمانان دەبوو، چونکە گەلانی ڕۆژهەڵاتو ڕۆژئاوا لە وڵاتە پێشکەوتووەکاندا لە ڕووی شارستانێتیو پیشەسازیو تەکنەلۆژیاوە زیرەکترو ژیرتر نین لە گەلانی وڵاتانی ئیسلامی بەڵام سەرکەوتنو دەستپێشخەرییان بەسەرماندا لە سایەی ڕێکخستنی کاتو کارکردنیانەوە بووە، ڕەحمەتی خوا لەو کەسە بێت کە ووتویەتی: (ئیسلامم لە ئەوروپا بینی بەڵام مسوڵمانم تیا نەبینی، لە جیهانی ئیسلامی خۆماندا مسوڵمانانم بینی ئیسلامم نەبینی).[1]

---

[1] ئەمە دەخرێتە پاڵ مامۆستا محەمەد عەبدە ڕەحمەتی خوای لێ بێت .

٧- نوێژ وەرزشێکی جەستەیی گرنگو پێویستە بۆ بەردەوامبوونی تەندروستی مرۆڤ، چونکە ئەو جووڵانەی لە کاتی هەستانەوەو دانیشتندا لە نوێژدا هەن لە پەسەندترینی ئەو جووڵانەن کە زانستی وەرزشی پێیگەیشتووە، بەشێوەیەکی تایبەتیش نوێژی تەراویح لە مانگی ڕەمەزانی پیرۆزدا، وە سوونەتەکانی شەو نوێژو بڕینی ماوەی نێوانماڵو مزگەوتو وە بەپێچەوانەوە.

٨- نوێژ چاودێرە بەسەر مرۆڤەوەو ئامرازێکیشە بۆ پارێزگاریی کردن لەجموجوڵو چالاکبوونی ڕاهاتنی لەسەر زووو خەوتنو زوو لەخەو هەستان بۆ پێشوازیکردن لە ڕۆژێکی نوێ بە ئەنجامدانی نوێژی بەیانی پاش دەرکەوتنی بەرەبەیانو خۆ ئامادەکردن بۆ کاری ڕۆژانە، مرۆڤی نوێژ نەکەر درەنگ دەخەوێتو درەنگیش لەخەو هەڵدەستێتو لەخەوی تەمبەڵیدا دەمێنێتەوەو زۆربەی جارەکانیش لە ڕاپەڕاندنی کارەکانیدا دوادەکەوێت، زیاد لەوەش تووشی ئەو جۆرە نەخۆشییانە دەبێت کە بەهۆی کەمی جووڵەو چالاکییەوە توشی مرۆڤ دەبن.

٩- پابەندبوون بە ئەنجامدانی نوێژەکان لەسەرەتای کاتی دیاریکراوی خۆیانەوە هۆکارێکی یارمەتیدەرە بۆ تەمەن درێژیی، چونکە ئەو بەساڵاچوانەی کە لەژیانی خۆمدا بینیوومن ئەوانە بوون کەپابەندن بە ڕەچاوکردنی کاتی نوێکەکانو هەروەها هاتوچۆکردنی مزگەوتەوە، لەگەڵ ئەوەشدا کەمتەرخەمی نەکردن لە ئەرکە دنیاییەکانیاندا، لەنمونەی ئەو بەساڵاچوانەش باپیرەم بوو (ڕەحمەتی خوای لێبێت) کە بۆ ماوەی (١٢٠ساڵ) ژیا، هەمیشە بەیانیان پێش مەلا بانگدانو بە زیاتر لە نیو کاتژێر لە بەرەبەیان ئامادە دەبوو، ڕەچاوکردنی کاتی نوێژەکان پارێزگاریی کردنە لە تەندروستیو تەمەن درێژیی.

١٠-نوێژی بەکۆمەڵ: نوێژی بە کۆمەڵ هۆیەکی ڕێکە بۆ بەریەککەوتن لەگەڵ خزمو هاوڕێیانو دراوسێکاندا، وە بەیەکگەیشتنی ڕۆژانە لەناو مزگەوتدا ئەگەر لەماوەی پێنج فەرزەکەشدا یەك جاریش بێت ڕێگەیەکە بۆ بەردەوام ئاگاداربوونی کاروبارەکانیانو زانینی کێشەو گرفتەکانیانو پاشانیش

بەشداریکردن لە چارەسەر کردنیاندا، چونکە دەستبارگرتنی یەکتری هاوکاری کردن لەسەر خێرو چاکە لووتکەی ئەو کارە باسانەیە کە قورئان فەرمانی پێ کردووەو پێویستیشە مرۆڤ ژیانی خۆی پێ برازێنێتەوە.

تەوەرەی دووەم:
فەلسەفەی ڕۆژوو

ڕۆژوو پەرستشێکی کۆنەو لە پێش ئیسلامیشدا لە ئاینەکانی پێشودا هەبووە، وەك ئەوەی کە خوای گەورە باسی لێ کردووە و دەفەرموێت: (كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ) البقره ١٨٣.

واتە: (...ڕۆژووتان لەسەر فەرزکرا هەر وەك لەسەر ئومەتەکانی پێش ئێوەش فەرز کراوە.

بەڵکو لای هەندێك ئومەتی نەتەوەی واش هەبووە کە خاوەن پەیامی ئاسمانیش نەبوون، چونکە جگە لەسوودە ڕۆحییەکانی سوودی تەندروستیش لەم پەرستشەدا هەیە، مرۆڤی دیندار بە هۆکارێکی زانیوە بۆ نزیك بوونەوە لە خوا، کەسی بێ باوەڕیش بە ڕێگەیەکی زانیوە بۆ مۆچاندنو وەرزشکردن،[1] ڕۆژوو سروشتییەو مرۆڤ هەست بەوە دەکات کەلە هەندێ کاتی یەك لە دوای یەکدا یان کاتی جیاوازدا پێویستی پێیەتی، ئەگەر چی شێوەو کاتەکانیشی بە پێی جیاوازی سەردەمو نەتەوەکان جیاواز بووبێت.

سەرچاوەی حوکمەکانی ڕۆژوو: قورئانو سونەتی پێغەمبەر ﷺو کۆڕای زانایانە، قورئانی پیرۆز لە سێ ئایەتی یەك لەدوای یەکدا کە ئایەتەکانی (١٨٣–١٨٤–١٨٥)ی سوورەتی (البقرة)ن کە باسی حوکمەکانی ڕۆژووی کردووە: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ كُتِبَ

---

[1] الاسلام عقيدة وشرعية– زانای بەناوبانگ محمود شلتوت (شێخی ئەزهەر لە ڕابوردوودا) لا١٠٧.

عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ، أَيَّاماً مَّعْدُودَاتٍ فَمَن كَانَ مِنكُم مَّرِيضاً أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ فَمَن تَطَوَّعَ خَيْراً فَهُوَ خَيْرٌ لَّهُ وَأَن تَصُومُواْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنتُمْ تَعْلَمُونَ، شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِيَ أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَى وَالْفُرْقَانِ فَمَن شَهِدَ مِنكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ وَمَن كَانَ مَرِيضاً أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ يُرِيدُ اللّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلاَ يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ وَلِتُكْمِلُواْ الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُواْ اللّهَ عَلَى مَا هَدَاكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ) ئایەتی یەکەمیان گشتییەو ئایەتەکانی دوو سێیەمیشیان ئەو گشتی بوونەیان روون کردووەتەوە، هەندێك پێیان وایە ئەو دوو ئایەتە ئایەتی یەکەمیان سڕیووەتەوە، بەڵام ئەو بۆچوونە ڕاست نییە، تێکەڵکردنە لە نێوان درێژە پێدانی گشتیەکە سڕینەوە(نسخ) دا.[1]

فەلسەفەی ڕۆژوو:

قورئانی پیرۆز باسی لە حیکمەتی ڕۆژوو، ئەو بەرژەوەندییە ئاینییەو دنیاییە کە لە ڕۆژوودا هەیە، کردووە، خوای گەورە فەرمویەتی: (كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ)، (ڕۆژووتان لەسەر فەرز کراوە هەر وەك لەسەر ئەمەتەکانی پێش ئێوەش فەرز کراوە بەڵکو بەهۆی ئەو ڕۆژووەوە خۆتان لە عەزابی خودا بپارێزێن).

(تەقوا) ووزەیەکی ڕۆحییە ڕۆژووەوان لەڕۆژووە ڕاستەقینەکەیەوە بەدەستی دەهێنێتو دەیپارێزێت لە هەموو ڕەفتارێکی تاوانو لە هەموو کردەوەیەك کە زیان بە مرۆڤ بگەیەنێت چ لە ژیانیدا وە چ پاش مردنی.

لەوانەشە بووترێت زۆر کەسی نوێژ خوێنو ڕۆژووگر هەن کە سڵ ناکانەوە لە ئەنجامدانی تاوانو درۆکردنو خیانەتو خراپەو ئەو جۆرە خەسڵەتە سووكو ڕسوایانە، وەڵامی ئەوەش ئەمەیە: ڕۆژوو وەك زۆرێك لە مسوڵمانان گوومان دەبەن

[1] بڕوانە کتێبی دانراومان (التبيان لرفع غموض النسخ في القرآن) ل١١٣.

خۆگرتنەوەو ڕێگرتن نییە لە خواردنو خواردنەوەو کاری سەرجێی کردن، چونکە ڕۆژوو بەو مانایەوە ئەو ووزە ڕۆحییە بۆ ڕۆژووەوان بەدەست ناهێنێت کە ڕێگری لێ بکات لە لادان و ڕەفتاری تاوانکارانە، بەڵکو سەرچاوەی ئەو وزەیە ڕۆژوویەکە ئەم سێ پلەی هەبێت:

پلەی یەکەم: خۆ گرتنەوە لە خواردنو خواردنەوەو کاری سێکسی و هەرچی چێژ بە جەستە دەدات وەك جگەرەکێشان.

پلەی دووەم: بە ڕۆژو بوونی ئەندامو بەشەکانی ژیانی جەستەی مرۆڤ، کە گرتنەوەیانە لە بەکارهێنانیان بۆ جێبەجێکردنی تاوان، ڕۆژووی دەست گرتنەوەیانە لە درێژکردنیان بەرەو دەستدرێژی کردنو بەزاندنی ماف مرۆڤەکان، ڕۆژووی لاقەکانیش بەکارنەهێنانیانە لە گەڕان بە دوای ئەو شتانەدا کە زیان بە خەڵکی دەگەیەنێت بەبێ بیانوویەکی شەرعی، ڕۆژووی زمانیش گرتنەوەیەتی لە هەموو قسەیەکی نابەجێ و زمان درێژی کردن بۆ سەر ناموسی خەڵکی، ڕۆژووی چاویش چاو داخستنە لە تەماشاکردنی عەیبو عاری خەڵکیو، ڕۆژووی گوێکانیش گوێ نەگرتنە لە قسەی ناڕەواو زیانبەخش بە ماف کەسانی دیکە، چوونکە گوێ گرتن لەو جۆرە قسانەو بێدەنگیش مانای ڕازی بوونە پێیان، چونکە بنەمایەکی شەرعی هەیە دەڵێت: (بێ دەنگی لە کاتی پێویستیدا دەربڕینە)[1]، (السكوت في معرض الحاجة بيان).

پلەی سێیەم: ڕۆژووی غەریزە ناوەکییەکان کە سەرچاوەی خراپەن، بەڕۆژووبونیان گرتنەوەیانە لە کارە ناشرینە ناوەکییەکان وەك حەسودیو ڕقو منگەراییو ستەمکاریی و خۆبەزلزانینو بوغزاندن بەبێ هۆو ئەو جۆرە شتانە.

ئەگەر ڕۆژووەوان لەمانگی ڕەمەزاندا ئەو سێ پلەیە کۆبکاتەوە، بێگومان ئەو ووزە ڕۆحییەی دەست دەکەوێت کە لەئایەتی (١٨٣) دا هاتووە، ئەو ووزەیە حیکمەتی

[1] مادەی (٦٧) لە گۆڤاری (الأحكام العدلية)، (قسە نادرێتە پاڵ کەسێکی بێدەنگ، وە بێدەنگیش لەکاتی پێویستیدا دەربڕینە) (لا ينب الى ساكت قول والسكوت في معرض الحاجة بيان).

ڕۆژووەوە ئەمە جگە لە سوودە تەندروستیو هەستی یارمەتیدانی خەڵکیو لە کاتی هەستکردن بە ئازاری برسێتی.

جا ئەو کەسەی مەبەستو داوای بۆ جگە لە خوای گەورەیە ڕۆژووی بۆ نانوسرێت، وە ئەوکەسەی کە سەیری عەیبو عاری خەڵکی دەکات بە نیەتێکی خراپەوە ڕۆژووی قبووڵ نییە، کەسێکیش باسی کەسانی دیکە بە خراپە بکات یان گوێ بۆ ئەو شتانە رابگریتو بێ دەنگ بێت ڕۆژووی بۆ نییەو، کەسێکیش خەوشی ڕقو چاوبرینە ماڵی خەڵکیو خۆ بەزلزانینو کینە لە دڵیا بێت ڕۆژووەکەی قبووڵ نییە، جا ئەگەر ڕۆژوبوونی نەما ووزە ڕۆحییەکش نامێنێت لەبەر نەمانی هۆکارەکە بە نەمانی هۆیەکە.

بەپێی ئەوەی کە باسمانکرد ئەوا مانگی ڕەمەزانی پیرۆز خولێکی ساڵانەیە مسوڵمانان بەشداری تێدا دەکەن بۆ پڕکردنەوەی ووزە ڕۆحییەکەیان، وەك ئەو مەشقو ڕاهێنانە سەربازییانەی کە بۆە بەهێز کردنی زانیاریو کاروباری سەربازی دەکرێنەوە، وە ئەو خولە کارگێڕیانەی کە دەکرێنەوە بۆ نوێکردنەوەی زانیارییە کارگێڕییەکانو بەهێزکردنیان.

باسی سێیەم:
فەلسەفەی ئەوپەرستشانەی تەنها دارایین
(زەکات ووابەستەکانی)

زەکات ڕێژەیەکی سەدییە خوای گەورە لەسەر دەوڵەمەندەکان فەرزی کردووە بۆ ماڵو داراییەکەی دیاریی کراوو بە چەند مەرجێکی تایبەت بۆ پڕکردنەوەی پێداویستی ئەو کەسانەی نەدارو کەمدەستن.

ئیسلام، دان بە هەژاریو سواڵ کردنو تەمەڵیدا نانێتو بڕیاری لەسەر نادات بەڵکو دلوا لە هەموو کەسێك کە توانای کارکردنی هەیە کار بکاتو بگەڕێت بە دوای بەدەستخستنی ڕزقو ڕۆزیدا تاوەکو پێداویستی خۆیو خانەوادەکەی پڕ بکاتەوە.

چونکە ئیسلام ئاینی کارکردنەو لەڕاستیشدا ووشەی کارو هاو واتاکانی لە (٣٥٦) ئایەتی قورئانیدا دووبارە بووەتەوە، ئەوەش بەڵگەیە لەسەر ئەوپەڕی گرنگی پێدانی ئیسلام بە کارکردنو ئەگەر مسوڵمانان کاریان بەو ئایەتانە بکردایە ئەوا لە هەموو کاتو شوێنێکدا لە لووتکەی شارستانییەتییە مرۆڤایەتییەکاندا دەبوون.

بەڵام ئەو کەسەی کە لە بەر پەککەوتنی یان پیر بوونی یان نەخۆشییەوە یان لەبەر هەر هۆکارێکی دیکە نەتوانێت کار بکات ئەوا بژێوی ئەو کەسە ئەرکی سەرشانی خزمە دەوڵەمەندەکانییەتی، ئەگەر خزمو کەسوکاری نەبوو یان هەیبوون بەڵام دوڵەمەند نەبوون ئەوا بژێوی لەسەر ئەو دەوڵەمەندانەیە کە خزمی نینو وە ئەم بەخشینو بژێوییەش دوو جۆرە:

یەکەمیان: ئارەزوومەندانەیە، ڕێژەو بڕەکەی دیاریی نەکراوە، وە ئەو بڕە پارەیەش دەستنیشان نەکراوە کە لێی دەبەخشرێت ئەوەش بەبەخشین لە ڕێگەی خودادا ناودەبرێتو خوای گەورەش لە قورئانداو لە (٧٢) ئایەتی قورئانیدا فەرمانی

پێکردووە، لە ڕاستیشدا هەڵەی کردووە ئەو کەسەی کە ووتویەتی ئایەتەکانی بەخشین بە ئایەتەکانی زەکات نەسخ کراونەتەوە، چونکە بەخشین ئەو مەرجانەی تێدا نییە کە وەك مەرجی زەکاتدان دیاریی کراون وە هیچ دژایەتیو بەریەککەوتنێك لە نێوانیاندا نییە هەتاوەکو بە (نسخ) چارەسەر بکرێت.

جۆری دووەم: بە زۆرێیە (ناچاریی)، جا ئەگەر کەسێك کە زەکاتی لەسەر پێویستە نەیدات ئەوا لە ڕێگەی دەسەڵاتی شەرعییەوە کەلە ئارادایە ناچار دەکرێت بیدات، دەزگایەکی کارگێڕی ڕێکخراویش سەرپەرشتی دەکاتو هەڵدەستێت بەو باجو سەرانە وەرگرتنە، زەکاتیش بە مردنی ئەو کەسەی کە لەسەری پێویستە لاناچێت بەڵکو دەبەستریتەوە بەو میراتییەی کەلەدوای خۆی بەجێی هێشتووە، لەلای هەندێك لە شارەزایانی ئیسلام[1] قەرزی زەکات پێش قەرزی خەڵکی دەخرێت، چونکە قەرزی خوا لە پێشترە بۆ ئەوەی بدرێتەوە، لای هەندێکیش قەرزی ئادەمیزاد پێش دەخرێت، هەندێکیش وای دەبینن کە زەکات پەیوەستە بەو موڵكو ماڵەوە کە زەکاتی لەسەر دانراوە، بە فرۆشتنی ئەو موڵكو ماڵە بە ئەندازەی ئەو زەکاتەی کە لەسەری پێویستە هەڵدەوەشێتەوە.

وە ئەو ئایەتانەی فەرمان بە زەکات دەکەن زۆرن لەوانە ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە کە لە ئایەتی (٤٣) و(٨٣) ی سوورەتی (البقرة) دا فەرموویەتی: (وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ) .

واتە: (ئەو نوێژەی لەسەر مسوڵمانان فەرزکراوە بیکەن، وە ئەو زەکاتەی لەسەر مسوڵمانان فەرزکراوە بیدەن...) .

لە ڕاستیشدا ووشەی زەکات لە (٣١) ئایەتی قورئانیدا هاتووە لەوانە خوای گەورە فەرموویەتی: (وَالَّذِينَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَعْلُومٌ (٢٤) لِلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ (٢٥))، (المعارج/٢٤-٢٥).

---

[1] وەك ئیبن حەزمی زاهیری، بڕوانە: المحلى: ٦/٨٧.

واتە: (ئەو کەسانەی کەلە پارەو موڵکو ماڵیاندا بەشێکی دیاریکراو هەیە بۆ ئەو هەژارانەی سواڵ دەکەنو ئەوانەش کە سواڵ ناکەنو هیچیان دەست ناکەوێت).

هەروەها دەفەرموێت: (خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ) ، (التوبة/١٠٣) .

واتە: (زەکات لە ماڵیان وەبگرە تا پاکیان بکاتەوە لە گوناهی زەکات نەدانو پاکیشیان بکاتەوە لە دونیا ویستی..) ، ئەمانەو چەند ئایەتێکی دیکەش، هەروەها چەندین فەرموودە هەن پشتگیریی ئەوە دەکەن کە لە قورئاندا هاتووە دەربارەی حوکمی زەکات کە بواری باسکردنیان نییە، چونکە ئێمە دەربارەی حیکمەتی زەکات قسە دەکەینو وە لەبەرئەوەش کە فەرزبوونی زەکات لە ئیسلامدا لە حاشا هەڵنەگرو بەڵگە نەویستەکانە.

ئەوانەی زەکاتیان پێ دەشێت:

لە قورئاندا دەستنیشانکردنی ئەو جۆرە کەسانە هاتووە کە زەکاتیان پێ دەشێت، خوای گەورە لە ئایەتی(٦٠) ی سوورەتی (التوبة) دا دەفەرموێت: (إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسَاكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ) .

واتە: (زەکات تەنها بۆ ئەم هەشت جۆرەیە: هەژار کە هیچی نەبێت پێی بژی وە نەدارو دەست کورت کەمێکی هەیەو بەش ناکات، ئەو کەسانەی کە زەکاتەکە کۆدەنەوە، ئەوانەی ئیمانیان هێناوە بەڵام نیەتەکەیان لاوازەو بە ماڵی دنیا دڵیان رادەگیرێت، کۆیلەیەك کە پێویستییان بە پارەو ماڵ هەبێت بۆئازادبوونی لە کۆیلەیی، وە ئەو کەسەی کە لە رێگەی رێکخستنی مسوڵمانان کاری خێردا قەرزدار بووەو ناتوانێت قەرزەکەی بداتەوە، ئەوانەی بە بێ مووچە لە رێگەی خودا دەجەنگن، وە ئەو رێبوارانەی خەرجییان پێ نەمابێتو دەستییان لە ماڵی خۆیان برابێ، ئەمە لەلایەن خوداوە فەرزکراوە، خودا زانایەو کارەکانی پڕن لە حیکمەت).

کەواتە ئەوانەی زەکاتیان پێ دەشێت هەشت جۆر کەسن وەك ئەوەی لەم ئایەتەدا هاتوون:

١- و ٢ (الفقراء والمساكين) هەژارو نەدار: یەکەم جۆر کە ئایەتەکە باسی کردوون لەو کەسانەی کە زەکاتیان پێ دەشێت هەژارو دەست کورتەکانە، پێناسی هەردوو جۆرەکە ئامـاژەن بۆ ئەو پیویستییە ڕاستەقینەی کە بژێوی دابین دەکاتو پێویستی مرۆڤ پڕ دەکاتەوە، وە هەژار پێچەوانەی دەوڵەمەندە واتە هەژار دەوڵەمەند نییە، بەو پێیە واتە ئەو کەسەی کە هەیەتی بەڵام بەشی بژێوی خۆیو ئەو کەسانە ناکات کە بژێوییان لەسەر ئەوە، دەستکورت یان نەدار ئەو کەسەیە کە هیچی نییە وەك سەرچاوەی بژێوی، بەپێچەوانەشەوە ووتراوە کە نەدار هەیەتیو بەشی خۆیو ماڵو منداڵی ناکات وە هەژار هیچی نییە، لێرەدا گرنگ ئەوەیە کە هەردووکیان ئەوەی هەیەتیو بەشی ناکات، ئەوەش کە هەر هیچی نییە لەو کەسانەن کە زەکاتیان پێدەشێت.

٣- (العاملون عليها) ئەوانەی زەکاتەکە کۆدەکەنەوە: واتە ئەو فەرمانبەرانەی کە ڕادەسپێررێن بۆ کۆکردنەوەی زەکاتەکەو دابەشکردنیشی، وەك ئەوەی لەسەرەتای هاتنی ئیسلامەوە بەو شێوەیە بووە، وە لەو سەردەمانەی دیکەدا پەیڕەوی ئەو سیستەمەیان کردووە لە سەدەی زێڕینی ئیسلامدا، بەڵام ئازادیش درایە ئەو کەسەی کە زەکاتی پێدەشیت لە دابەشکردنیدا وەك ئەوەی کە خۆی دەیەوێت وابکات واتە ئەگەر بیەوێت دەتوانێت وەری بگرێتو ئەگەر مەیلیشی لێ نەبێت دەتوانێت وەری نەگرێت، لەبەر ئەوە ئەم جۆرە لەبازنەی ئەو کەسانەدا لابران کە زەکاتیان پێدەشێت، هەرکاتێکیش ئەو سیستەمە پەیڕەوکراوەی سەردەمی ئیسلام جێبەجێ کرایەوە ئەوا کاری پێ دەکرێتەوە، ئەوەش لە ڕوانگەی کارنەکردن بەو دەقە لە ڕووی نەمانی شوێنەکەی نەك لەبەر نەسخ کردنەوەی دەقەکە، واتە هەرکاتێك شوێن لە ئارادا هەبوو بۆ جێبەجێ کردنی دەقەکە ئەوا دەقەکە کاری لەسەر دەکرێتەوە.

٤- (المؤلفة قلوبهم) ئەوانەی ئیمانیان دامەزراو نییە: ئەم جۆرە ئەوانەن کە مسوڵمانن‌و ئیمانیان لاوازەو ترسی ئەوەیان لێ دەکرێت لە ئیسلام هەڵبگەڕێنەوە ئەگەر زەکاتیان نەدرێتێ، هەندێکیش پێیان وایە ئەمانە کاتی خۆی دەوڵەمەند بوون‌و ترسی ئەوەیان لێ دەکریت ببنە لەمپەر لەبەردەم بڵاوکردنەوەی پەیامی ئیسلامدا، چونکە بەهۆی جێبەجێکردنی سیستمی ئیسلامییەوە زیان بەبەرژەوەندییەکانیان گەیشتووە، بۆیە بەبەشێك لە پارەی زەکات قەرەبوو کراونەتەوە تاوەکو دڵیان ڕابگیرێت، لەسەر هەردوو حاڵەتەکە خەرجکردنی زەکات بۆ ئەو جۆرە کەسانە ڕاگیرا، ئەوەش لەبەر نەمانی هۆکارەکەیدا لەوکاتەوە عومەری کوڕی خەتتاب (ڕەزای خوای لەسەر بێت) فەرمووی: (ئێمە کاتی خۆیی دڵی کەسانێکمان ڕاگیرکردو خاترمان دەگرتن کاتێك کە ئیسلام هێزی پەیدا نەکردبوو، بەڵام ئێستا دەسەڵاتی پەیدا کردووە سام‌و هەیبەتی بەهێز بووە لەبەرئەوە پێویست بە خاتر گرتن‌و دڵ ڕاگرتن ناکات) .

ئەو ڕاگیرانەی لە دانی زەکاتیش بەو جۆرە کەسانە دیسانەوە ناچێتە چوارچێوەی (نەسخ) هەڵوەشاندنەوە، بەڵکو لە ڕوانگەی گۆڕین یان سورانەوەی حوکمە لەگەڵ هۆکارەکەیدا بە بوون‌و نەبوون.

وە من وای دەبینم پێویست بەوە دەکات کە بگەڕێینەوە بۆ کارکردن بە ئایەتەکە چونکە مژدەدەرانی مەسیحی (المبشرین) بۆ ئەوەی خەڵکی بخەنە سەر ئایینی مەسیحییەت پارە دەبەخشنەوە.

٥-(الغارمون) قەرزارەکان: ئەو کەسانەن کە بەهۆی لە ئەستۆ گرتن ڕێکخستنی کارو باری دارایی بۆ هەندێك بەرژەوەندی گشتی قەرزار بوون‌و ناتوانن قەرزەکەیان بدەنەوە، وەك ئەوەی پارەیان خەرجکردبێت لە پێناوی ڕێکخستنەوەو چاککردنی نێوان دوو لایەنی ناکۆك یان دروستکردنی ئەو جۆرە دامەزراوانەی کە سوودی گشتییان هەیە یان بەهۆی وەستان‌و بێ بازاڕیی

بازرگانییەکانیان یان کارگەکانیان کە سوودی کۆمەڵگەیان تێدا بووە، بەڵام ئەوانەی کە بەهۆی هەڵسووکەتی هەڵەی خۆیانەوە تووچاری مایەپووچ بوون هاتوون لەم جۆرە کەسانە هەژمار ناکرێن‌و زەکات نایانگرێتەوە.

٦-(إبن السبیل) ڕێبوار: ئەو ڕێبوارەیە کە بەهۆی سەفەرەوە لە وڵات‌و شاری خۆی دابڕاوە یان دەستی ناگات بەو ماڵ‌و سامانەی کە هەیەتی‌و پێویستی بە پارە هەیە بۆ تەواوکردنی کارەکەی‌و گەڕانەوە بۆ نیشتیمانەکەی، هەروەها ئەو کەسانەش دەگرێتەوە کە بۆ چارەسەرکردنی پزیشکی سەردانی وڵاتانی دەرەوە دەکەن.

٧-(و في الرقاب) بەندە یان کۆیلە: ئیسلام چەند ڕێگەیەکی داناوە بۆ ڕزگاربوون بەسەر ڕێگای کۆیلایەتییدا، یەکێك لەو ڕێگایانەش دیاریکردنی بەشێکە لە زەکات بۆ کۆیلە بەندە بێت یان کەنیزەك بۆ ئەوەی بیداتە گەورەکەی لەبەرامبەر ئازادکردنیدا، بە لە ناوچوونی کۆیلایەتی تاکەکانی ئەم جۆرە کەسانەش بە شێوەیەکی فەرمی نەمان، ئەم نەمانەش ئامانجی ئیسلام بوو، چونکە ئیسلام بڕیاری لەسەر هەندێك حوکمی کۆیلایەتی داوە لەماوەی گواستنەوە (إنتقالی) دا، کاتێك ئەو ماوەیە کۆتایی پێهات سیستمی کۆیلایەتیش بە بێ گەڕانەوە کۆتایی پێهات، ئەمەش بە (نسخ) هەڵوەشاندنەوەی ئەو ئایەتانە هەژمار ناکرێت، بەڵکو کۆتاییهاتنی کارکردنە پێیان بەهۆی کۆتایی هاتنی ئەو مەبەستەی کەلە پیانویدا دانراوە.

٨-(في السبیل الله) لەڕێگەی خوادا: هەرکاتێك ئەو گوزارشتە لە قورئانی پیرۆزدا هاتبێت مەبەست لێی ئەو بەرژەوەندیی گشتیی یەکە سوودەکەی لەسەر کەسێکی دیاریکراو یان دەستەو تاقمێکی دیاریکراو کورت ناکرێتەوە.

شایەنی باسیشە کە زەکات لەلایەن ئەو کەسەوە کە زەکات دەدات دەشێت بدرێتە هەر کەسێك کە بژێوی ژیانی لەسەر ئەو نەبێت، بۆیە ژن بۆی هەیە زەکاتی ماڵەکەی بداتە مێردە هەژارەکەی لە کاتێکدا بژێوی مێرد لەسەر ژن نییە، ئەمە لەلای

هەموو مەزهەبەکان وایە جگە لە زاهیرییەکان (الظاهرییەکان) کە ئەمان وای بۆ دەچن بژێوی پیاوی هەژار فەرزە لەسەر شانی ژنەکەی.

مەرجە گشتییەکانی پێویست بوونی زەکات:

فەرزبوونی زەکات بە شێوەیەکی گشتی دەبێت چەند مەرجێکی هەبێت کە گرنگترینیان بریتین لە:

١- ڕێژەیی پێویست: بریتییە لەلای کەمی ئەوماڵەی کە پێویستە زەکاتی لێ بدرێت هەر جۆرە ماڵێکیش ڕێژەی تایبەتی خۆی هەیە وەك ئەوەی دواتر باس دەکرێت.

٢- مووڵك دارێتی (خاوەندارێتی): مرۆڤ بەرپرس نییە لەوەی کە زەکاتی شتێك بدات کە هی خۆی نەبێتو بە شێوەیەکی سەربەخۆ لە ژێر دەستی خۆیدا نەبێت.

٣- مسوڵمان بوون: زەکات لەسەر کەسێك دەرز نییە کە مسوڵمان نەبێت.

٤- ژیریی و پێگەیشتن: لای کۆی زانایانی ئیسلام نەکراوەتە مەرج: بۆیە زەکات پێویستە لە ماڵو موڵکی منداڵو شێتیشدا بدرێت ئەگەر هاتوو مەرجەکانی زەکاتی تێدا بوو، بەمەرجێك ماڵو موڵکی ئەو کەسانە خرابێتە کارەوە بۆ زیادبوونو قازانج کردن، بەڵام ئەگەر پارەکە لە ئیشدا نەبوو وە دانرابوو ئەوا زەکاتی لەسەر نییە، چونکە پارەیەك بەرهەمو سوودی نەبێتو نەخرابێتە کارەوەو زەکاتی لێ دەربکرێت ئەوا زەکاتەکە وورده وورده تەواوی بدەکاتو ئەوەش دەبێتە هۆی زیان گەیاندن بە منداڵەکە، پیغەمبەری خوداش ﷺ، فەرموویەتی: (لا ضررء لا ضرار)[1]، واتە: (کەس زیان بە برای خۆی ناگەیەنێت

---

[1] مسند الأمام أحمد ١/٣١٣و سنن ابي داود: ٣/٣١٥،و سنن الترمذي:٤/٣٣٢و سندرك الحاكم: ٢/٦٦، وقال عنه الحاكم: صحيح الأسناد على شرط مسلم ولم بخرجاه،و واغقه عليه الذهبي.

لەوەی کە هەیەتی لیی کەم بکاتەوە، وە نابێت زیانی پێ گەیندرێت بۆ ئەوەی خۆت قازانج بکەیت بەهۆی زیان لێکەوتنەکەی ئەوەوە) .

٥- قەرزار بوون نەکراوەتە مەرج: جا هەرکەسێك قەرزار بێت قەرزەکەی نابێتە ڕێگر لەسەر فەرزبوونی زەکاتی ماڵەکەی بە پێچەوانەی (ئەبو حەنیفە)وە[1].

ئەو ماڵانەی پێویستە زەکاتیان لێ بدرێت:

یەکەم: ئاڵتوون و زیو وە هەموو ئەو شتانەی کە لێیان دروستکراون لە پارەو خشڵ و ئامێرەکانی ڕابواردن یان قاپ و قاچاخ، شتی تریش جگە لەوانە کە لە ئاڵتوون و زیو دروست دەکرێن، جگە لە خشڵی ژن کە زەکاتی لەسەر پێویست نەکراوە بە پێچەوانەی ئەبو حەنیفەوە-بەمەرجێك قەبارەی ئەو خشڵە زیاتر نەبێت لەوەی کە لە داب و نەریتی ئەو شوێنەدا باوە، ئەگەر نا ئەوا زەکات لەسەر ئەو زیادەیەی کە زانراوەوە فەرزە، وە لەم سێ حاڵەتەدا زەکات لەسەر خشڵ پێویستە:

١- ئەگەر هاتوو قەبارەی خشڵەکە زیاتر بوو لەو قەبارە ئاساییە خۆی کە لای ژنانی هەموو ئەو وولاتە باوەو بەکار دەهێنرێت، جا ئەگەر زیاتر بوو ئەوا زەکات بە تەنها لەسەر بڕە زیادەکە پێویست دەکرێت.

٢- ئەگەر خشڵەکە بەکارهێنرا واتە درا بە کرێ بۆ بۆنەو ئاهەنگەکان، ئەوا زەکات لەسەر خشڵەکەو ئەو پارەیش کە بۆ کرێکەی وەردەگیرێت فەرزە.

٣- ئەگەر خشڵەکە شکاو وای لێهات بە کەڵکی ئەوە نەما وەك خشڵ بەکار بهێنرێت ئەوا پێویستە زەکاتەکەی بدرێت ئەگەر هاتوو خشڵە شکاوەکە گەیشتبێتە ڕادەی دیاریکراوی زەکات و ساڵێشی بەسەردا گەڕابێتەوە، وە خشڵ بە پێی کێشەکەی حسابی بۆ دەکرێت نەك بەهای دروستکردنەکەی[2].

---

[1] بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع للعلامة الكاساني: ٢/٨٢١و دوای ئەو.

[2] الشرح الكبير للدردير مع حاشية الدسوقي: ١/٤٦٠.

دووەم: هەموو دراوێکی ئاسن یان کاغەز کە هەموو ولاتێك لە ولاتانی جیهاندا ئالوگۆڕو دەستاو دەستی پێ دەکرێت هەمان حوکمی ئالتوون و زیوی هەیە کە لە ئێستادا ئەو دراوە لە ئالوگۆڕکردن و دەستا ودەستپێکردندا شوێنی ئەوانی گرتۆتەوە، ئەوپەڕی ڕێژەی دیاریکراوی زێڕیش (٢٠) مسقال یان (١٠٠گم) ە لە زێڕ، هەموو ئەوانە بەمەرجی ئەوەی کە سالێك تێبپەڕێت بەسەر ئەو ڕێژەیەدا، وە ڕێژەی زەکات لە هەموو ئەوانەدا کە باسمان کردن بریتییە لە ٢,٥٪ واتە لە هەر (١٠دە) بەش (چارەکێك) .

سێیەم: بەروبوومە کشتووکالییەکان: زەکات لەسەر هەموو جۆرەکانی دانەوێلە بە بێ دیاریی کراوی فەرزە لەسەر گەنم و جۆ، وە لەسەر بەرهەمەکانی (خورماو زەیتون و مێوژ) بەلام میوەکانی هەنارو سێوو سەوزەواتو پاقلەمەنیەکان و ئەو جۆرە شتانە لەلای کۆی زانایانی شەریعەت فەرز نییە، مەگەر مەزراکە یان باخەکە بۆ مەبەستی بازرگانیکردن بەکاربهێنرێت ئەوکاتە زەکاتەکە لەسەر دەسکەوتەکە فەرز دەبێت نەك لەسەر جۆرو چەشنی میوەو سەوزەکە.

وە بەرهەمە کشتوکالییەکان هەتا دووبارە ببنەوە واتە هەتا بچێنرێنەوە زەکاتیان لەسەرەو مەرجیش نییە سالی بەسەردا تێبپەڕێت، کەمترین ڕێژەی بەروبوومی کشتووکالیش لای کۆی زانایان و مەزهەبەکان بریتییە لە (٥ئوسق–بار) کە دەکاتە (٦٥٣کیلۆگرام) کە زەکاتی لەسەر پێویست دەکرێت و پێویستە لەو برە ١٠٪ی بدرێت بە زەکات ئەگەر هاتوو بەرهەمەکە لە ڕێگەی باران یان ڕووبار یان بیرەوە ئاودرابوو، بەلام ئەگەر بە ئامێرەکانی وەك مەکینە یان تروومپا ئاو درابوو ئەوا ڕێژەی زەکاتەکەی ٥٪ دەبێت واتە نیوەی دە یەك.

چوارەم: وولاخ و حوشترو مانگاو مەڕو بزن: ئەگەر مالی بێت و بلەوەڕێت نەك کێوی بێت ئەوا زەکات لەسەر پارەی ئەو ئاژەلانە فەرزە کە لەلەوەڕدان و بۆ ماوەی زیاتر لەیەك سال لەناو لەوەڕگە گشتی یە ڕێگە پێدراوەکاندا دەلەوەڕێن و ئازوقەو تفاقی ئالیکەکەیان لەسەرشانی خاوەنەکەی نیە، بەلام ئەگەر لە لەوەڕگەدا نەلەوەڕێن

بەڵکو خاوەنەکەی بە پارەی خۆی خواردنیان بۆ پەیدا بکات ئەوا زەکات ناکەوێتە سەر بڕی پارەکەیان بەڵکوو زەکات لەسەر بەروبوومو داهاتەکەیان دادەنرێت ئەگەر هاتوو بۆ کرێ یان فرۆشتنی شیرەمەنیەکانی یان خوریەکەی یان بەرهەمەکانی تری بەکار هێنرا ئەوکاتەش بڕی زەکاتەکەی بەپێی حوکمی ئەو شتانە دەبێت کە سوودیان لێ دەبینرێتو بەکار دەهێنرێن بۆ قازانجو دەسکەوت.[1]

پێنجەم: دەسکەوتەکانی بازرگانی: دەسکەوتەکانی بازرگانی زەکاتیان لەسەر فەرزە بەڵام فەرزەکە لەسەر ئەصڵی پارەکە نییە بەڵکو لەسەر بەهاکەیەتی واتە بڕەکەی بەسەرمایەو قازانجەوە چەندبێت، لەبەرئەوە ڕێژەی زەکاتی ئەویش وەك ڕێژەی دیاریکراوی ئاڵتوون وایە کە بریتییە لە (١٠) بەش چارەکێکی کە دەکاتە ٢,٥٪ جگە لەوەش مەرج نییە ساڵ بەسەر کەلو پەلەکەدا بێتەوە بەڵکو لەسەر بەهاکەی کراوەتە مەرج ئەگەر چی بەهاکەشی ئاڵوگۆڕی سەدان کەلوپەلی پێوە کرابێت، وە باشتریشە ئەگەر کاڵا بازرگانییەکە لەسەرەتای ساڵەوە گەیشتبێتە ڕێژەی دیاریکراو یان لە کۆتایی ساڵەکەدا، گرنگیش نییە ئەگەر لە ناوەڕاستی ساڵەکەدا کاڵاکە زیاد یان کەمی کردبێت.

دەسکەوتە بازرگانییەکان هەموو ئەو کاڵایانە دەگرێتەوە کە بۆ بازرگانیکردن بەکار دەهێنرێن بە پێی نرخی ئەوکاتەی کە پێویستە زەکاتەکەی لێ دەربکرێت، واتە لە کۆتایی ساڵێکی تەواودا کەبەسەر سەرمایەکەدا تێپەری بێت، وەڕێژەی زەکاتەکەش لە کۆی سەرمایەو قازانجەکە بریتییە لە (٢,٥٪).

شەشەم/ بەرهەم دارەکان: بریتییە لەو ماڵو موڵکەی کە زەکات لەسەر سەرچاوەی شتەکە پێویست نەکراوە وە بۆ بازرگانیکردنیش بەکار ناهێنرێت بەڵکو بۆ گەشەکردنو پەرەسەندن بەکار دەهێنرێتو دەسکەوتێکی دارایی بۆ خاوەنەکی بە

---

[1] جگە لە (ئەبو حەنیفە) کە ووتویەتی هەموو ئەوەی لە زەویەوە دەردەچێت زەکاتی لەسەر فەرزە دەنەوێڵە بێت یان هەرشتێکی دیکە کەم بێت یان زۆر جگە لە دارو گیاو قامیش بەوپێیەی لای ئەو ووشەی (الاصول) کە لە ئایەتەکاندا هاتووە گشتگیرە.

دەست دەخات لە ڕێگەی بە کرێدانی مولکەکەوە وەك باڵەخانەو خانووو دووکانو شوێنە بازرگانییەکانو هۆیەکانی گواستنەوەی ووشکانیو دەریاییو ئاسمانی یان لە ڕێگەی فرۆشتنی بەرهەمەکانیانەوە وەك کارگەکان هەروەها وەك ئاژەڵ کە بەکاربهێنرێت بۆ فرۆشتنی بەرهەمەکانی وەك شیرەمەنیو خوریو ئەو شتانەی دیکە کە لێیانەوە دەست دەکەوێت.

وە جیاوازی لە نێوان بەرهەمدارەکانو دەسکەوتە بازرگانییەکاندا ئەوەیە کە یەکەمیان سەرچاوەی بەرهەمەکە دەمێنێتەوەو سوودەکانی سەرلەنوی پەیدا دەبنەوە، بەڵام دووەمیان قازانجەکەی لە ڕێگەی جێگۆڕکێی سەرچاوەکەیەوە لە دەستێك بۆ دەستێکی دیکە.

بەڵگەکانی فەرز بوونی زەکات لەسەر بەرهەم دارەکان:

١- گشتگیریی ووشەی (الأموال = ماڵ یان دارایی) کەلە ئایەتەکانی قورئانی پیرۆزدا شتە بەرهەمدارەکانو هی تریش دەگرێتەوە لەو ئایەتانەش: (وَالَّذِينَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَعْلُومٌ) ، (المعارج/٢٤) .

واتە: (ئەوکەسانەش کەلە پارەو سامانو داراییاندا بەشێکی دیاریکراویان هەیە).

هەروەها: (خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً...) ، (التوبه/١٠٣) ، واتە: (زەکات لە ماڵو سامانیان وەرگرە....).

٢- یەکێك لە هۆکارەکانی فەرزبوونی زەکاتی تێدایە کە گەشەکردنە.

٣- هۆکاری فەرزبوونی زەکات بۆ پڕکردنەوەی پێویستی هەژارانە لە ڕاستیشدا ئەم هۆکارانە لەو بابەتانەدا هەیە وە حوکمەکەش بە بوونو نەبوون لەگەڵ هۆکارەکەیدا هەڵدەسوڕێت.

٤- ئەو قسەیەی کە دەکرێت لەسەر تەرخانکردنی هەموو ماڵێك لە ووتەکانی پێغەمبەرە ﷺ ڕەد دەکرێتەوە بەوەی کە ئەو بابەتە بەرهەم دارانە

لەسەردەمی ئیسلامداو لەوکاتەدا لە ئارادا نەبوون وە هیچ شتێکیش لە بارەیانەوە نەهاتووە کە زەکاتیان لیّ نەدرێت ئەگەر هاتوو لە داهاتوودا روویدا.

٥- بەراوردکردنی داهاتە بازرگانییەکان بە هەموو ئەو شتانەی کە پەرە دەسێنن، چونکە ئەگەر زەکات فەرزبێت لەسەر دەسکەوتو داهاتە بازرگانییەکان کە دووچاری خراپ بوونو دزیو لە ناوچوون دەبنەوە، ئەوانە فەرزبوونی زەکات لەسەر ئەو سەرچاوانەی کە نەگۆڕنو هەمیشەیین وەك باڵەخانەو ئەو شتانە کەلە پیشتر دەبێت.

٦- ووتەی زانایان: زۆرێك لە زانایانو شارەزایانی ئیسلام لەوانەش (مالیکییەکان)[1] و (زەیدییەکان)[2] ووتوویانە زەکات لەسەر شتە بەرهەمهێنەرەکان فەرزە.

چۆنییەتی زەکاتدان لە بابەتە بەرهەمدارەکان:

ئەوەش دوو جۆرە:

١- جۆرێکیان ئەوەیە کە زەکاتەکە لە ئەصلو سەرچاوەی شتەکەو سوودەکەی یان دەست مایەو زیانکردنەکەی وەردەگیرێت لە کۆتایی هەموو ساڵێکدا وەك ئەوەی لە زەکاتی هەموو ئەو ئاژەڵانەدا هەیە کە خاوەنەکەی لەسەر ئەرکی خۆی بە خێویان دەکاتو ناچنە لەوەڕگا وە بەکار دەهێنرێن بۆ زیادبوونو لەبەروبووم وخوریو شیرەمەنییەکاندا، هەروەها وەك ئەو خشڵەی لەرێگەی بەکرێدانەوە بۆ قازانج بەکار دەهێنرێت، هەروەها داهاتە بازرگانییەکانو ئەو جۆرە شتانە کە زەکات لە شتە بنەڕەتییەکەو پوختەی ماوەی قازانجەکەی دەدرێت واتە پاش دەرکردنو جیاکردنەوەی ئەو خەرجیو تێچووانەی کە بەکارهێنانەکەی لەسەر وەستاوە، وە لەکارگە درووستگەکاندا پێویستە زەکات لە دەستمایەو قازانجەکەی بدریت.

---

[1] بداية المجتهد لابن رشد: ١/٢٣٧.
[2] البحر الزخار: ٢/١٤٧.

٢- جۆری دووەم زانایان جیاوازییان هەیە لەسەرزەکاتدان، لەدەستمایەیا بێتیان لەقازانجەکەیان زەکاتدەرکردن لەهەردووکیان پێکەوە (زەیدییەکان) کە پێیانوایە زەکات لە دەستمایەو قازانج پێکەوە دەردەکرێت بەپشتبەستن بەچەند بەڵگەیەك لەوانە:

أ- گشتگیربوونی دەقەکان کە زەکاتی بەرەهایی‌و بەبێجیاکردنەوەی جۆرە ماڵێك لە ماڵێکی تر فەرزکردووە کە بە (الاموال) لە دەقەکانداهاتووە.

ب- بەراوردکردنی مولکو ماڵێك کە بەکاردەهێنرێت بۆ قازانج بەماڵو مولکێك کە بازرگانی پێوە دەکرێت‌و هەردووکیشیان بەمەبەستی زیادبوون‌و گەشەکردن بەکاردەهێنرێت‌و جیاوازی نییە لەنێوان ئەوەی زەکاتەکە لەدەستمایەکان بدرێن لەسوودەکانی.

ئاراستەی دووەم ئەوەیە کەزەکات بەتەنها لەسەر قازانجەکە پێویستە لەبەر چەند هۆکارێك لەوانەش:

١- نارەحەتی لە نرخاندنی مولکە بەکارهێنراوەکانی وەك باڵەخانەکان‌و شتە گوێزراوەکان‌و بەکارهێنراوەکان بۆ هۆیەکانی گواستنەوە لە کۆتایی هەموو ساڵێکدا، نارەحەتیش لە ئیسلامدا نەویستراوە خوای گەورە بەئایەتی (٧٨ سورەتی الحج) دافەرموویەتی: (وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ).
واتە: خوا کارێکی لە ئایندا پێویست نەکردووە لەسەرتان کە نارەحەتتان بکات‌و نەتوانن بیکەن).

٢- بەراوردکردنی لەگەڵ داهاتە بازرگانییەکاندا بە بەراوردکردن لەگەڵ جیاوازیاندا، چونکە خاوەنی شتە بەرهەمهێنەرەکان ئەوشتانەی دانەناوە بۆ فرۆشتن خۆ ئەگەر بکرێت بەکەسی وەبەرهێن بووتریت بازرگان، ئەوا قسەکە ئەوە دەخوازێت کە ئەو کەسەی کە زەوییە کشتووکاڵییەکەیان باخەکەی وەبەرهێنێت‌و فرۆشتنی دەسکەوت‌و قازانجەکەی زاراوەی بازرگانی بەسەردا ببرێت، شتی واش هەرگیز رێی تێناچێت‌و نەگونجاوە.

بەبۆچوونی منیش[1] حاڵی دووەم ڕاسترە لەگەڵ دادپەروەریداو دەگونجێتو هاوسەنگییەکی تێدایە لەنێوان بەرژەوەندی هەژاران و دەوڵەمەندەکاندا لەپێویستکردنی زەکات تەنها لەسەر بەرهەمە بەدەستهاتووەکە پاش وەرگرتنی.

ئەم قازانجەش بەپێی بەرهەمە کشتووکاڵییەکان دەپێورێتو ساڵ بەسەردا هاتنەوەش ناکرێتە مەرج، کاتێك ئەم قازانجو دەسکەوتەش ئەگەر لەماوەی ساڵێکدا دووبارە ببێتەوە ئەوا زەکاتەکەشی دووبارە دەدرێتەوە هەروەك حاڵی بەروبوومی کشتووکاڵییە.

بەڵام سەبارەت بەو بڕەی کە پێویستە زەکاتی لێدەربکرێت لە قازانجەکە ئەوا زانا مسوڵمانە هاوچەرخەکان[2] جیاوازییان هەیە هەیانە ووتویانە (١٠٪) بەپێی حوکمی ئەو شتەی بەراوردەکەی لەسەرکراوە، هەشیانە ووتویەتی زەکاتەکەی وەك زەکاتی پارە وایە کە دەکاتە لە (٢,٥٪).

من وایدەبینم ئاراستەی یەکەمیان ڕاستربێت چوونکە بەراووردکراو حوکمی ئەو شتەی بەسەردا جێبەجێ دەکرێت کە بەراوردەکەی لەسەر کراوە، جا ئەگەر کرا پووختەی قازانجەکە بزانرێت پاش ئەوەی خەرجییەکانی لێدەردەکرێت وەك ئەوەی لەکۆمپانیا پیشەسازییەکاندا هەیە ئەوا زەکاتەکە بەبڕی (١٠٪) لەپووختەی قازانجەکەوە ڕادەگیریت چوونکە پێغەمبەر ﷺ فەرمانیکردووە (دە) یەکی زەکات لەو کشتووکاڵە وەبگیرێت کە بەئامێر ئاوئادرێتو وەرگرتنەکەشی لەپووختەی قازانجە بەدەستهاتووەکە بووە، خۆ ئەگەر پوختەی قازانجە وەدەستهاتووەکە نەزانراوە وەك هی خانووبەرە جیاوازەکان ئەوا زەکات ئەندازەی (٥٪) لە قازانجە بەدەستهاتووەکە وەردەگیرێت.

حەوتەم: زەکاتی پشكو کۆمپیالە: پشکەکان چەند چەکێکی بانکی کە لەبەهادا یەکسانن و بەش بەش ناکرێت، دەشێت لەڕێگەی بازرگانیکردنەوە ئاڵوگۆڕ وە

---

[1] مەبەستی نوسەری ئەم کتێبەیە.

[2] حلقة الدراسات الأجتماعية خولی سێیەم: لاپەڕە: ٢٤١و ٢٤٢.

دەستاودەستی پێبکرێت‌و وەك مافی بەشداربووەکان وایە لەو کۆمپانیایانەدا کە بەشداریان کردووە، پشکیش بەشێك لەسەرمایەی کۆمپانیاکە وەردەگرێتەوە.

کۆمپیالەش چەکێکی داراییە شیاوی دەستاودەست پێکردنەو دەدرێتە هاوبەشەکەیان بەشداربووەکە لەبەرامبەر ئەو برە پارەیەی کە بەقەرزی داوەو رێی پێدەدات بری قەرزەکەو سوودەکەشی وەربگرێتەوە، بەواتایەکی تر بریتییە لەبەڵێننامەیەکی نووسراو بەبڕی قەرزێك بۆ خانووەکەی لەبەراورێکی دیاریکراودا لەبەرامبەر سوودێکی دیاریکراودا ئەویش وەك پشك وایە لەڕووی بوونی بەبەهایەکی بنەڕەتی‌و دەستاودەست پێکردنی بەرێگە بازرگانییەکان بۆ هەریەکە لەدوولایەنەکە هەروەها لەڕووی بەش بەش نەبوون‌و پێویستبوونی زەکاتیشەوە هەروەك پشك (سهم) وایە.

بەڵام جیاوازییان لەوەدایە کە پشك بریتییە لەبەشی کۆمپانیاکەو کۆمپیالەش بریتییە لەقەرزێك بەسەر کۆمپانیاکەوە، لەڕووی یاساییشەوە پشك ڕەوایە بەڵام کۆمپیالە ناڕەوایەو حەرامکراوە چوونکە کارێکی سووخۆرییەو سەرەڕای ئەوەش زەکاتی لەسەر پێویستە.

زەکاتی پشکی کۆمپانیاکەش بەهۆی بەها بازرگانییە ئاشکراکە بەوە دەبێت لەبازاڕدا نەك تەنها بەهۆی بەها بنەڕەتییەکەوە، وە حوکمی زەکات داهاتە بازرگانییەکانی بەسەردا جێبەجێ دەکرێت.

وە ئەگەر پشکەکان پیشەسازییانەی پوخت نەبوون‌و بازرگانی پێوەنەکراو هیچ کاڵایەکی بازرگانیشی بەرهەم نەهێنا ئەوا حوکمی بەرهەمدارە بێسوودەکانی بەسەردا جێبەجێ دەکرێت، بەڵام کۆمپیالەکان سەرەڕای نایاساییبوونیشیان بەپێی زەکاتی داهاتە بازرگانییەکان زەکاتی لەسەر پێویستەو دەبێت زەکاتی قەرزەکەو سوودەکەشی پێکەوە بدرێت.

فەلسەفەی زەكات:

زەكات چەند حیكمەت و سوودێكی گرنگی هەیە لەوانەش:

١- نەهێشتنی تاوان، فەلسەفەی یاساكانی تایبەت بەتاوانەوە بەپێی لێكۆڵینەوەكان سەلماندوویانە كە گرنگترین هۆكارەكانی ئەنجامدانی تـاوان بەتایبـەتیش تاوانـە ئابوورییەكان، بەهۆی هەژاری و موحتاجییەوەیـە، جـا پڕكردنـەوەی پێویسـتی هـەژارو نـەدارەكان لـەڕووی مادییـەوە دیـاردەی لادان و ڕۆیشـتن بـەرەو هەڵس‌وكەوتی تاوانكـاری كەمدەكاتـەوە، لەبـەر ئەوەشبووە كـە خەلیفـەكانی ڕاشیدین ئایەتی (وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا) یـان لەسـەر ئـەو كەسـانە جێبەجێ نەكردووە كـە لـەژێر فشـاری نـەبوونی و هەژاریـدا تـاوانی دزیكردنیـان ئەنجامداوە، دەگێڕنەوە كە گەورەمان عومەری كوڕی خەطاب (ڕەزای خوای لەسەر بێت) لەساڵێكی قـاتوقڕی و برسـێتیدا ووتویـەتی سـوودی دەسـتبڕین پاراسـتنی مولك و ماڵی خەڵكە، وە سوودی دەستنەبڕینی و وازلێهێنانیشی پاراستنی گیانی خەڵكە، لەبەر ئەوە پاراستنی گیانی خەڵكی لەپێشترە لەپاراستنی موڵك و ماڵ.

٢- درووستكردنی گیانی تەبایی و خۆشەویستی لەنێوان هەژاران و دەوڵەمەندەكاندا، ئاشـكرایە كـە ئیرەیـی بـردن یەكێكـە لەغـەریزەكانی مـرۆڤ ئەگـەر لەڕێگـەی تەمبێكردنی نەفسەوە زاڵ نـەبێت بەسـەریدا بەشـێوەیەكی تایبـەتیش ئیرەیـی بردنی هەژارەكان بەرامبەر دەوڵەمەندەكان، چونكە هەژارەكـە كاتێك دراوسـێ دەوڵەمەندەكەی دەبینێت لەلووتكەی خۆشبەختیدا دەژی و ئـەویش لـەقووڵایی ژیانێكی هەژاری و نەبوونیدا ژیان دەگوزەرێنێت، ئـەوا غـەریزەی ئیرەیـی پـاڵی پێوەدەنێـت بـەرەو هەڵسـووكەوت و ڕەفتـاری تاوانكـاری بەشـێوەكی گشـتی و دەسـتدرێژی كردنەسـەر ئەودەوڵەمەنـدە بەشـێوەیەكی تایبـەتی، جـا ئەگـەر دەوڵەمەند ڕێژەیەكی دیاریكراو كە لەشەرعدا دانراوە لەماڵەكەی بداتە هەژارەكـە ئەوا بـەوجۆرە دەتوانێـت زاڵبێـت بەسـەر گرێ‌وگـۆ ئیرەییەكەیـدا و ئـەو كاتـەش تەبایی و خۆشەویستی لەنێوانیاندا جێگەی ململانێ و ناكۆكی دەگرێتەوە و بـەڵكو

لەجیاتی ئەوەش كە هیوای لەناووچوونی سەروەتو سامانەكەی بخوازێت ئومێد دەكات سەروەتو سامانەكەی زیاتر ببێت چونكە ئەویش هەست دەكات لەوزیادبوونە ڕێژەیەكی بەردەكەوێتو هاوبەشدەبێت لەدیاریكردنی ئەو ڕێژەیەدا لەبەر ئەوە بەزیادبوونی سەروەتە دارایییەكەی دەوڵەمەندە كە بەشەكەی ئەمیش زیاد دەكاتو بەكەمكردنەوەشی كەم دەكات.

٣- بەرتەسكردنەوەی مەودای ئەو جیاوازییەو زۆرو ناقولایەی كە لەنێوان هەژارو دەوڵەمەندەكاندا هەیە لەسیستمی چینایەتی قێزەوندا، جا بەزەكاتدان هەژاریش پلەیەك بەرەو ژیانێكی باشتر سەردەكەێتو دەوڵەمەندیش پلەیەك لەخۆشگوزەرانیو دەستبلاوی دێتە خوارەوەو تاوەك وردە وردە لەئاستی بژێویدا لەیەكتر نزیك دەبنەوە ئەگەرچی وەكویەكیشیان لێنەیەت.

٤- پاككردنەوەی دەروونی دەوڵەمەندەكان لەخراپەی ستەمكاریی، وەك ئەوەی كە خوای گەورە لە ئایەتی (١٠٣)ی سوورەتی (التوبە) فەرموویەتی: (خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا)

واتە: (زەكات لەماڵیان وەبگرە تا پاكیان بكاتەوە لە گوناهی زەكات نەدانو پاكیان بكاتەوە لە دوونیا ویستی).

ستەمكاریش یەكێكە لەو خەسڵەتە خراپانەی كەلە دەوڵەمەندییەوە پەیدا دەبێت، خوای گەورە لە ئایەتی (٦و٧) ی سوورەتی (العلق)دا دەفەرموێت: (كَلاَّ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَيَطْغَى (٦) أَنْ رَآهُ اسْتَغْنَى (٧)).

واتە: (ئەوەی نكوڵی لەبەخششەكانی خوا ئەكات بەسەر ئادەمیزادەوە باواز لەو كارەی بهێنێت، بەڕاستی مرۆڤ خووی وایە ستەم دەكاتو لەخۆی بایی دەبێت).

٥- زەكات دەبێتە هۆی زیادبوونی نیعمەتەكانی ئەو كەسەی كە زەكاتەكە دەدات، چوونكە ئەوە مانای سووپاسگوزاریی بەخششەكانی خوایە، وە هەتا سووپاسگوزاریی زیاد بكات بەخششەكانی زیاددەكەن بەپێی ئەم بەڵێنەی خوای

گەورە کە لە ئایەتی (٧)ی سوورەتی (ابراهیم)دا فەرموویەتی: (وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِنْ شَكَرْتُمْ لأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ).

واتە: (ئەوەتان لەبیربێت کە لەرێگەی وەحییەوە خوا ئاگاداریکردن کە بەڕاستی ئەگەر سوپاسم بکەن بەخششەکانیان بۆ زیاد ئەکەم، ئەگەر سوپاسیشم نەکەن سزام زۆر سەختە).

٦- زەکات دەستەبەرییەکی کۆمەڵایەتییە، سیستمی زەکاتیش لەئیسلامدا بە یەکەمین یاسای رێکخراو لەجیهاندا دادەنرێت[1] لەپێناوی دەستەبەری کۆمەڵایەتیدا کەپشت بەخێرو دەستگیرۆیی تاکەکەسیو خۆبەخشانە نابەستێت، بەڵکو بەپێی شەریعەت مافی هەژارەکان بەسەر دەوڵەمەندەکانەوە هەیانە لەماڵو موڵکیاندا، دەستەبەریەکیشە بۆ بەدیهێنانی پێویستی هەموو هەژارو دەستکورتێك، پێویستی لەخواردەمەنیو پۆشاکو شوێنی نیشتەجێبوونو سەرجەم پێداویستییەکانی ژیانی هەژارانو ئەوانەی بژێویان وابەسەریانەوە بەبێ زیادەڕەوییو بەبێ چرووکیش، ئەوەش تەنها مسوڵمانان ناگرێتەوە بەڵکو هەموو ئەوانەش دەگرێتەوە کە لەسایەی دەوڵەتەکەیاندا دەژینو مسوڵمانیشن، دەستبەری کۆمەڵایەتیش لەیاسا دانراوەکاندا ناوەڕاستی سەدەی بیستەمیش باسیان نەکردووەو نەیانزانیوە، یەکەمین دەرکەوتنی فەرمی ئەو بابەتە لەساڵی (١٩٤١ن) دابوو کاتێك بەریتانیاو وولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لەپەیماننامەی ئەتڵەنتیدا لەسەر ئەوە رێککەوتن کە پێویستە دەستەبەری کۆمەڵایەتی بۆ تاکەکان دابین بکرێت[2].

دەوڵەتەکانیش هەتاوەکوو پاش کۆتایهاتنی جەنگی جیهانی دووەم و پاش بەرپابوونی شۆڕشە ناوخۆییەکان لەبەر هۆکاری ئابووریو دوای بڵاوبوونەوەی

---

[1] سەیری (مشكلة الفقر وكيف عالجها الأسلام)ی د.یوسف القرضاوي بكە: لا١٢٦.

[2] بڕوانە: دکتۆر صادق المهدی (الضمان الأحتباعي): لا/١٢٦.

هۆیەکانی مەزهەبە شیوعیو سۆسیالیشتەکان بیریان لەرێکخستنی دەستەبەری کۆمەڵایەتی نەکردبوویەوە.

٧- پاککردنەوەی هەموو دەروونەکان لە نەخۆشییەکانی پیسکەییە رژدی، راهێنانی مسولمانی زەکاتبەخش لەسەر بەخشینو بەخشندەییو دڵ فراوانی لەبەشدارییکردنی کارە خێرخوازییەکاندا جگە لەبواری زەکات چوونکە یەکێك لە گرنگترین ئامانجەکانی بەرنامەی ئیسلامی لەبواری یارمەتیدانی یەکتری لەسەر چاکە کاری بریتییە لە دەستگرۆیی ئابوری، چوونکە هەرکارێك کە مرۆڤ پێی هەڵدەستێت لەسەر تەندرووستییەکی باشو تەواو راوەستاوە تەندروستی باشیش لەسەر خۆراکی باشو تەواو راوەستاوە.

٨- پاراستنیماڵو موڵکی ئەو کەسانەی زەکاتی ماڵیان دەردەکەن، چوونکە زەکات ئەو ماڵە دەپارێزێتو پشت ئەستووری بۆ درووست دەکات لەبەرامبەر چاوتێبرینو دەستدرێژییکردنی تاوانبارانو گووناهکاران هەروەك پێغەمبەرمانﷺ فەرموویەتی: (حصّنوا أموالكم بالزكاة وداووا مرضاكم بالصدقة وأعدوا للبلاء الدعاء)[1].

واتە: (بەزەکاتدان ماڵو موڵکتان بپارێزن، نەخۆشەکانتان بەخێرو چاکە تیمار بکەنو لەکاتی بەڵاو کارەساتەکانیشدا دووعا بکەن).

راهێنانی شەرعی بۆ زەکاتدان:

زەکات پایەیەکە لە پایەکانی ئیسلامو فەرمانێکی دارایی ناچارییەو بەپێی حەزی دەوڵەمەندەکان نییە ئەگەر ویستیان بیدەن ئەگەر نەشیانوویست وازی لێ بهێنن بێئەوەی لێیان بپرسرێتەوە، بەڵکو وازلێهێنانی بەتاوانی نکوڵیکردن ئەژمار دەکرێت، لایەنە ماسییەکەی بریتییە لەقایل نەبوون بەزەکاتدان لەبەر ئەوە بەزۆری وایلێدەکرێت بەتەولوی زەکاتەکە بداتو ئەگەر هەرنەیویست بیدات هێز لەدژی بەکاردەهێنرێتو

---

[1] طبري لە (المحجم الكبير)دا (بەرگی ١٠) لا(١٢٨) بەژمارە (١٠١٩٦) ریوایەتی کردووە.

جەنگی لەگەڵدا دەکرێت وەك ئەوەی کە خەلیفەی یەکەم لەجەنگی هەڵگەڕاوەکاندا لەگەڵ زەکات نەدەرەکاندا کردی.

لەڕاستیشدا قورئانی پیرۆز لەزۆر ئایەتدا باسی لەو ڕاهێنانە شەرعییانە کردووە بەهۆی زەکاتەوە لەوانەش ئەم فەرمایشتەی خوای گەورەیە: (خذمن أمو الهم صدقة)، (زەکات لەماڵیان وەربگرە)، زەکاتیش بەمانای پیاوەتیکردنو چاکەکردن نییە لەدەوڵەمەندەکانەوە، بەڵکو بەو مانایە دێت کە ئەوە مافێکی پووختەو خوای گەورە لەسەر دەوڵەمەندەکانی فەرز کردووە لێیان وەردەگیرێتو بەسەر هەژاراندا دابەش دەکرێت.

سیاسەتی ئابوری ئیسلامی لەدابەشکردنی زەکاتدا:

لە ئیسلامدا ناکرێت واز لەدەوڵەمەندەکان بهێنرێت بەئارەزوی خۆیان چۆنیان ویست زەکاتی سامانەکەیان دیاریی بکەنو دابەشی بکەن، چوونکە ئەم ڕێگایە جێگای باوەڕ نییەو ئامانجەکانی زەکات ناهێنێتە دی کە بریتییە لە نەهێشتنی هەژاریو بەرتەسککردنەوەی سیستمی چینایەتی لە کۆمەڵگەدا، بەڵکو پێویستە هەریەکە لەدیاریکردنو کۆکردنەوەو دابەشکردن لەلایەن دەوڵەتەوە بێتو پێویستە لەهەموو دەوڵەتێکی ئیسلامیدا وەزارەتی زەکاتی هەبێت چونکە وەزارەتێکی لەو جۆرە کەمتر نییە لە وەزارەتی ئەوقاف لەڕووی داهاتوو خەرجییەوە، پیویستیشە دەوڵەمەندەکان ناچار بکرێن لەسەر جێبەجێکردنی سیستمی زەکات بەپێی ئەوەی کە لەسەر دەمی پێغەمبەرو خەلیفەکانی ڕاشیدیندا جێبەجێکراوە، دەشێت هێز بەکاربهێنرێت دژی ئەو کەسانەی قایل نابن زەکات بدەن، وەك ئەوەی خەلیفەی یەکەممان ئەبو بەکری صدیق کردی (ڕەزای خوای لەسەر بێت).

بەڵام چۆنییەتی دابەشکردنی زەکات بەسەر هەژارانو نەداراندا بەوشێوەیە نەبێت کە زەکات دەرەکان دەیکەن بەوەی بڕێك پارە دەدەنە هەژارێك ئەوەش نەقەڵەوی دەکاتو نەبرسێتی دەشکێنێت، بەڵکو پێویستە هەر هەژارێك یان نەدارێك لەو بەشە زەکاتەی ئەوەندەی بداتێ بەسبێت بۆ ئەوەی وەك سەرمایەیەك بەکاری بهێنێت بۆ

وەبەرهێنانو زیادکردنو قازانجەکەی بۆخۆیو ئەوکەسانەی خەرج بکات کە بژێویان لەسەریەتی لەگەڵ ئەوەش پاریزگاری لەمانەوەی دەستمایەکە بکات تاوەکو لەداهاتوودا هەژار نەکەوێتەوەو بەشێوەیەکی بەردەوام چاوەڕێی وەرگرتنیدا هاتی زەکات بکات تا وەکو بەکولە مەرگی بژی.

بەم شێوەیە دەکرێت زاڵببیت بەسەر هەژاری کۆمەڵێك هەژارو نەداردا لە هەموو ساڵێکدا، دواجاریش دەتوانرێتو وردەوردە دیاردەی هەژاریو سواڵکردن لەناو ببرێت.

باسی چوارەم:
فەلسەفەی ئەو پەرستشانەی پێکەوە جەستەیی و دارایشن (حەج و وابەستەکانی)

فەلسەفەی پێویستبوونی حەج:

بەرنامەی ئیسلام حەجی فەرزکردووە یەکجار لەتەمەنی هەرکەسێکدا کە توانای دارایی و جەستەیی و عەقڵی هەبێت، لەگەڵ ئەوەشدا بەرقەراربوونی لایەنی ئەمنی لەڕێگادا، هەموو ئەم توانایانەشی لەژێر کۆی ئەم فەرمایشتەی خوای گەورەدا هاتوون کە لە ئایەتی (٩٧)ی سوورەتی (آل عمران)دا فەرموویەتی:

(وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا)

واتە: (مافی خوایە بەسەر خەڵکەوە ئەوەی توانای هەیەو دەتوانێت بیگاتێ زیارەتی ماڵی خوا بکات).

جا ئەگەر لایەنێك لەو لایەنانەی تواناکان کە باسکران نەهاتەدی حەج پێویست نابێت، بەڵام دروستە بۆ کەسێك لەڕووی جەستەییەوە پەکی کەوتبێت یان نەخۆشبێت یان لەبەر پیری لەجیاتی ئەو حەج بکرێت ئەگەر هاتوو لەڕووی داراییەوە توانای هەبێت، ئەمە سەرەڕای بەدی نەهاتنی ئەو ئامانجە کەسیانەی کە لەو عیبادەتەدا مەبەستن، بەڵام ئەوەی کە هەمووی ناکرێت نابێت واز لەبەشە زۆرەکەشی بهێنرێت.

بۆ زانینی پایەو مەرج و ئەو شتانەی حەج بەتاڵدەکەنەوە با خوێنەر بگەڕێتەوە بۆ سەرچاوە فیقهییەکان چوونکە بابەتی لێکۆڵینەوەکەی ئێمە تەنها فەلسەفەی حوکمەکانە.

فەلسەفەی فەرز بوونی حەج لەسەر هەموو مسولمانێکی ژن و پیاو:

حەج کۆمپیالەو چەکی لێخۆشبوون نییە وەك ئەوەی کە زۆریك لەمسوولمانان پێیان وایە، بەڵکو پایەیەکە لەپێنج پایەکەی ئیسلامو خۆی بەتەنیا بەس نییە، هەروەها حەج بلیتی چوونە ژوورەوەی بەهەشت نییە، بەڵکوو ڕێگایەکە بۆ لێخۆشبوونی گوونهو تاوانەکان کە بەدەستدرێژی کردنەسەر مافەکانی خوا دەژمێرێن بە تەنها، بەڵام مافی بەندەکان لەسەر مرۆڤ لاناچن مەگەر بەگەڕانەوەو دانەوەی مافەکان نەبێت ئەگەر بەدارایی بن یان بەگەردن ئازایی بێت لەلایەن خاوەن مافەکەوە، جا ئەگەر کەسێك بڕێك پارە لەئەستۆیدابێت یان سەروەتو سامانی یەکێکی لەلابێتو دەستی بەسەردا گرتبێت وە ئەو دەست بەسەرداگرتنەی نادرووستبێت سەبارەت بەخۆی ئەوا مافەیان مافە داراییەکەی لەڕێگەی حەجەوە لەسەر لاناچێت، بەڵکو پێویستە ئەوەی کە لەلایەتی بیداتە وەیان خاوەن قەرزەکە گەردنی ئازاد بکات بەمەرجێك خاوەن قەرزەکە عاقڵ بێتو بە ئارەزوومەندانە لەو مافە کەسیانەی خۆشبببێت کە لەئەستۆی دایە، وە پێویستە لەسەریشی ئەو ئەمانەتە بگێڕێتەوە کە لەلایەتی ئەگەر هاتوو بەڵگەو بیانوویەکی شەرعی نەبێت بۆ ئەو شتانە.

وە ئەگەر یەکێك بەقسە پێگوتن دەستدرێژی کردە سەر کەسێکی تر وباسکردنی بەغەیبەت کردن یان بوختان بۆ هەڵبەستنو ئەو جۆرە شتانە بوو ئەوا بەهۆی حەجەوە ئەستۆو گەردنی پاك نابێتەوە، بەڵکو پێویستە لەلایەن ئەو کەسەوە ببەخشرێت کە هێرشەکەی کراوەتە سەر.

وە ئەوەی بەکردار دەستدرێژی بکاتە سەر کەسێکی تر وەك کوشتنو بریندارکردنو ئێشو ئازار پێگەیاندن ئەو بەرپرسایرێتییەی بەهۆی حەجکردنەوە لەسەر لاناچێت بەڵکو پێویستە لەسەر بۆ کوشتنی ئەنقەست تۆڵەی لێبکرێتەوەو بۆکوشتنی هەڵەو لەدەست دەرچوونییش قەرەبووی کەسووکاری کوژراوەکە بکاتەوە یان خاوەن مافەکە لەمافی خۆشبێت.

بەڵام ئەگەر کەسێك سنوری ئەو مافانەی بەزاند کە تەنها مافی خواین وەك هەڵگەڕانەوە لەدین و مەی خواردنەوەو کێشانی مادە هۆشبەرەکان و ئەو جۆرە شتانە کەلە حەرامکراوەکانن یان واز لەفەرزێك لەفەرزەکانی عیبادەت هێنا بەبێبوونی بیانوویەکی ڕێگە پێدراوو شەرعی، ئەوا بەتۆبەکردنێکی ڕاستەقینە ئەو بەرپرسیارێتییەی لەسەرشان لادەچێت، حەجکردنیش بۆ ڕەزامەندی خوا بەتەویەکردن دەژمێرێت و بەرپرسیارێتی گووناهو تاوانەکان لەبەردەم خوادا لەکۆڵ مرۆڤ دەکاتەوە ئەگەر ویستی خوای لەسەر بێت.

هەروەها حەج گرنگییەکی دینی و دنیایی و چەند حیکمەتێکی هەیە کە زۆر لەوە گرنگترە کە مسوڵمانان دەیزانن لەبارەی ئاکامەکانی حەجکردنەوە لەو حیکمەتانەش:

حەج کۆنگرەیەکی ساڵانەیە لەبواری یارمەتیدان و دەستەبەری نێوان مسوڵماناندا، ئایینی ئیسلامیش بڕیاری لەسەر سێ کۆبوونەوە بۆ مسوڵمانان داوە:

أ- کۆبوونەوەی ڕۆژانە: بڕیاری لێدراوە لەسەر دانیشتوانی گەڕەکێك یان گوندێك بۆ بەجێگەیاندنی نوێژی بەکۆمەڵ لەمزگەوتدا ئەگەر بۆیەك جاریش بێت کۆببنەوە ئەگەر هیچ بیناوویەکی نەبوو، ئەوەش بەمەبەستی ئاگاداربوون لەکێشەکانی دانیشتوانی گەڕەك یان گووندەکەو بەپێی توانای خۆی و بۆ گونجانی بەشداری بکات لەچارەسەرکردنی ئەو کێشانەدا بۆ جێبەجێکردنی ئەو فەرمانەی خوای گەورە لە ئایەتی (٢) ی سوورەتی (المائدة) دەفەرموێت: (وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى)، نوێژی بەکۆمەڵیش سوونەتێکی جەخت لەسەر کراوە بەهۆی حیکمەتی یارمەتیدان و دەستەبەری کردنی یەکتری، جا ئەگەر ئەو حیکمەتە ئامادەیی نەما ئەوکاتە جیاوازی نامێنێت لەنێوان نوێژی ناو مزگەوت و ماڵەوەدا چوونکە هەمووی هەر زەوی خوایەو خواش لەهەموو شوێنێکدا هەیە.

جا پیرۆزی مزگەوت و حیکمەتەکەی ئەو یارمەتیدان و هاوکاری و پشتگیریکردنەیە کە لەنێوان ئامادەبوانی نوێژی بەکۆمەڵدا هەیە.

ب- کۆبوونـەوەی هەفتانـە: لەسـەر دانیشـتوانی شـارێ کـە نوێـژی هـەینی بـەجێ بگەیەنن لەبەر هەمان هۆکار لەنوێژی بەکۆمەڵدا باسکرا لەیارمەتیدانو هاوکـاری کـردنو دەسـت بـارگرتنی یـەکتری لـەنێوان نوێژخوێنەکانـدلو بەشـداریکردن لەچارەسـەری کێشـەو گرفتـەکانی ئـەوانی دیکـەدا لەشـارەکەوە دەبێـت وەك هەندێك لەزانایان دەڵێن لەوانەش (شافیعییەکان) نوێژی هـەینی لەیـەك شـوێنی شاردا بکرێتو نابێت لەزۆر شوێنی جیـاوازدا بکرێـت ئەگـەر بیـانوو بەڵگەیـەکی باوەڕ پێکراوو پەسەند نەبێت بۆ ئـەو فـرە نوێژییـە، چـوونکە فەلسـەفەی ئـەم نوێـژە یارمەتیـدانو دەسـتبەری کردنـی یـەکترە لـەنێوان هـەموو دانیشـتوانی شـارەکەدا، بـۆ ئـەوەش پێویسـتە حکوومـەت لەناوەڕاسـتی هـەموو شـارێکدا مزگەوتێکی گەورە دروست بکات وە تواناى لەخۆگرتنی زۆرتـرین ئامـادەبووی هەبێت بۆ بەدیهێنانی حیکمەتی نوێژی هەینی کە بەشـداریکردنە لەچارەسـەری کێشەی ئەو کەسانەدا کە دووچاری کێشەو گرفت بوونەتەوە.

وتـاری هـەینیش پێویسـتە چارەسـەرێکی ئـایینی بخاتـە ڕوو بۆکێشـەیەك لـە کێشـەکانی ڕۆژو دووبارەکردنـەوەی ئـەو بابەتانـە کـە خـەڵکی بەسـەدان جـار بیستوویانە.

ج- کۆبوونـەوەی سـاڵانە: بـۆ هـەموو وڵاتـانو گـەلانی ئیسـلامی دەبێـت، ئـەم کۆبوونەوشـی گـەورەترین کـۆنگرەی ئیسـلامییەکە نوێنـەرانی وڵاتو گـەلانی مسوڵمان لەهەموو لایەکەوە بەشداری تێدا دەکەنو پسپۆڕانی بواری سیاسەتو کارگێڕیو ئابووریو ڕۆشنبیریو تەندروستیو بەرگریو ئەو بوارانـەی دیکـەش کە لە هەموو کاتو شوێنێکدا لە پێداویستییە گرنگەکانی ژیانن.

ئاشکراشە سروشتی ئەم کۆنگرە جیاوازە لەسروشتی سەرجەم ئەو کۆنگرانەی کە ساڵانە دەیان جار لەووڵاتانی جیهاندا لەسەر ئاستی ناوخۆییو جیهـانی دەبەسـترێن، ئەم جۆرە کۆنگرانە مۆرکێکی پووختو مادییان هەیە بـەلام کـۆنگرەی حـەج لەیـەك کاتدا مۆرکی مادیو مەعنەویشی هەیە، بۆیە ئەو دیاردە مادییانەی کە هۆکارێکن بـۆ

پارچەپارچەبوونو ناكۆكی لەنێوان ولاتانی ئیسلامیدا هەرهەموویان لەناو بۆتە ڕۆحییەكەیدا دەتوێنەوە هەر لەسەرەتای ئیحرام بەستنەوە كە هەنگاوی یەكەمە بۆ خۆڕامالین لە هەموو جیاوازییە لابەلاكان لەڕووی یەك پۆشییەوە كە لە بەكۆتا بەرگ دەچێت مرۆڤ لەكاتی گواستنەوەی بۆ دوا هەوارگەی خۆی كە ناو گۆڕە دەیپۆشیت دوای ئەوەی ئەمجیهانە كۆتایی هاتووە بەجیّ دەهێڵێت، وە ئەوە بەرگێكە كە هەموو جیاوازییەك لەنێوان فەرمانڕەواكانو گەلەكانیاندا وە لەنێوان دەوڵەمەندو هەژاردا لەنێوان خاوەن پلەو پایە سیاسیو كۆمەڵایەتییەكانو كەسانی تردا هەڵدەگرێتو نایهێڵێت.

پاش ئەوەش بەدەم ئەودلولیە دەچێت كە ڕایدەماڵێت لەجیهانی ماددیو ڕۆحی دەبەستێتەوە بەو كەسەوە كە هیچ دەسەڵاتێك بەسەر دەسەڵاتەكەی ئەوەوە نییە كە ئەوەیش خوای گەورەیە.

پاشان تەوافكردن كە سوڕانەوەی دڵە بەدەوری سەنتەری یەكێتی مسوڵماناندا كە ئەویش ماڵی پیرۆزی خوایە (بیت الله الحرام).

پاش ئەوەش هاتووچۆی نێوان سەفاو مەڕوا كە هاتو چوونە لەنێوان ترسو هیوادا، ترسی سزا لەسەر گووناهەكانو هیوای لێخۆشبوونیان.

پاشان وەستان لەسەر كێوی عەرەفە دیاردەیەكە لەدیاردەكانی یەكسانیو نەبوونی جیاكاری لەنێوان نەوەكانی ئادەمو حەوادا تەنها بەوشتانە نەبێت كە پێشكەشی دەكەن بۆ ئەو ڕەزامەندییەی خوای گەورەو سوودی بەرژەوەندی مرۆڤایەتی وەك ئەوەی خوای گەورە فەرموویەتی: (إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ)، (الحجرات/١٣)، واتە: (بەڕاستی بەڕێزترینتان لای خوا ئەو كەسەتانە زۆرتر لەخوا بترسیتو خۆی لەگووناه بپارێزێت).

پاشان هەڵدانی بەرد (بەردبارانكردنی شەیتان) پەیمانێكە لەبەردەم خوادا بەمل كەچ نەكردن جارێكی تر بۆ ئەو نەفسەی هەمیشە فەرمان بەخراپە دەكات، چوونكە شەیتان لەوێشدا ئامادە نابێت تاوەكو حاجییەكان بەردبارانی بكەن، بەڵكو بەرد

بارانکردنەکە ئاراستەی شەیتانی هەموو مرۆڤێك دەکرێت کە بۆ ساتێکیش لێی جیا نابێتەوەو بەردەوام لەگەڵیایەتی وەك چۆن گەرمی لە هەموو وزەیەکی گەرمی جیا نابێتەوە، جا ئەوەی کە حاجییەکان بەردبارانی دەکەن شەیتانی نەفسە ئەو نەفسەی کە فەرمان بەخراپە دەکات کە بریتییە لەخواردنی شتێکی زیانبەخش کە هەمیشە هانی دەدات بەرەو ڕەفتاری تاوانکاری، جا بەردبارانکردن ئەگەر هاتوو ڕاستو درووست بوو ئەوا خاڵی دابڕانە لەنێوان بەرد هاوێژەکەو هەموو ئەوەی کە هێمای شەڕو خراپە.

ئەم حیکمەتانەی حەج کە باسکرانو هەموو پەرستشەکانی دیکەش دڵۆپێکە لەدەریای فەلسەفەوحیکمەتی ئەو پەرستشانەی بە مرۆڤ سپێردراون، بەلام بۆ چی کاریگەری بەهێز یان بەسەر هەڵسوکەوتی مسوڵمانانەوە نییە سەرەڕای ئەوەش کە بەڕواڵەت ئەنجامیان دەدەن؟

وەلامەکە ئەوەیە کە کەموکوڕییەك لە ئەنجامدانی ئەو پەرستشانەدا هەیە کە ئاسەوارو کاریگەرییەکەیان لەناو دەبات، چوونکە نوێژ خوێن کاتێك لەشەوو ڕۆژێکدا پێنج جار نوێژەکانی دەکاتو نوێژکردنەکەی زۆرجار خو پێوەگرتنەو لەسەر ئەو کارە ڕاهاتووە، هەروەك چۆن جگەرە کێشێك خووی بەجگەرە کێشانەوە گرتووە لەکاتێکدا نوێژ لەڕواڵەتدا کردەوەیەکی ڕۆحییە بەلام دوور لەجەوهەرو ناوەڕۆکەکەیەوە ئەنجام دەدرێت، ڕۆژووەوانیش کەمتەرخەمی دەکات لەپلەی یەکەمی ڕۆژوودا وەك باسمانکرد، وە پلەکانی دووەمو سێیەمیش کە سەرچاوەی ووزە ڕۆحییەکەنو مرۆڤ لەخراپە دەپارێزنو شت گوێی دەخات، حاجیش کە دەچێت بۆ حەج ئاگاداریی حیکمەتی ئەم پەرستشانە نییە، بەڵکو زۆر جاریش بەشێوەیەکی توندو تیژانە هەڵدەستێت بەئەنجامدانی ئەم عیبادەتەو پاڵ بەکەسێکی لاوازەوە دەنێت کە لەبەردەمیایەتی بەشێوەیەك لەژێر پێی حاجییەکانی تیدا دەمرێت، ئەو کەسە یەکێك لەڕێو شوێنەکانی حەج ئەنجام دەدات لەهەمانکاتدا کوشتنی کەسێکی بێهێزی بێتاوانیش ئەنجام دەدات.

بەروبوومەکانی وزەی ڕۆحی کە لەو پەرستشانەوە بەدەستدێن:

١- جوانکردنی مرۆڤ بەو ڕەوشتە باش‌و چاکانەی کە پێویستە مرۆڤ پابەند بێت پێیانەوەو وازهێنان لەو شتانەی کە پێویستە لێیان دووربکەوێتەوە لەڕەوشتی خراپ‌و نەشیاو، بەمەش یارمەتیدان‌و هاوکاری‌و خۆشەویستی‌و یەکگرتوویی‌و پاراستنی مافی یەکتری‌و جێبەجێکردنی ئەرکەکانی سەرشان لەناو کۆمەڵگەدا بڵاودەبێتەوە.

٢- ملکەچبوون لەبەردەم یاساو ڕێزگرتنی سیاسەتی وڵات بە ئارەزومەندانە نەك لەترسی سزادان وەك پێغەمبەرمان ﷺ باس لە سوهەیبی ڕۆمی دەکات کە دەفەرموێت: (سوهەیب باشترین بەندەی خوایە، لەبەر ڕێزو گەورەیی خودا خواپەرستی دەکات نەك لەترسی سزای خوا، یان چاوبڕینە بەهەشتەکەی).

بەمەش دیاردەکانی زێدەڕۆیی کردن بۆ سەر گیانی کەسانی بێتاوان‌و سەروماڵیان‌و شەرەفو ناموسیان چ بەنهێنی‌و چ بەئاشکرا کەم دەبێتەوەو ڕێژەی دادەبەزێت.

٣- پتەوبوونی پەیوەندی لەنیوان گووفتارو کرداردا، چونکە ئەوکەسانەی خاوەنی وزەی ڕۆحین کردەوەو دڵسۆزییان بەرامبەر بەکەسانی دیکەو وتەکانیان پشت ڕاست دەکەنەوە.

٤- یەك خستنی کەسایەتی مرۆڤو بەستنەوەی ڕواڵەتی بەوەی لەناخ‌و لەناوەوەیدا هەیەو ڕزگاربوون لەڕەوشتی ناشرینی دووفاقییەت کە بەنیفاق یان دووڕوویی ناودەبرێت، چونکە دووفاقی کەسایەتی مرۆڤ لەناو کۆمەڵگەدا لەدوژمنی ئەو کۆمەڵگەیە ترسناکترە چونکە دوژمن ئاشکرایەو ڕێگاکانی خۆپاراستن لەدژی دەگیرێنەبەر، بەپێچەوانەی کەسی دووڕووەوە یان کەسی خاوەن کەسایەتی دووفاقی.

٥- جێگیربوون‌و دامەزراوەیی لەسەر ئەوبنەماو پرەنسیپانەی کە خزمەت بەشارستانییەتی کۆمەڵگەو گەشەسەندنی ژیان بەرەو باشتر دەکەن، وە

لەگرنگترین خەسڵەتەکانی پیاوەتیدا مەزارلوییە، لەبەر ئەوە خوای گەورە فەرمانی بە پێغەمبەرەکەی کردووە ﷺ پابەند بێت بەو خەسڵەتەوە کە فەرموویەتی: (فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ) ، (هود/١١٢).

واتە: (تۆ بەردەوامبە لەسەر ئەو یاساو ڕێوشوێنەی کە فەرمانت پێدراوە).

چونکە کەسی دانەمەزرلو وەك پەڕێك وایە بەدەم (با) وە دێتو دەڕوات بەدوای بەرژەوەندییە تایبەتییەکانیدا بەبێ ئەوەی بیر لەهیچ بەهاو ڕەوشتێك بکاتەوە.

٦- سەروەری یاساو ڕەچاوکردنی دادپەروەریو یەکسانی لەو کۆمەڵگەیەدا کەپڕ چەکە بەقسە ڕۆحییەکانو هاوسەنگی هەلی کار هەر کەسەو لەبواری پسپۆڕی خۆیدلو بەمەش ئەرکو مافەکان هاوسەنگ دەبنو هەموو مافدارێك مافی خۆی وەردەگرێت.

٧- کەمبوونەوە یان نەمانی تاوانەکان لەناو کۆمەڵگەدا بە هەموجۆرەکانیەوە، چونکە دەرەنجامی هەموو پەرستشەکان تەقوایە، تەقواش وزەیەکی ڕۆحیە کە خاوەنەکەی لە هەموو ڕەفتارێکی تاوانکاری دەپارێزێت.

٨- یەکبوونی مافەکانو دەرکەوتنی گیانی هاوکارییو دەست گرۆییو یەکگرتن، چونکە تاکەکانی کۆمەڵگە هەر هەموویان لەڕەچەڵەکو پێکهاتەو بەرژەوەندیو چارەنوسدا هاوبەشن، وەك پێغەمبەرمان ﷺ فەرموویەتی: (كلكم من آدم وآدم من تراب)،[1] واتە: (هەمووتان نەوەی ئادەمنو ئادەمیش لەگەڵ دروستکراوە).

٩- مردنی گیانی دەمارگیری ڕەگەزیو مەزهەبیو خێڵ گەرایی و سیاسیو باشترینو چاکترینیش لە کۆمەڵگەدا بۆ کەسێك دەگەڕێتەوە کە زیاترخۆپەرست بێتو سوودی بۆ خەڵکی زیاتر بێت. پێغەمبەرمان ﷺ فەرموویەتی: (خير الناس أنفعهم للناس).[2]

---

[1] حديث مرفوع، مسند الربيع بن حبيب، رقم الحديث ٤١١.

[2] رواه الطبراني

١٠-دواجار خاوەنی وزەی ڕۆحی مۆمێکە دەسووتێت بۆ ئەوەی ڕێگەی ڕاست لەبەردەم کەسانی تردا ڕوون بکاتەوە.

خوای گەورەش نایەوێت پەرستشێك پەسەند بکاتو وەریبگرێت کە هیچ کام لەم بەروبوومانەی لەخۆ نەگرتبێت کە باسکران چونکە ئەو پەرستشانە بەمرۆڤ ڕاسپێردراون تاوەکو سوود بگەیەننو خراپەش دووربخەنەوەو بەر بەخراپەش بگرن، بەهەموو جۆرێکیش خوا بێ دەربەستە لە هەموو کەسێكو باکی بەکەس نییە.

فەسڵی سێهەم

فەلسەفەی حوکمە خێزانیەکان

(هاوسەرگیریی و تەڵاق و میرات و وابەستەکانیان)

قورئـان دەسـتوری خودلییـە تـەنها پایـە مەنهەجیـەکانو بنـەما هەمەکیـەکانی دارشتوە، بەمەش چـوار چـێوەیەکی ئـەخلاقی دروسـتکردوەو وردەکـاریو حوکمـە هەندەکیەکانی دلوەتە دەست ئـاوەزی مرۆیـی، تـا لـەناو سـنوری ئـەو چوارچـێوەدا بسورێتەوە.

بـەلام وەك هـەلاویرە حوکمـەکانی خێزانـی مرۆڤایـەتی بەشـێك وردەکارییـەوە باسـکردوە وەك هاوسـەرگیریی، تـەلاق– شـیردان– دایەنگـە– سەرپەشـتیکاریی– بژێوی– وەسیەت– میراتی،... لەبەر دوو هۆ:

یەکەمیان: گرنگیو مەترسیدار بوونی خێزانو کاریگەریی ڕاستەوخۆ خۆی لەسەر چارەنووسی کۆمەلگە بەهەردوویاری دروستو نادروستدا.

دووهەمیان: هەر خەوشێك لە حوکمەکانی خێزان ڕوویدات ڕوو لە کەرامەتی مـرۆڤ دەکـات هـەر لـە بناغـەوە، بۆیـە پێویسـتی بـە تەسـکردنەوەی بازنـەی ئیجتیهـادو سنوردارکردنی جولاندنی عەقلێ کرد لەباری کەسێتیدا.

پـەروەردگار پەیوەنـدی نێـوان هاوسـەرانی بەبنـەمای ئـۆقرەییو ئاسـودەییو بەزەییو سۆزداناوە، (وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجاً لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ). (الروم: ٢١)

پەروەردگاری مەزن پێکەوە بوونی پیاو ژنی لەسەر سێ بنەما داناوە:

یەکەمیان: تێکەلبونێکە ئامانجی سەرەکی وەچەی ڕاسالێو میراتگرتنی زەویە، کە ئەمەش بەشێکە لە کـارلێککردنی سروشـتی گـەردوون. کەواتـە پێویسـتە سروشـتی دامەزراویو بەردەوامی کە قبولێ کۆتاهـاتن نـەکات هـەبێت، وەك تـەفاعولی جـوتی نێوان هەموو هەندەکیە گەردوونیەکان کەملکەچی توانەوەو نەمان نابن.

دووهـەمیان: جـوتیی پیـاوو ژن دوو شـتی هەیـە سروشـتی کـرداری کـە پیـاو نوێنەرایەتی دەکاتو سروشتی کاردانەوە کـە لەژندایـە، وەك جـوتیی نێـوان هـەموو بەشەکانی گەردوون، هیچ یەك لە هاوسەران لەوی دیکە باشتر نیەو زیاتریش نیـە کـە

بەشداری پێکهێنانی ئەنجامی ئامانجدارە لە ژیانی هاوسەریدا، پیاو بەکارو ژن بەکاردانەوە بەشدارن بەبێ باشتربوونی لایەکیان.

سێ هەم: سروشتی کردار سیفەتی ژیر دەخوازێت لەگەڵ وزەو بەرگریکردندا، بەڵام سروشتی کاردانەوە سیفەتی نەرمیو سۆزداریو ناسکیو کاریگەربوون دەخوازێت، جا لەبەر ئەم واقیعە فسیۆلۆجیە، ئەگەر هەرکام لەو دوو سروشتە ئەرکی سروشتەکەی دیکەی پێ بسپێرێت، کارلێکە خێزانیەکە پێچەوانەوە دەبێتەوەو دەگۆڕێت بۆ شوێنەواری نەرێنی لەسەر تاکو کۆمەڵگەش.

بۆیە پێویستی ژیان خواستی مێرد لەسەر ڕۆڵی کرداریو خۆی بمێنێتەوەو لێپرسراوێتی دابینکردنی پێویستە مادیەکانی خێزان هەڵبگرێت،[1] تا ژن یەکلابێتەوە بۆ بینین ڕۆڵی کاردانەوەی خۆی (الأنفعال)و پێویستە مەعنەویەکانی خێزان بەگەیانی پەیامی دایکایەتیو پەروەردەی دروست، بۆ پێگەیاندنی نەوەی ڕاساڵو میراتگرتنی سەر زەوی، تاوادەی پەروەردگار بێتەدی (وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ).

خێزانەکان خانەی پەیکەری کۆمەڵگەن گەر ئەوان باشبوون کۆمەڵگەش باشدەبێتو خێرو چاکەش د بڵاودەبێتەوەو هەموو لایەك دەگرێتەوە، ئەگەر خێزانەکانیش خراپبوون ئەوا خراپەو خراپە کاری بڵاو دەبێتەوەو دەست بەسەر کۆمەڵگە دادەگرێت.

دەروازەی یەکەمی پێکهێنانی خێزانیش بریتییە لە هاوسەرگیریی کە قورئان بە پەیمانی بەهێز ناوی بردووەو وەك لەناو خەڵکیشدا باوە هاوسەرگیریی بریتی نییە لە گرێبەست کردن، چونکە شوێنو جێگەی گرێبەست شتێکی داراییەو شیاوی مامەڵە کردنە، ژنیش بەپێی بۆچوونی ئەوان کە شوێنی هاوسەرگیرییە شیاوی مامەڵە پێوەکردن نییەو شوێن پایەی ئەویش هەروەك پایە ولیە، بەڵام دابو نەریتە

---

[1] ئەمەش مەبەستی ئەم ئایەتەیە: (الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ) ﴿النساء : ٣٤﴾.

خراپـەکانی نـاو جیهـانی ئیسـلامی دەربـارەی ڕێو ڕەسمـی هاوسـەرگیریی وای لـە دوژمنانی ئیسلام کردووە تانە لەو ڕێو ڕەسمانە بدەنو بڵێن: ژن لـەلای موسـڵمان کاڵایەکەو کڕینو فرۆشتنی پێوە دەکرێتو نرخەکەشی مارەییەکەیەتی.

ئەم بۆچوونەش درۆو دەلەسەیەکو قسەیەکی هەڵبەستراوە کـە لـەدابـو نـەریتی هاوسـەرگیریی مسـوڵمانەکانەوەو زێـدەڕۆیی کردنیـان لەمارەییـدا وەرگـیراو، ئـەم بۆچوونەش بەم خاڵانەی لای خوارەوە دوور دەخرێتەوە:

یەکەم: مارەیی بەپێی دەقی قورئان پایەیەکو مەرجێك نییە بۆ دروستیو ڕاستی هاوسەرگیریی، خوای گەورە لەئایەتی (٢٣٦)ی سورەتی (البقرة) دا فەرموویەتی: (لَاَ جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً...).

واتە: (واتـە ئەگـەر ژنتـان هێنـاو لـەپێش ئـەوەی بڕۆنـە لایـانو لـەپێش ئـەوەی مارەییان بۆ دابنێن تەڵاقتاندان گوناهبار نابن...).

(الفريضة) مارەییە، وە ئەم ئایەتە ئاماژەیە بۆ درووستی تەڵاقـدان پـێش چـوونە لای ژنو پێش دیاریکردنی مارەییش، ئاشکراشە کە تەڵاق بەشێکە لەهاوسـەرگیریی جا ئەگەر هاوسەرگیری لە ئارادا نەبوو کەواتە تەلاقدانیش بوونی نابێت.

دووەم: هاوسـەرگیریی بـریتی نییـە لـە گرێبەسـت کـردن، بـەڵکو پەیمانـە، وە پەیمانێکی ئاساییش نییە، بەڵکو پەیمانێکی بەهێزیشە، وەك ئـەوەی خـوای گـەورە لەئایەتی (٢١)ی سورەتی (النساء)دا فەرموویەتی: (... وَقَدْ أَفْضَى بَعْضُكُمْ إِلَى بَعْضٍ وَأَخَذْنَ مِنْكُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا).

واتە: (...لەکاتێکدا کە ئێوە بەڕێگای شەرعی لەگەڵیان تێکـەڵ بـوونو چـوونەتە لایانو گرێبەستی هاوسەرگیریی لەنێوانتاندا بووەو ژنـەکانیان پـەیمانێکی گـەورەیان لەگەڵ بەستوون کە هەڵسانو دانیشتنو هەڵسوکەوتتان لەگەڵیاندا بەگوێرەیی شـەرع بێت کە فەرمانی پێکردوون بەچاکە کاریی).

سێیەم: ژن هی ئەوە نییە مامەڵەی پێوە بکرێت، چونکە ژن زۆر لەوە بـەنرخترە کە بەمادە نرخی بۆ دیاریی بکرێت.

لەباش ئەم پێشەکیە لەم فەسڵەدا سێ بابەتی گرنگ باسدەکەین کە هاوسەرگیری و وابەستەکانیەتی, دووهەم تەلاق و وابەستەکانی, سێهەم میراتی و وابەستەکانی. بۆ هەر یەکەشیان توێژینەوەیەکی سەربەخۆ تەرخان دەکەین.

باسی یەکەم :
فەلسەفەی هاوسەرگیری و وابەستەکانی

هاوسەرگیریی پەیمانێکە لەنێوان ژن‌و مێرددا، بەپێی ئەوەی هاوبەشییەکی ڕۆحی پێکدەهێنن کەسەرمایەکەی خۆشەویستی دوو لایەنەو ڕێزگرتنی بەرامبەرو دڵنیایی‌و خۆشەویستییە، وەك خوای گەورە لە ئایەتی(٢١)ی سورەتی (الروم)دا فەرموویەتی:
(وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ) .

واتە: (یەکێکی تر لەنیشانەکانی توانایی خوا ئەوەیە لەجۆری خۆتان هاوسەری بۆ درووستکردون، پیاو بۆ ژن‌و ژن بۆ پیاو، بۆئەوەی دڵیان لەگەڵ یان ئارام بگرێت‌و حەزیان لێ بکەن‌و خۆشەویستی‌و بەزەیی لەنێوانتاندا دروست کردووە نێرو مێ یەکتریان خۆشدەوێت ئەمەی کە خوا کردوویەتی چەندین نیشانەی گەورەیی‌و توانایی خوای تێدایە بۆ هەر گروپ‌و کۆمەڵێکی مرۆیی کە بیر لەشت بکەنەوە).

سوودەکانی ئەم هاوبەشیەش پێکهێنانی نەوەیەکی نوێی چاکە بۆ ئەندامیتی کۆمەڵگە کە بەشداری بکات لەگەشەسەندنی شارستانییەتێکەیدا بە بەرهەمهێنانی ئەوەی لەباب‌و باپیرانییەوە بۆ دەمینێتەوە.

بەڵگە نەویستیشە لای هەموو خاوەن عەقڵێکی تەندروست کە یەکگرتنی پیاو لەگەڵ ژندا لەشێوازی هاوسەرگیریدا بناغەیەکی سروشتی ڕاستەقینەیە بۆ گرنتی

مانەوەی جۆری مرۆیی، لەمەشدا هەروەك یەکگرتنو یەکبوونی نێوان هەموو نێرو مێیەکی دیکە ولیە کە لەناو سەرجەم دروستکراوەکاندا هەیە.

لەڕاستیشدا حەز یان غەریزەی سێکسی بۆ ئەوە درووست نەکراوە بۆ ئەوەی تەنها بۆ خۆی ببێتە ئامانج، بەڵکو بۆ ئەوەیە ببێتە ئامرازو هۆکارێك بۆ ئامانجێکی گەورە کە ئەویش بەردەوامبوونی ژیانی جۆرەکەیەو مانەوەی نەوە یەك لەدوای یەکەکانە، لەبەر ئەوە ئەم غەریزە غەریزەی لێ جیابووەتەوە کە ئەمانەن:

١- غەریزەی وروژێنەری مادییانەی ئاژەڵیانەی نێوان ژنو پیاو، ئەمەش ئەو شەیدا بوونەیە کە نێرو مێ بەلای یەکتریدا ڕادەکێشێت.

٢- ئارەزوویەکی سۆزداری ڕۆحی خاوێنیان خۆشەویستییەکی مانا بەخشە لەنیوان هەردوو ڕەگەزدا لەرێگەی قەوارە بوونی هاوسەرگیریدا.

٣- ئارەزوی خۆشەویستی خێزانی کە لەلایەکەوە ژنو مێرد پێکەوە دەبەستێتەوە لەلایەکی تریشەوە لەنێوان دایکو باوکو منداڵەکانیاندا هەیە، ئەمەی کۆتاییش بناغەی پەیوەندی کۆمەڵایەتیەو بالاترین جۆری هەرسێ حەزەکەیە، چونکەخێزان بەردی بناغەی یەکەمی کۆمەڵگایە.

جا لەم ڕوانگەیەوە ئەوا پشت بەستن بەیەکێك لەم حەزو ئارەزوانەوە بەبێ ئەویتریان لەپێکهێنانی ژیانی هاوسەریدا هیچ نییە جگە چوونە دەرەوە نەبێت لە خودی سروشت.

وە چێژی سێکسیش خۆی لەخۆیدا یەکێك نییە لە ئامانجەکانی سروشت بەڵکو هۆکارێکە بۆ ئامانجێك، وە هەر هەڵسوکەوتێکیش پێچەوانەی ئەم بنەمایە بێت ئەوا هەڵسوکەوتو ڕەفتاری کە دژ بەسروشت.

پێگەی ئافرەت لە فەلسەفەی ئیسلامیدا:

١- ئافرەت نیوەی كۆمەڵگەیە، ئەو دایك و كچ و خوشك و هاوسەرە.

٢- ئافرەت كاڵایەك نیە بفرۆشرێت و بكڕێت و مارەییەكەی نرخەكەی بێت، وەك دوژمنان دێت بە خەیاڵیاندا، نەخێر بەڵكو بەنرختره لەوەی بەپارە نرخی دیاریبكرێت.

٣- هاوسەرگیری گرێبەستێك نیە، كە ژن شوێنی گرێبەستەكە بێت و مارەییەكەش لەبری بێت، بەڵكو پەیماننامەیەكی سەختە[١] و هاوبەشبونێكی گیانیە، كە سەرمایەكەی خۆشەویستی و رێزی دوولایەنەو قازانجەكەشی بەرهەمهێنانی نەوەیەكی ساڵحی نوێیە.

٤- ژن لەبەردەم بەزەیی مێرددا نیە، ئەگەر ویستی لای خۆی بیهێڵێتەوەو ئەگەر ویستیشی تەڵاقی بدات، چونكە تەڵاق لای پەروەردگار بێزراوترین حەڵاڵە، لەبەر ناچاری حەڵاڵ كراوە، ناچاریش بەپێی پێویست دیاریدەكرێت.

٥- ئیسلام رازی نیە باڵەخانەیەك كە چەند ساڵی پێچووەو چەند كولفەی تێچوە بە ساتێك بڕوخێ بەسەر ژن و مێرد و منداڵەكانیدا.

٦- قازی و موفتی نابێت خۆیبەستنەوە بە مەزهەبێكی دیاریكراوەوە، بەڵكو پێویستە رای مەزهەبێت وەرگرێت كە لەبەرژەوەندی و مانەوەی خێزانەكەدایە، بەپێی ئەم فەرمودەیەی خوای گەورە: (يُرِيدُ اللّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلاَ يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ).

فەلسەفەی چەند ژنی:

لەبڕگەی پێشوودا باسی ئەوەمانكرد كە مەبەستی سەرەكی هاوسەرگیریی بریتی نییە لەتێركردنی حەزە سێكسییەكان، جا لەبەر رۆشنایی ئەو واقیعە شەرعییەدا حیكمەتی فرە ژنی دەگەڕێتەوە بۆ ئەم خاڵانەی لای خوارەوە:

---

[١] خوا دەفەرموێت: (وَأَخَذْنَ مِنكُم مِّيثَاقاً غَلِيظاً).

١- لەوانەیە ژنەکە تووشی شتێکی واببێت کە ببێتە بەربەست لەبەردەمیدا بۆ ئەوەی بە ئەرکە شەرعییەکانی سەرشانی خۆی هەستێت، وەك نەخۆشیو پیربوونو ئەو شتانە، وە پیاوی لەش ساغو تەندروستیش کە بەرگەی ئەوە ناگرێت بێبەش بێت لەپێکەوە ژیانی هاوسەرێتی ئەگەر رێگەی پێنەدرێت هاوسەرگیری لەگەڵ ژنێکی دیکەدا بکات ئەوا ناچاربێت ژنە نەخۆشو پەککەوتەکەی تەڵاق بدات بۆ ئەوەی دەرگای ژنهێنانێکی نوێی لەبەردەمدا بکرێتەوە بەوەش نارەحەتیو نەهامەتییەکی دیکە دەخاتە سەر نەهامەتییەکەی دیکەی ژنەکەی کە بەلایەوە دەبێتە کارەسات لەژیانیدا، لەبەر ئەوە حیکمەتی خوایی ئەوە دەخوازێت کە ژنی یەکەم لای پیاوەکە بمێنێتەوەو لەگەڵ ئەوەشدا رێگە بدات ژنێکی تریش بهێنێت بەمەرجێك ئەم هاوسەرگیرییە نوێیە کار نەکاتە سەر ئاسوودەییو رێزو شکۆی ژنی یەکەم.

٢- لەوانەیە ئەو ژنە دووچاری نەزۆکی ببێت، سامانو منداڵیش یەکێکن لە جوانییەکانی ژیانی دونیا، وەك خوای گەورە لەئایەتی (٤٦)ی سورەتی (الکهف)دا دەفەرموێت: (الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا).

واتە: (ماڵو سامانو منداڵ یەکێکن لە جوانییەکانی ژیانی دونیا...).

جا لەجیاتی جیابوونەوەو تەڵاقدان کە بێزراوترین حەڵاڵە لای خوا رێگە بەپیاو دەدرێت ژنێکی دیکە بهێنێت کە توانای منداڵبوونی هەبێت بەمەرجێك ئەوە بسەلمێنرێت کە پیاوەکەشی بەهەمان شێوە نەزۆك نەبێت.

٣- لەوانەیە سروشتی ئیشوکاری پیاوەکە یان پلەو پایە کۆمەڵایەتییەکەی زیاتر لەژنێك بخوازێت، وەك ئەوەی کە ئەم راستییەمان لەژیانی خێڵەکایەتیو ئەو کۆمەڵگایەدان بەرچاو دەکەوێت کە گرنگی بەسەروەتی ئاژەڵداریو بەروبوومی کشتوکاڵی دەدەن.

٤- لەوانەیە ئەو پیاوە لەرووی سێکسییەوە نائاسایی بێتو ژنێك بەس نەبێت بۆی بەتایبەتیش کە ژن سوڕی مانگانەی هەیەو لەو ماوەیەشدا چوونە لای ژن حەرام

کراوە ئەوەش بۆ پارێزگاری کردنە لە تەندروستی ژنو مێردەکەوە خوای گەورە لە ئایەتی (٢٢٢) سورەتی (البقرە)دا فەرمویەتی: (وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذًى فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلاَ تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّى يَطْهُرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ) .

واتە: (پرسیارت لێ دەکەن دەربارەی حەیزی ژنو تێکەڵی لەگەڵیان، تۆش وەڵامیان بدەوە کەوا حەیز شتێکە مرۆڤ بێزی لێدەکاتو بەپیسی ئەزانێت، ئێوە لەکاتی حەیزدا مەچنە لای ژنەکانتان جیماعیان لەگەڵدا مەکەنو ئارامبگرن تا بەتەواوی پاك ئەبنەوە، ئەوانەی خۆشدەوێت کە پاکنو لەکاتی حەیزدا لەگەڵ ژنەکانیان جیماع ناکەنو لەرێگەی حەڵاڵو شەرعییەوە ئەچنە لایان، لەسەردەمی جاهیلییەتدا کە ژنان دەکەوتنە حەیزەوە پیاوەکانیان تێکەڵیان نەئەکردنو نانیان لەگەڵ نەئەخواردنو لەگەڵیان دانەئەنیشتن، بۆیە بەم ئایەتە پیرۆزە خوای گەورە ڕوونی کردەوە کەچی لەکاتی حەیزدا حەرامەو حەڵاڵە).

جا لەجیاتی ئەوەی پیاوەکە بکەوێتە هەڵەوەو تووشی لادان ببێت کەزیان بەخۆیو خێزانو کۆمەڵگەکەشی بگەیەنێت خوای گەورە ڕێگەی پێداوە کە ژنێکی دیکە بهێنێت بۆ ئەوەی نەکەوێتە هەڵەوە.

٥- لەوانەیە ژن پاش منداڵبوون ئارەزووی تێکەڵاویی ژنو مێردایەتی کەم ببێتەوە، لەکاتێکدا پیاوەکە لەسەر هەمان چالاکیو جموجوڵی سێکسی خۆی دەمێنێتەوە، جا بۆی هەیە ژنێکی دیکە بهێنێت لەبەر هەمان هۆکاری برگەی پێشوو.

٦- لەوانەیە بەهۆی باروبۆخی جەنگەکانو یان سروشتی ژینگەو ئەوشتانەوە ژمارەی پیاوان لەچاو ژناندا کەم بکات، بۆیە دادپەروەری ئەوا دەخوازێت زیاتر لەیەك ژن بهێنرێت، بۆ ڕزگارکردنی ئەو بێوەژنانەی بەهۆی جەنگ یان شتی ترەوە مێردەکانیان لەدەستداوە، تاوەکو بێبەش نەبن لە خۆشی ژیانی ژنو مێردایەتیو بەشێوەیەکی شەرعی، لەجیاتی ئەوەی تووشی لادانی سێکسی

ڕێگە پێنەدراو بن، پاش کۆتایی هاتنی جەنگی جیهانی دووەم لەیەکێك لە گۆڤارەکاندا کە ناوەکەیم بیرچووەتەوە وتارێکم خوێندەوە دەربارەی بەکارەساتەکانی ئەو جەنگە سەبارەت بەژنانی ئەو وڵاتانەی بەشداربوون لەجەنگەکەدا بەشێوەیەك کە بووە هۆی لەدەستدانی ژیانی ملیۆنەها پیاوو مانەوەی ژنەکانیان بەبێ سەرپەرشتیارو بەبێ هاوسەر لەژیاندا، بۆیە ژنە ئەڵمانیو ئینگلیزەکان لەڕێگەی دەزگاکانی ڕاگەیاندنەوە دەستیانکرد بەداواکردنی ئەوەی ڕێگە بدرێت وەك ئەوەی لەبەرنامەی ئیسلامدا بڕیاری لەسەر دراوە پیاوانی ئەوانیش زیاتر لەژنێك بهێنن.

٧- لەوانەیە بەهەر هۆکارێك بێت پیاو ژنەکەی خۆی تەڵاق بداتو ژنێکی دیکە بهێنێت، پاشان بۆی دەرکەوێت کە بەرژەوەندی لەوەدایە کە ژیانی ژنو مێردایەتی لەگەڵ ژنە پێشووەکەی دەست پێبکاتەوە تەڵاقیدلوە وە بەبێ گرێبەستی هاوسەرگیری بیگەڕێنێتەوە ئەگەر هاتو تەڵاقەکە بواری گەڕانەوەی تێدابێتو هێشتا ماوەی تەڵاقدانەکە بەسەر نەچووبێت، یان لەڕێگەی گرێبەستێکی نوێوە ئەگەر هاتوو تەڵاقدانەکە ڕوونو ئاشکرابوو یان ئەو ماوەی بۆی دانراوە کۆتایی هاتبێت، جا ئەگەر ڕێگە بەفرەژنی نەدرێت ئەوا پیاوەکە ناچار دەبێت ژنە نوێیەکەی تەڵاق بدات بۆ ئەوەی پەیوەندی لەگەڵ ژنە تەڵاق دراوەکەیدا درووست بکاتەوە.

٨- خوای زاناو دانا فرەژنی تا ئەو پەڕی چوار ژن دیاری کردووە، بەمەبەستی دوورکەوتنەوە لەو زیادەڕۆییەی کە بەشەرعو بەعەقڵیش خراپو نەویستراوە، چونکە ئەو مافە کە چوار ژنە گەورەترین ژمارەیە کە بتوانرێت دادپەروەری لەگەڵ ژناندا پێ بهێنرێتە دی لە ڕووی ئەرکو مافەکانەوەو دوور لە هەموو جۆرە ستەمێکی مادیو مەعنەوی کە بەرامبەریان بکرێت.

٩- قورئان چەندژنی پەیوەستکردوە بەبێوەژن و پەروەردەی منداڵەکانیانەوە، خودا دەفەرموێت (وَآتُواْ الْيَتَامَى أَمْوَالَهُمْ وَلاَ تَتَبَدَّلُواْ الْخَبِيثَ بِالطَّيِّبِ وَلاَ تَأْكُلُواْ

أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ إِنَّهُ كَانَ حُوباً كَبِيراً، وَإِنْ خِفْتُمْ أَلاَّ تُقْسِطُواْ فِي الْيَتَامَى فَانكِحُواْ مَا طَابَ لَكُم مِّنَ النِّسَاء مَثْنَى وَثُلاَثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلاَّ تَعْدِلُواْ فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكَ أَدْنَى أَلاَّ تَعُولُواْ) النساء ٢-٣

١٠- قورئانی پیرۆز لە هەموو حاڵەتێکدا لەیەك ژندا کورتی کردووەتەوە ئەگەر هاتوو فرەژنی بووە هۆی ستەمکردن لەژنی یەکەم یان دووەم یان هەردووکیان یان منداڵەکانیان وەك لەم فەرمایشتەی خوای گەورەدا هاتووە کە دەفەرموێت: (فَإِنْ خِفْتُمْ أَلاَّ تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً). واتە: (ئەگەر ترستان هەبوو لەوەی کە نەتوانن دادپەروەری بەرپا بکەن لەنێوان ژنەکانتاندا ئەوا هەریەك ژن بهێنن).

مەرجەکانی هێنانی زیاتر لەیەك ژن:

١- توانای دارایی ئەوەندە هەبێت کە بەشی زیاتر لەیەك ژن بکات.

٢- بیانوویەکی شەرعی هەبێت کە پاساوبیت بۆ فرەیی.

٣- جێبەجێکردنی دادپەروەریو یەکسانی لەنیوان ژنەکانیدا.

فەلسەفەی چەند ژنی پێغەمبەر ﷺ:

دوژمنانی ئیسلام لەناوەوەو دەرەوە ئەم فرەییەیان بەکارهێناوە بۆ تانەدان لە کەسایەتی پێغەمبەر ﷺو ئیسلام.

نامەوێت ئەم بابەتە پیسکەم بەو شتانەی ئەو نەفامانە ووتویانە، ئەوانەی پێش زانینی بابەتەکەو شارەزاییان تیایدا بڕیار لەسەر شتەکان دەدەن، بەڵکو بەکورتی حیکمەتو فەلسەفەی ئەو فرە ژنییە ڕوون دەکەمەوە.

ئاشکرایە ئەو چەند ژنیە پاش کۆچی دوایی خێزانی یەکەمی (خەدیجە خوا لێی ڕازی بێت) دەستیپێکرد، وە پاش ئەوەی کە قۆناغی ئارەزومەندی بۆ تێکەڵاویی ژیانی ژنو مێردایەتی تێپەڕاندبوو وە چووبوویە ناو تەمەنی پیرییەوە، سەرقاڵبوو بە کۆڵی قورسی دوو دەسەڵاتەوە، دەسەڵاتی ئایینی وەك پێغەمبەرێکو نێردراوێکی خوا وە دەسەڵاتێکی دونیایی وە سەرۆکی دەوڵەتێکی ئیسلامی تازە پێگەشتوو کە بەدوژمن دەورە درابوو، لەڕاستیدا بەدرێژایی (٢٥) ساڵ بەپاکیو بێگەردیو خۆ

پارێزی ژیانی دوور لە هەموو چێژ و خۆشییەکانی ژیان بەچێژ وەرگرتنی ژنانیشەوە، پاشان بۆماوەی (٢٥) ساڵی دیکە بەیەك ژن وازی هێناو نەچووەتە پێشەوە بۆ ژنی دووەم، تا پاش ئەوەی کە تەمەنی لە (٥٠)[1] ساڵ تێپەڕی پاشان ئەو ژنانەی کە پێغەمبەر ﷺ هاوسەرگیریی لەگەڵ کردوون هەموویان بێوەژنو بەساڵاچوو بوون جگە لەدایکمان خاتوو (عائیشە) ڕەزای خوای لەسەر بێت، وە ئەگەر پاڵنەرەکە هۆکارەکەی چێژ وەرگرتن بوایە ئەوا هاوسەرگیریی لەگەڵ کچانی تازە پێگەشتوودا دەکرد وەك ئەوەی کە هانی هاوەڵەکانی خۆیی ئەدا تا هاوسەرگیریی لەگەڵ کچاندا بکەن، وە کارێکی واش بۆ پێغەمبەری خوا ئاسان بوو بیکات بەپێی ئەو پلەو پایە بەرزەی کە لەلای خودلو لەلای خەڵکیش هەیبوو.

کەواتە حیکمەتی ئەو چەندێتیە چییە؟

چەند ژنی لەلای پێغەمبەری خوا ﷺ چەندین حیکمەتی هەبووە، هەیان بووە گشتی بووەو هەشیان بووە تایبەت بووە بەهەریەکێك لەژنەکانەوە.

حیکمەتە گشتی یەکان:

١- پەنا نەبردنە بەر زۆرترین ژمارەی خزمو کەسە نزیکەکان بەپێی تواناو لەڕێگەی ژنو ژنخوازییەوە کە لەبڵاوکردنەوەی پەیامەکەیدا پشتی پێدەبەستن، وە دروستکردنی پەیوەندی لەگەڵ هۆزو خێڵەکاندا لەڕێگەی ژنهێنانەوە بەمەبەستی ئاسانیکردنی کاری بانگەوازو لابردنی ئەو لەمپەرانەی کە زۆرجار سەرچاوەکانیان دیاردەی ڕەگەز پەرستیو دەمارگیریی بووە.

٢- کۆکردنەوەو ئامادەکردنی زۆرترین ژمارەی ڕێگەپێدراو لە ژنان کە پەیوەندی ڕاستەوخۆیان هەبێت پێیەوە بەمەبەستی شارەزایی پەیداکردن لە کاروباری وەحیدلو پاشان ئەوانیش هەستن بەفێرکردنی کەسانی دیکە بەتایبەتیش ژنان،

---

[1] بڕوانە: الأسلام قبل المذاهب عقيدة وشريعة دانراوی زانای هەڵکەوتووی میسر ڕاستکردنەوەی زەکەریا علی یوسف لا/١٣٨و دواتر، زوجات النبي محمد، نوسینی: عبدالنبي محمد لا/١٤و دواتر.

ئەمەش ئەوەبوو کە لەسەر دەستی دایکانی ئیمانداراندا هاتەد، بەشێوەیەك کە هەموویان بووبوونە مامۆستاو ڕاگەیەنەرو موفتی ژنانی ئومەتەکەی بەڵکو پیاوانیش لەسەرەتای هاتنی ئیسلامەوە.

لەڕاستیشدا پێشەنگو نمونەیەکی چاکیش بوون بۆسەرجەم خێزانەکانی مرۆڤایەتی لە هەموو ئەوشتانەدا کە پەیوەست بوون بەحوکمەکانی هیزو باوەڕو ئەخلاقو حوکمە پراکتیکییەکانەوە بەشێوەیەکی گشتی، وە کاروبارە خێزانییەکانیش بەشێوەیەکی تایبەتی، هەروەها زیاتر لە هاوەڵێکی پێغەمبەریش شایەتی ئەوەیداوە کە دایکمان خاتوو عائشە لەوکاتەدا شارەزاترین کەس بووە لە شەریعەتی ئیسلامیدا.

وە زیرەکترین کەسیش بووە لە تێگەشتنی جەوهەرو کرۆکی پەیامەکەداو بەتواناترین کەس بووە لە گەیاندنی ڕوونکردنەوەکانی پێغەمبەر بۆ تێکڕایی ئایەتەکانی قورئان، وەك ئەوەی خوای گەورە لەڕێگەی ئەوەی پێیدابوو لەم ئایەتەدا کە دەفەرموێت: (وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ) ، (النحل/٤٤).

واتە: (ئێمە بۆیە قورئانمان بۆ ناردوویت تاوەکو ئەوەیان بۆ ڕون بکەیتەوە کە بۆتەمێکردنی ئەوان نێردراوە، بەڵکو بیر بکەنەوەو بگەنە ڕاستی).

٣- ئەو خزمایەتیو ژن خوازییەی کە لەڕێگەی ژنەکانییەوە پەیدا بوون کاریگەرییەکی بەهێزو گەورەی هەبوو لەبڵاوکردنەوەی پەیامی ئیسلامداو گۆڕینی دوژمنەکانی بەدۆستو بەڵکو بەخزمیش.

٤- ژیانی ژنو مێردایەتی ئەو ئارەزوومەندا یەکی باو نەبووە بەپێی حەزی خۆی وەکو هەمو کەسێکی تر، بەڵکو بەپێی وەحی بووە کە لەلایەن خوای گەورەوە پێی ڕاگەیندراوە، لەچەند ئایەتێکیشدا باسی کارو باری خێزانیان کراوە لەوانەش ئایەتی (٣٧)ی سوورەتی (الاحزاب) : (فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا زَوَّجْنَاكَهَا لِكَيْ لاَ يَكُونَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرَجٌ فِي أَزْوَاجِ أَدْعِيَائِهِمْ) .

واتە: (کاتێك زەیدی کوڕی حاریس کە پێویستی خۆی لەژنەکەی بەجێهێناو لێی بێزاربوو وە کاری پێنەماو تەڵاقیداو عیددەی بەسەر چوو، ئێمە مارەمان بڕی لێت بۆ ئەوەی هیچ تاوانێك ڕوونەکاتە مسوڵمانان، لەمارەکردنی ژنی بەکوڕکردوویاندا بۆ خۆیان...).

وە ئایەتی (٥٠)ی سورەتی (الاحزاب) : (يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَحْلَلْنَا لَكَ أَزْوَاجَكَ اللاَّتِي آتَيْتَ أُجُورَهُنَّ) .

واتە: (ئەی پێغەمبەر ئێمە ئەو ژنانەمان بۆ حەڵاڵ کردوویت کە مارەیی خۆیانیانت پێداون..).

وە ئایەتی (٥٢)ی هەمان سورەت کە دەفەرموێت: (لاَّ يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ وَلاَ أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ وَلَوْ أَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ) .

واتە: (لەمڕۆ بەدواوە هیچ ژنێکی ترت بۆ حەڵاڵ نییەو بۆشت نییە بیان گۆڕیت بۆ ژنی تر، واتە یەکێکیان زیاتر یان تەڵاق بدەیتو لەجیاتی ئەوان ژنی تر بهێنیتەوە، هەرچەند جوانیشیانت زۆر بەدڵ بێت...).

وە ئایەتی (٥)ی سورەتی (التحريم) کە خوای گەورە تیایدا دەفەرموێت: (عَسَى رَبُّهُ إِنْ طَلَّقَكُنَّ أَنْ يُبْدِلَهُ أَزْوَاجًا خَيْرًا مِنْكُنَّ مُسْلِمَاتٍ مُؤْمِنَاتٍ قَانِتَاتٍ تَائِبَاتٍ عَابِدَاتٍ سَائِحَاتٍ ثَيِّبَاتٍ وَأَبْكَارًا).

واتە: (زۆر نزیکە ئەگەر پێغەمبەر دەست بەرداری ئێوە ببێتو تەڵاقتان بدات، خوا لەجیاتی ئێوە ژنی لەئێوە چاکتری بداتێ، ژنانی مسوڵمانی خاوەن باوەڕی نوێژو تاعەتکەری تۆبەکاری خوا پەرستی ڕۆژووگر لە بێوەژنو لە کچ).

وە چەندین ئایەتی دیکەش هەمان ئاماژە بەوە دەکەن کە پێغەمبەر ﷺ لەمارە بڕینی هەر ژنێکیدا ملکەچی فەرمانی خوای گەورە بووەو ئەو فرەژنییەی بەهۆی حەز جووڵاندنییەوە نەبووە.

ئەو حیکمەتانەی تایبەتن بە هەریەکێك لە ژنەکانییەوە:

١- **دایکی ئیمانداران خەدیجە دایکی فاتیمەی زەهرا** ڕەزای خوای لێبێت کچی خوەیلد. (٢٥) ساڵ لەگەڵ پێغەمبەر ﷺ ژیان، (١٥) ساڵ پێش پێغەمبەرایەتیو (١٠) ساڵیش پاشان پێغەمبەرایەتیو هاتنی وەحی.

شووکردنی خەدیجە بە پێغەمبەر ﷺ لەسەر داوای خاتوو خەدیجە خۆی بووە وە باشترین پشتو پەناو هاوکار بووە تاوەکو پێغەمبەر ﷺ خۆی یەکلایی بکاتەوە بۆ ئەرکە ئاینییەکانیو ڕاگەیاندنی پەیامەکەی.

پێغەمبەر ﷺ پێشهاتنی وەحیی وا ڕاهاتبوو سەرکەوێت بۆ ئەشکەوتی (حراء) بەمەبستی ووردبوونەوەو بیرکردنەوە لەخاوەنی ئاسمانەکانو زەویو ئەو دەسەڵاتەی دروستی کردوون، ئەم کارەی بەردەوامبوو هەتا ئەو ڕۆژەی لەرێگەی (جبرەئیل)ە وە وەحی بۆهاتە خوارەوە، هەروەك ئیمامی بوخاری ریوایەتی کردووە لەخاتوو عائیشەوە ڕەزای خوای لێ بێت کە فەرموویەتی: (یەکەم شت لەوەحی کە دەستپێکرد بۆ پێغەمبەری خوا خەوون بینینی چاك بوو، چوونکە هەر خەوێکی دەبینی بەڕوونیو وەك گزنگی دەمەوبەیان بەئاشکرا دەهاتەدی، پاش ئەوە حەزی خەڵوەتو تەنیایی لەلا دروست بوو، ئیدی لە ئەشکەوتی (حراء)دا بەتەنیا دەمایەوەو خۆی لەوێدا لەگوناه لادەدا کە شەوو ڕۆژ لەوێدا عیبادەتی دەکرد پێش ئەوەی بگەڕێتەوە بۆ ماڵەوەو خۆی بۆ نەگەڕانەوە ئامادە بکات، پاشان دەگەڕایەوە بۆلای خەدیجەو خۆی بۆ جارێکی تر ئامادە دەکردەوە، بەو شێوەیە بەردەوام بوو هەتا لە ئەشکەوتی (حراء)دا وەحی بۆهاتوو جبرەئیل هاتەلایو فەرمووی بخوێنە، پێغەمبەر فەرموی من خوێندەوار نیم، دەفەرموێت: فریشتە کەباوەشی پێدا کردمو توند گوشیمی تا ئەوڕادەیەی کە زۆر شەکەتو ماندوو بووم، پاشان بەریدامو جارێکی تر ووتی: بخوێنە، ووتم: من خوێندەوار نیم، بۆجاری دووەم باوەشی پێداکردمەوەو بەتووندی گووشیمی تا هیلاکیو شەکەتی زۆریان بۆ هێنامو پاشان وازی لێهێنامو فەرمووی بخوێنە، ووتم نازانم بخوینم، بۆجاری سێیەم گووشیمییەوەو ئینجا بەریدام

ووتی: (اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ، خَلَقَ الْإِنسَانَ مِنْ عَلَقٍ، اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ)، (العلق١-٣)، (بخوێنە لەگەڵ ناوهێنانی ئەو خوایەی خۆی تا کە دروستە کردنی هەر دروستکراوێك کاری ئەوە، ئەو خوایەی کە مرۆڤی لەپارچەیەك خوێن درووستکردووە، بخوێنەو خوای تۆ لەهەموو بەخشندەیەك بەخشندەترە یان بەخشندەی تاقانەیەو کەس وەك ئەو بەخشندە نییە. پێغەمبەر ﷺ بەم حاڵەتەوە گەڕایەوەو دڵی دەلەرزی پەشۆکاو بوو، چووە ماڵەوە بۆلای خەدیجەی کچی خوەیلد خوای لێ ڕازی بێت فەرمووی، دامپۆشن، دامپۆشن، جا دایان پۆشی هەتاوەکوو ترسەکەی نەماو پاشان بەسەرهاتەکەی بۆ خەدیجە گێڕایەوەو فەرمووی: بەڕاستی لەخۆم ترسام، خەدیجە پێی ووت: نەخێر سوێند بەخوا، خوا هەرگیز تۆ شەرمەندە ناکات، چونکە تۆ صیلەی ڕەحم بەجێ دەگەیەنێتو یارمەتی هەموان دەدەیتو ئەوەی هیچی نەبێت تۆ پێی دەبەخشیتو دڵی میوان خۆشدەکەیتو هاوکاری ئەو کەسانە دەکەیت کە لەسەرحەقن، پاشان خەدیجە لەگەڵ خۆی بردی بۆ ماڵی (وەرەقەی کوڕی نەوفەلی کوڕی ئەسەدی کوڕی عبدالعزی)، کە کوڕە مامی خەدیجە بوو، وە کەسێك بوو لەسەردەمی پێش ئیسلامدا باوەڕی بەئاینی مەسیحی هێنابوو وە شارەزایی لە کتێبەکانی تەوراتو ئینجیلدا هەبوو، وە پیاوێکی بەتەمەن بوو وە هەردوو چاوەکانی لەدەستدابوو، جا خەدیجە پێی ووت: ئەی کوڕە مام گوێ لەبرازاکەت بگرە، وەرەقە: برازا چیت بینیوە ؟جا پێغەمبەر ﷺ ئەوەی بینیبووی بۆی باسکرد، وەرەقە پێی ووت: ئەوە ئەو نهێنییەیە کە بۆ موسا هاتە خوارەوە خۆزگە لەوکاتەدا من گەنج دەبووم خۆزگە زیندوو بوومایە لەو کاتەدا کە هۆزەکەت دەرت دەکەن.[1]

ئیتر ئەو ژنە خۆشەویستە ئیماندارە بۆ چەندین ساڵ لەپاڵ پێغەمبەرە هەڵبژێردراوەکەیدا وەستاو یارمەتی ئەدلو پشتی دەگرتو هاوکاری دەکرد بۆ ئەوەی بەرگەی ئەم هەموو جۆرە ئازارە سەختانە بگرێت، خەدیجە دوو کوڕو چوار کچی بۆ

[1] سەیری (عمدة القارئ شرح صحيح البخاري) ئیمام بەدرەدینی عەینی بکە ادارة الطباعة الخيرية ١/ ٤٦١.

پێغەمبەر ﷺ هێنایە دوونیاوە، كوڕەكان (قاسمو عبدالله) بوون، كە هەر بەمندالّی كۆچی دواییان كردو كچەكانیش (فاتیمەی زەهراو زەینەبو ئوم كلثوم و ڕووقیە) بوون.

ویستی خوا ئاوابوو هیچ كوڕێك لەپاش مردنی پێغەمبەرمانەوە ﷺ نەمێنێت كە دوای خۆی جێگەكەی بگرنەوە، بۆ ئەوەی جێنشینی لەسیستمی هەڵبژاردنەوە نەگۆڕێت بۆ سیستمی بنەماڵەیی و بۆماوەیی، چونكە ئیسلام گرنگی بەشایستەیی و لێهاتووی دەدات نەك ڕەچەڵەك.

خەدیجە خوای لێ ڕازی بێت لە تەمەنی (٦٥) ساڵیداو سێ ساڵ پێش كۆچی مەدینە لە مەككە كۆچی دوایی كرد، زانایانی ئیسلامو مێژوو نوسان هەمویان لەسەر ئەوە كۆكن كە خەدیجە پاش خوای گەورە باشترین پشتو پەنا بووە بۆ سەركەوتنی پێغەمبەر ﷺ لە گەیاندنی پەیامەكەیدا بە مرۆڤایەتی،[1] یەكەم كەسبووە دڵی بەئیمان كراوەتەوە بۆ پێغەمبەرو فەزڵی ئەوەشی هەیە كە لە مسوڵمانبووندا پێش پیاوانیش كەوتووە، وەكاتێك كە پێغەمبەر ﷺ لەدوای خەدیجە ژنی تری هێناوەتەوە لەبەر ئەوەبوو كە بانگەوازەكەی ئەوەی خواستووە، وە هەرگیزخەدیجەشی لەبیر نەكردووە.

٢- **دایكی ئیمانداران سەودەی عامری** ڕەزای خوای لێ بێت كچی زمعەی كوڕی قەیسی كوڕی عبدالشمسی عامرییە كە ژنی پێغەمبەر ﷺ لەدوای خەدیجە:

حیكمەتی هاوسەرگیری لەگەڵ سەودە: ئەو یەكێك بووە لەو ژنە ئیماندارانەی كە لەپێناوی بیرو باوەڕی ئیسلامدا كۆچی كردووە پێشتر ژنێك لوڕە مامەكەی (سكران كوڕی عمر كوڕی عبدالشمس) بووە، لەگەڵ مێردەكەیدا كۆچی كردووە بۆ (ئەسیوبیا) كە پێشتر بە (حەبەشە) ناسراو بوو، بەم كۆچكردنەكەشی بنەماڵەو هۆزەكەی تووڕە

[1] سەیری السیرة النبویة لابن هشام بكە چاپخانەی موستەفا بابی ١٩٨/١ و دواتریش.

دەبن کە یەکێك بوون لەبەهێزترینو سەرسەختترین دوژمنەکانی پێغەمبەر ﷺ وە پاش ئەوەی لە حەبەشە دەگەڕێنەوە مێردەکەی کۆچی دوایی دەکاتو لە مەککەدا بەتەنیاو بێ پشتو پەناو هاوکارێك بەجێی دەهێڵێت، سەودە دەترسێت لەوەی بگەڕێتەوە بۆلای کەسوکارەکەی نەبادا ناچاری بکەن واز لە ئیسلام بهێننو بیگەڕێننەوە بۆ بتپەرستیو ژیانی بکەوێتە مەترسییەوە، وە کاتێك کە پێغەمبەر ﷺ بە بارودۆخەکەی زانی مارەی بڕیو کردییە هاوسەری خۆی لەوکاتەشدا سەودە تەمەنی (٥٥) ساڵبوو.

وە ئەم خزمایەتیو ژنو ژن خوازییە ئاکامی ئەرێنی هەبوو، بەجۆرێك بوو بەهۆکارێك بۆ مسوڵمانبوونی کەسانێکی زۆر لەخێڵەکەی کە خێڵی (عبدالشمس) بوون، سەودە بۆ ماوەی (٥) ساڵ لەماڵی پێغەمبەردا مایەوە بەبێ ئەوەی هیچ ژنێکی تر هاوشانی بێت تا ئەوکاتەی کە خاتوو عائیشەی ڕەزای خوای لێ بێت مارە بڕی.

سەودە دەیزانی کە ئەم هاوسەرگیرییە بۆ دڵنەوای کردنی ئەوەو ڕێزێکە بۆ ئارامگرییو تێکۆشانی ئەوو هاتۆتە ماڵەکەی تاوەکوو هاوکاری بکات، لە چاودێری کردنی کچە بچووکەکەی (فاتمە)و سێ خوشکەکەی (زەینەبو ڕووقیەو ئوم کەلثوم)، تاوەکو پێغەمبەر ﷺ، بڕوات بەلای کاری بانگەوازەکەیەوەو بێخەمبێتو متمانەی بەرێکو پێکیو لێهاتوویيو هێمنیو لەسەر خۆیی سەودە هەبێت، هەروەها بەو ئیمانەی کە پێی هێناوە وەك پێغەمبەرێكو مێردێك کە ڕێزی گرتو پەنایدا.

٣- دڵیکی ئیمانداران عائیشەی کچی ئەبوبکری سدیق ڕەزای خوایان لەسەر بێت:

حیکمەتی هاوسەرگیری کردن لەگەڵ خاتوو عائیشەدا: لەڕاستیدا کاتێك کە پێغەمبەر ﷺ بەمردنی خەدیجە پشتو پەنای لاواز بوو، قەرەبووی ئەو زیان لێکەوتنەی بەمارە بڕینی عائیشەی کچی خەلیفەی یەکەم ئەبوبکری سدیق قەرەبوو کردەوە، ئەبوبکر ئەو پیاوەی هاوەڵی ناو ئەشکەوتەکە بوو، لەو ڕۆژەدا کە ڕۆژی یەکلا کەرەوەی نێوان کوفرو ئیمان بوو، ڕۆژی کۆچکردن لە مەککەوە بۆ مەدینە،

ئەو ڕۆژەی کە خوای گەورە لەبارەیەوە فەرموویەتی: (إِلاَّ تَنْصُرُوهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ إِذْ أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا ثَانِيَ اثْنَيْنِ إِذْ هُمَا فِي الْغَارِ إِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهِ لاَ تَحْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَيْهِ) ، (التوبة/٤٠).

واتە: (ئەگەر ئێوە یارمەتی پێغەمبەر نەدەن گرنگ نییە، چونکە بەراستی خودا فریای کەوتو یارمەتیدا لەو کاتە نالەبارەدا کە کافرەکان لە مەککە دەریانکرد، کە تەنها خۆیی و هاوڕێکەی بوون لە ئەشکەوتەکەدلو بەهاوڕێکەی ئەوت خەم مەخۆ خودا لەگەڵماندایە، جا خودا ئارامیو دڵنیایی دابەزاندە سەر دڵی...).

لەڕاستیدا ئەم ژنو ژن خوازییە کاریگەری یەکی بەهێزی هەبوو لەبڵاوکردنەوەی پەیامی ئیسلامدا، چونکە گەورەمان ئەبوبکر لەناو کۆمەڵگەی عەرەبیدا پیاوێکی مەزنو بەڕێزو دەوڵەمەندو بەخشندەو بەهێزو دادپەروەر بوو دڵسۆز بوو بۆ خوداو پێغەمبەرو پەیامەکەی.

ئەمەو ئەو لێوەشاوەیی و لێ هاتوویەش کە خاتوو عائیشە هەیبوو لەڕووی زیرەکی و زرنگی و بلیمەتی و کارامەیی و زانستو تێگەشتوویی و ڕەوشت بەرزییەوە.

لەڕاستیدا هەموو ژیانی خۆی تەرخان کردبوو بۆ چەسپاندنی ئیسلامو ڕۆشنبیرکردنی ژنانو ڕێنمونی کردنیان، وە تا ئێستاش لەشارەزایی و تێگەشتنت فەرمودەدا پێش پیاوان کەوتووە تا ئەوەبوو ڕۆژێك هاتە پێشەوە ئەو تێیادابوو بوویە دەم ڕاستی بواری گێڕانەوەی فەرموودە.

ڕەنگە لێهاتوویی و فەزڵی ئەو لەزانستو تێگەیشتندا هاوتای فەزڵو لێهاتووی خەدیجە بوویێت لەبواری ئابووری و دارایدا، واتە وەك چۆن دایکمان خەدیجە لەبواری بازرگانی و ئابوریدا کەسێکی شارەزلو لێهاتوو بووە، دایکیشمان عائیشە لەبواری زانستو زانیاریدا کەسێکی بلیمەتو شارەزابووە.

٤- **دایکی ئیمانداران حەفصەی خەتتابی** ڕەزای خوای لێ بێت کچی عومەری کوڕی خەتتابی دووەم خەلیفەی ڕاشیدین، کە پێغەمبەر ﷺ داوای لە پەروەردگاری

دەکرد بە مسوڵمانبوونی ئەو ئیسلام سەربخات. لەڕاستیدا گەورەو سەردارمان محمد ﷺ حەزی دەکرد لایەنگرەکانی بەژمارەو بەباوەڕ هێنانیش بەخۆیو پەیامەکەی زیاد بکەن بۆ ئەوەی ناوی خوا بەبەرزی بمێنێتەوەو ڕاستی ئاشتی بڵاو ببێتەوەو پەرەبسەنێت، ئەم ئامانجەش حیکمەتی هەڵبژاردنی حەفسەبوو کە بیکاتە هاوسەری خۆی سەرەڕای ئەوەی کە جوانو ڕازاوەش نەبوو، وە سەرەڕای ئەوەش کە بێوەژن بوو، وە تەمنیشی گەورەبوو بەجۆرێك لەو ڕۆژەدا کە شووی بە پێغەمبەر کرد تەمەنی کردبوو.

لەبەر ئەوە هۆکاری پاڵنەری وەرگرتنی چێژوەرگرتن هیچ ڕۆڵێکی لەو هاوسەرگیرییەدا نەبوو، وە ئەو ژنو ژن خوازییەش گەورەترین سەرکەوتن بوو بۆ ئیسلام بەهۆی بەهێزبوونی پەیوەندی لەگەڵ عومەری کوڕی خەتتاب لەگەڵ خزمەکانیدا، عمرو ڕۆڵی عومەریش لەبڵاوکردنەوەی ئاینی ئیسلامدا لەباسکردن نایەتو لەو بەڵگە نەوستانەیە کە پێویستی بەلێکۆڵینەوە نییە.

٥- دایکی ئیمانداران هندی مەخزومی (ڕەزای خوای لێ بێت).

هند کچی زادی باوکی ئومەییەی کوڕی موغیرەی کوڕی عبداللە ی کوڕی عمری کوڕی (مەخزوم)ی قورەیشی مەخزومییە.[١]

هندیان (ام سلمە) خۆی و مێردەکەی (عبداللە ی کوڕی عبدالاسد) مسوڵمان بوونو لەترسی زوڵمو زۆریی بتپەرستەکان لە مەککەوە کۆچییان کرد بۆ کەوانە (حەبەشە)و پاشان گەڕانەوە بۆ مەککە، (ابو سلمە) بەشداریی جەنگی (ئوحود)ی کردو بەسەختی برینداربوو پاشان گیانی سپارد، (ئەم سەلەمە) لەڕادەبەدەر ڕێزی مێردەکەی دەگرت، بەو بۆنەیەشەوە پێغەمبەر ﷺ بەم فەرمایشتەی سەرە خۆشی لێکردو دڵ نەوایی کرد: (دلوا لەخوا بکە پاداشتی ئەم کۆستەت بداتەوەو جێگەکەی

---

[١] السيرة النبوية لابن هشام: ١/٢٤٥، ٤/٢٩٤و تاريخ الطبري: ٢/١٧٧.

بەباشتر پڕ بکاتەوە بۆت)، ئەم سەلەمەش پێی ووت: جا کێ هەیە لەئەبو سەلەمە باشتر بێت؟

پاشان پێغەمبەر ﷺ بەمەبەستی دڵخۆشکردنو دڵدانەوەیو دەستەبەرکردنی کاروباری منداڵە هەتیوەکانی مارەیی کردو هاوسەرگیری لەگەڵدا کرد، ئا ئەمەبوو حیکمەتی هاوسەرگیریی کردنی پێغەمبەر ﷺ لەگەڵ (ئوم سەلەمە) دا، لەکاتێکدا کە ئافرەتێکی بەساڵا چوو بووە تەمەنی پێغەمبەر ﷺ (٥٥) ساڵبوو.

کەواتە لەم هاوسەرگیرییەدا هۆکارچێژ وەرگرتن هیچ ڕۆڵێکی نەبووە، ئوم سەلەمەش لەسەر خستنی دینی خولو پشتگیری کردنی پێغەمبەردا وەك خەدیجە وابووەو ژنێکی زیرەکو ژیرو خاوەن بۆچوونو لەسەرخۆو هێمن بووە.

٦- **دایکی ئیمانداران (زەینەبی ئەسدی)** ڕەزای خوای لێ بێت، کچی جەحشی کچی (ئومەیە)ی کچی عبدالمتلیب واتە پورزای پێغەمبەری خوا بووە ﷺ.

حیکمەتی ئەم هاوسەرگیرییە: جەختکردنەوە بووە لە نەهێشتنی یاسای بەکوڕکردنو ئەو مافو پابەندییانەی کە پەیوەستن بەو بابەتەوە، بەجۆرێك ئەوەی بۆ ژنی کوڕی ڕاستەقینە هەبوو لەبابەتی حەرامکردنی ژنو ژن خوازیدا هەمان شتیش بۆ کوڕی هەڵگیراوە هەبوو، منداڵەکانی کوڕە هەڵگیراوەکەش هەمان مافو پێویستی منداڵی کوڕی ڕاستەقینەی بەڕەچەڵەکیان هەبوو، لەو شتانەی کە پەیوەستبوون بەمیراتیو بەبژێوییو شتی تریش.

کۆی قسەکانیش ئەمەیە: زەیدی کوڕی حاریسە یەکێك بووە لە بەندەکانی دایکمان عائیشە کە بەصسییە پێغەمبەرمان ﷺ، ئەویش کردییە کوڕی خۆیو زەینەبی پورزای بۆ مارەبڕی، زەینەب ڕازی نەبوو شووی پێ بکات لەبەر ئەوەی لێهاتوو نەبوو، بەڵام پاشان لەبەر ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە ڕەزامەندی دەربڕی: (وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلاَ مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ) ، (الاحزاب/٣٦).

واتە: (ڕەوا نییە بۆ هیچ پیاوێکی مسوڵمانو هیچ ژنێکی مسوڵمان کاتێك کە خواو پێغەمبەری خوا فەرمانیاندا بە کارێك، بە ئارەزووی خۆیان بجوڵێنەوەو کارەکە بە ئارەزوی خۆیان بکەن...).

لەگەڵ ئەوەشدا زەینەب هەر ناڕازیبوو بەو هاوسەرگیرییەو بەهۆی ئەو جیاوازییەی کە لەپلەو پایەی کۆمەڵایەتییاندا هەبوو خۆی بەگەورەتر لەمێردەکەی دەزانی، لەبەر ئەوە زەید لای پێغەمبەر ﷺ سکاڵای لەدەستی کردو داوای لێکرد ڕێی پێ بدات تاوەکو تەڵاقی بدات، پاشان پێغەمبەریش ﷺ فەرمووی: ژنەکەت بهێڵەرەوە بۆخۆتو تەڵاقی مەدەو لەخوا بترسە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەر تەڵاقیدا چونکە پێکەوە نەدەگونجان، چونکە پاش ئەوەش قورئان یاسای بەکوڕکردنی هەموو ئەو ئاسەوارە شەرعییانەی هەڵوەشاندەوە کە پەیوەستن بەو کارەوە، پێغەمبەر ﷺ بەهاوسەرگیری کردن لەگەڵ زەینەب تەڵاقدراوی زەیدی بەکوڕ کراوی جەختی لەسەر ئەو هەڵوەشاندنەوەیە کردو بەوجۆرەش حەرامکردنی ژنخوازی بەهۆی بەکوڕکردنەوە نەهێشت.

بەڵام پێغەمبەر ﷺ لەسەرەتاوە ئەو هاوسەرگیرییەی بەنهێنی هێشتەوە چونکە پێچەوانەی دابو نەریتی نەفامی بوو کە هاوسەرگیری کردن لەگەڵ بێوەژنی کوڕی هەڵگیراوەدا حەرامکرابوو تا ئەوکاتەی ئەم ئایەتە هاتە خوارەوە: (وَإِذْ تَقُولُ لِلَّذِي أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَأَنْعَمْتَ عَلَيْهِ أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَاتَّقِ اللَّهَ وَتُخْفِي فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللَّهُ أَحَقُّ أَن تَخْشَاهُ فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِّنْهَا وَطَرًا زَوَّجْنَاكَهَا لِكَيْ لَا يَكُونَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرَجٌ فِي أَزْوَاجِ أَدْعِيَائِهِمْ إِذَا قَضَوْا مِنْهُنَّ وَطَرًا) (الاحزاب/٣٧).

واتە: (ئەوەت بیربێت کە دەتووت بەوکەسەی کە خوا نیعمەتی ئیسلامەتی پێبەخشیبوو تۆش نیعمەتی ئازادیت پێدابوو، لەبەندەیی ئازادت کردو پێشهاتنی ئیسلام کردبووت بەکوڕی خۆت، پێت ئەوت: ژنەکەت بهێڵەوە بۆخۆتو تەڵاقی مەدەو لەخوا بترسەو خەیاڵێکیشت لەدڵی خۆتدا دەشاردەوە کە خوا دەریخستو لەخەڵك دەترسایتو شەرمت دەکرد خەیاڵەکەی دڵت ئاشکرا بکەیت، ئەویش ئەوەبوو کاتێك

ئەو پیاوە ژنەکەی تەڵاقدا تۆ بۆخۆتی مارە دەکەیت، خوا لە هەموو کەسێك لەپێشترە لەوەی لێی بترسیت، جا کاتێك زەید پێویستی خۆی لەژنەکەی بەجێهێناو لێی بێزاربوبو تەڵاقیداو عیددەی بەسەر چوو...).

پوختەی ئەم ئایەتە ئەوەمان بۆ دەردەخات کە هاوسەرگیریی کردنی لەگەڵ زەینەب ژنە تەڵاقدراوەکەی زەید بەفەرمانی خوای گەورە بووە تاوەکو جەخت بکاتەوە لە هەڵوەشاندنەوەی یاسای بەکوڕکردنو هەموو ئەوەی پەیوەستە بەوانەی کە بەڕەچەڵەك کوڕی خۆیان بۆ کوڕی هەڵگیراوەش دانراوە، وە هۆکاری سێکسی نەبووە وەك ئەوەی دوژمنانو ئەوکەسانەی کە نەفامو شارەزایان بەواقیعو ڕاستییەکان دەیڵێنو بۆی دەچن.

٧- **دایکی ئیمانداران جوەیریەی خوزاعی** (ڕەزای خوای لێ بێت) کچی حاریسی کوڕی ئەبو صنیراری گەورەی هۆزەکەی.[1]

ناوە ڕاستەقینەکەی (برە) بوو، پێغەمبەر ﷺ ناوینا (جوەیریە) هەروەك (برەی کچی حارسیی هیلالی) هاوسەری ناونا (مەیمونە).

باوکی (جوەیریە)و هۆزەکەی لەجەنگی ئوحوددا هاوکاری بتپەرستەکانیان لەدژی مسوڵمانەکان دەکرد، پاشان هەواڵ گەشت بە پێغەمبەر ﷺ کە باوکی (جوەیریە) هێز بۆ جەنگ کردنی مسوڵمانان کۆ دەکاتەوە، ئەویش بەرەوڕوویان چوو تا هەردوولا لە (مریسیع) کە ناوی هۆزی خوزاعەبوو بەیەك گەیشتنو مسوڵمانەکان چواردەوریان گرتنو بەژنو پیاوەوە بەدیلی گرتنیان، ئینجا پێغەمبەر ﷺ فەرمانی کرد (١٠) کەسیان لێ بکوژن، نەك لەبەر ئەوەی دیل بوون، بەڵکو بەهۆی ئەو ناپاکییە گەورەیەوە کەپێشتر کردبوویان، (جوەیریە)ش یەکێك بوو لەدیلەکانو کچی گەورەی هۆزەکەیان بوو، جا پێغەمبەر ﷺ لەخۆیی مارەبری تا بەهۆی ئەو ژنخوازییەوە

[1] السیرة النبویة لأبن هشام: ٣/٣٠٧و دواتر.

کۆتایی بەدوژمنایەتییە بهێنێت کە پێشتر لەنێوان ئەو بنەماڵەکەی (جوەیریە)دا هەبوو، فەرمانیشی کردوە کرێزێك بۆ (جوەیرییە) هەموو دیلەکان ئازاد بکرێن کە بوبوویە دایکی ئیمانداران و خۆشحاڵبوو بە ئاینەکەیی و مێردەکەیی و بەشداریکردنی هەوێکانی لەخواپەرستی و گوێڕایەڵی کردنی فەرمانەکانی پێغەمبەردا ﷺ.

لەڕاستیشدا هەڵەیانکرد ئەوانەی کە پێیان وابوو پێغەمبەر ﷺ دیلەکانی (بەنی موستەڵەق)ی کردۆتە کۆیلە، چونکە بەرنامەکەی محمد ﷺ یاسایی کۆیلەکردنی مرۆڤی لەلایەن مرۆڤەکەی براپەوە نەهێناوە، بەڵکو یاسای ئازادی هێناوە.

٨- **دایکی ئیمانداران صەفیەی نەضیری** (ڕەزای خوای لەسەر بێت) کچی حویەی کوڕی ئەختەبی ئیسرائیلییە لەنەوەی هارونی برای موسا (سەلامی خوای لێ بێت) سەر بەهۆزی بەنونەزیرەو پاش کوشتنی مێردەکەی لەجەنگی خەیبەردا بەدیل گیرا، سەفیە پێشتر دووجار شووی کردووە بەدوو کەس لە گەورە پیاوانی یەهود لەهۆزی بەنونەچیر کە سەلامی کوڕی موشکەم و پاشانیش کنانەی کوڕی ڕەبیع بوون، حویەی باوکیشی گەورەی بەنو نەضیر بووە.

لەڕاستیشدا پێغەمبەر ﷺ هەوڵیداوە پەنا بباتە بەر ئاشتی و پێکەوە ژیانی ئاشتییانە بەڵام یەهوود بەوە ڕازی نەبوون، پاشانیش لەڕێگەی ژنخوازی و هاوسەرگیری و مارەکردنی صەفیە ئەو ئامانجەی هێنایەدی، ئەو هاوسەرگیرییەشی ڕۆڵێکی کاریگەری هەبوو لەسەر ڕاکێشانی دڵی هۆزەکەیان و مسوڵمانبوونیان.

٩- **دایکی ئیمانداران ڕەملەی سوفیانی** (ئوم حەبیبەی کچی ئەبو سوفیانی ئومەوی).

لەساڵی شەشەمی کۆچیدا پێغەمبەر ﷺ هاوسەرگیری لەگەڵ کرد، ئەبو سوفیانی باوکی لەوکاتەدا لەسەر سەختترین دوژمنەکانی پێغەمبەر بوو ﷺ، گەورەی ئەوستەمکارانە بوو کە ئەوەی پێغەمبەر ﷺ لەلای خواوە هێنابووی چاوی کوێر

کرابوون‌و خەوی زڕاندبوون‌و لەهەست‌و کاروباریاندا تووشی شۆک‌و سەرسامی کرابوون.

هۆزەکەی ئەبو سوفیانیش (بەنو شەمس) دوژمنی (بەنو هاشم)ی هۆزەکەی پێغەمبەر بوون ﷺ، هاوسەرگیریی کردنیش لەگەڵ (ڕەملە) کاریگەرییەکی بەهێزی هەبوو بۆ لێك نزیکبوونەوەی نێوان هەردوو هۆزەکە، (ڕەملە) لە مەککە مسوڵمانبوو، لەگەڵ مێردەکەیدا (عبدالله ی کوری جەحش) کە ئەویش مسوڵمانبوبو لەترسی زەبرو زەنگی ئەبوسوفیانی باوکی کۆچی کرد بۆ حەبەشەو مێردەکەی لەوێ مردو ڕەملە بەتەنیاو نامۆو دەربەدەرو نامۆ مایەوە، کاتێکیش کە پێغەمبەر ﷺ بەم بارودۆخەی زانی داوای لەنەجاشی پاشای حەبەشە کرد کە بۆی مارەببڕێت، ئەویش بۆی مارەبڕی‌و لەجیاتی ئەویش مارەییەکەی پێدا کە چوار سەد دینارو چەندین دیاریی بەنرخ بوون، پاشان گەڕایەوە بۆ مەدینە، کاریگەریێ ئەم ژنهێنانەشی کاتێك زیاتربوو کە پێغەمبەر لەکاتی ئازادکردنی مەککەدا فەرمووی: (هەرکەسێك بڕواتە ناو کەعبەوە پارێزراوە، هەرکەسێکیش بڕواتە ماڵی ئەبو سوفیان پارێزراوە).

ئەم هاوسەرگیرییەش بوو بەخاڵی سەرەتای نەمانی دوژمنایەتی نێوان پێغەمبەر ﷺو ئەبو سوفیان‌و هۆزەکەی‌و مسوڵمانبوونیان، جا ئەوەی باسمانکرد ئەوە حیکمەتی هاوسەرگیری کردنبووە لەگەڵ ڕەملە بەبێ هۆکاری سێکسی.

١٠-دلیکی ئیماندلران (ماریەی)ی قیبتی میسری کچی شەمعون.

پێغەمبەر ﷺو یارانی بیریان لەوە دەکردەوە دەرگایەکی نوێ بەڕووی بانگەوازی ئیسلامیدا بکەنەوە تاوەکو بچێتە دەرەوەی دوورگەی عەرەبی، ئەویش بەناردنی پەیام بۆ پاشاو فەرمانڕەواکان، بەڵکو لەوڕێگەیەوە ئیمان بچێتە دڵیان‌و مسوڵمانان پشتو پەنایەکیان بۆ بڵاوکردنەوەی پەیامی ئیسلامی بۆ پەیدا ببێت، لەنێو ئەو نامانەشدا ئەم نامەیەبوو کە ئاڕاستەی موقەقسی پاشای میسر کرا: (لە موحەمەدی

کوڕی عبدالله وه بۆ مقەوقسی گەورەی میصر[1]، سڵاو لەوکەسەی شوێن ڕێگەی ڕاستکەوتووه. پاشان من بەناوی ئیسلامەوه بانگت دەکەم مسوڵمان ببە سەلامەت دەبێت، خوا دووجار پاداشتت دەداتەوه، بەڵام ئەگەر پشتت هەڵکرد ئەوا گوناهی گەلەکەت قیبتییەکان لەئەستۆی تۆدایە.

(قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْاْ إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلاَّ نَعْبُدَ إِلاَّ اللّهَ وَلاَ نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلاَ يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِّن دُونِ اللّهِ فَإِن تَوَلَّوْاْ فَقُولُواْ اشْهَدُواْ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ) (آل عمران ٦٤).

مقەوقسیش لەبەرامبەردا بەزمانێکی شیرین و هێنانوبردن لەقسەی جوان و لێهاتووانەدا بەم جۆره وەڵامی دایەوه: (بۆ محمدی کوڕی عبدالله له مقەقسی گەورەی قیبتەوه، سڵاوت لێ بێت، نامەکەتم خوێندەوه، لەوه تێگەشتم کە تیایدا باسکردووەو بانگەشەی بۆ دەکەیت، لەڕاستیدا من زانیومە کە پێغەمبەرێك ماوه سەرهەڵبدات، واشم زانیوه لەووڵاتی شامەوه دەردەکەوێت، ڕێزم لە (حاطب)ی پەیامنێرت گرتو وا دوو کەنیزەکیشم بۆناردیت لەناو قیبتیەکاندا خاوەنی ڕێزو پلەو پایەن مقەوقس ئەوەشی بۆ نامەبەرەکە باسکرد کە ئەگەر وەڵامی بانگەوازەکەی پێغەمبەر بداتەوه ئەوا قیبتییەکان بەگوێی ناکەن، بەڵام ئەو وای بۆدەچێت کە موحەمەد لە ووڵاتاندا دەردەکەوێت و ئاینەکەشی لەمسەرو ئەوسەری دونیاوه بڵاودەکاتەوه.

جا پێغەمبەریش ﷺ یەکێك لە کەنیزەکەکانی بۆخۆی مارەبڕی و ئەویتریش یانی لەحەسانی کوڕی سابتی شاعیری مارەبڕی، ماریە کوڕێکی هێنایە دونیاوه کە ناونرا (إبراهيم)و لەتەمەنی (١٧ یان ١٨) مانگیشدا وەفاتی کرد.

---

[1] لەڕیوایەتێکدا هاتووه: بۆ گەورەی قیبت.

١١- دایکی ئیمانداران مەیمونەی هیلالی (ڕەزای خوای لێ بێت) کچی حارس.

لەکۆتاییەکانی سالّی حەوتەمی کۆچیدا پێغەمبەر ﷺ مارەیبڕی، ئەم ژنە پیرەش کۆتا ژن بوو کە پێغەمبەر ﷺ هێناویەتی، کە پێشتر ژنی عەباسی مامی پێغەمبەر بووە ﷺ.[1]

عائشە (خوا لێی ڕازی بێت) دەڵێت: ئەم ژنە لەهەموومان زیاتر لەخوا دەترساو لەهەمووشمان زیاتر پەیوەندی خزمایەتی بەجێ دەگەیاند، لەپاش خەدیجەشەوە مەیمونە یەکەم ژن بووە کە ئیمانی بە پێغەمبەر ﷺ هێناوە.

ئەو ژنخوازییەی کە ئەم هاوسەرگیرییەی هێنایەدی کاریگەرییەکی گەورەی هەبوو لەنزیکبوونەوەی پێغەمبەر ﷺ لەهیلالییەکانی هۆزی مەیمونە، بەجۆرێك کە پۆل پۆل دەهاتنە ناو ئیسلامو پشتی پێغەمبەریان ﷺ دەگرتو یارمەتییان دەدا.[2]

لەم خستنەڕووە کورتەی دایکی ئیمانداراندا بۆ هەموو کەسیکی ژیرو خاوەن ویژدان دەردەکەوێت کە کە فرەژنی پێغەمبەر ﷺ لەبەر چەندین حیکمەت بووەو هەیانبووە فێرکارییبووەو هەشیانبووە بۆیاساڕێژیو هەیانبووە کۆمەڵایەتیو هەشیانبووە سیاسیبوون، وە ئامانج لەم فرەژنییە تێرکردنی حەزە سێکسییەکان نەبووە وەك ئەوەی دوژمنە نەزانو نەفامەکان بۆیدەچن.

---

[1] هەندێك وای دەبینن کە پێشتر ژنی (أبورهم ی کوڕی عبدالعزی) بووە.

[2] لەبابەتی فرەژنی پێغەمبەردا ﷺ سەیری ئەم سەرچاوانە بکە: الأسلام قبل المذاهب عقیدة وشریعة، ژمارەیەك زانای میسری پێداچوونەوەی زکریا علی یوسف، السیرة النبویة لابن هشام، تاریخ الطبری بەرگی ٣٢٢، الأصابة لأبن حجر بەرگی ٨، نساء النبي محمد، عبدالنبي عبدالرحمن محمد.

حیکمەتی ڕێگەنەدان بەشووکردنی ژنێک بە زیاتر لەپیاوێک لەیەک کاتدا:

خوای گەورە ڕێگەی داوە پیاوێك زیاتر لەیەك ژن بهێنێت، بەڵام ڕێی نەداوە بەژن لەیەك مێرد زیاتری هەبێتو لەسایەی ژن و مێردلیەتی خۆیدا پیاوێك یان زیاتر کۆبکاتەوە ئەوەش لەبەر چەند حیکمەتو نهێنییەك کە گرنگترینیان ئەمانەن:

١- لە حاڵەتێکی وادا ئەگەر وادابنرێت ڕوویدات نەوەکان تێکەڵ دەبن و نازانرێت منداڵ هی کێیە، ئەوەش لەداهاتوودا مەترسی هەیە لەسەرمان و پابەندییەکانی هەریەکە لە منداڵ و باوکەکە بەرامبەر بەیەکتری.

٢- لەڕاستیدا غیرەتی نێرینە لەڕەگەزی گیاندارانـدا بەشێوەیەکی گشتی بەسروشتیو خۆڕسکی دەبینرێتو هەستی پێدەکرێت، جا ئەگەر پیاوێك بەشداری پیاوێکی تر بکات لەهێنانی ژنێکدا لەیەك کاتدا، ئەوا کارێکی لەو جۆرە دەبێـە هـۆی ڕقەبەرلیەتیو شەڕکردن لەنێوان ئەو دوو پیاوەدا کە ژنەکە لەسایەیاندایە، دواجاریش دەبێە هۆی تێکچوونی خێزانو کاردانەوەو ئاکامی نەرێنی لێدەکەوێتەوە حیکمەتی ڕەوایەتی هاوسەرگیریە کە ئەویش بەزەیىو خۆشەویستیو ئارامیو خستنەوەی نەوەیەکی نوێی چاکە.

فەلسەفەی مارەبڕین:

مارەبڕین بەڵێنێکە بۆ هاوسەرگیری بەپێی چەند پرەنسیپێکی شەرعیو دابو نەریتەکانو حوکمەکانی هاوسەرگیری بەسەردا جێبەجێ ناکرێت.

حیکمەتەکەی: ئەوەیە کە هاوسەرگیری پەیوەندییەکی گرنگو پەیمانێکی پتەوو هاوبەشییەکی ڕۆحی هەمیشەییە لەنێوان نێرو مێدا، هەموو ئەوەش پێویستی بە بیرلێکردنەوەو چاوکراوەیىو بڕینی چەند سەرەتایەکی یەك لەدوای یەکی پێکەوە گرێدراو بە تاقیکردنەوەو وردبینی هەیە لە بوونی ڕەزامەندی تەواو لەنێوان هەردوو دەزگیرانەکەدا، بەشێوەیەك کە هەر نەنگیو ناتەواویەك ئەگەر تێکەڵ بەڕەزامەندی

دوو لایەنەکە یان یەکێکیان ببێت ئەوا پاش دروستبوونی هاوسەرگیرییەکە دەبێتە هۆی هەرەس پێهێنانی، لەبەر ئەوە پێویستە هەڵی تەولوەتی برەخسێنرێت بۆ ئەوەی هەریەکەیان بەشێوەیەکی گونجاو ئەوی تریان بناسێت و شارەزای سروشت و هەڵس و کەوتی ڕادەی بەیەکەوە گونجاندنیان بزانرێت، هەتا ئەگەر دوای مارەبڕین و پێش هاوسەرگیری دیاردەیەک دەرکەوت کە ئاماژەبێت بۆ سەرنەکەوتنی ئەو هاوسەرگیرییەی کە بڕیارە پێک بهێنرێت ئەوا دروستە لەو مارەبڕینە پەشیمان ببیتەوە ئەگەر هاتوو بیانوویەکی ڕێگە پێدراوو گونجاو بۆ ئەو مەبەستە هەبێت، بەڵام بەپێچەوانەی ئەوەوە پەشیمان بوونەوە حەرامە چونکە پێچەوانەی ئەم فەرمانەی خوای گەورەیە کە دەفەرموێت: (وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا).

واتە: (هەروەها ئەگەر پەیمانێکتان بەست، بیبەنە سەرو هەڵی مەوەشێننەوە، بەڕاستی پەیمان و بەڵێن پرسیاری لەبارەوە دەکرێت).

کاریگەریە لێکەوتەکانی هەڵوەشاندنەوەی مارەبڕین لەڕووی دیاری و مارەییەوە ئەمانەن:

١- هەرکەسێک بەبێ بیانوویەکی گونجاو لەمارەبڕینەکەی پەشیمان ببێتەوە، ئەوا پێویستە لەسەر هەموو ئەو دیاریانە بگەڕێنێتەوە کە ئەو بۆنەیە وەریگرتوون ئەگەر خودی دیاریەکە خۆی مابووبێتەوە، ئەگەر نا پێویستە لەسەری هاوشێوەی ئەو دیاریە بگەڕێنێتەوە ئەگەر لێچووی هەبوو، یان بەپێی نرخەکەی ئەگەر بەهاداربوو خەمڵاندنی بۆ بکرێت، ئەگەر هاتوو مەرجێك یان دابوونەریتێك لەئارادا نەبوو بەپێچەوانەی ئەوەوە بڕیاربدات.

٢- ئەگەر مارەبڕینەکە بەمردنی یەکێك لەدوو دەزگیرانەکە بەهۆی ڕێگریەکی دیکەی نەویستراوەوە پێش هاوسەرگیری کۆتایی بەمارەبڕینەکە هات ئەوا هیچ دیاریەك ناگەڕێنرێتەوە مەگەر بەپێی ڕێکەوتنێك کە ڕەزامەندی هەردوو لای لەسەر بێت.

٣- ئەگەر پەشیمان بوونەوە لە مارەبڕینەکە زیانێکی مادی یان مەعنەوی لێکەوتەوە، ئەوا ئەو کەسەی کە بوەتە هۆی پەشیمان بوونەوەکە دەبێت قەرەبووی ئەوی دیکە بکاتەوە لەسەر بنەمای کەمتەرخەمی لەبەرپرسیارێتیدا.

٤- هەموو ئەو مارەییەی وەردەگیرێت لەهەموو حاڵەتێکدا پێویستە بگەڕێنرێتەوە چونکە مارەیی لە ئاسەواریی هاوسەرگیریەو سەر نەگرتووە.

مەرجەکانی دروستی مارەبڕین:

یەکێك لە مەرجەکانی ڕاستو دروستی مارەبڕین ئەوەیە کە نابێت هیچ ڕێگریەك لەڕێگرییەکانی هاوسەرگیری لەنێوان دوو دەستگیرانەکەدا هەبێت، چ ڕێگریەکی هەمیشەیی وەك ڕەچەڵەكو شیرداندو ژنو ژنخوازی یان ڕێگریەکانی کە شیاوی نەمان بێت بەو پێیەی کچەکە ژنی کەسێکی دیکە بێت یان (معتدة) یان لەدین گەڕابێتەوە یان بێ باوەڕ بێت، یاخود ڕێگریەکە کۆکردنەوەی نێوان ژنێكو پوری بێت یان مارەبڕی کەسێکی دیکە بێت پێغەمبەری خوا ﷺ فەرموویەتی: (لا يخطب بعضكم على خطبة بعض) (صحيح مسلم: ١٠٢٨/٢). واتە: پێغەمبەر ﷺ فەرموویەتی: (هیچ کەس لەئێوە کەسێك مارە نەکات کە مارەبڕی کەسێکی تر بێت).

هەروەها فەرموویەتی: (لا يجمع بين المرأة وعمتها ولا بين المرأة وخالتها) (صحيح مسلم: ١٠٣٢/٢) واتە: پێغەمبەر ﷺ ڕێگری کردووە لە کۆکردنەوەی نێوان ژنێكو پورەکەی ئیتر خوشکی باوکی بێت یان باوکی.

حیکمەتی بینینی دوو دەستگیرانەکە بۆ یەکتری:

زۆر پێویستە هەردوو دەستگیرانەکە بەشێوەیەکی گونجاو ڕێگە پێدراو یەکتری ببینن پاش ئەوەی بڕیاریان لەسەر هاوسەرگیری داوە کوڕەکە بۆی هەیە سەیری دەموچاوی دەستگیرانەکەی بکات بۆ ئەوەی بزانێت جوانە یان نا، وە پشتو ناوەوەی دەستی ببینێت تاکو بزانێت تا چەندێك لاشەی دەسگیرانەکەی بەپێتو

پێستدارە، هەروەها کچەکەش دەتوانێت سەیری کوڕە دەستگیرانەکەی بکات جگە لەوشوێنەی دەکەوێتە نێوان (ناوك و ئەژنووە)، چونکە یەکتر نەبینین لەوانەیە ببێـە هۆی شکستپێهێنانی هاوسەرگیری پاش دروستبوون و دامەزراندنی، چونکە جوانی لە هەمووشتێکدا پێویستە بە تایبەتیش لە هاوسەرگیری کردندا.

لەڕاستیشدا پێغەمبەری خوا ﷺ جەختی لەسەر ئـەو حیکمەتـە کردوەتـەوە لـە فەرموودەیەکیدا کە ئاڕاستـەی یـەکێ: لـە هاوەڵـەکانی دەکـات کاتێـك کـەژنێکی لـە ئەنصارەکان پێش بینینی مارەبڕی پێی فەرموو: (فاذهب وانظر إليها فـأن في أعـين الأنصـار شـيئاً) (صـحيح مسـلم: ٢/١٠٤٠) فـەرمووی: (بـڕۆو سـەیری بکـە چـونکە تایبەتمەندیەك لە چاوی ئەنسارەکاندا هەیە). واتە تایبەتمەندییەك کە لەوانەیە لـەلای هەندێك کەس بە نەنگی هەژمار بکرێت).

حیکمەتی ڕاوێژ پێکردن لە مەسەلەی هاوسەرگیریدا:

پێویستە خێزانی هەریەکە لە دوو دەستگیرانەکە پرس و ڕاوێژ بەکەسێکی متمانـە پێکراو بکـەن لەحاڵەتێکـدا ئەگـەر هەمووشـتێکە دەربـارەی لایەنەکـەی تـر نـەزانی، حیکمەتی ئەوەش لەوادایە لەوانەیـە لـە داهـاتوودا چـەند مەسـەلەیەك ئاشـکرا بـبن و دەربکەون کە پەیوەستە بەیەکێك لە دەستگیرانەکانەوە یان خێزانەکانیان و ئـەوەش ببێتە هۆی شکستهێنانی قەوارەی ژیانی هاوسەرگیریەکە، ئەوکەسەشی کە لـەبارەی کوڕێکەوە یان خێزانەکەیەوە یان کچێك یان خێزانەکەیەوە پرس و ڕاوێژی پێ دەکرێت لە دەربارەی ئەوشتانەی پەیوەنـدیان بـە ژیـانی هاوسـەرێتی دوو دەسـتگیرانەکەوە هەبێت لەداهاتوودا پێویستە کەسێکی متمانەپێکراوو ڕاسگۆبێت و بێ لایـەن بێـت لـە هەموو ئەو شتانەدا کە دەیلێت و پێویستە لەسەری هەموو ئەو ڕاستیانەوە بخاتە ڕوو کە لەداهاتوودا کاریگەریان لەسەر ئەو هاوسەرگیریە دەبێت.

بۆیە هیچ کەسیش شیاو نیـەو نابێـت بەخراپـە باسـی کەسـێکی تـر بکـات جگـە لەوکەسە نەبێت کە لـەبارەی هاوسـەرگیریەکەوە ڕاوێـژی پێـدەکرێت، بۆیـە ئـەویش لەسەری پێویستە شتەکان وەکوخۆی باس بکات و ناشبێت زیادەڕەوی لەوەدا بکات و

یان لەو سنورە کە پێویستو خواستراوە، چونکە ئەم ڕێگە پێدانە بەو کەسە متمانە پێکراوە جیاکاریەکە کراوە لەبەر هەر پێویستیەك پێویستیەکانیش بە ئەندازەی خۆیان مەزەندە دەکرێت.

حیکمەتی ڕاسپێری لە هاوسەرگیری کردندا:

پاراستنی ناموسو ئابرو لە هەموو شتێکی خراپ لە پێنج بەرژەوەندیە زەروڕەتیەکەیا کە لە ئامانجەکانی شەریعەتی ئیسلامین کە پاراستنی دینو ژینو ناموسو سامانو ئەقڵ دەگرێتەوە.

لەبەر ئەوە پێویستە هاوسەرگیری بە ڕەزامەندی تەولوی هەریەکە لە کچەکەو سەرپەرشتیارەکەی پێك بێت، بەڵام ڕەزامەندی کچەکە ئەوە بۆخۆی مەرجێکی بنەڕەتیە، چونکە هاوسەرگیریەکە کارێکی تایبەتە بەوەوە، لەبەر ئەوە هەڵبژاردنی کەسێك بۆ ئەوەی ببێتە هاوبەشی ژیانی پێویستە بەدەستنیشانکردنو ڕەزامەندی خۆی بێت، لەبەر ئەوەش پێغەمبەرمان ﷺ فەرموویەتی: (لا تنكح الأيم حتى تستأمر ولا تنكح البكر حتى تستأذن قالوا: يا رسول الله وكيف إذنها؟ قال: إن تسكت) (صحيح مسلم: ١٠٣٦/٢) واتە: (بێوەژن مارە ناکرێت هەتا قسەی لەدەم وەرنەگیرێت، کچیش مارە ناکرێت هەتا مۆڵەتی لێوەرنەگیرێت، وتیان: ئەی پێغەمبەری خوا ﷺ مۆڵەت وەرگرتن لە کچ چۆنە؟ فەرمووی: ئەوەیە کە بێدەنگ بێت). [1]

لە ئیبن عەباسیشەوە رضي الله عنه ریوایەت کراوە کە پێغەمبەر ﷺ بێت فەرموویەتی: (الثيب احق بنفسها من وليها يستأذنها أبوها في نفسها وإذنها صماتها وفي رواية وصمتها إقرارها) (صحيح مسلم: ١٠٣٧/٢) واتە: (کچ لەبارەی خۆیەوە لەسەرپەرشتیارەکەی لەپێشترە بۆخۆی، باوکی مۆڵەتی لێوەردەگرێت دەربارەی خۆی، مۆڵەتەکەش

[1] والاكتفاء بالسكوت لأن الحياء قد يمنعها من الكلام، لكن بالنسبة لهذا العصر والمستقبل تطورت الحياة لذا من الضروري النطق بالموافقة صرلحة شأنها شأن الثيب.

ئەوەیە کە بێدەنگ بێت، لەرپوایەتێکی دیکەدا هاتووە: (بێدەنگ بوونی واتە برِیاردان‌و ڕازی بوونی).

بەسبوونی بێدەنگبوونی لەبەر ئەوەیە شەرمکردن وای لێدەکات قسە نەکات، بەڵام سەبارەت بەم سەردەمەو داهاتووش ژیان پێشکەوتووەو گۆڕاوە، لەبەر ئەوە پێویستە بۆ دەربرِینی ڕەزامەندی خۆی بەڕاشکاوانەو بەقسە دەری ببڕێت هەروەك چۆن بۆ بێوەژن وەها پێویست کراوە.

بەڵام حیکمەتی ڕەزامەندی سەرپەرشتیار وەك باوك یان باپیر لەکاتی ئامادەنەبوونی باوکدا ئەوەیە کە سەرپەرشتیارەکە بۆ بەرژەوەندی ئەو کچەی کە لەژێر چاودێری‌و سەرپەرشتی ئەودایە بۆ دوور دەڕوانێت، ئەو بەرژەوەندیەش لەوانەیە کچەکە خۆی دەرکی پێ نەکات، ئەوەش یان لەبەر کورتبینینیەتی یان لەلایەن کەسێکی دیکەوە فریو دراوە یان فریوی خواردووە، جا بەردەوام بوونی ژیانی هاوسەرگیری بەسەرکەوتووی ئەوە دەخوازێت کە ڕەزامەندی هەریەکە لە سەرپەرشتیارو ئەو کەسەشی کە لەژێلا سەرپەرستیدایە لەسەربێت کاتێك دەیەوێت بەشووی بدات.

حیکمەتی باشنەبوونی هاوسەرگیری کردن لەگەڵ کەسە نزیکەکاندا:

لەلای هەندێك لەهۆزو خێڵەکان واباوە کچ دەبێت بۆ کوڕە مامەکەی یان کوڕە پورەکەی یان کوڕە خاڵەکەی بێت، ئەم نەریتەش هەڵەیە زانایانی ئیسلامیش بەر لەسەرلماندنی هەڵەی ئەو کارە لەڕووی زانستیەوە لەسەردەمی نوێدا هەستیان پێکردووە، شافیعی (ڕەحمەتی خوای لێبێت)و زانایانی شافیعی دەڵێن: [1] خزمایەتی کردن لەگەڵ کەسەر دوورەکاندا باشترو لەپێشترە لە خزمایەتی کردنی لەگەڵ کەسە

---

[1] إعانة الطالبين في الفقه الشافعي سەید ئەبوبەکر لەسەر فتح المعين ی ئیمامی زەینەدینی ملیباری ۲۷۱/۳.

نزیکەکاندا یان ئەوکەسەی کە بەبنەماڵەکە نامۆیە، لەبەر لاوازی حەزو چێژ بەرامبەر بەکەسی نزیك ئەو منداڵەی کە لەدایك دەبێت لەشێکی لاوازو ئەقڵێکی لاواز دەبێت چونکە مۆرکی خزمایەتی زاڵتر دەبێت لەسەر مۆرکی سێکیسدا ئەوەش بەهۆی خزمایەتیو نزیکیەوە، ئافرەتی نزیکیش لە پیاوەوە بریتیە لە کچە مامۆکچی پوورو لە باوکەوەو کچی خاڵو کچی پوور لە دایکەوە.

شایەنی باسیشە هاوسەرگیری کردن لەگەڵ ئەو جۆرە کەسانەدا لەهەندێك لە ئاینیەکانی پێشووی وەك ئاینی مەسیحیدا نەشیاو ناڕەوا بوە.

حیکمەتی ئامادەبوونی دوو شایەت:

حیکمەتی ئامادەبوونی دوو شایەتی لەکاتی مارەبڕیندا بۆ پاراستنی ناو و ناوبانگی بنەماڵەکەو پاراستنی مافو ئەرکەکانی هاوسەرگیرییە، کە ئەو هاوسەرگیرییەی خەرجییەکانو میراتیو رەچەڵەكو حەلاڵبوونی چێژلێوەرگرتنی لەسەر وەستاوە.

هاوسەرگیریی نهێنییش بەبێ ئامادەبوونی شایەتەکانی لەوانەیە وا لە پیاوەکە بکات نکوڵی لەو هاوسەرگیرییە بکات ئەوەش بە مەبەستی راکردنو دەربازبوون لەو بەڵێنانەی کە دوایەتی بۆ ئەوەی پابەندی ئەرکەکانی هاوسەرێتی ببێت بەرانبەر بە ژنەکەی، هەروەها لەوانەیە ژنەکەش بە هەمان شێوە نکوڵیی لەو هاوسەرگیرییە بکاتو مێردەکەی بێبەش بکات لەوەی چێژ لەو هاوسەرگیرییە لەگەڵیدا وەربگرێتو هەروەها لە هەموو مافەکانی هاوسەرگیرییش بێبەشی بکات.

زیاد لەوەش هاوسەرگیریکردن بە بێ بوونی شایەت دەبێتە مایەی زیانگەیاندن بە ناوو ناوبانگی خێزانی هەردوو هاوسەرەکە، چونکە تێکەڵبوونیان لە دوای ئەوەوە دەبێتە کارێکی نەشیاو ئەگەر بەڵگەیەك لەسەر سەلماندنی ئەو کارەیان نەبێت، لەبەر ئەوەشە پێغەمبەر ﷺ فەرموویەتی: (لا نكاح إلا بولي و شاهدي عدل) صحيح ابن حبان: ٩/٣٨٦.. واتە: (مارەبڕین بەبێ بوونی سەرپەرشتیارو دوو شایەتی متمانەپێکراو دانامەزرێت).

حیکمەتی حەرامکردنی ژنهێنانی کاتیی:

ئەوە ساغ بووەتەوە کە پێغەمبەری خوا ﷺ ڕێگەی داوە بە ژنهێنانی کاتیی بۆ ئەو جەنگاوەرانەی کە لە ژنەکانیان دووربوون لەبەر پێویستیی، پاشان کە ئاکامە نەرێنییەکانی ئەو کارە دەرکەوتن ئەو پرۆسەیەی سڕییەوەو بۆ هەتاهەتایی حەرانی کرد، وەك لە (صحيح مسلم)دا چەندین ڕیوایەت لەبارەی حەرامبوونی ژنهێنانی کاتییەوە هاتووت، لەوانەش ئەوەیان کە عەلی کوڕی ئەبوتالیب ﷺ دەیگێڕێتەوە:

(أن رسول الله نهى عن متعة النساء يوم خيبر) صحيح مسلم: ١٠٢٧/٢.

واتە: پێغەمبەری خودا ﷺ ڕۆژی غەزای خەیبەر ژنهێنانی کاتیی حەرامکرد.

لەراستیشدا هەمووزانایانی ئەهلی سوننە کۆکن لەسەر حەرامبوونی ژنهێنانی کاتیی، حیکمەتی ئەو حەرامبوونەش لە دەرکەوتنی ئەو زیانانەوە پوختە دەکرێتەوە کە لە ئاکامی ئەو کارەوە دەردەکەون:

١- ژنهێنانی کاتیی هۆکارێکی یارمەتیدەرە لەسەر بڵاوبوونەوەی نەخۆشییەکانی (زەهری)و کەمی بەرگری لەش (ئایدز)، ئاشکرایشە ئەم نەخۆشییەی کە کۆئەندامی زاووزێ دەگرێتەوە مەترسییەکەی هەڕەشەی کارەساتێکی گەورە لە ژیانی ملیۆنان کەس دەکات کە زۆریەی وڵاتانی جیهان هەوڵی چارەسەرکردنی ئەو کێشەیە دەدەن‌و تائێستاش ئەوەیان بۆ نەهاتووەتە دی کە بەسەریدا زاڵ بن.

٢- لە ئەنجامی موماره‌سەرکردنی هاوسەرگیری کاتیدا داهاتووی ژنەکە تێکدەشکێت کاتێك کە لەسەر ئەو کارە ڕادێت، چونکە بێبەش دەبێت لە پێکهێنانی خێزانێکی شەرەفمەندی هەمیشەیی، ژنیش هەست بەو مەترسییە ناکات تا ئەوکاتەی دەچێتە قۆناغی پیرییەوە.

٣- لە هاوسەرگیری کاتییدا وەچەکان تێکەڵ دەبن، چونکە پاش کۆتاهاتنی هاوسەرگیرییەکان حساب بۆ عیددە ناکرێت، واتە پاش تەڵاقدان بکەوێتە حاڵی بێ نوێژییەوەو پاشان پاك ببێتەوە، بۆیە لەوانەیە پێش تەواوبوونی ئەو

ماوەیە رلستەوخۆ هاوسەرگیرییەکی کاتیی دیکە لەگەڵ پیاوێکی دیکە ئەنجام دەدەن، جا ئەگەر منالێك لە سكیدا دروست بوو ئەوكاتە نازانرێت وەچەی چ پیاوێكیانە.

٤ ـ لە راستیدا رێگەدان بە هاوسەرگیریی کاتیی دەبێتە هۆکارێکی سەرەکیی بۆ ئەوەی گەنجەکان لە ژنهێنان دوابکەون‌و زوو هاوسەرگیریی نەکەن.

٥ـ میرات نەبردن لەیەکتری لەنێوان ژن‌و پیاوەکەدا ئەگەر هاتو لە ماوەی هاوسەرگیرییە کاتییەکەدا یەکێکیان بمرێت (واتە: میراتیان لەیەکترەوە بۆ نامێنێتەوە).

٦ـ کەوتنەوەی کارەساتێکی چارەنووسساز بۆ ئەو منداڵەی کە لە ئەنجامی ئەو جۆرە لە هاوسەرگیرییەوە لە دایك دەبێت، بە جۆرێك نە سەرپەرشتیار و نە بەخێوکەرو نە ئامۆژگارییکارێکی نابێت، بەو جۆرەش دەبێتە ئەندامێکی سەرنەکەوتوو لەنێو کۆمەڵگەدا ئەگەر نەشبێتە کەسێکی تاوانکار.

حیکمەتی هاوسەرگیرییکردنی پیاوی موسڵمان لە ژنی ئەهلی کیتاب و رێگەنەدان بە هاوسەرگیرییکردنی پیاوی ئەهلی کیتاب لە ئافرەتی موسڵمان:

حیکمەتی ئەو کارە بۆ چەند لایەنێك دەگەڕێتەوە، لەوانەش:

١ـ موسڵمان بڕوای بە عیسا و موساو سەرجەم نێردراو و پێغەمبەران هەیە،هەروەك چۆن بڕوای بە پێغەمبەرەکەی خۆی محەممەد ﷺ هەیە، چونکە قورئانی پیرۆزباوەڕهێنان بە پێغەمبەران‌و کتێبە ئاسمانییەکانی پێشوو کە دەستکاری نەکراون کردووەتە بەشێك لە باوەڕی کەسی موسڵمان، خوای گەورە لە ئایەتی (٢٨٥)ی سورەتی (البقره)دا دەفەرموێت (.. وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ..) البقرة (٢٨٥).

واتە: (.. ئیماندارانیش هەموو ئیمانیان هێناوە بە خودای پەروەردگار و فریشتەکانی‌و بەو کتێبانەی کە بۆ پێغەمبەران نێردراون، بە دڵ باوەڕیان

هەیەو بە زمان دانی پێدا دەنێن‌و دەڵێن: ئێمە هیچ جیاوازییەك ناكەین لەنێوان پێغەمبەرەكانی خوادا..).

بەپێچەوانەی ئەهلی کیتابەوە کە باوەڕیان بە (محەممەد) نییە، خۆ ئەگەر باوەڕیان پێی هەبوولیە وەك چۆن باوەڕیان بە پێغەمبەرەکەی خۆیان هەیە، ئەوا دەبوو هاوسەرگیریی لەگەڵ هەر ئافرەتێکی موسڵماندا بکات کە ڕێگرییەکانی هاوسەرگیرییکردنی تێدا نەبوایە.

٢- ئەو منداڵانەیان کە هێشتا منداڵن‌و پێنەگەیشتوون‌و نەگەیشتوونەتە ئەو ئاستەی ئایینی خۆیان کە بڕوایان بە ڕاستی‌و دروستی هەبێت بۆ خۆیانی هەڵبـژێرن، شوێن هەڵبژاردەی دایك‌و باوکیان دەکەون، جا ئەگەر باوکەکە ئەهلی کیتاب بێت‌و دایکەکەش موسڵمان بێت ئەوا لەلایەنە ئایینیەکەوە شوێن دایکیان دەکەون‌و لەلایەنی ڕەچەڵەکیشەوە شوێن باوکیان دەکەون، بۆیە لەنێوان ئەم دووسەریەدا بەریەککەوتن هەیەو پێکەوە کۆنابنەوە.[1]

٣- بوونی مەترسی باوکی ناموسڵمان لەسەر داهاتووی بیروباوەڕی منداڵەکانی بەو پێیەی دایکەکەیان موسڵمانەو سەرەڕای پەیوەستبوونیشیان بە دایکیانەوە لە ڕووە ئایینیەکەوە، بەڵام لەلایەنی ڕەفتارو هەڵسوکەوتەوە زیاتر کاریگەری باوکیان لەسەرە.

حیکمەتی مارەیی لە هاوسەرگیرییدا:

وەك لە پێشەوە باسمان کرد، مارەیی پایە و مەرج نییە بۆ دروستی هاوسەرگیریی، چونکە هاوسەرگیریی سەرەڕای ڕێککەوتنیش لەسەر لابردنی مارەیی، دادەمەزرێت، هەروەك ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە ئاماژەی بۆ کردووە: (لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً..) البقرة (٢٣٦).

---

[1] سەیری القرآن وقاعدة الولد يتبع خير الأبوين د. موستەفا زەڵمی بکە.

واتە: (ئەگەر ژنتان هێناو بەر لەوەی بڕۆنە لایو پێش ئەوەی مارەییان بۆ دابنێن تەڵاقتاندان گوناهبار نابن..).

لەبەر ئەوە شیاویی تەڵاقدان پێش دیاریکردنی مارەیی بەڵگەو ئاماژەیە لەسەر شیاویی ژنهێنان بەبێ مارەیی.

زیادەڕۆییکردن لە مارەییدا

ئەم زیادەڕۆییکردنە نەریتێکی خراپە کە موسڵمانان لەسەری ڕۆیشتوون، بە جۆرێك وای لە دوژمنانی ئیسلام کردووە بڵێن ژن لای موسڵمانان دەفرۆشرێتو دەکڕدرێتو نرخەکەیشی مارەییەکەیەتی، جا ئەگەر ئەوە لە دابونەریتی موسڵمانەکاندا شتێکی راست بێت، بەڵام سەبارەت بە شەریعەتو بەرنامەی ئیسلام بوختانو هەڵبەستراوە، چونکە هاوسەرگیریی گرێبەستێك نییە هەتاوەکو ژن جێگەی ئەوە بێت، بەڵکو هاوسەرگیرییکردن پەیمانێکی پتەو و بەهێزە لەنێوان ژنو پیاوەکەدا، زیاد لەوەش ژن زۆر لەوە بەنرخترە تاوەکو بە پارەو ئاڵتون نرخی بۆ دیاریی بکرێت.

زیادەڕۆییش لە مارەییدا لە تەرازووی شەرعی ئیسلامدا کە موسڵمانان لە سەردەمی پێغەمبەر و خەلیفەکانی راشیدیندا لەسەری ڕۆیشتوون کارێکی ناپەسەندە، یەکێکیش لە بەڵگەکان لەسەر ئەو راستیە ئەوەیە عەبدوڕڕەحمانی کوڕی عەوف کە یەکێکە لە هاوەڵە گەورەکانو لە دەوڵەمەندەکانیش بووە بە پێغەمبەری ﷺ وتووە ئەی پێغەمبەری خوا ژنێکم لەسەر گۆیەکی ئاڵتون مارە کردووە، پێغەمبەر ﷺ فەرمووی (أولم ولو بشاة) واتە: (کەواتە خواردنێك دروست بکە با بە تاکە مەڕێکیش بێت) صحيح مسلم ٢/١٠٢٤.

یەکێك لە هاوەڵەکانی پێغەمبەر ﷺ شکاتی ئەوەی کرد کە ناتوانێت مارەیی ئەو ژنە بدات کە بەنیازە هاوسەرگیری لەگەڵدا بکات، پێغەمبەریش ﷺ پێی فەرموو: (إنطلق فقد زوجتكها فعلمها القرآن) صحيح مسلم ٢/١٠٢٤. واتە: بڕۆ وا مارەم بڕی لێت تۆش لەجیاتی ئەوە فێری قورئانی بکە.

کەواتە پێغەمبەر ﷺ مارەیی ژنەکەی بەوە دیارییکرد کە پیاوەکە هەندێك لە ئایەتەکانی قورئانی فێر بکات.

زیادەڕۆییکردن لە دیارییکردنی مارەییدا مانای گرەنتیدان نییە لە بەردەوامبوونی هاوسەرگیری، بەڵکو ڕەوشتو پێکەوەگونجانو سۆزو خۆشەویستیو ڕێزگرتنی یەکدی گرەنتیە بۆ بەردەوامبوونی هاوسەرگیری.

پێغەمبەر ﷺ فەرموویەتی: (تنكح المرأة لأربع: لمالها، ولحسبها، ولجمالها، ولدينها، فاظفر بذات الدين تربت يداك)[1]

واتە: (ژن لەبەر چوار شت دەهێنرێت: بەهۆی سەروەتو سامانەکەیەوە، یان لەبەر ڕەچەڵەکو بنەماڵەکەی، یان لەبەر جوانییەکەی، یان لەبەر دینداریو ئیمانەکەیەتی، جا ئافرەتی دیندار بخوازە تادەست پڕ بەرەکەت بیت).

کەواتە ئەو هۆکارانەی وا لە پیاوێك دەکات هاوبەشی ژیانی خۆی هەڵبژێرێتو ژنێك هاوبەشی ژیانی خۆی دیاری بکات، یان سەروەتو سامانە، چونکە سەروەتو سامان پشتی پێدەبەسترێت بۆ بەدەستهێنانی مەبەستو ئامانجەکان، بنەماڵەش نیشانەیە بۆ شانازی پێوەکردن، جوانیش لەبەر ئەوەیە دڵو دەروونی مرۆڤ حەزی لێیەتی، یان لەبەر دینداریەکەی کە پێغەمبەری خودا ﷺ فەرمانی بە هەڵبژاردنی ئەم هۆکارەی دواییان کردووە لەبەر ئەوەیە چونکە ئەو کەسەی قوربانیی بە دینەکەی بدات لە پێناوی سەروەتو سامانو جوانیو بنەماڵەدا ئەوا دەستی دەچێتە خۆڵەوە، ئەم قسەیەش هێمایە بۆ ئەو زەلالەتو نارەحەتیەی کە یەکێك لە ژنو پیاوەکە، یان هەردووکیان دووچاری دەبنەوە لە ئاکامی شکستی ژیانی ژنو مێردایەتیاندا.

جا بەپێی ئەوەی کە باسمان کرد ئەوا حیکمەتی مارەیی بریتییە لە هێمای یەکترناسینو دیارییەك کە ئیسلامی فەرزی کردووە لەسەر پیاو پێویستە لە شەوی گواستنەوەدا، یان پێش ئەوە پێشکەشی ژنەکەی بکات تاوەکو ببێتە خاڵی سەرەتا

---

[1] نيل الأوطار للشوكاني: ٦/١١٩ وسنن أبي داود بحاشية عون المعبود ٢/١٤٢.

بۆ یەکترناسینیان‌و بەیەکگەیشتنیان لە ڕۆژی یەکەمی هاوبەشی ژیانیاندا کە ئەوەش بەردی بناغەیە بۆ بنیاتنانی سۆزو خۆشەویستی، نموونەی مارەییش وەك ئەو کەسە وایە کە لە گەشتێکدا هاوڕێکەی دەناسێت‌و دەیەوێت خۆی پێناسێنێتتاوەکو ماندووبوونی گەشتەکەی کەم بکاتەوە، ئەوالە ڕێگەدا خواردن، یان جگەرەیەکی پێشکەش دەکات بۆ ئەوەی ئەو دیارییە بچووکە ببێتە کلیلی کردنەوەی دەرگای یەکترناسین لە نێوانیاندا.

مارەییش یەکێکە لە شوێنەوارەکانی هاوسەرگیریی، نەك یەکێك بێت لە ڕەگەزەکانی، بەچوونە لای یەکدی ژن‌و مێرد جەختی لێدەکرێتەوەو دوو جۆریشی هەیە:

أ/ مارەیی ناونراو ئەوەیەکە لەکاتی خوازبێنیدا باس دەکرێت.

ب/ مارەیی هاوشێوە ئەوەیە کە پێودانگی دیاریکردنەکەی بریتییە لە مارەیی خوشکەکانی ژنەکە، ئەوانەیان کە پێش ئەو شوویان کردووە، ئەگەر خوشکی نەبوو ئەوا وەك مارەیی کەسە نزیکەکانی، ئەگەر ئەوەش نەبوو ئەوا وەك مارەیی هاوڕێکانی‌و ئەوانەی کە لە پلەو پایەی کۆمەڵایەتیدا وەك ئەون.

جا مارەیی هاوشێوەیی لەم حاڵەتانەدا پێویست دەبێت:

١ـ ئەگەر هاتوو لەکاتی خوازبێنیدا باسی مارەیی نەکرا.

٢ـ ئەگەر لەسەر نەبوونی مارەیی ڕێککەوتن کرا، ئەو ڕێکەوتنەش ناڕەوایە، چونکە پێچەوانەی دابو نەریتی گشتییە، لەبەر ئەوە سەرەڕای ئەو ڕێککەوتنەش پاش چوونە لای یەکدی ژن‌و مێرد ئەو مارەییە هاوشێوەیە پێویست دەبێت.

٣ـ ئەگەر هاتوو ئەو مارەییە نەزانراو بوو.

٤ـ ئەگەر هاتوو مارەییەکەسەپێنراو، یان دزراو، یان لەو جۆرە شتانە بوو.

٥ـ ئەگەر هاتوو مارەییەکە هی ئەوە نەبوو مامەڵەی پێوەبکرێت، وەك: ماددە هۆشبەرەکان‌و ئەو جۆرە شتانە.

٦ـ ئەگەر هاتوو هاوسەرگیرییەکە نادروست بوو، پێش جیابوونەوەشیان پیاوەکە چووبێتە لای ژنەکە.

لە هەموو حاڵەتەکانیشدا پێویستبوونی مارەیی بە چوونە لای یەکدی ژن و پیاو جەختی لەسەر دەکرێت، جا ئەگەر لە دوای هاوسەرگیرییەوەو پێش چوونە لای یەکدی تەڵاق رویدا، ئەوا مارەیی ناونراو بەش دەکرێت، نیوەی دەگەڕێنرێتەوە بۆ پیاوەکە، چونکە نەچووەتە لای ژنەکەی، نیوەکەی دیکەیشی بۆ ژنەکە دەمێنێتەوە، وەك قەرەبووی ئەو زیانە مەعنەوییەی لە ئاکامی تەڵاقدانەکەوە بەری کەوتووە، بەپێی ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە کە لە ئایەتی (٢٣٧)ی سوورەتی (البقرة)دا فەرموویەتی: (..وَإِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمَسُّوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ..). واتە: ئەگەر پێش ئەوەی بڕۆنە لایان تەڵاقتاندان، بەڵام مارەییتان بۆ دیاریکردبوون، ئەوە تەڵاقدراو نیوەی ئەو بڕیاردراوەی دەکەوێت و پێویستە بیاندەنێ..).

ئەم ئایەتەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە وا شەریعەتی ئیسلامی بە سەدان ساڵ بەر لە یاسا باسی قەرەبووی کردووە لە بەرانبەر زیانی مەعنەویدا، بە پێچەوانەی قسەی ئەو یاساناسانەوە کە وتوویانە زیانی مەعنەوی و قەرەبووکردنەوەی لەلایەن شەریعەت و فیقهی ئیسلامی نەزانراوە.

حیکمەتی تواناو بەهێزیی پیاوان بەسەر ژناندا

خوای گەورە لە ئایەتی (٣٤) سورەتی (النساء) دەفەرموێت (الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ..).

واتە: پیاوان بەڕێوەبەرو سەرپەرشتیاری ئافرەتانن خودا فەزڵی پیاوانی بەهێزو تواناو گورج و گوڵی داوە بەسەر ژناندا، پیاوان ماڵی خۆیان خەرج دەکەن بۆ ژنەکانیان، چ بۆ مارەیی و چ بۆ نەفەقە... .

لەم ئایەتەدا مەبەستی لە سەرپەرشتیکردن نییە لەسەر بنەمای ناشایستەیی، چونکە ژنیش پاش پێگەیشتن و عەقڵی وەك پیاو تەواوی شایستەیی هەیەو

سەربەخۆی دارایی خۆی هەیەو دەتوانێت تەنها بە ویستی خۆی پێش شووکردن دوای شووکردنیش مومارەسەی هەموو هەڵسوکەوتەکانی خۆی بکات، بەڵکو مەبەست لە ئایەتەکە ئەم روونکردنەوەیەی خوارەوەیە:

خوای گەورە پەیوەندی ژن‌و مێردایەتی کردووەتە بنەما بۆ دڵنیایی‌و ئارامی‌و بەزەیی‌و خۆشەویستی دەفەرمووێت (وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ) الروم ٢١.

واتە: یەکێکی دیکە لە نیشانەکانی خودا ئەوەی کە لە جۆری خۆتان هاوسەری بۆ دروستکردوون، پیاو بۆ ژن، ژن بۆ پیاو بۆ ئەوەی دڵتان لەگەڵیان ئارام بگرێت‌و حەزیان لێ بکەن‌و خۆشەویستی‌و بەزەیی لە نێوانتاندا دروست کردووەو، نێرو مێ یەکیان خۆش دەوێت، ئەمەی کە خوا کردوویەتی چەندین نیشانەی گەورەیی‌و توانایی خودای تێدایە بۆ هەر کۆمەڵ ئادەمیزادێك کە بیر لە شت بکەنەوە.

لە راستیشدا خوای گەورە هاوسەری ژن‌و پیاوی لەسەر سێ بنەما بونیادناوە:

یەکەمیان/ کارلێکە لەنێوان نێرو مێدا، ئامانجی سەرەکی خستنەوەی نەوەیەکی چاکە بۆ جێگەگرتنەوە لەسەر زەویدا، ئەوەش بەشێکە لە کارلێککردنێکی گەردوونیی سروشتی، لەبەر ئەوە پێویستە مۆرکی نەگۆڕی‌و بەردەوامی هەبێت کە بەشێوەیەك بێت هەڵنەوەشێتەوە، هەروەك ئەو کارلێکە هاوجووتیەی کە لە نێوان سەرجەم پارچەکانی گەردووندا هەیە کە ناکەوێتە ژێر باری پووکانەوەو لەناوچوون، وەك خوای گەورە دەفەرمووێت (وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ) الذاريات ٤٩.

واتە: ئێمە لە هەموو جۆرە گیاندارو دار و درەخت‌و سەوزەو گژوگیایەك جووتێکی نێرومێمان دروستکردووە بۆ ئەوەی ئێوە بیر بکەنەوە کە خودا ئەم دونیایەی بەپێی یاسایەکی رێکوپێك دروست کردووە.

دووەمیان/ لە راستیدا هاوجووتی پیاو و ژن دوو سروشتی هەیە:

سروشتێکی کردەیی کە پیاو دەینوێنێت‌و سروشتێکی هەستبزوێنی کە لە ژندا هەیە، وەك ئەو هاوجووتیەی کە لە نێوان بەشەکانی دیکەی گەردووندا هەیە، بۆیە

هیچ کام لە نێرو مێ فەزڵی بەسەر ئەوی دیکەیانەوە نییە، هیچ کامیشیان تایبەتمەندییەکی زیادەی جیاوازی لەوی دیکەیان نییە کە بەشدار بێت لە پێکهێنانی ئەو ئامانجەی کە لە ژیانی هاوجووتین یان هاوسەرییدا مەبەستە، بۆیە (نێر) بە کردەوەکەی‌و (مێ)ش بە هەستبزواندنەکەی بەشداری لەو ژیانەدا دەکەن بەبێ هیچ جیاکارییەك.

سێیەمیان/ ئەوەیە کە سروشتی کردار پێویستی بە خەسڵەتی زبری‌و وزەی بەرگری‌و کاریگەری هەیە، هەروەك چۆن کە سروشتی هەستیاری نەرمی‌و ناسکی‌و سۆزو بەزەیی کارتێکردن دەخوازێت، لەبەر ئەم راستییە فسیۆلۆجیەش ئەگەر لەو دوو سروشتە راسپێردران بۆ ئەوەی هەریەکەیان ئەرکی ئەوی دیکەیان بکات ئەوا دەرەنجامەکانی کارلێکردنی خێزانیی پێچەوانە دەبنەوەو دەبنە شوێنەواری نەرێنی لەسەر تاك‌و کۆمەڵگە، زەرورەتی ژیانیش وای پێویست کردووە کە پیاو بە رۆڵی خۆی هەستێت‌و بەرپرسیارێتی دابینکردنی بنەما مادییەکانی خێزان‌و ئەرکی بەرگرییکردن لە خێزانەکەی لە ئەستۆ بگرێت‌و بژێویان دابین بکات‌و بە ئاراستەیەدا بیانبات کە لە بەرژەوەندی ژن‌و مێردەکەو منداڵەکانیشاندا بێت، تاوەکو ژنەکە یەکلابێتەوە بۆ هەستان بە رۆڵە هەستبزوێنەکەی خۆی‌و دەستەبەرکردنی بنەما مەعنەوییەکان لەکاتی ئەنجامدانی پەیامەکەیدا کە پەیامی دایکایەتییە، هەروەها جێبەجێکردنی ئەرکی پەروەردەیەکی تەندروست بۆ پێکهێنانی نەوەیەکی چاك بۆ جێنشینی سەر زەوی‌و وەبەرهێنەر تیادا، وەك خوای گەورە لە ئایەتی (١٠٥)ی سوورەتی (الأنبياء)دا دەفەرموێت: (وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ).

واتە: ئێمە بەڕاستی پاش تەورات لە زەبووردا نووسیومانە: بەهەشت، یان سەرزەوی بۆ بەندە راست‌و باشەکانم ئەمێنێتەوە وەك چۆن مـ ـات بۆ میراتگر دەمێنێتەوە.

حیکمەتی حەرامبوونی چوونە لای ژن لەکاتی (حەیز) و (نیفاس)دا:

قورئانی پیرۆز بەم فەرمایشتەی خوای گەورە حیکمەتی ئەوەی روونکردووەتەوە، کە دەفەرموویت (وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذًى فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّى يَطْهُرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ) البقره (٢٢٢).

واتە: (پرسیارت لێدەکەن دەربارەی حوکمی حەیزو ژنو تێکەڵی لەگەڵیان، تۆش وەلامیان بدەرەوە کە وا حەیز شتێکە مرۆڤ ترێزی لێدەکاتو بە پیسی دەزانێت، ئێوە لەو کاتەدا جیماع لەگەڵ ژنەکانتان مەکەنو ئارام بگرن تا بە تەواوەتی پاکدەبنەوە، کە پاکبوونەوە لەو ڕێگەیەوە کە خودا بۆتانی حەلاڵ کردووە بچنە لایان، خودا ئەوانەی خۆش دەوێت کە زۆر تەوبە دەکەنو لە گوناه پەشیمان دەبنەوە، ئەوانەشی خۆش دەوێت کە پاکنو لەکاتی حەیزدا جیماع لەگەڵ ژنەکانیان ناکەن).

ئەمە ئەوەیە کە دەربارەی حەیز هاتووە، زانایانی شەریعەتیش (نیفاس)یان لەسەر (حەیز) قیاس کردووە، بە کۆکردنەوەی هۆکارە هاوبەشەکەی نێوان هەردوو خوێنەکە، خوێنی حەیزو خوێنی نەفاس کە دوای منداڵبوون دروست دەبێتو ئەویش ئێشو وازارو پیسیە.

هیچ جیاوازییەکیش لەنێوان زانایانی ئیسلامدا نییە لەسەر حەرامبوونی جیماعکردن لەگەڵ ژندا لە هەردوو حاڵەتەکەدا (حاڵەتی حەیزو حاڵەتی نەفاس) ئەوەش بۆ دوورکەوتنەوەیە لە نەخۆشییەکانی کۆئەندامی زاووزێ کە لەوانەیە لەکاتی جیماعکردن لەو دوو حاڵەتەدا دروست دەبێت، هەروەها زانستی سەردەمیش لە ناویشیاندا زانستی پزیشکی نوێ سەلماندوویەتی کە جیماعکردن لەو دوو حاڵەتەدا چەند نەخۆشییەکی ترسناکی کۆئەندامی زاووزێی لێدەکەوێتەوە کە مەترسین لەسەر تەندروستی ژنو پیاوەکەو ئەو کۆرپەلەیەی کە لەوانەیە لەو ماوەیەدا دروست ببێت، خۆ ئەگەر کۆرپەلەکەش ژیا، ئەوا بە شێوێنراوی و نەخۆشیەوە لە دایک دەبێت کە کاریگەری لەسەر ژیانی دەبێت.

حیکمەتی پێویستبوونی خۆشۆردن لەکاتی لەشپیسیدا:

هەرکەسێکو لەهەرکاتێکدا ئەگەر جیماعی لەگەڵ ژنەکەی کرد پێویستە لەسەری راستەوخۆ دوای ئەو کارە هەموو ئەندامەکانی لەشی بەتەواوەتی بشوات، ئەگەر هاتو بیانوویەکی شەرعی نەبوون، خوای گەورە لە ئایەتی (٦)ی سوورەتی (المائدە)دا دەفەرمووێت (..وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا..).

واتە: (..ئەگەر لەشتان پیس بوو، ئەوا خۆتان بشۆرن)، واتە هەموو لەشتان، چ پێست، چ مووی لەشتان.. .

حیکمەتی ئەوەش لەم سێ خاڵەدا پوخت دەکرێتەوە:

١ـ پاش جیماعکردن دەمارەکان خاودەبنەوەو چالاکی مرۆڤ کەم دەبێتەوەو لەش خاو دەبێتەوە، بەهۆی شۆردنەوە هەموو ئەو نیشانە نامێننو هەموو شتێك دەگەڕێتەوە بۆ پێش کاتی جیماعیکردنەکە.

٢ـ بەستنەوەی ئازادیی ئیرادەی ژنو مێردلە زۆر مومارەسەکردنی کاری سێکسیو دانانی سنوورێك بۆ زیادەڕۆیی نەکردن لەو کارەدا، چونکە لە توانای هەموو کەسێکدا نییە لە هەموو کاتێکدا راستەوخۆ پاش لەشپیسبوون خۆی بشوات، ئەوەش، یان لەبەر ساردی کەشو هەوا، یان ئاو، یان نەبوونی ئاو، یان نەبوونی کاتی پێویستبۆ خۆشۆردن، جا ئەم جۆرە بارودۆخانە وا دەکەن ببنە لەمپەر لەبەردەم سووربوون لەسەر مومارەسەکردنی ئەو کارەو سنوورێك بۆ زیادەڕۆییکردن تیایدا دادەنێت، زانستی نوێش ئەوەی سەلماندووە کە زیادەڕۆییکردن لە جیماعکردندا ئاکامی خراپی لەسەر تەندروستی مرۆڤ لێدەکەوێتەوەو ناتەولوی لە مێشکو ئەندامی بیرکردنەوەدا دروست دەکات.

٣ـ پاکو خاوێنی لە شۆردنی لەشپیسییدا کە ئەوەش دەبێتەهۆی پاککردنەوەی کۆئەندامی زاووزێی هەردوو کەسەکە لەو دەرهاویشتانەی کە لە ئاکامی ئەو کارەوە دەردەهاوێـژرێنو ئەوەش مەترسی تووشبوون بە نەخۆشی

دووردەکەوێتەوە کە لەوانەیە مرۆڤ تووشی ببێت، ئەگەر هاتوو گوێی بەو پاکڕاگرتنەی لەشی نەدا.

حیکمەتی شیردانی دایک:

خوای گەورە لە ئایەتی (٢٢٣)ی (البقرة)دا دەفەرمووێت: (وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ..) واتە: (ئەو ژنانەی تەڵاقدراون دوو ساڵی تەولو شیر دەدەن بە منداڵەکانیان بۆ یەکێك بیەوێت ماوەی شیردانەکەی تەولو بکات...).

فەلسەفەی ئەم ڕاسپاردنەش بەوەی کە دایك خۆی شیری منداڵەکەی بدات ئەگەر هاتوو بیانوویەکی گونجاوی نەبوو تەنها بۆ ڕەچاوکردنی لایەنی تەندروستی نییە - وەك پزیشکەکان دەڵێن - بەڵکو لەهەمانکاتدا لەبەر لایەنی ڕۆحییشە، بەشدارییکردنی شیرپێدانی دایکە لە دانانی بەردی بناغە بۆ بنیادنانی وزەیەکی ڕۆحی، لایەنی بەشدارییکردنەکەش لەوەدایە دایك کاتێك منداڵەکەی لە باوەش دەگرێت بۆ ئەوەی شیری خۆی بداتێ‌و مەکی بخاتە دەمی، لەم کاتەدا ڕووبەڕووبوونەوەیەکی ڕۆحی لەنێوان دایك‌و منداڵەکەدا دروست دەبێت‌و تیشکی سۆزو بەزەیی‌و خۆشەویستی دایکەکە بەر منداڵەکە دەکەوێت، جا وەك چۆن لەشی بەشیر تێر دەبێت‌و خۆراك وەردەگرێت بۆ دروستبوونی خانە مادییەکانی لاشەی، بەو شێوەیەش ڕۆحی تێر دەبێت بە بنەماکانی وزە ڕۆحیەکە، جا لێرەوە ناوکی ئەو وزەیە دروست دەبێت‌و کاتێك منداڵەکە گەورە دەبێت‌و دەچێتە نێو جەنگی ژیانەوەو بەر ئەو کەسە دەکەوێت کە لەگەڵ خۆیدا هاوجۆرن، ئەوکاتە بەرهەمی ئەو وزەیە کە سۆزو بەزەیی‌و خۆشەویستیە دەگوازێتەوە بۆ ئەوانیش‌و ئیدی لەنێوان ئەو و ئەواندا گیانی هاوکارییکردن‌و یارمەتیدان‌و دەستبارگرتنی یەکدی لەسەر کاری خێر لەپێناوی هەمواندا دروست دەبێت‌و جا هەموان بە ڕاستگۆیی ئەمانەت‌و دڵسۆزییەوە بەشداری دەکەن بۆ گەشەسەندنی ژیانی خۆیان‌و بنیادنانی شارستانێتییەکەیان.

بەپێچەوانەی ئەو منداڵەی کە لە شیری دایکی خۆی ناخواتو لە شوێنێکدا وازی لێدەهێنرێتو لە گۆشەیەکدا بەجیا دادەنرێت دوور لە سۆزی دایکی، ئەم منداڵە هەست بە بێبەشکردنو بێبەری کردن دەکاتو وا هەست دەکات کە ئەو کەسێکی بێزراوە، جا لێرەوە ناوکی ئەو شتەی کە پێی دەوترێت گرێی دەروونی دروست دەبێت کە ئاکامە خراپەکانی ئەوەش لەسەر ژیانی کۆمەڵگە رەنگدەداتەوە کاتێك کە تێکەڵ بە کەسانی دیکە دەبێت.

ئەمە بنەڕەتو بناغەیە، هەموو بناغەو بنەمایەکی گشتییش جیاکاریی (إستثناء)ی تێدایە.

حیکمەتی لەپێشبوونی دایک بۆ بەخێوکردنی منداڵەکەی:

لە کۆشکرتن گرنگترین قۆناغە کە مرۆڤ پێیدا تێدەپەڕێت، چونکە لەو قۆناغەدا وەك هەویرێك وایە هەموو شێوەیەك لە شێوەکانی هەڵسوکەوتی وەردەگرێت لە بوارەکانی چاکەو خراپەدا، هەر لەم قۆناغەشدا تۆوی خێرو خراپەو خۆشەویستیو رقو خۆشیو ناخۆشیو ئارامیو ترسو حەزو رقلێبوونەوە لە دڵی منداڵدا دەچێنرێت... لەم قۆناغەشدا منداڵ ئەگەر شایستەیی نەبێت، یان کەم بێت توانای هەوڵدانو شیکردنەوەو روونکردنەوەو گەیشتنە ئەنجامو بەراوردکاریی نییە، بەڵکو تەنها رۆڵی لاساییکردنەوەو گێڕانەوە دەگێڕێت لەنێو خێزانو گەڕەكو قوتابخانەدا، بۆیە بەرپرسیارێتی چارەنووسی ئەم منداڵە بە چاكو خراپەیەوە لەوەی کە ببێتە ئەندامێکی سوودبەخش لە کۆمەڵگەکەیدا دەکەوێتە ئەستۆی دایكو باوکی بەپلەی یەکەمو مامۆستاکەی بە پلەی دووەم، بۆیە ئەوانیش لەسەریان پێویستە ببنە پێشەنگێکی باش بۆی، لەبەر ئەوەی خێزان ناوکی کۆمەڵگەیە، یان خانەیەکە لە خانەکانی پێکهێنانی، جا ئەگەر خێزان باش بێت ئەوا کۆمەڵگە باش دەردەچێتو خێرو چاکە بڵاودەبێتەوەو کۆمەڵگە دەگرێتەوە، بەپێچەوانەشەوە ئەگەر خێزان خراپ بێت ئەوا کۆمەڵگەش خراپ دەردەچێتو شەڕو خراپەکاری بەسەریاندا زاڵ دەبێت، لەبەر ئەوەیە خوای گەورەش لە ئایەتی (٦)ی سورەتی (التحريم)دا

فەرمویەتی (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا..) واتە: (ئەی ئەوانەی کە خاوەن باوەڕن خۆتانو ژنو منداڵتان لە ئاگر بپارێزن..).

ئاگریش هۆکارە بۆ تێکدانی وزەی ڕۆحیی کە بە تەنها تاکو خێزان ناگرێتەوە، بەڵکو هەموو کۆمەڵگەو هەروەهاو نەتەوەش دەگرێتەوە، جا دایکی منداڵێکیش یەکەم کەسە لە ڕووی سۆزو بەزەیی و پەروەردەو ئامۆژگاریکردنو پاکو خاوێنییەوە.

باسی دووەم :
فەلسەفەی تەلاق و وابەستەکانی

تـەلاق هەڵوەشـاندنەوەیەکی خۆویسـتانەی پەیماننامـەی هاوسـەرگیرییە بـەپێی ئەوەی کە شەرع بڕیاری لەسەر داوە.

هاوسـەرگیرییش پەیماننامەیەکـە لـە رووی سروشـتی حەڵاڵکردنـەوە لـە هـیچ پەیماننامەیکی دیکە ناچێت، هەروەها لە رووی ئەو ئـەرك و مافانەشـی کـە لەسـەری وەستاوەو لە رووی ئەو ئامانجەشەوە کە مەبەستە بۆ دروستبوونی.

جا حەڵاڵبوونی پەیماننامەی هاوسەرگیری بریتی نییە لە مافێکی دارایی و ماددیی، بەڵکو بریتییە لە حەڵاڵبوونی چێژوەرگرتنی هەریەکە لە لە ژن و مێردەکە لە یەکدی.

هەروەها ئەو شوێنەوارانەشی کە لەسەری پێکهاتووە بریتی نییە لە چەند مافێکی ماددیی، بەڵکو بریتییە لە بەزەیی و خۆشەویستی و ئـارامی و رێککـەوتن و گونجانـدن و خۆشەویستی بەرانبەر هاوبەشیکردنە لە خۆشی و ناخۆشییدا.. .

ئەو ئامانجەشـی کـە لەپشـت پێکهێنانیەوەیـەتی بـریتی نییـە لـە دەسـتکەوتنی سوودێکی دارایی، یان دوورخستنەوەو بەرگرتن بە زیانێکی ماددی، بەڵکو بریتییە لە وەچەخستنەوەو زاووزێکردن و بەشدارییکردن لە بـەردەوامبوونی ژیـانی ئـادەمیزاددا بەوەی کە لەگەڵ رێزو گەورەییـدا دەگونجێـت لـەم گەردوونـە بـێ کۆتاییـەدا، بـەڵام سەرەڕای ئەو گرنگییەش کە هاوسەرگیری هەیەتی لەوانەشە سەرکەوتوو نەبێت، لـە کۆنیشدا وتراوە: (مەرج نییە هەموو ئەوەی مرۆڤ دەیخوازێـت بەدەسـتی بهێنێـت بـا بەحەزی کەشتییەکان هەڵناکات).

دەکرێت چاو خیانەت بکات و هەستیش فریو دەدرێت لە هەڵبـژاردنی هاوبەشـی ژیاندا، لەبەر ئەوە هاوسەرگرتنەکە لەسەر هەڵبژاردنێکی هەڵە، یان نادروسـت بونیـاد

دەنرێت، جا رۆژانی داهاتوو لە میانەی ژیانی ژن‌و مێردایەتیدا هەریەکەیان لەوی دیکەیاندا پاش بەدەستهاتنی چەند هەلێك ئەوەیان بۆ دەردەکەوێت کە هەریەکەیان سروشت‌و رەوشتێکی هەیە ئەوی دیکە پێی رازی نییە، چونکە هەریەکەیان ئەوی تریان بەبێ فێڵ‌و خۆدەرخستن بە حەقیقەتی خۆیەوە دەبینێت، یان لەوانەیە لە دوای هاوسەرگیرییەوە شتێك لە دەرەوەی ویستی ژن‌و مێردەکە بێتە ئاراوە کە ببێتە مایەی شڵەقاندن‌و لێڵکردنی گۆمی روونی ژیانی هاوسەرێتی، یان لەوانەیە بەهۆی دەستوەردانی خزم‌و کەس‌و هاورێیانەوە بە ناوی بەرژەوەندی‌و ئامۆژگاریکردنەوە ناکۆکی‌و رقەبەرایەتی روویدات، ئیدی بنەماو بناغەی بوونیان دەگۆرێت بۆ پاچێکی تێکدەرو دڵەکان هەڵدەگەرێنەوەو خۆشەویستی دەبێتە رق‌و رێککەوتن‌و پێکەوەبوون، یان لەوانەیە گومان لە چەند بۆشاییەکەوە بنیشێتە سەریان‌و متمانەی نێوانیان نەهێڵێت، گومان‌و خەیاڵەکانیش بەرجەستە بکات‌و بە ناحەق‌و ناڕەوا بەرگی حەقیقەتیان بەسەردا بکات، ئیتر هەموو شتێك لە بیرکردنەوەیاندا بۆ پێچەوانەکەی دەگۆرێت‌و لە هەموو گەورەو بچووکێکدا راستی بزر دەکەن.

ئیتر دوای ئەم هەموو شتە ژیری نییە زۆر لە لایەك بکرێت بەردەوام بێت لەسەر قبوڵکردنی ئەم قەوارە لاوازو شکستخواردووە کە رۆژ لە دوای رۆژ دەبێتە مایەی زیادبوون‌و کەڵەکەبوونی شەڕو ئاڵۆزبوونی کارەکان کە لەوانەیە ژن‌و مێردەکە، یان یەکێکیان تووشی رەفتارێکی تاوانکارانەیان لادانی ئەخلاقی بکات، یان هەر دیاردەیەکی تەندروستی، یان کۆمەڵایەتی دیکە لە ژیانیان بخاتە مەترسییەوە.

لەبەر ئەوە، بەڵکو زیاتر لەوەش تەڵاق بووەتە کارێکی پێویست‌و نەتەوەکانی کۆن‌و نوێ پەنایان بۆ بردووەو پەیامە ئاسمانییەکان بڕیاریان لەسەر داوەو یاسادانراوەکانیش لەسەری رۆیشتوون جگە لەوانەیان کە توندن.

ئیسلامیش بە حوکمی ئەوەی دینێکە لەگەڵ سروشتی مرۆڤدا گونجاوە، ئاساییە بڕیار لەسەر ئەو سیستەمە بدات بە دانانی یاسایەك کە بەرژەوەندی خێزان‌و نەتەوەش بهێنێتەدی، بەشێوەیەك دووربێت لە زوڵم‌و زۆرداری، ئیسلام رێگەی بە پیاو نەداوە

ژن وەکو کاڵایەکی سەیر بکات کە کڕین‌و فرۆشتنی پێوەبکرێت، بەڵکو پلەو پایەی بەرزکردووەتەوەو دانی بە هەموو مافە سروشتییەکانیدا ناوە کە لە زۆریەیان بێبەش بووبوو.

هەروەها چەند مەرج‌و بنەمایەکی بۆ تەڵاق داناوەو سنووریشی بۆ دیاریکردووە، چەند کۆت‌و بەندێکیشی بەسەر ویستی پیاودا سەپاندووە، بەشێوەیەك نەتوانێت وا لە تەڵاق بکات بیکاتە کارێکی ئارەزوومەندانەو کەی ویستی ئەنجامی بداتو لەبەر هەر هۆکارێك کە بیەوێت.

بەوەش ڕێگەیەکی میانگیری گرتووە لەنێوان زیادەڕۆییکردن‌و گوێ پێنەدانیدا وەك ئەوەی لە سیستمی تەڵاقی کاسۆلیك‌و پرۆتستانتە مەسیحییەکاندا هەیە وەیانی تەڵاقدانی پیاوانی جولەکەکاندا، ئیسلام تەڵاقی وەك دەرمانێکی خەست داناوە کە نەخۆشەکان لە هەندێك لە کاتەکاندا بەکاری دەهێنن، جا ئەگەر بە باشی بەکاریان هێنا ئەوا ئەنجامێکی باشیشی دەبێت، ئەگەر بە خراپیش بەکاریان هێنا - وەك ئەو بارودۆخە باوەی ئەمڕۆکە لە جیهانی ئیسلامدا هەیە- ئەوا بێشیرازەیی‌و پاشاگەردانی‌و ناڕەحەتی‌و ناخۆشی لەسەر تاك‌و کۆمەڵگە دەخاتەوە.

فەلسەفەی دەسەڵاتداریی پیاو لە تەڵاقداندا:

لەوانەیە هەندێك پێیان وابێت تاکلایەنی پیاو لە مافی تەڵاقداندا وای لێبکات بەزۆری بەکاری بهێنێت، ئەگەر ژنیش رای خۆی تێدا هەبوایە، یان بەسەرپەرشتی‌و لەژێر چاودێری دادگادا بوایە ئەوکاتە دوور دەبوو لە بوارەکانی جەورو زۆرداری، لێرەشدا کەسێك دەپرسێت ئەگەر کارەکە بەو شێوەیەیە ئەی بۆچی لە ئیسلامدا پیاو تایبەت کراوە بەو مافەوە سەرەڕای ئەوەی کە ئیدانەی هەموو حوکمێکی کردووە کە زیان‌و ستەمی تێدایە؟

ڕوونکردنەوەی ئەم ڕاستییەش پێویستی بە گفتوگۆکردنی ئەو دەقانە هەیە کە لەم بابەتەدا قسەی لەسەر کراوە، بێگومان گریمانە عەقڵییەکانیش پێنج خاڵن:

١- یان دەبێت تەڵاق تەنها بەدەستی ژن بێت.

٢- یان تەنها بەدەستی پیاو بێت.

٣- یان بە رێککەوتنی نێوان هەردووکیان بێت.

٤- یان دەبێت لە رێگەی دادگەوە بێت.

٥- یان دەبێت بەدەستی پیاو بێتو هەلیش بداتە ژن بۆ تەلاق.

١- یەکەمیان راست دەرناچێت، لەبەر چەند هۆکارێك، لەوانە:

لە راستیدا تەلاقو هاوسەرگیری دوو سیستمن لەسەر دابو نەریتە سروشتییەکان لە کۆمەڵگە سەرەتاییەکانەوە بنیادنراون، لەبەر ئەوە نێر داوای مێی کردووە، مێ ئەو داوایەی نەکردووە، پیاو ژن مارە دەبڕێت، ژن پیاو مارە نابڕێت، بەپێی سرووشتیش راو بۆچوون بۆ ئەو کەسە جێدەهێڵرێت کە رای دواکردنی هەیە، بۆیە ئیسلامیش لەسەر ئەم نەریتە رۆیشتووەو ئەم مافەی بە تەنها نەبەخشیوەتە ژن.

تەلاقیش پرۆسەیەکە چەند بەرپرسیارێتییەکی دارایی لەسەر وەستاوە - جا مێردەکە پابەندە بەوەی مارەیی تەواو بە ژنەکەی بداتو خەرجییەکانی ماوەی دوای تەلاقدانو منداڵو کرێی بەخێوکردنی منداڵ دابین بکات، جگە لەوەش خەرجییەکانی هاوسەرگیرییکردنی نوێی لەسەرە ئەگەر ئەوەی ویست، واتە: ئەگەر بیەوێت هاوسەرگیری بکاتەوە.

لەبەر ئەوە نەدادپەروەرییەو نە ویژدان کەسێك پابەند بکرێت بە شتێکەوە کە لەسەر کاری کەسێکی دیکە لەسەری پێویست دەکرێتو پابەندبوونەکەیشی ببێتە مافی ئەو کەسەی دیکە، پاشانیش ئەم بەرپرسیارێتییە داراییانە وا لە پیاوەکە دەکات پێش بڕیاردان لەسەر تەلاقدان بیر بکاتەوەو دان بەخۆیدا بگرێت و لە کارەکە بکۆڵێتەوە، واشی لێدەکات سوور بێت لەسەر مانەوەی هاوسەرگیرییەکە ئەگەر هاتوو زەروورەتو ناچاری لە ئارادا نەبوو بۆ ئەو کارە.

لە راستیش ژن بە حوکمی پێکهاتە سرووشتییەکەی لە پیاو زیاتر هەڵدەچێتو هاندەدرێتو بەو هۆکارو بارودۆخانەی لەژیانیدا رووبەڕووی دەبنەوە.

جا ئەگەر مافی تەڵاقدان بە تەنها بدرێتە دەست ژن ئەوا زۆر جار بە خراپی هەڵسوکەوتی تێدا دەکات، چونکە زۆرجار لە ئەنجامی تووڕەبوون و هەڵچوونەکانیدا گوێ بە دەرەنجامەکان نادات.

لە راستیشدا ئەو ئەزموونانەی کە نەتەوە پێشینەکانی پێدا تێپەڕیوە سەلماندوویانە کە بەخشینی مافی تەڵاقدان بە ژن هۆکارێکی کاریگەر بووە لە زۆربوونی رووداوەکانی تەڵاقداندا، وەك ئەوەی کە لەسەردەمی کلاسیکی لای رۆمانەکان هەبووە، هەروەها لای هەندێك هۆزی عەرەبیش لەسەردەمی نەفامییدا.

٢ـ تەنها بەدەستی پیاو بێت:

لەوانەیە لەناکاو چەند هۆکارێکی ناچاری، یان ئارەزوومەندانە بێن بەسەر ژیانی ژن و مێردایەتیدا ئەگەر بەردەوام بن زیان بە بەرژەوەندی ژنەکە بگەیەنن، وەك دیارنەمانی مێردەکەی، یان حوکمدانی بە سزایەك بۆ ماوەی زیاتر لە سێ ساڵ، یان تووشبوونی بە نەخۆشییەکی درێژخایەن کە هیوای چاکبوونەوەی لێنەکرێت، یان رازی نەبوونی بەوەی خەرجییەکانی دابین بکات، یان بە خراپی هەڵسوکەوتی لەگەڵدا بکات.. جا ئەگەر ژن مافی تەڵاقدانی لێبسەنرێتەوە و ئەو مافە بە تەنها بە پیاوەکە بدرێت لەم بوارانەدا ئەوا ژنەکە دەبێتە قوربانیی دەستی ئەم رووداوانە.

لەبەر ئەوە لەم حاڵەتانەدا ئیسلام رێگەی بە ژن داوە لە دادگا داوای تەڵاق بکات، ئەوەش بۆ پارێزگارییکردن لە بەرژەوەندی ژنەکە بە جیابوونەوەی، وە بە بەرژەوەندی پیاوەکەش بە دەستێوەردانی دادگە.

٣ـ بەدەستی ژن و پیاوەکە بێت پێکەوە:

ئیسلام بڕیار لەسەر تەڵاقدان دەدات بەپێی رێککەوتنی ژن و پیاوەکەی وەك ئەوەی لە شێوەی جیابوونەوەدا هەیە ئەگەر دوور بێت لە جەور و ستەمەوە، بەڵام لەوانەیە مەحاڵ بێت رێککەوتن لەسەر تەڵاقدان لە هەموو بوارەکاندا لەنێوان ژن و مێرددا بێتەدی، لەبەر ئەوەی زۆرجار بە مەبەستی زیانگەیاندن بە ئەوی دیکەیان یەکێکیان کەللەڕەقی دەنوێنێت.

٤ـ تەڵاقدان لە ڕێگەی دادگاوە:

ئەم ڕێگەیە لە هەردوو شەریعەتی (جولەکەو مەسیحییەکاندا) پەیڕەو دەکرێت، هەروەها لە زۆرێك لە یاسا دەستکردەکاندا، بۆیە لای ئەوان تەڵاقدان لەبەردەم دادگایەکی تایبەتمەندو لەژێر چاودێری ئەودا نەبێت نابێت، بەڵام ئیسلام بڕیاری لەسەر ئەوە نەداوە، ئەوەش لەبەر چەندین خراپیی ئەو کارە، لەوانەش: ئاشکرابوونی نهێنییەکانی ژن و مێردایەتی لەبەردەم دادگا و پارێزەرانی هەردوولادا، کە لەوانەیە ئەو نهێنییانە ناشیرین و ئابڕووبەرانە بن و زیان بە ناوو ناوبانگی بنەماڵەکە بگەیەنێت و ئایندەی ژنەکە تێکبشکێنن.

با وادابنێین پیاوەکە گومانی لە هەڵسوکەوت و ڕەفتاری ژنەکەی هەبووە، ویستوویەتی بە سەرپەرشتی دادگا تەڵاقی بدات، دەبێ ئابڕوچوونەکانی ئەو کارە چەند بن؟ تا چەند بڵاوبوونەوەیان کاریگەریی دەکەنە سەر ناوو ناوبانگی ژن و مێردەکەو خزمەکانیان؟ پاشان لەوانەیە هۆکارو پاڵنەرەکانی ئەو تەڵاقدانە چەند کارێکی ناوەکی بن وەك ڕقهەڵگرتن، یان نەتوانرێت بە بەڵگەو نیشانەوە ئاماژەی پێبکرێت و جگە لە خاوەنەکەی کەس نەیزانێت، بەوەش دەبێتە شتێك لە دەرەوەی بواری دەسەڵاتی دادگەوە.

٥ـ بەدەستی پیاو بێت و هەلی تەڵاق وەرگرتنیش لەکاتی پێویستدا بدرێت بە ژن:

ئیسلام دانی بەم ڕێگە دروستەی کۆتاییدا ناوەو وای داناوە تەڵاقدان مافێکی سروشتی پیاوە، چونکە لەگەڵ پابەندبوونەکانی پیاو بەرانبەر بە ژنەکەی و منداڵەکانی و ماڵەکەی دەگونجێت.

جا لەبەر ئەوەی پیاو پابەندە بە پێدانی مارەی و پێدانی خەرجیەکان ئەوا مافی ئەوەشی هەیە کۆتاییهێنانی پەیوەندی ژن و مێردایەتیش بەدەستی ئەو بێت، وەك کارکردن بەم بنەمایە (الغنم بالغرم) واتە: (قازانج بە زیانە).

چونکە پیاو بەزۆری خۆڕاگرترو زیاتریش لەو چەند سەعاتە کەمەی تووڕەبوون و هەڵچوونیدا ئاکامەکانی تەڵاقدانی لەبەرچاوە، لەبەر ئەوە ئەو مافە بەکارناهێنێت

هەتاوەکو دوای ئەوەی کە نائومێد دەبێت لەسەرکەوتنی ژیانی خۆشبەختیی هاوسەرگیرییەکەی.

هەروەها ئیسلام لەم کارە مەترسیدارەدا کە بڕیار لەسەر چارەنووسی دوو هاوسەر دەدات، ژنیشی لەبیر نەکردووە، بەڵکو مافی ئەوەی پێ بەخشیوە لە ڕێگەی دادگای تایبەتمەندەوە داوای جیابوونەوە بکات، وەك لە پێشەوە باس کرا لە کاتی ڕوودانی ئەوەدا کە زیان بە بەرژەوەندی دەگەیەنێت لەلایەنی بژێوی، یان تەندروستی، یان سێکسیەوە.

هەروەها ژن مافی تەڵاق وەرگرتنی هەیە لە ڕێگەی سەرپشککردنەوە کە لە کاتی گرێبەستکردنی هاوسەرگیرییدا ئەو مافەی پێدەدرێت، وەك ئەوەی هەندێك لە زانایانی ئیسلام قسەیان لەسەر کردووە، یان لە پاش ئەوەوەو لەکاتی بەردەوامبوونی ژیانی ژن‌و مێردایەتیدا پێی دەبەخشرێت.

ئیسلامیش ئەگەرچی مافی تەڵاقدانی بەخشیوەتە پیاو ، بەڵام سەربەستیشی نەکردووە کە بەویستی خۆی‌و بەپێی حەزو ئارەزووی خۆی هەڵسوکوت بەو مافەوە بکات، بڵکو سنووری بۆ دیاریکردووو چەند ڕێوشوێنێکی ڕۆتینی بۆ داناوە، پێویستە لەسەری پەیڕەوییان لێ بکات، لەوانەش ئەو هەنگاوانەن کە قورئانی پیرۆز ڕوونیکردوونەتەوە.

فەلسەفەی پلەبەندی لە کۆتاییپێهێنانی پەیوەندی ژن و مێردایەتیدا:

بە مەبەستی بەتەنگەوەبوونی بەردەوامی ژیانی ژن‌و مێردایەتی‌و هەرەس نەهێنانی دامەزراوەی خێزان بەسەر سەری ئەو کەسانەی کە تیایدا دەژین لە گەورەو بچووك ئەوانەی‌کە گوناهیان نییە، هەروەها بۆ هاندانی خۆبەدەستەوەنەدان بۆ دەرکەوتەکانی یاخیبوون‌و ڕق‌و دژایەتیکردن‌و ناکۆکی‌و پەلەکردن لە درزتێبوون‌و پچڕاندنی پەتی بەستنەوەی هاوسەرێتی خوای گەورە لە کۆتا دەستووری خۆیدا کە قورئانی پیرۆزە چەند هەنگاوێکی شێنەیی داناوە بۆ کۆتاییهێنان بە پەیوەندی ژن‌و مێردایەتی، فەرمانیشی کردووە بە شوێنکەوتنیان بە شێوەیەکی پلەبەندیی‌و

لەسەرخۆیی، بەڵکو ببێتە هۆی ساماڵکردنەوەی ئاسمانی تەمو مژاوی کە ژیانی ژنو مێردایەتی داپۆشیوە، گەڕاندنەوەی ئەو خۆشەویستییەی بەفیڕۆ چووە، هەتاوەکو ژیانی ژنو مێردایەتی ڕاست بێتەوەو دابمەزرێتو بەردەوام بێت، جا ئەو هەنگاوانەی کە قورئانی پیرۆز دیارییکردوون ئەم هەشت هەنگاوەی لای خوارەوەن:

هەنگاوی یەکەم/ ئامۆژگارییکردن (فعظوهن ـ ئامۆژگارییان بکەن):

قورئان فەرمانی بە پیاو کردووە لەکاتی یاخیبوونی ژنەکەیدا دەستپێشخەریی و پەلە بکات لە گرتنەبەری شێوازی ئامۆژگارییکردنو ڕێنموونییکردنو ئاراستەکردنو ئاگادارکردنەوەی لەسەر ئەو هەڵانەی کە دەیانکات، لەجیاتی ئەوەی پەنابرێتە بەر تەڵاقدان، خوای گەورە لەو بارەیەوە لە ئایەتی (٣٤) سووڕەتی (النساء)دا فەرموویەتی: (وَاللَّاتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ..).

واتە: ئەو ژنانەی کە دەترسن، یان ئەیانبینن لە ڕێگە لا ئەدەن ئامۆژگارییان بکەن.

ئەمە ڕێگەی یەکەمو یەکەم ئەرکی سەرگەورەی خێزانە بۆ چاککردنەوەی هەموو ئەوەی بەرەو خراپبوون دەچێت، چونکە ئەوە کارێکی پەروەرێنیو تەمێکاری پێویستە بۆ هەموو ئەندامانی خێزانەکە، خوای گەورە لە ئایەتی (٦)ی سووڕەتی (التحريم)دا فەرموویەتی: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ ..).

وات: (ئەی ئەوانەی کە خاوەن باوەڕن! خۆتانو ژنو منداڵتان لە ئاگرێك بپارێزن کە سووتەمەنییەکەی ئادەمیزادو بەردە..).

جا ئەو ئامۆژگارییەی کە بەتایبەتی لێرەدا مەبەستە بۆ ئامانجێکی دیارییکراوە ئەویش چارەسەرکردنی سەرەداوەکانی لەرێ لادانو یاخیبوونی ژنە پێش ئەوەی کارەکە ئاڵۆز ببێتو خراپتری لێبکەوێتەوە، بەڵام لەوانەیە ژن بەهۆی جوانیەکەیەوە، یان پارەو سامانەکەیەوە، یان خێزانو بنەماڵەکەیەوە، یان هەرشتێکی دیکەوە بێت

لەخۆی بایی بێت، هەروەك خوای گەورە لە ئایەتەكانی (٦-٧)ی سوورەتی (العلق)دا فەرموویەتی (كَلَّا إِنَّ الْإِنسَانَ لَيَطْغَىٰ ﴿٦﴾ أَن رَّآهُ اسْتَغْنَىٰ ﴿٧﴾).

واتە: بەڕاستی مرۆڤ عادەتی وایە لەخۆبایی دەبێت هەر كە زانی بێ نیازە لە خەڵكیو پێویستی پێیان نییە.

جا ئەو ژنە لەوانەیە ئامۆژگاری چاك كاریگەریی لەسەری نەبێتو كاری لێ نەكات، بۆیە لەوكاتەدا پیاو لەسەری پێویستە شێوازەكەی بگۆڕێتو هەنگاوی دوای ئەو بگرێتەبەر.

هەنگاوی دووەم/ جیابوونەوە لە جێگەی نووستندا (فاهجروهن في المضاجع):

شوێنی پێكەوەنووستن جێگەی لەخۆباییبوونە بۆ ژن، جیابوونەوە لێیو نەخەوتن تیایدا شێوازێكی دەروونییە مێرد دەیگرێتەبەر بۆ ئاگاداركردنەوەی ژنەكەی بەوەی كە رووبەڕووی بێبەشكردن دەبێتەوە لە جێگەی خەوتنەكەیدا كە ئەو شوێنە لوتكەی پەیوەندی ژنو مێردایەتیە لە خۆشەویستیو بەزەییو ئارامییدا، هەروەك خوای گەورە لە ئایەتی (٢١)ی سوورەتی (الروم)دا دەفەرمووێت:

(وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُم مِّنْ أَنفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِّتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُم مَّوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ)

واتە: یەكێك لە نیشانەكانی توانایی خودا ئەوەیە لە جۆری خۆتان هاوجووتی بۆ دروستكردوون بۆ ئەوەی دڵتان لەگەڵیان ئارام بگرێو حەزیان لێبكەنو خۆشەویستیو بەزەیی لەنێوانتاندا دروست كردووە، ئەمەی كە خودا كردوویەتی چەندین نیشانەی گەورەییو توانایی خودای تێدایە بۆ هەر كۆمەڵە ئادەمیزادێك كە بیر لە شت بكەنەوە).

بەڵام پەروەردەی ئەخلاقی ئیسلامی فەرمان بە پیاو دەكات پابەند بێت بەم خاڵانەوە:

١- جیابوونەوەكە تەنها لە شوێنی خەوتنی ژنو مێردەكە بێت.

٢- جیابوونەوەکە لەبەردەم منداڵەکاندا نەبێت تاوەکو کاریگەری لەسەر رەفتارو هەڵسوکەوتیان دروست نەکات لە شەڕو خراپە لە دەروونیاندا بەجێبهێڵێت.

٣- نابێت جیابوونەوەکە لەبەردەم کەسانی نامۆو نەناسراودا بێت ژنەکە رسوا بکاتو پلەوپایەی کەم بکاتەوەو کار بکاتە سەر شکۆو کەرامەتیو ئەوەش ببێتە مایەی زیاتر لە رێ لادانیو یاخیبوونی، چونکە مەبەستەکە لێرەدا چارەسەرکردنی لە رێ لادانی ژنەکەیە، نەك سووککردنی، یان تێکدانو خراپکردنی منداڵەکان.

جا ئەگەر ئەم رێگایەش شکستی هێنا لەبەر ئەوەی ژنەکە دەروونێکی شەڕەنگێزانەی هەبوو، ئەوا پێویستە پیاوەکە پەنا بۆ شێوازێکی دیکە ببات کە لەگەڵ ئەو بارە دەروونییەدا بگونجێت، ئەوەش ئەم هەنگاوەیە:

هەنگاوی سێیەم/ لێدان (فاضربوهن):

هەروەك هەموو دەردێك دەرمانێکی تایبەتی هەیە، ئەوا بۆ چارەسەرکردنی هەموو یاخیبوونێکیش شێوازێکی جیاواز هەیە، کە لەگەڵ قەبارەی یاخیبوونەکەدا بگونجێت، کاتێکیش خودا فەرمانی بە لێدان کردووە لەبەر ئەوەیە پیاو لەبەردەم سێ هەڵبژاردەدایە کە چوارەمیان نییە: یان پەنابردنە بۆ دادگا، لەوێش هەموو نهێنییە خێزانییەکان ئاشکرا دەبن، یان تەڵاقدانە کە دەبێتە مایەی هەڵوەشاندنەوەی خێزان، یان لێدانێکی سووك (زیانو ئازارو بریندارکەر) نەبێت، ئەوا ئەو لێدانەیە راسترینی هەڵبژاردەکانە.

لەوانەشە هەندێك پێیان وابێت کە شێوازی لێدان هەڵبژاردەیەکی ژیرانە نەبێت، بۆیە پێیان دەڵێم: بەڵێ لێدان بەو تێگەیشتنە سەقەتەی ئەوان ژیرانە نییە، بەڵام ئەم رێگەیە جەنگێك نییە لەنێوان ژنو پیاودا، مەبەست لێی شکاندنی سەری ژنەکە بێت، کاتێك بە لادان تۆمەتبار دەکرێت، لە راستیدا ئەوە هەرگیز لە ئیسلام ناوەشێتەوە، بەڵکو ئەوە دابو نەریتێکە لە هەندێك کاتو سەردەمدا لەگەڵ نەنگیو ناتەواوییەکانی

مرۆڤدا گەشەی پێکراوە، لەبەر ئەوە فەرمانەکەی ئیسلام لە شێوەو شێوازو ئامانجو مەبەستدا جیاوازە.

هەروەها لێدانیش وەك تەڵاق قێزەونو بێزراوە، بەڵام لەنێوان دوو خراپەدا ئەمیان سووکترینیانە، لە راستیشدا پێغەمبەری خودا ﷺ لە زۆربەی فەرمودەکانیدا جەختی لەوە کردووەتەوە لەوانەش:

(لا يجلد أحدكم إمرأته جلد العبد ثم يجامعها بآخر اليوم)[1].

واتە: (هیچ یەکێکتان شەللاق لە ژنەکەی خۆی نەدات وەك چۆن لە کۆیلە دەدرێتو پاشان لە کۆتایی رۆژەکەشدا لەگەڵی دەخەوێت).

دەربارەی ئەوانەی لە ژنەکانیان دەدەن فەرموویەتی: (ولا تجدون أولئك خياركم)[2] فەرمووشیەتی: (ولايضرب إلا أشراركم)[3].

لە راستیشدا پێشینە چاکەکان لەم راستیە تێگەیشتوون.

(شورەیحی قازی) کە پێشەوای ئیماندان عومەری کوڕی خەتتاب (رەزای خوای لێ بێت) بە قازی بەسرە و دلینا (٦٣) ساڵ قازی بووە، کاتێك کە تووڕە بووو بە رانبەر بە (زەینەب)ی خێزانی هەڵووە، ئەوای سیواکەکەی کە لە کاتی نوێژدا دانی پێ پاککردووەتەوە دەیگرت بە دەستیەوەو بە هەڕەشەکردنەوە پیشانی داوەو وتوویەتی: پیاوانێکم بینیوە لە ژنەکانی خۆیانیان داوە، بۆیە دەستی راستم گۆج دەبێت ئەگەر ویستبێتم لە زەینەب بدەم.

کەواتە ئەو لێدانەی کە قورئان فەرمانی پێکردووە ئەو لێدانە نییە کە نەفامەکان لێی تێدەگەن.

---

[1] بڕوانە: فتح الباري بە راڤەی صحیحی بخاری ـ الإمام حافظ أحمد بن علي بن حجر العسقلاني (٧٧٢ـ٨٥٢ کۆچی) بەشی ئەوەی لە لێدانی ئافرەتاندا دروست نییە، فەرمایشتی خوای گەورە (واضربوهن) واتە: لێدانێکی سووك: ٩/٣٠٢.

[2] نيل الأوطار للشوكاني: ٦/٢٣٨.

[3] الطبقات الكبرى: ٧/١٤٨.

ئەو ئامانجەی لەگەڵ ئەو ڕێوشوێنانەدا هەیە نایەوێت لێدان بۆ ئەشکەنجەدانو تۆڵەسەندنەوەو دڵ ئاوخواردنەوە بێت، ڕێگەش نادات بۆ سووکایەتی پێکردنو ڕسواکردنو بەکەم سەیرکردنی ژنەکە بێت، هەروەها ڕێگەش بەوە نادات بەکاربهێنرێت بۆ ناچارکردنو زۆرلێکردنی ژن بۆ ئەوەی بە ژیانێکەوە ببەسترێتەوە کە پێی ڕازی نییە[1].

پەیڕەویی لەم سێ هەنگاوە دەکرێت ئەگەر هاتوو لادانەکە لە ژنەکەوە بوو، بەڵام ئەگەر لە پیاوەکەوە بوو ئەوا قورئان فەرمانی بەم هەنگاوەی خوارەوە کردووە.

هەنگاوی چوارەم/ ڕێککەوتن (والصلح خیر- ڕێککەوتن چاککترە)

قورئان ڕوو دەکاتە ژنو مێردەکە بۆ ڕێککەوتنو دانوستاندنو لە یەکگەیشتن ئەگەر هەرکاتێك دیاردەکانی لادان لە پیاوەوە دەرکەوتن، ئەوەتا خوای گەورە لە ئایەتی (١٢٨)ی سوورەتی (النساء)دا فەرموویەتی: (وَإِنِ امْرَأَةٌ خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا نُشُوزًا أَوْ إِعْرَاضًا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يُصْلِحَا بَيْنَهُمَا صُلْحًا وَالصُّلْحُ خَيْرٌ..).

واتە: (ئەگەر ژنێك لە هەڵسوکەوتی مێردەکەیەوە چاوەڕوانی ئەوەی دەکرد کە خراپ لەگەڵیدا بجووڵێتەوەو ترسی ئەوەی هەبوو مافە شەرعییەکانی جێبەجێ نەکات، یان پشتی تێدەکاتو لە مافی خۆی کەمتر لەگەڵیدا بێت، قەیناکا لەنێو خۆیاندا ڕێك بکەونو هەردوولایان کەمێك تەنازوول بۆ ئەوی دیکەیان بکەن، بێگومان ڕێککەوتنو ئاشتی باشترە لە تێکچوونو ئاژاوەو لەیەکدی جیابوونەوە...).

ئەوە باشترین ڕێگەیە بۆ ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی لە چوارچێوەی خێزاندا کاتێك ترسی دیاردەی لادان هەبوو.

پشتهەڵکردن لە ژن لەلایەن پیاوەوە هەڕەشەیە بۆ سەر پلەو پایەو ڕێزو کەرامەتی ژنو ئارامیو ئاسایشی خێزان، بەر لەوەی کار بگاتە رادەی تەڵاق کە

[1] بڕوانە: (في ظلال القرآن)ی سید قطب: ٥/٦٤.

بێزراوترین حەڵاڵە لەلای پەروەردگار ، یان واز لە ژنەکە بهێنرێت لە نێوان مانەوەو تەڵاقدا ژیان بگوزەرێنێت.

لە راستیشدا قورئان هانی پیاوی داوە لەسەر لێکتێگەیشتن‌و قایلبوون بە رێککەوتن کە بۆ ئەویش‌و ژنەکەیشی‌و منداڵەکانیشی باشە، چونکە لەوانەیە بەهەڵەداچووبێت لەوەدا کی رقی لە ژنەکەی هەلگرتووە.

بۆیە خودای گەورە لە ئایەتی (١٩)ی سوورەتی (النساء)دا فەرموویەتی: (وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَيَجْعَلَ اللَّهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا).

واتە: (هەڵسوکەوتی باش لەگەڵ ژنەکانتان بکەن‌و بە چاکە لەگەڵیاندا بجوولێنەوە لەبەر حەزلێنەکردنیان لێیان جیامەبنەوەو خۆگرین، لەوانەیە ئێوە شتێکتان بەدڵ نەبێت‌و حەزی لێ نەکەن کەچی خودا بیکاتە هۆی خێرێکی زۆر بۆتان).

ئەم چوار هەنگاوە پەیڕەو دەکرێن کاتێك لایەنی کەمتەرخەم لە ژن‌و مێردەکە زانراو بوو، بەڵام کە لە حاڵەتی دوژمنایەتی‌و ناکۆکییدا هەریەکەیان ئەوی دیکەیان بە کەمتەرخەم‌و هۆکار تۆمەتبار دەکات ئەوا قورئان فەرمان دەکات بە هاتنەناوەوەی لایەنی سێیەم لە کەسوکارو خزمان بۆ چاککردنەوەی نێوانیان لەرێگەی داوەرییکردنەوە.

هەنگاوی پێنجەم/ ناوبژییکردن ـ التحكيم ـ (فَابْعَثُوا حَكَمًا مِنْ أَهْلِهِ وَحَكَمًا مِنْ أَهْلِهَا):

لەکاتی دەرکەوتنی سەرەداوەکانی دوژمنایەتی‌و ناکۆکی لەنێوان ژن‌و مێرددا، لەسەر خێزانەکانیان، یان بەخێوکەر، یان داوەر، یان هەر کۆمەڵێکی ئیسلامی؟، پێویستە بە پێشکەشکردنی دەستی هاوکاری‌و یارمەتیدان بێتە نێو مەسەلەکەوە بۆ هەلگرتن‌و نەهێشتنی زەرەرو زیانی دوویەرکییەکە بەو شێوازەی کە قورئان فەرمانی پێکردووە بەم فەرمایشتەی خودای گەورە: (وَإِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَابْعَثُوا حَكَمًا مِنْ أَهْلِهِ وَحَكَمًا مِنْ أَهْلِهَا إِنْ يُرِيدَا إِصْلَاحًا يُوَفِّقِ اللَّهُ بَيْنَهُمَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا خَبِيرًا) النساء (٣٥).

واتە: (ئەگەر ترسان لە دووبەرەکیو ناحەزی لەنێوان ژنو مێردا ئەوا دوو نێوبژیوان بنێرنە لایان یەکێك لە کەسوکاری پیاوەکەو یەکێك لە کەسوکاری ژنەکە ئەگەر نیەتی رێککەوتنیان هەبێت ئەوا خودا رێکیان دەخات، خودا زانایە و کارەکانی پڕ حیکمەتن).

جێبەجێکردنی ئەم فەرمانە خوداییەش بۆ دیراسەکردنی ناکۆکیو دووبەرەکی ژنو پیاو ئەمانەی پێویستە.

أ- ناردنی نێوبژیوانێك لە کەسوکاری ژنەکە کە خۆی پێی رازی بێت، نێوبژیوانێك لە کەسوکاری پیاوەکە کە ئەویش پێی رازی بێت.

ج - دەبێت لە کەسوکاری ژنو مێردەکەبن ئەگەر کرا، خۆ ئەگەر کەسوکاریشیان نەبوو، یان هەبوو، بەڵام کەسێکی وڵیان تێدا نەبوو بۆ ئەو کارە بشێت بەهۆی نەبوونی شارەزایی، یان دادپەروەری، یان ئەو جۆرە شتانە، ئەوا باشتر وایە دوو دراوسێیان بن[1].

حیکمەتی مەرجی بوونی دوو ناوبژیوان لە کەسوکار بۆ زۆر ئاگاداربوونیانە لە کێشەکانی ژنو پیاوەکە و پەرۆشبوونیانە لەسەر ناووناوبانگی هەردوو خێزانەکە، هەروەها بەزەیی زۆریشیان بۆ منداڵەکان هەیە، بۆیە زۆرجار پێدەچێت ئەرکەکەیان سەرکەوتوو بێت.

د - پێویستە نێوبژیوانەکان لە کەشێکی ئارامدا لەگەڵ ژنو مێردەکەدا کۆببنەوە کە دوور بێت لە هەڵچوونی دەروونیو پاشماوە نیشتووە شعوورییەکانو هەلومەرجەکانی ژیانو گوزەرانیانو ئەو هۆکارانەی دیکە کە دەبنە هۆی لێڵکردنی روونیو پاکی ژیانی ژنو مێردایەتی.

---

[1] بڕوانە: (أحكام القرآن)ی ئیبن العربی (ئەبوبەکر محەممەدی کوڕی عەبدوڵڵا) راستکردنەوەی (علی محمد البجاوي) چاپی دووەم عیسی الباب الحلبی: ١/٤٢٤.

و - راپۆرتێکی راستو متمانەپێکراو و پاکنووس کە هۆکارە راستەقینەکانی ناکۆکیو دووبەرەکییەکانی ژنو مێردەکە لەخۆبگرێتو لایەنی کەمتەرخەمی تێدا دیاری بکات.

جا ئەگەر ئەم شەش هەنگاوە شکستیان هێنا ئەوکاتە ئەوە روون دەبێتەوە کە ئیتر شتێك نییە بۆ ئەوەی پێویست بکات ژیانی ژنو مێردایەتی دابمەزرێتو راست ببێتەوە، بۆیە لەم حاڵەتەدا حیکمەت لەوەدایە ملکەچی بارودۆخە تاڵەکە ببیت کە تەڵاقی بێزراوەو ئیسلام ترێزی لێکردووە، چونکە بێزراوترین حەڵاڵ لەلای خوا بریتیە لە تەڵاق (أبغض الحلال الى الله الطلاق).

هەنگاوی شەشەم/ تەڵاقی یەکەم

لە کاتی زۆر پێویستدا ئیسلام رێگە بەوە دەدات پەنا ببرێتە بەر تەڵاقدان کە بە سێ جار دیارییکردووە لەم فەرمایشتەی خوای گەورە کە دەفەرموێت (الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ..) البقرة (٢٩٩):

واتە: (ئەو تەڵاقەی گەڕانەوەی ژنو لەپاش ئەو دروست بێ هەر دوو جارە، ئیتر پاش ئەم دوو جارە تەڵاقە، یان راگیرکردنی ژنەکەیە بەپێی یاسای ئیسلام، یان تەڵاقدانی جاری سێیەمە....).

واتە ئەو تەڵاقەی کە لەدوای ئەوەوە دروستە ژیانی ژنو مێردایەتی دەست پێبکاتەوە بە پەشیمانبوونەوە لە تەڵاقدانەکە لە تەڵاقی گەڕانەوەی ژنەکەدا بە گرێبەستو مارەبییەکی نوێوە ئەو تەڵاقدانە کە دیارییکراوە دوو جارە جا لە هەردوو حاڵەتەکەدا واتە لە کاتی گەڕانەوەی ژنەکەو گرێبەستێکی نوێدا نابێت بەخێوکەر، یان سەرپەرشتیارەکەی لاریی هەبێت.

بەپێی ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە کە لە ئایەتی (٢٣٢)ی البقرەدا فەورموویەتی: (وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ أَنْ يَنْكِحْنَ أَزْوَاجَهُنَّ إِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُمْ بِالْمَعْرُوفِ..).

واتە: کاتێك ژن تەڵاقدراو عیددەی تەواو بوو مێردەکە پێشووەکەی ویستی جارێکی دیکە مارەی بکاتەوەو هەردوولایان (ژن‌و پیاوەکە) رازیبوون بەم دووبارە رێککەوتنە بە چاکەو لەسەر رێوشوێنی ئایین ئێوە ئەی خاوەن ژنەکان رێگەیان لێمەگرن...)

لەراستیدا زۆرێك لە زانا و راڤەکارانی قورئان پێیانوایە کە مەبەست ئەوەیە کە تەڵاقی گەڕانەوە دوو جارە، پاش هەر جارێکیش (فإمساك بمعروف) گەڕانەوەی ژنەکە بەبێ گرێبەست (أو تسریح بإحسان) یان واز لە ژنە تەڵاقدراوەکە دەهێنرێت بەبێ گەڕاندنەوە تا ماوەی عیددەکەی تەواو دەبێت.

لەگەڵ رێزی زۆرم بۆ پلەو پایەی ئەو زانا بەرێزانەی، بەڵام قسەکانیان پێچەوانەی رواڵەتی ئەو دەقەیە کە باسکرا لەبەر ئەم هۆوکارانەی خوارەوە:

١ـ وشەی (تسریح) لە زارلوەی قورئانی پیرۆزدا جگە لە تەڵاق مانای دیکەی نییە بە بەڵگەی ئەوەی لە ئایەتی (٢٨)ی سورەتی (الأحزاب)دا هاتووە: (یَا أَیُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لأَزْوَاجِكَ إِنْ كُنْتُنَّ تُرِدْنَ الْحَیَاةَ الدُّنْیَا وَزِینَتَهَا فَتَعَالَیْنَ أُمَتِّعْكُنَّ وَأُسَرِّحْكُنَّ سَرَاحًا جَمِیلًا).

واتە: ئەی پێغەمبەری خودا بە ژنەکانت بڵێ: ئەگەر ئێوە ژیانی ئەم دونیایەو شتی جوانی ئەم دونیایەتان دەوێت، وەرن حەقی موتعە و لەگەڵ رابواردنی خۆتانتان بدەمێ کە لە سەرمە و بە جوانی رەهاتان بکەم، واتە ئەگەر بە دوای خۆشی دونیادا دەگەڕێن‌و بە ژیان لەگەڵ من رازی نین بێن با تەڵاقتان بدەم‌و مارەیی خۆتانتان بدەمێ).

ئایەتی (٤٩)ی هەمان سوورەتیش دەفەرمووێ: (یَا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمَسُّوهُنَّ فَمَا لَكُمْ عَلَیْهِنَّ مِنْ عِدَّةٍ تَعْتَدُّونَهَا فَمَتِّعُوهُنَّ وَسَرِّحُوهُنَّ سَرَاحًا جَمِیلًا).

واتە: (ئەی ئیمانداران: ئەگەر ژنی ئیمانداری وەك خۆتانتان مارەکردو پاشان بەر لەوەی دەستتان پێیان بگات‌و نزیکیان بکەونەوە تەڵاقتاندان، ئەوە مافی هیچ عیددەبەسەرچوونێکتان بەسەریانەوە نییە پێیان بەسەربەرن، واتە ئەو ژنانە هەر

پاش تەڵاقدانیان دەتوانن شوو بکەن، چونکە ئێوە نەچوونەتە لایان‌و لەوانە نییە دووگیان بووبن لێتان، کەواتە دڵیان خۆش بکەن بەوە کە نیوەی مارەییەکەیان بدەنێ‌و بە شێوەیەکی جوان وازیان لێبێنن بڕۆن بە ڕێی خۆیانەوە).

بە بیردا نایەت کە وشەی (السراح - وازلێهێنان) لەم دوو دەقەدا وا لێکبدرێتەوە کە وازلێهێنانە هەتا ماوەی عیددە بەسەردەچێت، بەتایبەتیش لە دەقی دووەمیاندا تەڵاقەکەئاشکرایە، چونکە پێش چوونە لای ژنەکەیە، ئەوەش ڕوون‌و ئاشکرایە کە قورئان بە هەندێکی تەفسیری هەندێکی دیکەی دەکات.

٢- رای کۆی زانایانی ئیسلام لەسەر ئەوە جێگیر بووە کە وشەکانی (الطلاق - تەڵاق) (السراح - بەرەڵاکردن) (الفراق - جیابوونەوە)و وشە لێوەرگیراوەکانیان شێوازی ڕاشکاوانەی وشەی (تەڵاق)ن.

٣- (التسريح - بەرەڵاکردن) کارێکی ئەرێنییە لە مرۆڤێکەوە بە ئیرادەو ویستی تاکەکەسی خۆی دەردەچێت، بەڵام (الترك - وازلێهێنان) کارێکی نەرێنییەو ناکرێت یەکەمیان بە دووەم لێکبدرێتەوەو تەفسیر بکرێت.

٤- جا ئەگەر مەبەست لە (الطلاق مرتان - تەڵاق دووجارە) بریتی بێت لە تەڵاقی گەڕانەوە، ئەی حوکمە ئاشکراکە کوا؟ ئەی تەڵاقی یەکەم بەر لەوەی پیاوەکە بچێتەلای ژنەکە حوکمەکەی چییە؟

٥- قورتوبی دەڵێت: ئیبنوعومەر فەرموویەتی: زانایان کۆکن لەسەر ئەوەی کە ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: (أو تسريح بإحسان) تەڵاقی سێیەمە لە دوای دوو تەڵاقەکەوە[1].

بۆ ئەوەش مەبەستی ئەم ئایەتە بوو کە خودای گەورە دەفەرموێت: (فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ..) البقرة (٢٣٠).

---

[1] أحكام القرآن - دانراوی ئەبوعەبدوڵڵای کوڕی محەممەد کوڕی ئەحمەدی ئەنساری قورتوبی - چاپی سێیەم، بەرگی ٣ لاپەڕە (١٢٧).

ولتە: جا ئەگەر دوای دوو تەلاقەکە پێکەوە نەیانکرلو پیاوەکە ژنەکەی تەلاقدا ئەوە ئیتر ئەم ژنەی بۆ حەلاڵ نییەو ناتوانێت بیگێڕێتەوە ژێر نیکاحی خۆی تا ئەو ژنە تەلاقدراوە شوو بە یەکێکی دیکە نەکات....).

هەروەها دەڵێت: لە (ئەبورزین)ەوە کە وتوویەتی: پیاوێك هاتە لای پێغەمبەر ﷺ وتویەتی: ئەی پێغەمبەری خودا ئەم فەرمایشتەی خوای گەورەت بینیوە: (الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ) ئەی تەلاقی سێیەمیان کوا؟

جا پێغەمبەر ﷺ فەرمووی: (فإمساك بمعروف أو تسريح بإحسان)[1] (یان هێشتنەوەی ژنەکەیە بەپێی یاسای ئیسلام، یان تەلاقدانو بەرەهاکردنیەتی بە چاکە).

لە کتێبی (أحكام القرآن)ی (الجصاص)[2]و (أحكام القرآن)[3]ی (ئیبن عەرەبی)دا هاتووە کە جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە.

کەواتە ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: (أو تسريح بإحسان) حەقیقەتی تەلاقدانی سێیەمە، هیچ هاوشێوەیەکی نییە لەم واتا راستەقینەیەی خۆی وەربیگێڕێت، ئەوەی کە خوای گەورەش دەفەرمووێت: (فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ..). روونکردنەوەیە بۆ ئەو حوکمەی کە تەلاقی سێیەمی لێدەکەوێتەوە، نەك شتێکی دیکە.

ئەو حوکمەش ئەوەیە کە ئەو ژنە تەلاقدراوە حەلاڵ نییە بۆ مێردەکەی (پیاوی یەکەم)، هەتاوەکو شوو بە یەکێکی دیکە نەکاتەوەو بەپێی شەرع بچنە لای یەکدی، جا ئەگەر بەهۆی مردن، یان تەلاقدان، جیابوونەوە، یان یاسا لەیەکدی جیاکردنەوە،

---

[1] عمدة القاريء بشرح صحيح البخاري: ٢٠:٢٣٤.

[2] أحكام القرآن ـ الإمام أبوبكر أحمد بن علي الرازي الجصاص ـ راستكردنەوەی محمد صادق قمحاوی ـ بڵاوکراوەکانی (دار المصحف) القاهرة:٢/٨١.

[3] هەمان سەرچاوەی پێشوو: ١/١٩١.

ماوەی عیددەکەشی بەسەرچوو، ئەوکاتە پیاوی یەکەم دەتوانێت مارەی بکاتەوە، ئەگەر هەردووکیان ویستیان لەسەر ئەوە بوو.

ئەوەی لەکاتی تەڵاقداندا لەسەر پیاو پێویست دەبێت:

ئیسلام ئەگەر رێگەی بەپیاو دابێت وەك چارەسەری کۆتایی پەنا بباتە بەر تەڵاقدان، ئەوا وازیشی لێنەهێناوە کەی بیەوێت و چۆنی بوێت ئەم مافەی بەکاربهێنێت و بە ئارەزووی خۆی هەڵسوکەوتی پێوە بکات، بەڵکو پابەندو پەیوەستی کردووە بەم خاڵانەی خوارەوە:

یەکەم/ جیاکردنەوەی سێ تەڵاقەکەو دابەشکردنیان بەسەر سێ جاردا:

ئەمەش ئەوەیە کە خودای گەورە ئاماژەی پێداوە: (الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ).

(جصاص) دەڵێت: (فەرموویەتی: الطلاق مرتان) ئەوەش بەبێ گومان ئەوە دەخوازێت کە جیابکرێنەوە، چونکە ئەگەر پێکەوە هەردوو تەڵاقەکە بدات، دروست نەبوو بووترێت دوو جار تەڵاقی دا، هەر بەو جۆرە ئەگەر پیاوێك بەسەریەکەوە دوو درهەم ببەخشێت، دروست نییە بووترێت بە دووجار بەخشیویەتی، هەتاوەکو پێدانەکە جیانەکاتەوە، ئەو کاتە وادەگوترێت)[1]. هەروەها دەشڵێت: (ماناکەی فەرمانپێکردنە).

دووەم/ دیاریکردنی کات:

لەسەر پیاو پێویستە لە تەڵاقدانا پابەند بێت بەو کاتەوە کە لە قورئانی پیرۆز بۆی دیاریکراوە، خوای گەورە فەرموویەتی: (يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ..) الطلاق (١). واتە: (ئەی پێغەمبەر: ئەگەر ویستان ژن تەڵاق بدەن، لەگەڵ دەستکردنیان بە ماوەی عیددە تەڵاقیان بدەن، واتە با ژنەکانتان لە پاکیدا بن و پێش تەڵاقدان نەچووبنە لایان، نەوەك دووگیان بن....).

---

[1] أحكام القرآن للجصاص سەرچاوەی پێشوو ٢/٧٣، ٧٤.

خوای گەورە بۆ وروژاندنی گرنگی بابەتەکەو سەرنجڕاکێشان لەم ئایەتەدا قسە لەگەڵ پێغەمبەرەکەی دەکات.

کاتی عیددەکەشیان سوننەتی پێغەمبەرمان ﷺ دیاریکردووە بەوەی کە جگە لەم کاتانەیە:

أ/ کاتی حەیز: نابێت ژنی تەڵاق بدرێت ئەگەر لە حاڵەتی حەیزدا بێت.

ب/ کاتی زەیسانی (نفاس): نابێت تەڵاق بدرێت ئەگەر خوێنی زەیسانی پاش منداڵبوونی هەبوو.

ج/ لە کاتێکدا کە پاکن‌و چوونەتە لایان: لەم کاتەشدا تەڵاقدان دروست نییە، چونکە ئەگەری سکپڕبوون دەکرێت[1].

سێیەم/ دەرنەکردنیان لە ماڵی خۆیان:

ئەوەش ئەگەر تەڵاقەکە هی گەڕانەوەی ژنەکە بوو هەتاوەکو ماوەی عیددەکەی بەسەردەچێت، خواردن‌و خواردنەوەو پۆشاک‌و شوێنی نیشتەجێبوونیشی بۆ دابین دەکرێت مادام لە ماوەی عیددەدایە.

ئەوەش بەپێی ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە کە لە ئایەتی (١)ی سوورەتی (الطلاق) کە فەرموویەتی:... وَاتَّقُوا اللَّهَ رَبَّكُمْ لَا تُخْرِجُوهُنَّ مِنْ بُيُوتِهِنَّ وَلَا يَخْرُجْنَ إِلَّا أَنْ يَأْتِينَ بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ وَتِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ لَا تَدْرِي لَعَلَّ اللَّهَ يُحْدِثُ بَعْدَ ذَلِكَ أَمْرًا).

---

[1] بۆ زیاتر شارەزابوون بڕوانە: فتح الباری بە ڕاڤەی سەحیحی بوخاری (سەرچاوەی پێشوو) - بەشی تەڵاق - ئایەتی (یا أیها النبي إذا طلقتم النساء فطلقوهن لعدتهن وأحصوا العدة...). ٩/٣٤٥، هەروەها بڕوانە: زاد المعاد فی هدی خیر العباد محمد خاتم النبیین وإمام المرسلین ـی ئیمامو زانا ئیبن قەیمی جەوزی: ٤/٤٣ و پاش ئەو لەژێر ناونیشانی (حوکمی پێغەمبەری خودا سەبارەت بە حەرامکردنی تەڵاقدانی ژن لەکاتی پاکیداو حەرامکردنی خستنی هەر سێ تەڵاقەکە پێکەوە) وە لە المدونة الکبری في الفقه المالکي: ٥/١٠٤ والمحلی في الفقه الظاهري: ١٠/١٦٤ و نیل الأوطار شوکاني ٦/٢٣٦.

واتە: (لەخوا بترسن و لەو ماڵەی خۆیان مەیانكەنە دەرەوە كە تیایدا تەڵاق دراون، مەگەر كاتێك كارێكی ئابڕوویەریی ئاشكراو دیار بكەن، ئەمانەی روونكرانەوە سنوورگەلێكن خودا دایناون، هەر كەسێكیش لە سنووری خودا لابدات ستەمی لەخۆی كردووە، تۆ نازانی رووداوی دونیا چۆن دەبێت، لەوانەیە پاش ئەو تەڵاقدانە خوا كارێك رێكبخات ببێ بە مایەی ئەوەی پیاوەكە ژنەكە بگەڕێنێتەوە ژێر نیكاحی خۆی، كەواتە با ژنەكە لە شوێنی خۆیدا بمێنێتەوەو لەگەڵ مێردەكەیدا دۆست بن).
جا فەرمانكردن بە لەخواترسان پێش فەرمانكردن بە دەرنەكردنیان هۆشدارییدانە بە پیاوان، بەهەمان شێوە لە (تلك حدود الله)و پاشان دەستەواژەی (من بيوتهن) بۆ جەختكردنە لە مافی مانەوەیان لە ماڵەكەی خۆیاندا لە ماوەی عیددەكەیاندا، لە بڕگەی كۆتاییشدا (لَا تَدْرِي لَعَلَّ اللَّهَ يُحْدِثُ بَعْدَ ذَلِكَ أَمْرًا) روونكردنەوەو هۆكار دەرخستنی دەرنەكردنیانە بۆ ئەوەی هەلی گەڕانەوە بڕەخسێت و سۆزی خۆشەویستی و پێكەوەژیان و دۆستایەتی لەنێوانیاندا دەستپێبكاتەوە، ئەوەش بەبیركردنەوە لە ئاكامەكانی جیابوونەوەو یادگارییەكانی ژیانی هاوبەشی نێوانیان كاتێك ژنەكە بە حوكمی تەڵاقەكە لە پیاوەكەوە دوورە، بەڵام لەبەرچاویداو بە چاو لێی نزیكە.

هەروەها لە ماوەی عیددەدا پیاوەكە مافی ئەوەی هەیە بەبێ گرێبەستێكی نوێ ژنەكە بگەڕێنێتەوە لەلای هەندێك لە زانایان بە كردارو گوفتار، لەلای هەندێكی دیكەیشیان تەنها بە قسە دەتوانێت بیگەڕێنێتەوە وەك ئەوەی پێی بڵێت (ئەوا تۆم گەڕاندەوە ژێر نیكاحی خۆم) كرداریش وەك تێكەڵاوییكردنی لەگەڵ بوونیەتی گەڕانەوەی.

ئەگەر ماوەی عیددەكەی بەسەرچوو ئەوا مافی ئەوەی نییە بیگەڕێنێتەوە تا گرێبەستێكی نوێی هاوسەرگیریی نەكاتەوە.

چوارەم/ شایەتگرتن لەسەر تەڵاقدان و گەڕانەوەی:

پێویستە لەسەر پیاو ژنەكەی لەبەردەم دوو شایەتدا تەڵاق بداتو هەر لەبەردەم دوو شایەتیشدا بیگەڕێنێتەوە تاوەكو بەدوور بێت لە هەموو گومان و تۆمەتێك،

شایەتگرتن لەم دوو حاڵەتەدا قورئانی پیرۆز لە ئایەتی (٢)ی سوورەتی (الطلاق)دا ئاماژەی پێداوە کە خوای گەورە دەفەرمووێت: (فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ فَارِقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَأَشْهِدُوا ذَوَيْ عَدْلٍ مِنْكُمْ..).

واتە: (کاتێك ژنە تەڵاقدراوەکان گەیشتنە کۆتایی ماوەی عیددە بەسەرچوونیان، یان بە چاکی رایان بگرن، یان بە چاکی لێیان جیاببنەوەو دوو پیاوی ساغو راست لە خۆتان بکەن بە شایەت..).

فەرمانکردنیش بە ئامادەبوونی دوو شایەتی سەرڕاست بۆ فەرزکردنە، چونکە فەرزکردی خواستی فەرمانی خولیە ئەگەر هات و بەڵگەیەك بەپێچەوانەی ئەوەوە نەبوو، کە بەڵگەش نییە[1].

پێنجەم/ زۆرنەکردن لە ژنەکە

نابێت زۆر لە ژنەکە بکرێت بۆ گێڕانەوەی بەشێك لە مارەییی، یان شیربایییەکەی، یان ئەو خەرجییەی لە ماوەی ژیانی ژنو مێردلیەتیاندا پیاوەکەی بۆی خەرج کردووە، ئنجا تەڵاقی بدات، ئەگەر هاتو ژیانیان پێکەوە نەگونجا، بەڵام ئەگەر ژنەکە بە ویستو رەزامەندی خۆی شتێکی لەوانە دایە مێردەکەی لە بەرانبەر ئەوەدا تاوەکو تەڵاقی بدات، چونکە خۆشی ناوێتو دەیەوێت بە هەر نرخێك بێت رزگاری بێت لە دەستی، ئەوە قەیناکا، ئەمەش بە زاراوەی زانایانی ئیسلام پێی دەوترێت (خلع - وازلێهێنان).

خوای گەورە پاش ئەم فەرمایشتەی (الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ)، دەفەرمووێت: (.. وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَأْخُذُوا مِمَّا آتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئًا إِلَّا أَنْ يَخَافَا أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ). البقرة (٢٢٩).

---

[1] سەبارەت بە فەرزبوونی شایەتگرتن سەیری تەفسیری (الکبیر)ی ئیمام فخر الرازی ٣/٣٤ و هەروەها (أحکام القرآن)ی قورتوبی سەرچاوەی پێشوو، تەفسیری (الطبري) ٢٨/١٣٧ بکە.

واتە: جا ئێوەی پیاوان ڕەوا نییە بۆ تان ئەو شتانە لە ژنەکانتان بسێننەوە کە پێتان داونو کردووتانن بە موڵکیان، چ مارەییو چ غەیری مارەیی، بۆتان نییە نە لەپێش تەڵاقدانو نە پاش تەڵاقدانیش لێیان بسێننەوە، مەگەر ژنو پیاوەکە ترسی ئەوەیان هەبێت کە نەتوانن بەپێی ڕێوشوێنەکانی ئایین پێکەوە بژینو بیانەوێت لە یەکدی جیاببنەوەو ژنەکە حەز بکات ماڵ بدات بە پیاوەکە تاوەکو خۆی رزگار بکاتو لێی جیاببێتەوە، ئا لەم حاڵەتەدا نە ژنەکە بەپێدانی ماڵەکە گوناهبار دەبێتو نە پیاوەکەش بە وەرگرتنی، ئەمانە سنووری خودانو مەیانبەزێنن، ئەو کەسانەی سنوورەکانی خودا دەبەزێنن زۆردارو ستەمکارن).

جا ئەم دەقە قورئانییە ئاماژەیە بە رادەدەی سووربوونی ئیسلام لەسەر پاراستنی ژن لەو ستەمەی کە دەشێت لە کاتی تەڵاقداندا ڕووبەڕووی ببێتەوە.

ئەگەر پاش تەڵاقدانی یەکەمیش ژیانی ژنو مێردایەتیان دەستپێکردەوەو پاشان ناکۆکیو دووبەرەکیو لێکتێنەگەیشتن کەوتەوە نێوانیان، ئەوا لەسەر پیاوەکە پێویستە شوێن ئەو پێنج هەنگاوە بکەوێت کە لە پێش تەڵاقدانی یەکەمەوەنو بەهەمان ریزبەندییش، ئەگەر هەوڵەکانیش شکستیان هێنا دروستە مێردەکە بۆ جاری دووەم ژنەکە تەڵاق بدات.

هەنگاوی حەوتەم/ تەڵاقدانی جاری دووەم

پێویستە پیاو لەم جارەیاندا رەچاوی هەموو ئەو کۆتو بەندانە بکات کە بەسەر ویستو ئیرادەی داسەپێنراون لە تەڵاقدانی یەکەمدا کە بریتین لە جیاکردنەوەی نێوان تەڵاقەکانو کاتەکانو شایەتگرتنو دەرنەکردنی ژنەکە لە ماڵەکەیدا، ئەگەر هاتو تەڵاقەکە ویستی گەڕانەوەی هەبوو هەتاوەکو ماوەی عیددەکەی بەسەر دەچێت.

ئەگەر پاش تەڵاقی دووەم گەڕانەوە سەر ژیان ژنو مێردایەتیان" یان بە گەڕاندنەوەی ژنەکە بۆ ژێر نیکاحی پیاوەکە ئەگەر تەڵاقەکە خواستی گەڕاندنەوەی هەبوو، یان بە گرێبەستێکی نوێ کاتێك کە تەڵاقەکە روونو ئاشکرا بێتو لە یەکدی جیابووبێتنەوە دوای ئەوەش گەڕانەوە سەر هەمان نەهامەتی، ئەوا لەسەر پیاوەکە

پێویستە پەیڕەوی پێنج هەنگاوی یەکەم بکات، جا ئەگەر زانی ئەوەش سوودی نییە، ئەوا بۆی هەیە پەنا بباتە بەر تەڵاقی سێهەم و کۆتایی.

قۆناغی هەشتەم/ تەڵاقدانی جاری سێیەم:

جا ئەگەر مەرجەکانی هەرسێ تەڵاقەکە پێکهاتن و تەواوبوون، ئەوا ئەم حوکمانەی خوارەوەی لێدەکەوێتەوە:

١ـ دروست نییە ژنەکە لەو ماڵەدا بمێنێتەوە کە تیایدا تەڵاقدراوە، چونکە بووەتە تەڵاقدراو و نامەحرەم بوو.

٢ـ دروست نییە ژنەکە بگەڕێنرێتەوە، نە بەگەڕانەوە بۆ ژێر نیکاحی پیاوەکە نە بە گرێبەستێکی نوێش بەهۆی تەڵاقدانی کۆتایی و گەورەوە.

٣ـ ژنەکە بۆی هەیە پاش کۆتاییهاتنی ماوەی عیددەکەی پیاوێکی دیکە هەڵبژێرێت بۆ ئەوەی بیکاتە هاوبەشی ژیانی هاوسەرێتی خۆی.

٤ـ ژنەکە بۆی هەیە بگەڕێتەوە بۆ لای مێردە کۆنەکەی بەم مەرجانەی خوارەوە:

أ/ شوو بکاتەوە بە پیاوێکی دیکە بەشێوەیەکی سروشتی و بەپێی بنەما شەرعییەکان.

ب/ دەبێت مێردی دووەم بەپێی شەرع بچێتە لای.

ج/ ژنەکە و پیاوی دووەم لە یەك جیاببنەوە بەهۆی مردن، یان تەڵاقدان، یان دادگا لە یەکدی جیاکردبنەوە.

د/ دوای ئەم جیابوونەوەیەش ماوەی عیددەکەی بەسەربچێت

جا ئەگەر ئەم مەرجانە بەرجەستەبوون ئەوا مێردە کۆنەکە بۆی هەیە مارەی بکاتەوە، ئەگەر خۆیان حەزیان بەوە کردو ئارەزووی ئەوەیان هەبوو، چونکە هەریەکەیان بە تاقیکردنەوەیەکی راستەقینەی پراکتیکیدا تێپەڕیوون، بۆیە پاش ئەم تاقیکردنەوەیە دەکرێت ئەم هاوسەرگیرییەیان سەرکەوتوو بێت.

حیکمەتی ئەم ڕێوشوێنانە:

١ــ لە ڕاستیدا تەڵاقی سێیەم بە ئاکامێکی حاشاهەڵنەگر دادەنرێت بۆ دروستنەبوونی دوژمنایەتی لەنێوان ژن و مێرداو بواردان پێیان لەلایەن خوای داناوە، زیاتر لەوەش (تەڵاق، ئنجا ڕاگیرکردن، پاشان جیابوونەوە، پاشان گەڕانەوەو ئنجا بەرەڵاکردن) داننانە بەبێهودەیی و بەردەوامبوونی نەهامەتیەك کە کۆتایی نییە.

٢ـ هەڵپەساردنی دروستی گەڕانەوە -پاش تەڵاقی سێیەم- بەشووکردن بە پیاوێکی دیکە خوای دانا خستوویەتیە سەر کۆت و پێوەندەکانی دیکەو لەسەر ئیرادەو ویستی تەڵاقدان دایناوە بۆ بەرتەسککردنەوەی بازنەی تەڵاقدان.

٣ـ ئەزموونی ژنەکە لەگەڵ هاوسەرە نوێکەیدا لەوانەیە هەموو حەقیقەتەکانی لەبەردەمدا روون بکاتەوەو ڕاست و هەڵەی خۆی جیا بکاتەوە، پاش ئەوەی بەراورد لەنێوان ژیانی هەردوو مێردە کۆن و نوێکەیدا دەکات، هەروەها هەمان شتیش سەبارەت بە پیاوەکە بڵێ.

لە کۆتایی ئەم باسەدا دەگەڕێمەوەو بە خوێنەرە بەڕێزەکان دەڵێمەوە تا ئەمانە بنەما گشتییەکانن لە ڕێوشوێنەکانی تەڵاقداندا و قورئانی پیرۆز بە ئاشکراپەسەندی کردوون و چەند بنەمایەکی ژیرانەو تەندروستن کە ڕێگە بە پیاو نادات پەلە بکات و هەر لە ساتەوەختی یەکەم و لەبەر هۆکاری بێ مانا و هیچ پەیوەندی ژن و مێردایەتی بپچڕێنێت، ڕێگەش نادات ئەو پەیوەندییە ڕۆحییە پیرۆزە لەدەست دەربچێت مەگەر پاش هەوڵدان و نائومێدبوون نەبێت، هانی پیاوانیش دەدات و پێیان دەڵێت: (..وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَيَجْعَلَ اللَّهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا) النساء (١٩).

واتە: (مامەڵەی باش لەگەڵ ژنەکانتان بکەن و بە چاکە لەگەڵیان بجوڵێنەوە، لەبەر حەزلێنەکردنیان لێیان جیا مەبنەوەو خۆگرین، دەکرێت ئێوە شتێکتان بەدڵ نەبێ و حەزی لێنەکەن کەچی خودا بیکاتە هۆی خێرێکی زۆر بۆتان).

بەڵام چەند دوورن لەیەکەوە ئەوەی کە قورئانی پیرۆز فەرمانی پێدەکاتو ئەوەی کە زۆربەی موسڵمانان لە جیهانی ئیسلامییدا دەیکەن.

بەداخو پەژارەوە دەیڵێمو هەمووشتان لەگەڵ منن: لەراستیدا ئەم دەستوورە مەزنە هەمیشەییە کە قورئانی پیرۆزە لە پراکتیزەکردنو جێبەجێکردنیەوە لەسەر زیندووەکان گۆڕاوە بۆ بالۆرەی سەرقەبرانو مردووەکانی پێ دەلاوێنرێتەوە ! ! !

شایانی باسە ئەگەر هەر تەڵاقێك ئەو هەنگاوانەی تێدا رەچاو نەکرا کە باسمان کردن ئەوا تەڵاقێکی ستەمکارانەیە.

فەلسەفەی حەرامکردنی (بەحەڵاڵکردن)، ماربەجاش[1]

ئەم بابەتە پەیوەندییەکی پتەوی هەیە لەگەڵ ئەوەی کە باسکرا لە کۆتاییهاتنی پەیوەندی ژنو مێردایەتی بە تەڵاقدانی سێیەمو حەرامبوونی ژنەکەو دروستنەبوونی دەستپێکردنەوەی ژیانی هاوسەرگیرییان هەتاوەکو ژنەکە شوو بە پیاوێکی دیکە نەکاتەوە، (التحليل ـ ماربەجاش) ئەوەیە کە ئەو ژنەی سێ بەسێ تەڵاق دراوە لە پیاوێکی دیکە مارە ببڕرێت، پاش بەسەرچوونی ماوەی عیددە و بە رێککەوتنێکی ژێر بەژێر لەسەر نێوەرۆکەکەی: بەوەی کە پاش ئەوەی پێکەوە دەبن راستەوخۆ تەڵاقی بداتەوە بۆ ئەوەی بە گرێبەستێکی نوێوە حەڵاڵ ببێتەوە بۆ مێردی یەکەمی.

لەراستیشدا زانایانی ئیسلام دەربارەی حوکمی ئەم جۆرە مارەبڕینە جیاوازییان هەیە، وەك ئەوەی لە خوارەوە هاتووە:

أـ ئەبوحەنیفە و هاورێکەی (محەممەد) دەڵێن: ئەو گرێبەستە بە هەموو شێوەیەك دروستە ئەگەر باسی مەرجی تەڵاقدان لەنێو گرێبەستەکەدا، یان پێش گرێبەستەکە کرا بێت، یان نەکرابێت، چونکە مەرجەکە خۆی بەتاڵە، نەك بەتاڵکەر بەپێی ئەسڵەکەیان "کە مەرجی خراپ کاریگەری لەسەر راستو دروستی ئەو گرێبەستە نییە کە لکێنراوە پێیەوە" بەڵام سەبارەت بە حەڵاڵکردنی بۆ پیاوی یەکەم ئەوا لە

[1] لەنێو کورددا ئەم حاڵەتە بە (مارە بەجاش) ناسراوە.

ئەبوحەنیفەوە دوو بۆچوون ریوایەت کراون: یەکەمیان مارەبەجاش رەد دەکاتەوە سەرەرای دروستیی مارەکردنی مارەبەجاش[1].

محەممەدی هاورێی ئەبوحەنیفە مارەبەجاش رەد دەکاتەوە، نەك لەبەر ئەوەی نارەوایە، بەڵکو لەبەر ئەوەی هاوسەرگیری گرێبەستی تەمەنە، ئەوکاتە بۆ مێردی یەکەم حەڵاڵ دەبێت کە مێردی دووەم بمرێت. جا بەمەرجی حەڵاڵ کردن پێشخستنی حەڵاڵ کردنە بۆیە بە قەدەغەکردنی سزادەدرێت، وەك مەحروم کردنی میراتگری بکوژی میراتدەرەکەی لە میراتەکەی. [2]

ب ـ ئیمام مالیکو زانایانی[3] مەزهەبەکەیو ئیمام ئەحمەد و زاناکانی[4]و زەیدییەکان[5] ئاراستەیەکی پێچەوانەیان گرتووە لەوەدا کە ئەبوحەنیفە بۆی چووە لە دروستی ئەو هاوسەرگیرییە بە هەموو شێوەیەکو وتویانە: بە هەموو شێوەیەك دروست نییە، جا ئەگەر مەرجەکە لە گرێبەستەکەدا باس بکرێت، یان نا، چونکە پەند لە نیەتدایە، نیەت لە مارەکردنی حەڵاڵکردندا بە ئاراستەی کاتەکەیو مەرجی تەڵاقدانە (واتە لە کاتێکی دیاریکراودا ژنەکە تەڵاق بدرێت) هەروەها لەبەر ئەوەش کە پێغەمبەر ﷺ فەرموویەتی: (لعن الله المحلل والمحلل له) واتە: (نەفرەت لەو کەسەی

---

[1] بروانە: الميزان عبدالوهاب الشعراني ٩٩/٢ تيايدا هاتووە: (ئەبوحەنیفە دەڵێت: ئەگەر مارەی بڕی بۆ ئەوەی حەڵاڵی بکات بۆ ئەو کەسەی سێ جار تەڵاقی داوە بە مەرجێك ئەگەر لەگەڵیدا جووت بوویێت، ئەوا بە تەڵاقدراو هەژمار دەکرێت، یان نیکاحی نامێنێت، ئەوا دروستە بەبێ مەرج مارە بکرێتەوە، دەربارەی حەڵاڵکردنی بۆ مێردی دووەمیشی دوو بۆچوونی هەیە).

[2] سەیری: شرح فتح القدير: ١٧٧/٣ و دواتریش بکە، هەروەها شرح الهداية على العناية (هامش فتح القدير) ١٧٧/٣.

[3] بروانە: راڤەی (الموطأ)ی ئیمام مالیك (رەحمەتی خودای لێبێت) بە پێنووسی قازی ئەبو وەلید سليمان ألباجی ٢٨٩/٣، هەروەها (البداية المجتهد ونهاية المقتصد)ی ـبن رشد ٤٨/٢ راڤەکردنی (أبو عبدالله محمد الخرشي) لەسەر مختصر خليل چاپی بولاق ٪ ١٢ کۆچ: ٢١٦/٣.

[4] (منتهى الأرادات)ی ئیمام تقي الدين محمد بن أحمد ناسراو بە (إبن النجار) ١٨٠/٠.

[5] بەڵام رای زەیدییەکان بە درێژترو باسی جیاوازیی لەنێوان بەستنەوە بە مەرج بە ڕاشکاوانە و باس نەکردنی دەکەن، جا یەکەمیان بەتاڵە بە پێچەوانەی دووەمیانەوە،.

ئەو جۆرە مارەبڕینە دەکات‌و ئەو کەسەش کە بۆی دەکرێت) نەفرەتکردنیش بەڵگەی حەرامبوون‌و خراپیە.

ج ـ هەروەها شافیعییەکان[1]و ئەبویوسف لە حەنەفیەکان[2]و جەعفەرییەکان[3]و زاهیرییەکان[4] بەدرێژیی بۆ ئەم بابەتە چوون‌و وتوویانە:

ئەگەر لە گرێبەستکردندا مەرج کرا ئەوا دروست نییەو ژنەکە بۆ مێردی یەکەمی حەڵاڵ نابێت لە پاش جیابوونەوە لە مێردە تازەکەی، چونکە مەرجەکە نادروست‌و نادروستکاریشە، بەڵام ئەگەر مەرج باس نەکرا ئەوا گرێبەستەکە دروست‌و ئامانجی حەڵاڵکردنەکە بەدیدەهێنێت ئەگەر پاش پێکەوەبوونیشیان تەڵاقی بداتەوە، بەشێوەیەك کە مەرام‌و نیەتەکان کاریگەری لەسەر باشی‌و خراپی هەڵسوکەوتەکان نەبێت.

گونجاوتر:

بەبۆچوونی من گونجاوترین بۆچوون لەو بارەوە رای ئەو کەسەیە کە بە هەموو شێوەیەك گرێبەستی حەڵاڵکرن (مارەبەجاش) بە خراپ‌و نادروست دەزانێ، لەبەر ئەم هۆیانەی خوارەوە:

---

[1] شافیعی (رەحمەتی خوای لێبێت) لە کتێبی (الأم) ٥/٨٠دا دەڵێ: ئەگەر مارەی بڕی‌و نیەتی ژن‌و پیاوەکە، یان نیەتی یەکێکیان بەبێ ئەوی دیکەیان ئەوە بێت کە دەستی پێوەنەگرێت بەو ئەندازەیە نەبێت تا ئەوەندەی بچێتە لای‌و حەڵاڵی بکات بۆ مێردی بکات بۆ مێردی یەکەمی، ئەوا نیکاحەکە نادەمەزرێت.

[2] بڕوانە: راڤەی (فتح القدير، الجوهرة، الهداية، سەرچاوەکانی پێشوو.).

[3] بڕوانە: (شرائع الأسلام ٢/٣٣) تیایدا هاتووە: ئەگەر لە گرێبەستەکەدا بە ڕاشکاوانە مەرج دانەنرا، بەڵام تەنها لە نیەتی ژنەکە، یان پیاوەکەدا هەبوو، یان بەخێوکەری ژنەکەدا، ئەوا بەتاڵ نییە).

[4] بڕوانە: (معجم فقه ٢/٧٢٥)ی ئیبن حەزمی زاهیری، (والمحلى ١٠/١٨٠)ی ئیبن حەزم کە تیایدا هاتووە: (ئەگەر ئەو پیاوەی کە هەرسێ تەڵاقی ژنەکەی داوە حەزی کرد کەسێکی دیکە ژنەکەی مارە بکات بۆ ئەوەی حەڵاڵی بکاتەوە بۆی ئەوا دروستە، ئەگەر لە گرێبەستەکەدا کە مارەی دەکات مەرج دانەنرا بوو... بەڵام ئەگەر لە گرێبەستی مارەبڕینەکەدا مەرجی ئەوە دانرا کە پاش سەرجێییکردن لەگەڵ ژنەکەدا راستەوخۆ تەڵاقی بدات ئەوا ئەو گرێبەستە نادروستە).

١ـ حەڵاڵکردن دابو نەریتێکی نەفامی (جاهیلیە)و ئیسلام لەسەر زاری پێغەمبەرەوە ﷺ ناڕەزایی لەسەر دەربڕیوە (لعن الله المحلل والمحلل لە)[1] واتە: (نەفرەت لەو کەسەی ئەو جۆرە مارەبڕینە دەکاتو ئەو کەسەش کە بۆی دەکرێت).

٢ـ مارەبەجاش لە چەند ڕوویەکەوە پێچەوانەی ڕواڵەتی قورئانە، لەوانەش:

أ) نیازی مارەبڕینی ژێربەژێری تێدایە پێش تەواوبوونی عیددە، خوای گەورەش لە ئایەتی لە ئایەتی (٢٣٥)ی (البقرة)دا فەرموویەتی (..ولَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ حَتَّى يَبْلُغَ الْكِتَابُ أَجَلَهُ...).

واتە: (هەتا عیددەکەیان تەواو نەبێت نیازی مارەکردنیان مەکەن...).

ب) گرێبەستێکی کاتییەو وەختە تەڵاقدان تیایدا ببێتە کارێکی حەتمیو حاشاهەڵنەگر، لەکاتێکدا ئەوەی لە قورئاندا هاتووە گرێبەستێکی هەمیشەییو ئەگەری تەڵاقدان هەیە بە جۆرێك کە خوای گەورە لە ئایەتی (٢٣٠)ی (البقره)دا دەفەرموێت: (فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يَتَرَاجَعَا إِنْ ظَنَّا أَنْ يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ..).

واتە: پاشان ئەگەر مێردی دووەمی تەڵاقی دا، ئەوە هیچ گوناهبار نابن لەگەڵ مێردە پێشووەکەی بە مارەبڕینێکی نوێ بگەڕێنەوە بۆ لای یەکدی، ئەگەر زانییان سنووری فەرمانەکانی خودا ڕادەگرنو ژیان بە یەکدی ناگەیەننو بەپێی فەرمانی خودا لەگەڵ یەکدی دەجوڵێنەوە..).

ج) دانانی یاسای مارەبڕین بۆ بەرژەوەندییەکی زانراو و ئامانجێکی پیرۆزە لەبەر ئەوە بەکارهێنانی ئەو یاسا و بنەمایانە لە بەحەڵاڵکردندا بەکارهێنانیەتی بۆ جگە لە مانا ڕاستەقینە شەرعییەکەی خۆیو یارییکردنە بە ئایەتەکانی خودا،

---

[1] بڕوانە: (الطلاق في الشريعة الإسلامية والقانون) (تەڵاق لە شەریعەتی ئیسلامیو یاسادا) دکتور أحمد الغندور لا ٢٥و دواتر.

لەراستیشدا خودای گەورە فەرموویەتی (..وَلَا تَتَّخِذُوا آيَاتِ اللَّهِ هُزُوًا..) البقرة(٢٣١)[١]، واتە: (ئایەتو فەرمانەکانی خودا مەکەنە جێگەی گاڵتە..).

٣- مارەبەجاش پێچەوانەی سوننەتی پێغەمبەری خودایە ﷺ:

أ) لە (ترمذي) المسنددا فەرموودەیەکی عەبدوڵڵای کوڕی مەسعود ﷺ هاتووە کە دەڵێت: پێغەمەبەری خودا نەفرەتی لەو کەسە کردووە کاری مارەبەجاش دەکاتو ئەوەش کارەکەی بۆ دەکرێت). ترمذي وتوویەتی ئەمە فەرموودەیەکی (حسن صحیح)ە (وفي المسند من حديث أبي هريرة (ﷺ) مرفوعاً: (لعن الله المحلل والمحلل له)) واتە: (نەفرەت لەو کەسەی ئەو جۆرە مارەبڕینە دەکاتو ئەو کەسەش کە بۆی دەکرێت).

لە (عەلی کوڕی ئەبوتالیب)[٢]یشەوە ڕەزای خوای لێبێت کە لە پێغەمبەری ڕیوایەتی کردووە هەمان شت هاتووە.

ب) لە (سنن إبن ماجه)دا لە فەرموودەیەکی عوقبەی کوڕی عامر ﷺ هاتووە کە دەڵێت: پێغەمبەری خودا ﷺ فەرمووی: ألا أخبركم بالتيس المستعار؟) واتە: ئایا هەواڵی دزۆزنێکی ساختەچییتان پێبدەم؟ وتیان: بەڵێ ئەی پێغەمبەری خودا، فەرمووی: (هو المحلل، لعن الله المحلل والمحلل له) واتە: (ئەوە کەسێکە بیانوو بۆ مارەبەجاش دەهێنێتەوە، خودا نەفرەتی لەو کەسە کردووە کە ئەو کارە دەکاتو ئەوەش کارەکەی بۆ دەکرێت).

ئیبن قەیم دەڵێ: (ئەو ڕاویانە لە هاوەڵە گەورەکانو شایەتبوون بەسەر ئەو نەفرەتەوە کە لە حەڵاڵکاران کراوە، ئەوانیش حەڵاڵکەرو ئەو کەسەیە کە کارەکەی بۆ حەڵاڵ دەکرێت، ئەوەش ئەوەیە کە لە خوای گەورەوە هەواڵەکەی گەیاندووە کە هەواڵێکی ڕاستە)[٣]

---

[١] بڕوانە: (فتاوى)ی (إبن تيميه ٦/٣٣)و (إعلام الموقعين ٤٣/٣)ی إبن قيم الجوزيه.

٢ زاد المعاد إبن القيم الجوزية، سەرچاوەی پێشوو: ٤/٥-٦

٣ إغاثة اللهفان، إبن القيم الجوزية: ١/٢٨٥.

ج) لە ئیبن عەبباسەوە: پرسیار لـە پێغەمبـەری خـودا کـرا ﷺ دەربـارەی کـاری مارەبەجاش، فەرمووی: (لا، لا نكاح إلا نكاح رغبة لا نكاح ولسة وإستهزاء بكتاب الله ثم تذوق العسيلة)[1]

واتە: (نەخێر، جگە لە نیکاحو مارەبڕین کە بە حەزو ئارەزووە، نەك مارەبڕینی فێڵو گاڵتەکردن بە قورئانەکەی خوداو پاشان چێژ لەیەکدی وەرگرتن).

٤ـ پێچەوانەی رەوشتی هاوەڵانی پێغەمبەری خودایە ﷺ

عەلی کوڕی ئەبوتالیب ﷺ فەرموویەتی: (مەگەڕێنەوە بۆ لای مارەبڕینێك نـەبێت کە حەز و ئـارەزووی لەسـەر بێـت نـەك بـە فێـڵو درۆو گاڵتـەکردن بـە قورئانەکـەی خودا)[2].

٥ـ پێچەوانەی راو بۆچوونی تابعینە

عەبدولڕەزاق دەڵـێ: ئـیبن جـورەیج پێـی راگەیانـدین دەڵێـت: بـە (عـەتا)م وت: حەڵاڵکەرەکە تەڵاقی دا و مێردەکەی پێشووی گەڕاندیەوە، ئەویش وتی: لـە یەکـدی جیـا دەکرێنـەوە، هـەروەها بـەکری عەبـدوڵڵای مـوزنی دەڵێـت: ئـەو کەسـانە لـە جاهیلیەتدا بە درۆزنو ساختەچی ناودەبران[3].

٦ـ **پێچەوانەی رای تابعی تابعینە**، ئیسحاق دەڵێت: مێردی یەکەم بۆی نییە رای بگرێتەوە، چونکە حەڵاڵکارەکە گرێبەستی هاوسەرگیرییەکەی تەواو نەکردووە[4] ئیمام مالیك دەڵێت: لە یەکدی جیادەکرێنەوە (واتە ژنەکە و مێردە کۆنەکەی).

٧ـ بەدینەهاتنی ئەو حیکمەتەی کە لەم فەرمایشتەی خوای گەورەدا مەبەستە (حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ)

---

١ إغاثة اللهفان، إبن القيم الجوزية: ١/٢٨٧.

٢ سەرچاوەی پێشوو: ١/٢٨٩.

٣ إعلام الموقعين: ٣/٤٥.

٤ إغاثة اللهفان: ١/٢٩٢.

ئەویش ئەوەیە کە ژنەکە تامی ژیانی خۆیو مێردە نوێکەی بچێژێتو ئینجا مافی مێردە پێشووەکەی بزانێت ئەگەر هاتوو ئەو خەتابار بوو، یان هۆکاری جیابوونەوە بوویێت، هەروەها تاوەکو مێردەکەش ژنەکەی خۆی ببینێت کە لە ژێر باڵی کەسێکی دیکەدایەو وەکو ژنو مێردلەگەڵیدا دەژیو ئنجا ئەوەش هۆکارەکانی پەشیمانی لە ناخیدا بهەژێنێت ئەگەر هاتوو بە تەڵاقدانەکەی ستەمی لە ژنەکەی کردبێت، جا ئەگەر جارێکی دیکە ژیانێکی نوێیان دەستپێکردەوە لەدوای ئەوە، هەریەکەیان ڕەچاوی مافەکانی بەرانبەرەکەی بکاو قەدری بەخششی خودایی لەپێکەوەژیانیاندا بزانێتو ئیدی خۆشەویستی لە نێوانیاندا بەردەوامیی دەبێت، ئەم حیکمەتەش بەدی نایەت ئەگەر هاوسەرگیریی دووەم هاوسەرگیرییەکی ئارەزوومەندانە نەبێتو دوور بێت لە هاوسەرگیرییەکی دروستکراو و دەستکرد[1].

٨ـ مارەبڕین بە دیاریکردنی کات

چونکە لەسەر ئەو بنەمایە ئەنجام دەدرێت کە حەڵاڵکارەکە پاش تێکەڵبوونی لەگەڵ ژنەکە دەستبەجێ تەڵاقی دەدات، مارەبڕینی کاتییش بە ڕێککەوتن بەتاڵو ناڕەوایە.

٩ـ مارەبڕین بە مەرج

مەرج بۆ حەڵاڵکارەکە دادەنرێت پاش تێکەڵبوون لەگەڵ ژنەکە دەستبەجێ تەڵاقی بدات.

١٠ـ مارەبڕینێکە رەگەزی رەزامەندیی تێدا ئامادەنییە، چونکە ژنەکە بە لایەوە پەسەند نییە و رازیش نابێت حەڵاڵکارەکە بەشێوەیەکی هەمیشەیی ببێتە مێردی.

١١ـ وتەی شافعیەکانو جەعفەرییو زاهیرییەکان پێچەوانەی فەرموودەی پێغەمبەرە ﷺ کە فەرموویەتی: (إنما الأعمال بالنيات وإنما لكل أمريء مانوى)[2] لەبەر

---

[1] بڕوانە: (الزواج والطلاق في الإسلام)ی زکی الدین شعبان (لا ١٠٧).

[2] کارەکان بەپێی نیاز و مەرامەکان دەپێورێن، هەموو کەسێکیش بەپێی نیەتەکەی لێپرسینەوەی لەگەڵ دەکرێت.

ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە (..وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللَّهُ فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ..) البقرة (٢٨٤).

واتە: (هەر کارێکی نالەبار کە نیەتتان هێناوە لەسەر کردنی، دەریببڕنو بیکەن، یان هەر لە دڵتاندا بیشارنەوە خودا لێپرسینەوەتان دەکات لەسەری..).

ئیبن قەیم دەڵێت: (لای یاساناسانو فەرموودەناسانو زاناکانیان جیاوازیی نییە لە نێوان مەرجدانان بە قسە، یان بە رێککەوتنی نهێنیو بە مەبەست، لەبەر ئەوە مەبەستەکان، یان مەرامەکان جێگەی بایەخپێدانو کردەوەکانیش بەپێی نیەتەکانن، مەبەست لە وشەکانیش خودی وشەکان خۆیان نییە، بەڵکو بەپێی ئەو ئاماژانەیە کە ماناکانیان هەیانە و حوکمەکانیان لەسەر وەستاوە)[1]

جا ئەگەر مانا و مەبەستەکان روون بوونەوە ئەوا زاراوەکان لەبەرچاو ناگیرێن، چونکە ئەوان چەند هۆکارێکن لەوانەیە مەبەستەکانیان هاتبێتەدی[2].

فەلسەفەی عیددە

عیددە بریتییە لە چاوەڕوانیکردنی ئەو ژنەی کە لە مێردەکەی جیابووەتەوە بۆ ماوەیەك کە خوای گەورە دیاریکردووەو لەو ماوەیەدا حەرامە هاوسەرگیریی لەگەڵ پیاوێکی دیکەدا بکات.

هۆکارەکانی پێویستبوونی عیددە

هۆکارەکانی پێویستبوونی دوو جۆرە، یەکێکیان نەویستراوە کە بریتییە لە مردنو دوەمیشیان ویستی لەسەرە کە بریتییە لە جیابوونەوە بەهۆی تەڵاقەوە، یان هەڵوەشاندنەوەی مارەبڕین، یان جیاکردنەوەیە لە رێگەی دادگەوە.

---

[1] بڕوانە: زاد المعاد، سەرچاوەی پێشوو ٤/٦.

[2] بڕوانە کتێبی (مدى سلطان الإرادة في الطلاق في الشريعة السماء وقانون الأرض خلال أربعة آلاف سنة): ١/١٨٨ـ٢١٠ نووسینی د. مستەفا زەڵمی.

یەکەم/ عیددەی جیابوونەوە بەهۆی مردنەوە

ژنێك کە پیاوەکەی دەمرێت، یان نەزۆکە، یان دووگیانە:

أ) عیددەی ژنێك کە نەزۆکە و سکی نابێت ماوەکەی چوار مانگو ۱۰ رۆژە، خوای گەورە لە ئایەتی (۲۳٤)ی (البقرە)دا فەرموویەتی: (وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا..).

واتە: (ئەو کەسانەی ئەمرن‌و ژنانی خۆیان بەجێدەهێڵن، لەسەر ژنەکانیان پێویستە چوار مانگو (۱۰) شەو خۆیان راگرن‌و شوو نەکەن..).

ب) عیددەی ژنی دووگیان کە مێردەکەی دەمرێت درێژترین کاتە لەنێوان کاتی دانانی سکەکە و چوار مانگو ۱۰ رۆژدا جا کام لەو دوو ماوەیە درێژتر بوو ئەوا عیددەکەی کۆتایی دێت، جا ئەگەر سکەکەی داناو ماوەی چوار مانگو دە رۆژەکە تەواو نەبوو، ئەوا دەبێت چاوەڕێ بکات هەتاوەکو ئەو ماوەیە کۆتایی دێت، یان ئەگەر ئەو چوار مانگو دە رۆژە تەواو بوو، بەڵام هێشتا سکەکەی دانەنابوو ئەوا پێویستە چاوەڕێ بکات تاوەکو سکەکەی دادەنێت، نهێنی دیاریکردنی دوورترین ماوەش بۆ عیددەی ژنی دووگیان کاتێك مێردەکەی دەمرێت بۆ کۆکردنەوەی کارکردن‌و جێبەجێکردنی ئەو فەرمانەیە کە لەم دوو ئایەتەدا هەیە کە بە رواڵەت بەریەککەوتن لەنێوانیاندا هەیە (وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا..) کە پێشتر راڤەمان کرد، ئایەتی (..وَأُولَاتُ الْأَحْمَالِ أَجَلُهُنَّ أَن يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ..) الطلاق (٤).

واتە: (..ئەو ژنانەی کە سکیان هەیە ماوەی عیددەیان ئەوەیە سکەکەیان دابنێن..).

ئەو کۆکردنەوەیەش گونجاوە، چونکە ئەو رێژەیەی کە ژێری پەسەندی دەکات‌ولەنێوان دوو ئایەتەکەدا هەیە لەلایەکەوە هەم گشتگیرو هەم تایبەتیشە، لەبەر ئەوە ئایەتەکان هەریەکەیان لە روویەکەوە گشتین‌و لە روویەکی دیکەشەوە تایبەتە، چونکە ئایەتی یەکەم تایبەتە بە مردن‌و گشتییشە کە ژنی دووگیان‌و نەزۆکیش دەگرێتەوە، دووەمیشیان تایبەتە بە حاڵەتی دووگیانیەوەو گشتیشە ئەو ژنە

دەگرێتەوە کە پیاوەکەی مردووە، یان تەڵاقدراوە، بنەما گشتییەکەش ئەوە دەخوازێت کە هەریەکە لە دوو بەڵگە دژبەیەکەکە دەکرێت لە کارکردن پێیان بەیەکەوە کۆبکرێنەوە، ئەگەر هاتوو رێژەکەی نێوانیان لە روویەکەوەگشتیی و تایبەتیش بێت.

دووەم/ عیددەی جیابوونەوەی جگە لە مردن، یان بە پێی ماوەی حەیزو پاکبوونەوە دەبێت، یان بە مانگ دیاریی دەکرێت.

أ) عیددە بەپێی حەیزو پاکبوونەوە دەبێت، ئەگەر هاتوو ئەو ژنەی مێردەکەی لێی جیابووەتەوە لەوانە بێت کە دەکەونە حاڵەتی بێ نوێژییەوە بەوەی کە سووڕی مانگانەی هەبێت، ژنیش بە زۆری لەوانەیە کە تووشی سووڕی مانگانە دەبن ئەگەر بەزۆری تەمەنیان لەنێوان (١٥-٥٠) ساڵیدا بێت.

(قرء) واتایەکی هاوبەشە لەنێوان حەیزو پاکبوونەودا، لەبەر ئەوە زانایانی ئیسلام جیاوازییان هەیە لە دیارییکردنی ئەو مانایەی ئەو وشەیە واتە (قرء) دەیگەیەنێت، بۆیە هەندێکیان (حەنەفیەکان، حەنبەلیەکان، ئەبازیەکان، زەیدییەکان) وتوویانە: مەبەست لە (قرء) حەیزە، هەندێکیشیان (شافعیەکان، مالیکیەکان، شیعەی ئیمامی، زاهیرییەکان) وتوویانە: مەبەست پاکبوونەوەیە.

هەر لایەك لە خاوەنی ئەو دوو رایە بەڵگەی خۆیانیان هەیە کە پشتی پێدەبەستن، لێرەدا بواری خستنەڕوویان نییە، بەڵام لەلای من راستتر ئەوەیە کە (قرء) بە مانای (حەیز) دێت، لەبەر بەهێزیی بەڵگەکانی ئەم بۆچوونە و لەبەر ئەوەش پێغەمبەری خودا ﷺ لە فەرموودەکانیدا (قرء)ی بە واتای (حەیز) بەکارهێناوە، لەوانەش: (دعي الصلاة أيام إقرائك). واتە: (واز لە نوێژکردن بێنە لە رۆژانی حەیزدا).

ئاشکراشە کە فەرموودەی پیرۆز بۆ روونکردنەوەی پوختە و کۆی قورئانە، وەك خوای گەورە لە ئایەتی (٤٤)ی سوورەتی (النحل)دا فەرموویەتی: (..وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ..).

واتە: (... ئێمە بۆیە قورئانمان بۆ ناردووی تا ئەوەیان بۆ روون بکەیتەوە کە بۆ ئامۆژگارییکردنی ئەوان نێردراوە..).

بەرهەمی جیاوازییەکە:

ئەو ناکۆکییەی بۆ تەفسیری مانای (القرء) هەیە ئەم جیاوازییەی لەم حوکمانەی خوارەوەدا لێدەکەوێتەوە:

١- پیاوەکە بۆی هەیە خوشکی ژنە تەڵاقدراوەکەی مارە بکات لەپاش حەیزی سێیەمەوە بەپێی رای دووەمیان جگە لە رای لایەنی یەکەم، چونکە ماوەی پاکبوونەوەکە کە تیایدا تەڵاقدراوە بە حەیزێکی تەواو بۆی هەژمار دەکرێت.

٢- ژنە تەڵاقدراوەکە مافی نەفەقە و شوێنی نیشتەجێبوونی هەیە لە حەیزی سێیەمدا بەپێی رای یەکەم، نەك دووەمیان، چونکە کاتی ئەو حەیزەی تیایدا تەڵاقدراوە بە پاکبوونەوەی تەواو بۆی دانانرێت.

٣- ژنەکە لە ماوەی حەیزی سێیەمدا مافی گەڕانەوەی بۆ لای پیاوەکەی هەیە بەپێی رای یەکەم، نەك دووەمیان، چونکە ماوەی عیددەکە بە کەوتنە نێو حەیزی سێیەمکەوە تەواو دەبێت، بەپێی رای دووەم ئەو بەشەی کە تیایدا تەڵاقدراوە بە پاکبوونەوەیەکی تەواو بۆی دادەنرێت.

٤- ژنە تەڵاقدراوەکە بۆی هەیە لە حەیزی سێیەمدا شوو بکات بەپێی رای دووەم جیا لە رای یەکەمیان.

٥- ئەگەر تەڵاقەکە تەڵاقی یەکەم و دووەم بوو لە حەیزی سێیەمدا تەڵاق و جیابوونەوەی بەشوێندا دێت لەسەر رای یەکەم، جیا لە رای دووەم، چونکە هێشتا ژنێکی یاساییە.

بەپێی ئەو بۆچوونە کەمەی کە هەمانە تەڵاقدراو تەڵاق نادرێتەوە، ئەگەرنا بەدەستهێنانی بەدەستهێنراوە.

ئەوەش مەحاڵە جگە لەوەش پێچەوانەی قورئانە (فطلقوهن لعدتهن..) واتـە لەو کاتەدا کە عیددەکەیان تەولو دەبێت ئینجا تـەڵاقیان بـدەن، لەبـەر ئـەو هۆیەی کە باسکرا ژنەکە عیددەی بۆ ناژمێردرێت.

٦- بەپێی رای لایەنی دووەم پیاو دەتوانێت ژنی پێنجـەم لـە حـەیزی سـێیەمدا مارە بکات ئەگەر تەڵاقدراوەکە ژنی چوارەم بوو، پیاوەکـەش ژنـی هـەبوو، بەڵام بەپێی رای لایەنی یەکەم ئەو کارە دروست نییە، چونکە ژنەکە بـەپێی یاسا هێشتا ژنی پیاوەکەیە ئەگەر تەڵاقی کۆتایی نەبوو.

٧- ئەگەر ژنو پیاوەکە یەکێکیان مردن لـە مـاوەی حـەیزی سـێیەمداو هێشـتا تـەڵاقی کۆتـایی نـەدرابوو واتـە بـواری گەڕانـەوەی ژنەکـە هـەبوو بـۆ لای مێردەکەی بەپێی رای لایەنی دووەم میراتی یەکدی دەبەن.

ب) عیـددە بـەپێی مـانگ ئـەژمار دەکرێـت ئەگـەر ژنەکـە لەوانـە نـەبوو بکەوێتـە حـەیزەوە لەبـەر کـەمی تەمـەنی بـەوەی کـە هێشـتا نەگەیشـتووەتە تەمـەنی پێگەیشتنو سووڕی مانگانە، یان لەبـەر زۆری تەمـەنی گەیشـتبێتە تەمـەنی بـێ هیوابوون، ئەویش ئەو تەمەنەیە کە ژن تیایـدا لـە سـووڕی مانگانـە و منـداڵبوون دەوەستێت، ئەوەش بەپێی جیاوازی ژنانو جیاوازی ژینگە و دەگۆڕێت، چـونکە پێش چەند مانگێك لە نووسینی ئەم بابەتە ژنێکی فەرەنسی لە تەمەنی ٦٠ ساڵیدا کـورێکی بـوو بـەپێی هـەواڵێك کـە ئاژانسـەکانی هـەواڵو رادیـۆ جیهانییـەکان بڵاویانکردەوە، ژنیش بەزۆری کاتێك تەمەنی دەگاتە ٥٠ سـاڵو زیـاتر دەکەوێتـە تەمەنی بێهیواییەوە، یان لەوانەیە ژنی وا هەبێت هەر بە زگماکی نەکەوێتە حاڵەتی حەیز، یان بەهۆی نەخۆشییەوە لە حەیز دەوەستێت، جا ئەگەر ئەو ژنە لە ماوەی عیددەدا بێتو حەیزی بووەستێت ئەوا عیددەکەی بە مانگ بۆ دەژمێردرێت، لای زۆربەی زانایانی ئیسلامیش پێیانوایە لەم حاڵەتەدا عیددەکـەی بـە نـۆ مـانگ بـۆ ئەژمار دەکرێت.

عیددە چەند حیکمەتێکی هەیە گرنگترینیان بریتین لە :

١/ عیددەی مردن، تازیەبارە بۆ مردنی هاوسەری ژیانی، بەلآم تازیەباری ئەوە ناگەیەنێت کە ژنەکە خۆی بپێچێت بە عەبایەکەوەو لەبەرچاوی خەڵکی خۆی بشارێتەوەو تێکەڵاوی کەسانی دیکە نەکات وەك ئەوەی ئێستا باوە، بەڵکو تازیەباری ئەرکێکی شەرعیەو بریتیە لەوەی ژن پابەند بێت بەوەوەکە نابێت پێش تەواوبوونی ماوەی عیددەکەی شوو بکاتەوە، پێویستیشە لەسەری خۆی نەڕازێنێتەوە وەك ئەوەی کاتێك کە مێردەکەی لە ژیاندا بوو خۆی دەڕازاندەوە، بەلآم مافی ئەوەی هەیە بۆ دابینکردنی پێداویستییەکانی لە ماڵ بچێتە دەرەوە، یان ئەگەر فەرمانبەر بوو پەیوەندی بە دەوامەکەیەوە بکاتەوە.

ئەوەی کە لە ئێستادا بۆ تازیەباری بەڕێوەدەچێت لە شەرعو بەرنامەی ئیسلامدا پەسەند نییەو بڕیاری لەسەر نادرێت.

حیکمەتی دیاریکردنی ماوەکە بە چوار مانگو ١٠ رۆژ ئەگەر هاتوو ژنەکە منداڵی نەدەبوو ئەوە جگە لە خودای گەورە کەس نایزانێت، ئەوە حوکمێکی خواپەرستانەیەو ژیری مرۆڤ کەمترە لەوەی درك بە حیکمەتەکەی بکات، هەموو حوکمێکیش کە عەقڵ پەی بە حیکمەتو هۆکارەکەی نەبات بە حوکمێکی خواپەرستانە ناودەبرێت، لەبەر ئەوە پێویستە لەسەرمان ملکەچ بینو بۆیو بەدوای حیکمەتەکەیدا نەگەڕێین، هەرچەندە لە راستیشدا حیکمەتەکەی لەلای خوای گەورەیە، چونکە خودا بەبێ هوودە هیچ حوکمێك دانانێت.

٢/ عیددەی ژنی سکپڕی تەلاقدراو بە دانانی سکەکەی حیکمەتەکەی بریتیە لە خەریکبوونی منداڵدانی ژنەکە بە کۆرپەلەیەکەوە کەوا رەچەڵەکەکەی بۆ کەسێکی دیکە دەگەڕێتەوە.

٣/ عیددەی ژنێك کە منداڵی ببێتو لەوانەش بێت کە دەکەونە حاڵەتی حەیزەوە حیکمەتەکەی ئەوەیە تاوەکو بزانرێت کە منداڵدانی ژنەکە پاکە و دڵنیا بێت لەوەی منداڵی مێردی پێشووی لەسکدا نییەو بۆ ئەوەی بەدوور بێت لە تێکەڵبوونی رەچەڵەکی منداڵەکە.

٤/ حیکمەتی عیددە بە دیاریکردنی سێ مانگ سەبارەت بەوانەی ناکەونە حاڵەتی حەیزەوە بۆ ئەوەیە هەلێك بدرێتە ژن‌و مێردەکە تاوەکو بگەڕێنەوە سەر ژیانی ژن‌و مێردایەتیان بە گەڕانەوە بۆ لای یەکدی، ئەگەر هاتوو تەڵاقەکە تەڵاقی کۆتایی بوو، واتە نەکەوتبوو، یان لە ڕێگەی گرێبەستێکی نوێوە ئەگەر تەڵاقەکە کەوتبوو، ئەوەش لەبەر ئەوەی دەشێت پیاوەکە پەشیمان ببێت لەوەی کە بەسەر خۆی‌و ژن‌و منداڵەکانید هێناویەتی‌و بە هیوای ئەوەوەیە ئەو کارەی لەنێوانیاندا ڕوویداوە بە باشە چارەسەری بکات، بەپێی ئەوەش ئەوا ئەو عیددەیە وچانێکە بۆ تێڕامان‌و بیرکردنەوەو تیایدا پیاوەکە دەتوانێت ئەوەی بەخۆی تێکی داوە هەر بەخۆیشی چاکی بکاتەوە، وەك خوای گەورە لە ئایەتی (١)ی سوورەتی (الطلاق)دا دەفەرموویێت: (..لَا تَدْرِي لَعَلَّ اللَّهَ يُحْدِثُ بَعْدَ ذَلِكَ أَمْرًا).

واتە: (تۆ چووزانی ڕووداوەکانی دونیا چۆن دەگۆزەرێن، لەوانەیە پاش ئەو تەڵاقدانە کارێك ڕێکبخات ببێت بە مایەی ئەوەی پیاوەکە ژنەکە بهێنێتەوە ژێر نیکاحی خۆی...).

هەروەها لە ئایەتی (٢٢٨)ی (البقرە)دا دەفەرموویێت: (..وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذَلِكَ إِنْ أَرَادُوا إِصْلَاحًا..).

واتە: (...مێردەکانیان لە بێگانە لەپێشترن بۆ ئەوەی لەو ماوەی ڕاوەستان‌و وچانەدا پێش تەواوبوونی عیددەکان بیانگێڕنەوە ژێر نیکاحی خۆیان ئەگەر ئەم گەڕاندنەوەیان بەنیازی چاکە و خێرو ڕێککەوتنی نێوانیان بێت، نەك بەنیازی زیانگەیاندن بە ژنەکە ...).

جا ئەگەر تەڵاق بەتەواوی نەکەوتبوو ئەوا پیاوەکە بۆی هەیە پێش تەواوبوونی عیددەکەی بیگەڕێنێتەوە ژێر نیکاحی خۆی، هەندێك لە زانایان دەڵێن پیاوەکە بە ویستی تاکلایەنەی خۆی دەتوانێت ئەو کارە بکات‌و ڕازیبوونی ژنەکە و لێپرسراوەکەی بۆ ئەو کارە نەکراوەتە مەرج، ئەوەش بەپێی ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: (..وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذَلِكَ إِنْ أَرَادُوا إِصْلَاحًا..).

تەنها ئەوەندە بەسە کە پیاوەکە بە ژنەکەی بڵێت ئەوا دەتگێڕمەوە ژێر سایە و نیکاحی خۆم، یان هەر شتێك لەو بابەتە، بە مەرجێك بە ئامادەبوونی دوو شایەت ئەوە بکرێت، بەپێی ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە کە لە ئایەتی (٢)ی سوورەتی (الطلاق)دا فەرموویەتی: (..فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ فَارِقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَأَشْهِدُوا ذَوَيْ عَدْلٍ مِنْكُمْ..).

واتە: (.. یان بە چاکی رایان بگرن، یان بە چاکی لێیان جیاببنەوەو دوو پیاوی سەر راست لە خۆتان بکەن بە شایەت..).

جا ئەو شایەتیدانە لە گەڕانەوەی ژنەکەدا بە ویستی تاکلایەنەی پیاوەکە پێویستە ئەگەر هاتوو تەڵاقەکە تەڵاقی یەکەم بوو، تێبینی ئەوەش دەکرێت کە بە مەرج وەرگرتنی رەزامەندی ژنەکە پێچەوانەی دەقی قورئانە بەپێی ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: (..وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لِتَعْتَدُوا..) البقرة (٢٣١).

واتە: (بەجۆرێك مامەڵەیان لەگەڵ مەکەن کە پێچەوانەی ئایینی ئیسلام بێت بۆ ئەوەی کە زیانیان پێبگەیەنن بەبێ مێردیی،) واتە: نە وا بکەن بیانگێڕنەوە لای خۆتان بە رەزامەندی، نە بەرەڵاشیان بکەن شووی دیکە بکەنەوە..). چونکە ئەم ئایەتە بەڵگەیەکی راشکاوانەیەو بە ئاشکرا دەلالەت لەسەر ئەوە دەکات کە گێڕانەوەی ژن بەبێ رەزامەندی خۆی دروست نییە، هەندێك لە شارەزایانی ئیسلامیش وەك (ئیمامیەکان)[1] پێیانوایە کە ئامادەبوونی دوو شایەت لەکاتی تەڵاقداندا یەکێکە لە بنەما و پایەکانی تەڵاق و بەبێ بوونی شایەت تەڵاق ناکەوێت، ئەوەش بەپشتبەستن بەو ئایەتەی سەرەوە.

ئێمەش وای دەبینین کە لە رووی شوێنەوارەکانیەوە ئەوە بە تەڵاق ناژمێردرێت تەنها بە ئامادەبوونی دوو شایەت نەبێت لە کاتی تەڵاقداندا، یان دانپێدانانی

[1] (الروضة البهية واللمعة الدمشقية)ی سعيد زين الدين جبلي عاميلي: ٢/١٤٧.

لەبەردەمیاندا، یان لەبەردەم دادگەدا، ئەوەش بۆ ئەوەی رواڵەتی ئەو ئایەتەو جیاوازییە مەزهەبییەکان پێکەوە کۆبکرێنەوەو لێکبدرێن.

ئەگەر تەڵاقەکەش تەڵاقدانێکی ئاشکراو روون بوو ئەوا ژن‌و مێرد مافی ئەوەیان هەیە ژیانی ژن‌و مێردایەتیان بە گرێبەستێکی نوێ دەستپێبکەنەوە ئەگەر تەڵاقی سێیەم‌و کۆتایی نەبێت.

تەڵاقیش ئەگەر ئەم مەرجانەی لای خوارەوەی تێدا بێت ئەوا تەڵاقێکە دەکرێت ژن‌و پیاوەکە بگەڕێنەوە بۆ لای یەکدی‌و تەڵاقێکی رجعیە.

أ) دەبێت دوای چوونە لای یەکدی ژن‌و پیاوەکە بێت، چونکە هەموو تەڵاقێك ئەگەر پێش چوونە لای یەکدی بێت ئەوا کەوتووەو تەڵاقێکی (بائن)ە.

ب) نابێت لە بەرانبەر شتێکدا بێت، چونکە هەر تەڵاقێك لەبەرانبەر شتێکدا بێت ئەوا کەوتووە.

ج) نابێت تەڵاقدانی سێیەم بێت، چونکە تەڵاق لە جاری سێیەمدا بە یەکجاری دەکەوێت‌و دەستپێکردنەوەی ژیانی ژن‌و مێردایەتی لە پاش تەڵاقدانی سێیەم جارەوە نابێت‌و دروست نییە مەگەر بە رەچاوکردنی ئەو رێوشوێنانە نەبێت کە پێشتر لە بابەتی دیارییکردنی تەڵاقدا بۆ سێ جار باسمان لێوەکرد.

د) هەموو تەڵاقدانێکی (رجعي) واتە یەکەم‌و دووەم پاش تەواوبوونی ماوەی عیددە دەبێتە تەڵاقی (بائن) واتە بواری گەڕانەوەی ژن‌و مێردەکەی تیا نامێنێت بۆ لای یەکدی بەو مەرجانە نەبێت کە پێشتر باسکراون.

ئەو ژنەشی کە بە تەڵاقی رجعی تەڵاقدرا، واتە تەڵاقی سێیەم‌و کۆتایی نەدراوە بە ژنێکی شەرعی هەژمار دەکرێت تاوەکو تەواوبوونی ماوەی عیددەکەی، ئەگەر لە میانەی ماوەی عیددەدا پیاو بچێتە لای ژنەکە ئەو کارە بە تاوان ئەژمار ناکرێت‌و ئەو منداڵەشی لەو کاتەدا دروست دەبێت نەوەیەکی شەرعیەو ئەگەر هەر لەو ماوەیەشدا یەکێك لە ژنەکە، یان پیاوەکە بمرن، ئەوا ئەوی دیکەیان میراتی لێدەبات، هەر لەو ماوەی پێش تەواوبوونی عیددەیەدا نەفەقەو شوێنی نیشتەجێکردنی ژنەکە دەکەوێتە

ئەستۆی پیاوەکە، بەڵام ئەو ژنەی بە تەڵاقی یەکجاریو کۆتایی تەڵاقدراوە بەپێچەوانەی تەڵاقی (رجع)یەوەیە لە هەموو ئەو شتانەدا کە باسمان کرد جگە لەوەی کە زانایانی حەنەفی پێیانوایە لە ماوەی عیددەکەیدا نەفەقەی لەسەر پیاوەکەیەتی هەروەك چۆن لە تەڵاقی (رجعي)دا هەیە، ئەم بۆچوونەش راسترە، چونکە ژنەکە هێشتا کۆتی پیاوەکەیەتیو هەر کەسێکیش کەسێك بەند بکات، لە ماوەی ئەو بەندکردنەدا نەفەقەی لەسەر ئەوە، چونکە ژنەکە ناتوانێت بەهۆی مێردەکەیەوە شوو بکاتەوە هەتاوەکو ماوەی عیددەکەی تەواو نەبێت، هەروەها ژنی سکپڕی تەڵاقدراو نەفەقەو شوێنی مانەوەی لەسەر مێردەکەیەتی بەپێی ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە کە لە ئایەتی (٦)ی سوورەتی (الطلاق)دا فەرموویەتی: (..وَإِنْ كُنَّ أُولَاتِ حَمْلٍ فَأَنْفِقُوا عَلَيْهِنَّ حَتَّى يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ..).

واتە: (.. خۆ ئەگەر دووگیانیش بن ئەوا خەرجییان بۆ بکەن تا سکەکانیان دادەنێن).

تەڵاقی (الفار- هەڵهاتن)و حیکمەتی میراتی ژنی تەڵاقدراو:

ئەم تەڵاقە تەڵاقی هەڵهاتن، واتە تەڵاقدانی ژن لەلایەن پیاوێکی نەخۆشەوە کە نەخۆشییەکەی نەخۆشی مردن بێتو لێی چاك نەبێتەوە، بۆ ئەوەی ژنەکەی لە میراتی بێبەش بکات واتە هەڵهاتن لە پێدانی میرات بەو ژنەی کە تەمەنێك لەگەڵیدا ژیاوە، ئەم تەڵاقەش زانایانی موسڵمان لەسەر ئەوە رێککەوتوون کە دەکەوێت ئەگەر پیاوەکە بە تەواوەتی ئاگای لە خۆی بێتو ژیری لەدەست نەدابێت، سەرەڕای کەوتنی تەڵاقەکەش ژنەکەی میراتی لێدەبات، بەم مەرجانەی خوارەوە:

١) دەبێت تەڵاقەکە لە کاتی نەخۆشی مردندا بێت.

٢) دەبێت پیاوەکە لە کاتی ئەو نەخۆشییەدا بمرێت، ئەگەرچی هۆکارێکی دیکەش بێت.

٣) بەپێچەوانەی (ئەبازییەکانەوە (الأباضية)[١] دەبێت پاش چوونە لای یەکدی ژن و مێردەکە بێت.

٤) ئەگەر تەڵاقەکە بەهۆی ژنەکە، یان لەسەر دلوای خۆی نەبێت.

٥) ئەگەر بەربەستێك لە بەربەستەکانی پێدانی میرات لە ژنەکەدا نەبوو.

جگە لەوەش زانایان جیاوازییان هەیە لە راددەی نەمانی ئەو مافەدا بەم شێوەیە:

أ) حەنەفییەکان[٢] دەڵێن ئەگەر پێش تەواوبوونی ماوەی عیددە پیاوەکە بمرێت ئەوا ژنکە میراتی لێدەبات، بەڵام ئەگەر ماوەی عیددەکەی بەسەرچوو بوو ئەو مافەی نامێنێت لە وەرگرتنی میراتدا بەهۆی کۆتاییهاتنی تەواوەتی پەیوەندی نێوانیان.

ب) ئیمامییەکان[٣] و ئیمام ئەحمەدی کوڕی حەنبەلیش لە وتەیەکی بەناوبانگیدا[٤] دەڵێت: ژنەکە میراتی دەبات ئەگەر شوو نەکاتەوە، چونکە شووکردنەوەی واتە دەستبەرداربوونە لەلایەن خۆیەوە لەو مافی میراتیەی کە هەیەتی، هەروەها ئیمامییەکان مەرجێکی دیکەشیان بۆ زیاد کردووە کە بریتیە لەوەی ساڵێکی تەواو بەسەر تەڵاقەکەدا تێنەپەڕێت ئەگەرنا میراتی ناکەوێت، واتە دوای تێپەڕبوونی ساڵێك بەسەر تەڵاقدانەکەیدا میراتی ناکەوێت.

ج) مالیکی[٥] و ئەبازییەکان[٦] دەڵێن: بەهەموو شێوەیەك میراتی دەبات جا لەکاتی عیددەدا بێت، یان نا، یان شوو بکات، یان شوو نەکات، یان ئەگەرچی ماوەی

---

[١] ف شرح النيل ٨/١٧٦: (تراث وإن كان الطلاق قبل الدخول)

[٢] المبسوط للسرخسي ٦/١٥٤ هەروەها سوفیان و لەیث و ئەوزاعی و ئیمام ئەحمەد لە یەکێك لە ریواتەکانیدا (المغني ٦/٢٣٠) شافعی لە یەکێك لە وتەکانیدا (المجموع شرح المهذب ١٤/٥٠٥) لەگەڵ حەنەفیەکان هاوڕان.

[٣] الكافي للكليني: ٦/١٢٤.

[٤] المغني: ٦/٢٣٠.

[٥] المنتقى شرح الموطأ: ٤/٨٥.

[٦] شرح النيل وشفاء العليل: ٨/١٧٦

نێوان تەڵاقدانو مردنەکەش ساڵێك، یان زیاتر ، یان کەمتر بێت، چونکە هۆکاری میراتیەکەی ئەوەیە تەڵاقدانەکەی تەڵاقی (الفار)ە، واتە مەبەست لێی بێبەشکردنی بووە لە میراتی، ئەم هۆکارەش بە تێپەڕبوونی کات ناکەوێتو هەر دەمێنێت.

د) شافعیەکان رای جۆرلوجۆریان هەیە، هەر رایەکیان لەگەڵ یەکێك لەو مەزهەبانەی باسکران یەکدەگرنەوە[1].

راستترین راکانیش بۆچوونی مالیکییەکانو ئەبازییەکانە بەهۆی بەهێزی بەڵگەکانیانەوە.

لە راستیشدا یاسای عێراقی پێچەوانەی کۆی زانایانی شەریعەتەوەیە، بەجۆرێك لە ماددەی (٣٥)ی یاسای باری کەسێتی[2] عێراقیدا دەڵێ: "تەڵاقی پیاوی نەخۆش کە لە نەخۆشی مردندایە، ناکەوێت" ئەوەش هەڵەیەکە و پێویستە هەستی پێبکرێت، چونکە تەڵاقەکە دەکەوێتو ژنەکەش هەموو مافەکانی خۆی لە میراتیو شتی دیکەشدا هەیە.

حیکمەتی میراتبردنی ژن سەرەرای کەوتنی تەڵاقەکە، ئەگەر تەڵاقی کۆتاییش بێت

حیکمەتەکەی بریتیە لە مامەڵەکردن لەگەڵ پیاوەکەدا بە پێچەوانەی ئەو نیازە خراپەی هەیەتی، ئەگەر دەرکەوت تەڵاقدانەکە مەبەست لێی بێبەشکردنی ژنەکەیە لە میرات، ئەوە لەلایەکەوە، لەلایەکی دیکەشەوە حیکمەتەکەی بۆ نەهێشتنی بیانووە، چونکە ئەو میراتیە هۆکارێك دەبێت بۆ ئەوەی ئەو پیاوانەی نەخۆشی نێو جێگەی مردنن پەنا نەبەنە بەر تەڵاقدانی ژنەکانیانبە مەبەستی بێبەشکردنیان لە میرات،

---

[1] المجموع شرح المهذب: ١٤/٥٠٥.

[2] ژمارە (١٨٨)ی ساڵی ١٩٥٩.

یەکەم کەسیش کە بڕیاری ئەوەی دا خەلیفەی سێیەمی راشیدین گەورەمان عوسمانی کوڕی عەففان بوو ﷺ دەربارەی (تماضر)ی ژنی عەبدوڕڕەحمانی کوڕی عەوف.

بەڵام حوکم چییە ئەگەر تەڵاقەکە لە ژنێکی نەخۆشی سەر جێگەی مردنەوە بێت، بەوەی کە رێگەی پێدرا بوو لای خۆیەوە ئەو کارە بکات، یان لەسەر دلوای خۆی لەلایەن دادگەوە تەڵاق وەربگرێتو لە مێردەکەی جیاببێتەوە، ئایا مێردەکەی دەتوانێت میراتی ژنەکە ببات؟.

بەرای ئێمە بەڵێ، بەهۆی هاوبەشی هەردوو حاڵەتەکە لە هۆکاری حوکمەکەدا کە ئەویش نیەتی خراپو مامەڵەکردنە بە پێچەوانەی مەبەستە خراپەکەوە ئەگەر هاتوو دادوەر قەناعەتی بە هەبوونی ئەو نیازە خراپە کرد.

باسی سێهەم:
فەلسەفەی میراتی و وابەستەکانی

میراتــی سیســتەمێکی سروشــتی بەدەمــەوەهاتنی پێویســتیەکانی ئــەو ویستــە مرۆییانەیە کە بەخۆویســتی حــەز بــەوە دەکـات لێجێمـاوە مـاددی و مەعنەویـەکانی لەپاش خۆی بگوازێتەوە بۆ نەوەکانی لەکوڕو کچو وەچەو کەسە نزیکەکانی، لەوانەیە سەرچاوەی ئەمە لەسۆنگەی هەستکردنیەوە بێت کە ئەوانە لەپاش خۆی درێژکراوەی ژیانی ئەون، ئەم ئـارەزووە سروشـتیەش بەدرێـژایی مێـژوو ئێستاشـی لەگەڵدا بێـت گەرچی لەشێوازی ڕێکخستنیدا وەك یەك نەبووبێت بەڵام لەیاسـا ڕێسـا جیاوازەکانـدا بوونی هەبووە.

لە نێو هەموو ئەو یاسـایانەدا شـەریعەتی ئیسـلامی بـەوە جـودا دەکرێتـەوە کـە بەوردی بنەماکانی میراتــی ڕێکخسـتوەو ڕەچـاوی هۆکـارە ویسـتیەکان و پێویسـتیە سروشتیە پێکهێنەرەکانی هەردوو ڕەگەزەکەی کردووە ، (نێرو مێ) لەبەر ڕۆشـنایی ئەو ئەرك و مافانەی بۆیان دیاری کراوەو، ئـەو بـڕە جیاوازیـەی تێبینـی دەکرێـت و، یەکسان نەکردنی ژمـارەیی لـەمیراتی نێـرو مێـدا لەشـەریعەتی ئیسـلامدا بـۆ دانـایی هاوسەنگی ڕاستەقینە دەگەڕێتەوە کـە تێیـدا ڕەچـاوی هـەموو ئـەو شـتانە دەکـات کەجێگەی بایەخن و دەبێتە هۆی هێنانە دی دادپەروەری بابەتیانە.

لەبــەر گرنگــی سیســتەمی خێـزان و پتــەوکردنی بــە بنــەما شــەرعیە بێگــەردە پەیوەستەکانی بەتینکردن و هاریکاری و یارمەتیدانی نێوان خۆیـانو قورئـانی پــیرۆز بەشێوەیەکی تێرو تەسەل ـبەتایبەتی لەبابـەتی میراتیـ دواوە، نـەك بەشـێوەیەکی گشتی وەك ئەوەی زۆرجار لە خستنەڕووی قورئانی پیرۆزدا دەبینرێت، لەگەڵ ئەوەی قورئانی پیرۆزو فەرموودەکانی پێغەمبەر بنەما پێویستەکانی میراتیان ڕونکردۆتەوە،

هاوکات لەو بابەتانەی کە ئیجتیهاد هەڵدەگرێت لـە کـاروانی ئیجتیهادەکـانی زانایـانی شەریعەتدا بە پێی تێگەشتنیان بابەت گەلێکی زۆر کۆبووەتەوە کە بەسەر مەزهەب و ئیجتیهادەکاندا دابەش بووە.

جا ڕژێم و ئاینەکانی پێش ئیسلام لە حوکمەکانی میراتیـدا بـەم شـێوەیە جیـاواز بوون:

میراتی لای جولەکە

بەشێوەیەکی گشتی میراتی تەنها بەنێر دەدراو مێینەی لێ بێبـەش دەکرا، بۆیـە مێرد بەتەنها دەبوە میراتبـەری ژنەکـەی، بـەڵام ئـەو هـیچ میراتیـەکی لێ نـەدەبرد، هەرچەندە بەشداریی بەدەستخستنی مـاڵ و میراتیەکەشـی بـوو، کۆچـکردوش هـیچ میراتیەکیان پێنەدەدرا مەگەر بەشـی بـژێوی تـا بـاڵغ دەبـوون یـان شـویان دەکـرد، هەمیشەش پشکی کوڕ دووقاتی دوو لە خوشکەکانی بوو.

میراتی لای عەرەبەکانی پێش ئیسلام

نەژن و نەمنـداڵی بچـوك بەشـی میراتیـان پێنـەدەبڕا ، چـونکە میراتـی شاشـانی پیاوەتی و هێزبوو، میراتی بە گەورەتر و پاشان گـەورەی کوڕەکـان دەدرا، ئـافرەت بەشێوەیەکی گشتی، کچ یان دایك، یان خوشکی مردوو میراتی بەرنەدەکەوت، ئەگەر مردوەکە کوڕێکی ببوایە یان خزمێکی نێر لـە بـراو مـامی هەبوایـە، هـیچ خوشـکێکی میراتی بەرنەدەکـەوت، بـەڵکوو میراتـی تـەنها بـەکوڕەکانی کۆچـکردوو دیـدرا، بـۆ گەورەترینیان دوو بەرامبەر لەخۆی بچوکتر دەدرا ، ئەگەر نەبوایـە نـزیکترین کەسـی نێری، ژن هەرچی جێدەهێشت تەنها بەمێرد دەبڕا بەبێ کوڕو خزمانی تـر، بـەڵام ژن نەدەبوە میراتگری مێردەکەی.

حیکمەتی جیاکاریی لەنێوان نێر و مێدا لە میراتدا:

ئاشـکرایە هـەموو وڵاتێـك لـە وڵاتـانی دونیـا دەسـتوورێکی هەیـەو لـە گـرنگترین ئەرکەکانی ئەو دەستوورەش بڕیاردانی پرەنسیبی یەکسانیە لەنێوان تاکـەکانی ئـەو

ولاتـە کـە لـە ئـەرکو مافەکانـدا ملکەچـن بـۆی ئـەوەش بـە چاوپۆشـییکردن لـە جیاوازییەکانی رەگەزو رەنگو ئایینو زمانو ئەو جۆرە شتانە.

هەر کەسێکیش ئەگەر زیاتر لە مافەکانی ئەرکی خرایە ئەستۆ ئـەوە سـتەمکردنە بەرانبەری ئەگەر هاتوو ئەو ئەرکە بەخۆبەخشیو رەزامەندی خۆی پێی هەڵنەسێت، هەروەك چۆن هەر کەسێك ئەگەر زیاتر لـەو ئەرکـەی لەسـەر شـانیەتی بەرانبـەر بـە کۆمەڵگەکەی مافی پێدرا ئەوا ئەوەش دەستدرێژییکردنە بۆ سـەر مافـە گشـتییەکانی کۆمەڵگە، چونکە ئەو مافە زیادەی کە وەریدەگرێت بەشێکە لە مـافی ئـەو کەسـانەی دیکەو لەسەر حسابی کەسانی دیکە بەدەستدەهێنرێت.

یەکسـانییش غــەریزە مرۆیــیو پێکهاتــە جەســتەییو عــەقڵیو تەندروســتیو سایکۆلۆجیو فسیۆلۆجییەکانی مـرۆڤ ناگرێتـەوە، لەبەرئـەوە شـەرعو یاسـا دەسـت وەرنادەنە ئەو کارە سروشتیانە کە تایبەتن بە سروشتی مرۆڤەکانـەوەو بـەدەرن لـە ویستی خودی مرۆڤەکان لە رووی چەندێتیو چۆنیەتیەوە، ئەوانەی شەرعو یاساکان دەسەڵاتیان بەسەریاندا هەیـە ئـەوا بـوونی یەکسـانیی تیایانـدا پێویسـتە لـە هـەموو مەسەلە داراییو نادارابیەکانیش، لەم روانگەیەشەوە ئەوا بابـەتی جیاکـاریی لـەنێوان ژنو پیاودا و بانگەشەیەنەبوونی یەکسانیی مافەکان لەنێوانیاندا لە مەترسـیدارترینی ئـەو بابەتانـە بـووە کـە لـە کـۆنو نوێـدا لەلایـەن دوژمنـانی ئیسـلامو هەنـدێك لـە موسڵمانانەوە بەکارهێنراوە بۆ تانەدان لە شەریعەتی ئیسـلامیو تۆمـەتبارکردنی بـە جیاوازییکردن دژ بە ژنان لە زۆربەی حوکمەکانداو تۆمەتبارکردنی بەوەی لە زۆریـەی مافەکاندا فەزڵی پیاوی داوە بەسەر ژندا، لەپێش هەمووشیانەوە جیاوازی کردنـە لـە میراتدا، بەجۆرێك کە پیاو دوو ئەوەندەی ژنی بەردەکەوێت لەو میراتیەی کـە دایـكو باوكو خزمان بۆیان بەجێهێشتوون.

بۆیە بەو کەسانە کـە بـەبێ زانیـاریو بەرچـاوروونی بڕیـاری سـتەمکارانە دەدەن بەسەر شتەکاندا دەڵێم: لەراستیدا ئەو جیاکارییە لەسەر بنەمای ژن بوونو پیاوبوون بینا نەکراوە هەروەها جیاکارییەك نییە لەسەر بنەمای فەزڵدانی رەگەزی نێـر بەسـەر

رەگەزی مێدا، ئەوە بەهیچ جۆرێك لە جۆرەکان ناکەوێتە نێو چوارچێوەی جیاوازییکردن دژ بە ژنان، بەڵکو بەپێی پرەنسیپێك بنیادنراوە کە لە هەموو شەریعەتە ئاسمانییەکان و یاسا دەستکردەکاندا دانی پێدانراوە کە ئەویش بنەما و پرەنسیپی یەکسانیە، جگە لەوەش ئەم جیاکارییە یاسا سرووشتییەکان بڕیاریان لێداوەو عەقڵی تەندروستیش پشتگیری دەکات، چونکە ئەو جیاکارییە پێویستە بۆ بەدیهێنانی دادپەروەریو یەکسانی کە ئەم دوو پرەنسیپەش (دادپەروەری)و (یەکسانی) لە پێشەکی هەموو بنەما دەستوورییەکانی جیهاندان و بەر لە یاسادەستکردەکانیش لە گرنگترین نیازو مەبەستەکانی شەریعەتی ئیسلامین.

جیاکارییکردنیش لە بابەتی میراتدا بەپێی کارکردن بەو دوو پرەنسیپەی (دادپەروەری)و (یەکسانی)ە کارێکی پێویستە وەك لەم روونکردنەوەی لای خوارەوەدا دێت:

یەکەم/ لە زۆربەی جۆرەکانی میراتگرییدا هیچ جیاوازییەك نییە لە نێوان نێرو مێدا، لەوانەش:

أ) دایكو باوك کاتێك مردووەکە منداڵی میراتگری هەبێت، خوای گەورە لە ئایەتی (١١)ی سوورەتی (النساء)دا دەفەرموێت: (..وَلِأَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا السُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ إِنْ كَانَ لَهُ وَلَدٌ...).

واتە: (.. باوكو دایكی مردوو هەریەکەیان شەشیەکی میرات دەبەن ئەگەر مردووەکە منداڵی هەبوو، نێر بێت، یان مێ..).

ب) باپیرو داپیر لە حاڵەتی نەبوونی دایكو باوکدا، ئەگەر مردووەکەش منداڵی میراتگری هەبوو.

ج) خوشكو براکان لە دایکەوە (لە دایکی مردووەکەوە، بەڵام باوکیان جیا بێت) هەریەکەیان نێر بێت، یان مێ، ئەگەر تاقانە بوو ئەوا شەشیەکی بەردەکەوێت، بەڵام ئەگەر لەوە زیاتر بوون ئەوا ئەوانیش بەشدارن لە سێیەکدا بە یەکسانیو بەبێ جیاوازی لەنێوان نێرو مێدا، خوای گەورە لە ئایەتی (١٢)ی سوورەتی (النساء)دا

دەفەرمووێت: (وَإِنْ كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَالَةً أَوِ امْرَأَةٌ وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتٌ[1] فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا السُّدُسُ فَإِنْ كَانُوا أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ فَهُمْ شُرَكَاءُ فِي الثُّلُثِ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصَى بِهَا أَوْ دَيْنٍ..).

واتە: (... ئەگەر ژنێك، یان پیاوێك مرد و (كەلالە) بوو، واتە: نە باوكی هەبوو، نە منداڵ، بەڵام برایەك، یان خوشكێكی هەبوو، ئەوا هەریەكێك لەوانە شەشیەكی میراتەكەی دەبات، بەڵام ئەگەر زیاتر بوون، دووبرا، یان دوو خوشك بوون، ئەوە بە هەموویانەوە سێیەكی میراتەكەی دەبەن، بەبێ جیاوازی لەنێوان برلو خوشكەكاندا، ئەمەش پاش جێبەجێكردنی وەسیەتی مردووەكە و بژاردنی قەرزەكەی، بەو مەرجەی وەسیەتی مردووەكە و بژاردنی قەرزەكەی، بەو مەرجەی وەسیەتەكەی بەجۆرێك نەبێت زیان لە میراتبەرەكان بداتو لە سێیەكی میراتەكەی زیاتر نەبێت..).

د) زۆرجار ئەگەر میراتبەرەكە مێیینە بێت میرات دەباتو ئەگەر نێرینە بێت میرات نابات بۆ نموونە ئەگەر كەسێك مرد باوكو دایكو دوو برای لە دایكەوەو برایەكی لە باوكەوە لەپاش بەجێما، ئەوا پیاوەكە نیوەی میراتەكە دەبات لەبەر ئەوەی مردووەكە منداڵی نییە میراتی ببات، دایكەكەشی شەشیەكی بەردەكەوێت بەهۆی نەبوونی چەند برایەكەوە، بەڵام ئەو برایەی كە لەسەری باوكەوە برایەتی میراتی بەرناكەوێت، لەبەر ئەوە بێبەریی دەكرێت بەهۆی ئەوەوە ئەو كەسە بەشێك، یان تاكێك نییە لەو میراتبەرانەدا كە ئەمەش پێی دەوترێت (محجوب بالإستغراق) مەسەلەكەش لە شەش بەش فەرزكراوە بەم شێوەیە:

پیاو (٦/٣) + دایك (١+٦) + دوو برا لە دایكەوە (٦/٢) هەمووی دەكاتە (٦/٦).

---

[1] واتە خوشك، یان برا لە دایكەوە بەپێی ئایەتی (١٧٦)ی سوورەتی (النساء) كە دەفەرمووێت: وَإِنْ كَانُوا إِخْوَةً رِجَالًا وَنِسَاءً فَلِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ) واتە: (.. خۆ ئەگەر هەر خوشكی تەنها بوون، بەڵكو خوشكو براب بوون، ئەوا نێرینە دوو جار ئەوەندەی بەشی مێینە دەبات).

وەك خوشكو برای دایكو باوكیی، یان خوشك لەسەری باوكەوە لەگەڵ برا لەسەری باوكەوە.

بۆیە هیچ شتێك لە میراتیەکە نامێنێتەوە بۆ برای باوكو ئیدی بەهۆی ئەوەی بەشێك، یان تاکێك نییە لە میراتگرەکان بەپێی ئەو شەش بەشە فەرزکراوە، ئەوا لە میراتی بێبەش دەبێت کە پێی دەوترێت (حجب بالإستغراق).

ئەگەر لە جیاتی برا باوکییەکەش خوشکی سەری باوك بوو، ئەوا نیوەی میراتیەکەی پێدەبڕێتو ئەو کاتە چۆنیەتی دابەشکردنەکە لە (شەش بەشەوە) دەگۆڕێت بۆ (نۆ بەش) بەپێی پرەنسیپێك کە پێی دەگوترێت (العول).

(عول) واتە زیادکردنی پشکەکانو کەمکردنەوەی بڕەکەی بەپێچەوانەی (االرد) کە پێچەوانەی (عول)ە واتە کەمکردنەوەی پشکەکانو زیادکردنی بڕەکە.

میراتی بەپێی نۆ پشکەکەش بەمجۆرە دابەش دەکرێت:

پیاو (٩/٣) + دایك (٩/١) + دوو برا لە دایکەوە (٩/٢) + خوشك لە باوکەوە (٩/٣) کە هەمووی دەکاتە (نۆ بەش).

دووەم/ بەڵام ئەو حاڵەتانەی کە بنەمای (فَلِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ - نێرینە دوو بەشی مێینە دەبات) تیایدا جێبەجێ دەکرێت بەپێی رەچاوکردنی پرەنسیپەکانی (یەکسانی)و (دادپەروەری) بنیادنراوە، تەنانەت لەم حاڵەتانەشدا ژن لە پیاو چانسی زیاترە، ئەوەش لەبەر ئەوەی کە سوننەتی ژیان وایە کوڕ دەبێت ژن بهێنێتو کچیش دەبێت شوو بکات، هەریەکەشیان بەشداری لە پێکەوەنانی خێزانێکی نوێدا دەکات، ئەو خێزانەش پێویستی بە خەرجییە بۆ پێکهێنانیو بەردەوامبوونی وەك لەم روونکردنەوەیەی خوارەوەدا هاتووە:

١- مارەیی لەسەر پیاو پێویست کراوە، نەك ژن، وەك ئەوەی لە شەریعەتو یاسادا لە ژیانی پراکتیکیدا بڕیاری لەسەر دراوەو جێبەجێ دەکرێت.

٢- خەرجیی رێوشوێنەکانی ژنهێنان بە تەنها لەسەر پیاوەو بەشدارییکردنی ژن تیایدا ئارەزوومەندانەیەو بە فەزڵو خۆبەخشی خۆیەتیو لەسەر ئەوە زۆری لێناکرێتو ناچار نییە بیکات.

٣- دابینکردنی ماڵێکی شەرعی لەئەستۆی پیاودایە، نەك ژن، جا ئەگەر خۆی بە ویستی خۆی بەشداری بکات لە دامەزراندنی ئەو ماڵەدا ئەوا چاکەی خۆی نواندووەو خۆبەخشیی کردووەو بۆ هیچ کەس نییە لەسەر ئەو بابەتە ناچاری بکات.

٤- خەرجیی ژن ئەرکی سەر شانی پیاوەو ئەگەرچی پیاوەکە هەژار بێتو ژنەکەش دەوڵەمەند بێت هیچ زانایەکی ئایینیو شارەزای ئیسلام - وەك بزانم - پێچەوانەی ئەوەی نەگوتووە جگە لە ئیبن حەزمی زاهیری کە وای بۆ چووە خەرجیی پیاوی هەژار لەسەر ژنە دەوڵەمەندەکەیەتی، چونکە خەرجیی بەستراوەتەوە بە میراتەوە، جا هەرکەسێك میراتی لە کەسێکی دیکەوە بۆ بمێنێتەوە ئەوا بەپێی پێویستی خەرجیی ئەو کەسەی دیکەی لەسەر پێویست دەبێت[1].

٥- خەرجیی منداڵەکان - لە هەر ژنێك بن - دەکەوێتە ئەستۆی باوکەکە نەك دایك، جا ئەگەر دایکەکە خەرجییان بکێشێت ئەوە چاکەی خۆیەتیو لەکاتێکدا کە باوکەکە بوونی هەبێت نە بەپێی شەرعو نە بەپێی سایا ژن ناچار ناکرێت لەسەر ئەوەی خەرجیی منداڵەکانی دابین بکات.

٦- ئەگەر هەر دەستدرێژییەك بکرێتە سەر خێزان، یان کۆمەڵگە، ئەوا پیاو راسپێردراوە بەوەی بەرگری شەرعی بکاتو دژی ئەو دەستدرێژییە بوەستێتەوە، نەك ژن، بەرگرییکردن لە ژنو منداڵ بەرگرییکردنێکی شەرعی تایبەتە و بەرگریکردنیش لە ولاتو کۆمەڵگە بەرگریکردنێکی شەرعی گشتییە و لە هەردوو حاڵەتەکەشدا هیچ بەرپرسیارێتیو ئەرکێك لەسەر ژنەکە نییە.

---

[1] (المحلى)ی ئیبن حەزمی زاهیری ٩٢/١٠ تیایشیدا هاتووە: (إن عجز الزوج عن نفقة نفسه وامرأته غنية كانت النفقة عليها...). واتە: ئەگەر پیاو نەیتوانی خەرجیی خۆی دابین بکاتو ژنەکەیشی دەوڵەمەند بێت، ئەوا خەرجییەکە دەکەوێتە ئەستۆی ژنەکە.

لە ڕووی پراکتیکیەوە ئەگەر وادابنێین کە (زەید) بۆ نموونە دەمرێتو سێ ملیۆن دیناری عێراقی لەئێستادا لە پاش خۆی بەجێدەهێڵێت، میراتگرەکانیش خۆیان لە کوڕو کچێکدا دەبیننەوەو میراتەکەش بەپێی سێیەك بەسەریاندا دابەش دەکرێت: یەك لەسەر سێی بۆ کچەکەو دوو لەسەر سێی بۆ کوڕەکە، بەپێی بنەمای (نێرینە دوو ئەوەندەی مێینە دەبات ـ للذكر مثل حظ الأنثيين).

وەك خوای گەورە لە ئایەتی (١١)ی سوورەتی (النساء)دا فەرموویەتی: (يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ..).

واتە: (خودا دەربارەی میرات وەرگرتنی منداڵەکانتان ئامۆژگاریتان دەکاتو پێتان رادەگەیەنێت کە نێرینە دوو ئەوەندەی مێینەی هەیە...).

جا ئەگەر کوڕەکە بیەوێت ژن بهێنێت ئەوا پێویستە دوو ئەوەندەی ئەو برە پارەیە قەرز بکات کە بەری کەوتووە، یان ژنهێنانەکەی دوابخات تا ئەو کاتەی بۆی بلوێت پێداویستی ژنهێنانەکە دابین بکات، ئەگەر کچەکەش شوو بکات ئەوا نە بەپێی شەرعو نە بەپێی یاسا لەسەری نییە یەك دینار لەو برە پارەیەی کە بۆی ماوەتەوە خەرج بکات، جا بە گوێرەی ئەوە جیاوازیکردن لە میراتدا کارێکی زەروورییەو دادپەروەریو یەکسانیی ئەوە دەخوازێت، ئەوەش حیکمەتو یاسای خوای گەورەیە بۆ دروستکراوەکانیو یاسای خوای گەورەش ناگۆڕێتو جێگرەوە (ئەڵتەرناتیف)ی نییە، بەڵام حەقیقەت لە مێشکی کەسانی گێلو نەفامدا بزر و نادیارە.

خۆ ئەگەر بگوترێت کە ژیان پێشکەوتووەو ژنیش شانبەشانی پیاو پێی ناوەتە نێو جەنگی ژیانەوە، بۆیە پێویستە ئەم جیاکارییە لەسەر لابرێت، ئەوا دەڵێم: لە راستیدا هەرچەندە لە رواڵەتدا ژیان پێشبکەوێت، بەڵام سروشتی مرۆڤ ناگۆڕێتو رۆژێك نایەتە پێشەوە کە ژن ببێتە سەرباز، یان پۆلیسو لەجیاتی پیاو بەشێوەیەکی زبر و توندو بەهێزو غیرەتی وەك پیاوێك بەرگری لە خێزانو کۆمەڵگەکەی بکات، هەروەك چۆن رۆژێك نایەت پیاو ببێتە دایکی منداڵەکان.

شـەریعەتی ئیسـلامییش لەگـەڵ سروشـتی مرۆڤدایـەو هـەموو پێویسـتییەکانی سروشتی مرۆڤایەتیشی لە حوکمە دادپەروەرانەکەیدا لەبەرچاو گرتـووە، لەراسـتیدا مـرۆڤیش بەشـێکە لـەم گەردوونـە مەزنـە و ئـەو یاسـایەیە کـە ژیـانی هاوسـەریەو پەیوەندییە مرۆییەکانیش لە هەموو بوارەکاندا بەڕێوەدەبات، بـەڵام لـە میراتـی ژنـدا پێویستە پێش دابەشکردنی بەشی خۆی لە میراتیەکە دەربکرێت لەوەی کە بەشداری لە پێکهێنانیدا کردووە.

هەروەها ئەگەر لەدوای بەشـداریکردنی لـە کۆکردنـەوەی میراتیەکـەو پێکهێنـانی حاڵەتەکانیـدا لەمەشـدا هـەر بەشـی خـۆی لێـدەردەکرێت، وەك قەرەبوویـەکی ئـەو بەشداریکردنە، لەکاتی مردنی مێردەکەشدا دەبێـت پـێش چواریەکەکە یـان هەشـت یەکەکە، ئەوەی ژنەکە لە پێکهێنانیـدا بەشـداریکردوە لێـی دەربکرێـت، کـە خـەڵکی خاوەن ئەزمون تەقدیری دەکەن، هەروەك ژن و هەموو میراتگرێکی دیکە نێر یان مێ بێت، ئەو میراتەی لە کۆکردنەوەیدا بەشدار بوە پێش دابەشکردنی لێی دەردەکرێت. خوای گەورە دەفـەرموێت: (مِن بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصَى بِهَا أَوْ دَيْنٍ)، ئەمـەشمان وەك مادەیەکی یاسایی لە یاسای کاروباری کەسێتی عێراقی هەموار کراودا جێگیرکردوە.

لە جێبـەجێکردنی تایبەتمەنـدی، جیـاوازی خسـتنی هـەردو جـۆر(نێر و مـێ) لـە وەرگرتنی شایەتی دانیاندا، خوا دەفەرموێت: (وَاسْتَشْهِدُواْ شَهِيدَيْنِ من رِّجَالِكُمْ فَإِن لَّمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّن تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاء أَن تَضِلَّ إْحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الأُخْرَى)البقرة٢٨٢. خـوای گـەورە خـۆی وەڵامـە حیکمـەتی ئـەم جیاکاریـە دەداتەوە کە دەفەرموێت: (أَن تَضِلَّ إْحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الأُخْرَى)، واتـە ئـەم جیاوازیە لەسەر بنەمای نێر و مێیی نیەو لەبەر نزمی پلەی مێ نیە، بەڵکو لەسەر ئەو بنەمایە داڕێژراوە کە ئافرەت لە ماڵەوە زۆر سەرقاڵ دەبێت و هەروەها لە دەرەوەش، کە ڕەنگە بەو هۆیەوە ناوەرۆکی شایەتیدانەکەی بە تەواوی لەبیر بچێتەوە، جا ئەگەر دوو بوون ئەوی دی بیری دەخاتەوە.

پاشان کێشەیەکی دادگایی نیە کە بە یەك شایەتی نێر ببڕێتەوە، بە پێچەوانەی مێینەوە، کە شایەتی یەکێکیان شەریعەتی ئیسلامی و یاسای دانراویش لە کێشە ژنانیەکاندا وەریدەگرن، وەك کچێنی و ژنێتی و سوڕی مانگانەو پاکبونەوە.

جگە لەوانەی کە باسمانکردن، دەلالەتی ئەم ئایەتە لەسەر دانەنانی شایەتی یەك ژن بە پیاوێك دەلالەتێکی گومانییە، نەك یەکلاکەرەوە، کە دروست نەبێت لێی لابدرێت، لەبەر پێشکەوتنی ژیان و هاویەشبونی ژن لەگەڵ پیاودا لە هەموو بوارەکاندا و جیاوازی ئاستی رۆشنبیری، رێگری نیە لە دانانی شایەتی ژنێك وەك شایەتی پیاوێك، دوای ئەوەی دادوەر قەناعەت بە دروستی شایەتیەکە دەکات، چونکە شەریعەتی ئیسلامی پشت بە قەناعەتی دادوەر دەبەستێت نەك شایەتەکان، بۆیە دەگونجێت بە یەك شایەت قەناعەت بکات، بەڵام بە دوو شایەت نەیکات، ئەو بنەما گشتیەش کە دەخوازێت کە لەکاتی بونی دەقدا ئیجتیهاد نابێت بکرێت، مەبەست لە دەق ئەوەیە دەلالەتەکەی لەسەر حوکمێك یەکلاکەرەوە بێت.

حیکمەتی دروستیی وەسیەتیکردنی موسڵمان بۆ کەسی ناموسڵمان:

جیاوازی ئایین رێگرە لەبەردەم میراتدا بەپشتبەستن بەم فەرموودەیەی پێغەمبەرﷺ: (لا یتوارث أهل ملتین)[1] واتە: (ئەوانەی لە دوو ئایینی جیاوازن میرات لە یەکدی نابەن) واتە: نە موسڵمان میرات لە کافر دەباتو نە کافریش لە موسڵمان، بەڵام ئەو جیاوازییە ئایینیە رێگر نییە لەبەردەم وەسیەتکردن بۆ یەکدی، حیکمەتی ئەوەش ئەوەیە کە میراتگریی لەسەر بنەمای یەکبوونی مرۆیی دامەزراوە، چونکە هۆکارەکانی لە خزمایەتیو هاوسەرێتیو ملکەچیبوون بۆ سیستمێك کە حوکمی دەکات کورتکراونەتەوە، یەکبوونی مرۆڤایەتییش لە گرنگترین ئامانجەکانی شەریعەتی ئیسلامین لەسەر بناغەی یەکبوون لە رەچەڵەكو یەکبوونی ئەو سەرچاوەیەدا کە مرۆڤی لێ دروستکراوە کە ئەویش خۆڵە، هەروەها یەکبوونی

[1] صحیح إبن حبان: ٢٤٠/١٣ وە مستدرك الحاكم: ٣٦٢/٢.

بەرژەوەندی هاوبەش ئەویش ئەوەیە کە زەوی‌و ئەوەی تیایدایەتی لەپێناوی مرۆڤدا بەبێ جیاوازی دروستکراوە، هەروەك خوای گەورە لە ئایەتی (٢٩)ی سوورەتی (البقرة)دا فەرموویەتی: (هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا..) واتە: (خودا ئەو خودایەیە پاش ئەوەی ئێوەی لە نەبوونەوە دروستکرد زەویشی دروستکرد بۆ هەمووتان...).

جا حیکمەتی ئەوەی کە جیاوازی ئایین رێگرە لەبەردەم میراتیدا یەکێکە لەو هۆکارانەی هانی مرۆڤ دەدات بۆ ئەوەی ملکەچی یەك سیستم بن، چونکە هەمووان لە نەوەی ئادەمن‌و ئادەمیش لە خۆڵ دروست کراوە، بەڵام وەسیەتکردن لەسەر دەستەبەری ئابووری لەنێوان خێزانە مرۆییەکاندا بیناکرلوە بە چاوپۆشی لە جۆرو رەگەزو رەنگ‌و زمان‌و ئایین.

حیکمەتی دروستیی وەسیەتکردنی کەسی کەم توانا

هەموو بەخشینەکانی کەسی کەم توانا و لێنەهاتوو وەك منداڵی گێل‌و جیاواز و رێگەپێنەدراو بە یەکدەنگی شەرع‌و یاساش بەتاڵە، جگە لە وەسیەتکردنی کە ئەوەیان دروستە، حیکمەتی ئەم دروستییەش لەم خاڵانەی خوارەوەدا خۆی دەبینێتەوە:

١) ئەو موڵکیەتە لە کەسی وەسیەتکارەوە ناگوێزرێتەوە بۆ ئەو کەسەی وەسیەتەکەی بۆ کراوە هەتاوەکو دوای مردنی وەسیەتکارەکە، بەو پێیەش وەسیەتی ئەو کەسە بێ توانایە هیچ زیانێکی ماددیی لێناکەوێتەوە بۆی، بەپێچەوانەی سەرجەم بەخشینەکانی دیکەوە کە ئەوەیان بە تەواوی کارێکی زیانبەخشە، چونکە پێویست وایە کە موڵکیەتی کەسە بەخشەرەکە ئەگەر بەخشینەکە راست بێت دەستبەجێ بگوازرێتەوە بۆ ئەو کەسەی ماڵەکەی پێبەخشراوە.

ب) لەراستیدا کەسی کەم تواناش پێویستی بە پاداشتی رۆژی دوایی هەیەن ئەویش وەك هەرکەسێکی دیکەی ساغ‌و لێهاتوو، جا لە رێگەی

وەسیەتەکەیەوە لای خوای گەورە پاداشتی دەستدەکەوێت، شایستەبوونیش بە پاداشت لەسەر ئەوە نەوەستاوە کە کەسی پاداشت درلو دەبێت کەسێکی تەواو و لێهاتوو بێت.

ج) وەسیەتکردن لە روانگەی دەستەبەری ئابوورییەوەیە لە نێوان مرۆڤەکاندا، جا لەو دەستەبەریو دەستگیرۆییەدا سەیری توانای دارایی دەکرێت، نەك لێهاتوویو شایستەیی.

لەکۆتایی بابەتی فەلسەفەی حوکمە خێزانیەکان، پێمخۆشە بە بانگخوازانی دادو یەکسانی نێوان نێرو مێو قبوڵنەبوونی جیاکاریی بڵێم:

یەکەم: یەکسانییو دادگەریی گرنگترین پایە دەستوریەکگانن لە هەموو جیهاندا، بەڵام زۆریەی خەڵکە بانگخوازەکەی ئەم دوو پایەیە تا ئێستا لەمانای ڕاستەقینەو دەستوریو یاساییو ئەم دوو زاراوەیە نەگەشتوون،چونکە مانای یەکسانیی هاوکێشەی نێوان مافو پابەندیەکانە، بەشێوەیەك پابەندیەکانی هیچ رەگەزێکی نێرو مێ لە مافەکانی زیاد نەکات، ئەگەر نا کۆمەڵگە ستەمی لێکردوە، ئەگەر ئەو پابەندیە بەویستی ئازادانەی خۆی نەبوو، ناشبێت مافەکانی لە پابەندیەکانی زیاتر بێت، ئەگەرنا بەستەمکارو زەوتکار دەژمێردرێت، لەبەر مافوەرگرتنی زیادی لەسەر حسابی تاکەکانی دیکەی کۆمەڵگە.

دادگەریش پێدانی هەموو خاوەن مافێکە بەوەی کە شایەنیەتی لە پاداشتو سزا، جا پێدانی زیاتر لەشایانبونی بەبێ هۆ ستەمکاریە بەڵام ئەگەر هۆ داریوو قورئان بە ئیحسان ناوی بردوە(إِنَّ اللّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالإِحْسَانِ).

دووەم: بواری دادو یەکسانی بۆ ڕێکخستنی ژیانی کۆمەڵگە لەوشەتانەدا دەبێت کە لەسنوری ویستی ئادەمیزادو ڕێکخستنی دەستوریو یاساییو عورفدایە، بەڵام ئەوەی لەسنوری ویستی مرۆڤو ڕێکخستنی مرۆییدا نەبێت، جێگەی مشتو مڕ

نیە، ئەگەر رەگەزی مێ داوای هەموو مافێکی پیاو بکات ئەوە هەڵەو نەشارەزاییە بەو تایبەتمەندیو جیاکاریەی نێوان ویستراوی سنوری یاسای دەستکردو نێوان ئەوەی سروشتیەو لەسنوری یاسای سروشتدایە.

سێهەم: دەبێت جیاکاری بکەین لەنێوان ئەوەی قورئان دایناوە وەك دەستور لەبنەمای دادگەرییو یەکسانی، لە ئەوانەش کە ئیجتیهادی هەڵەی هەندێك زانای شەریعەتو زانا یاسییەکان کردوویانە، وە ئەو جێبەجێکردنە مرۆییە نارێکە لەگەڵ قورئان دا، چونکە زۆر مافی مێینە هەیە قورئان سەلماندویەتی بەدەقی ئاشکرا، کەچی فیقهو یاسا لەبەر دابو نەریتە کۆنەکان پشتگوێیان خستوون.

چوارەم: ئەوەی لەناو خەڵکو یاساو کارپێکراوی دائیرەکاندا بلاوە، کە نێرو مێ دوو رەگەزن هەڵەیەکی باوە، دەبێت رەگەز بگۆرێت بەجۆر (صنف) لەبری دوو رەگەز بوترێت دووجۆر، چونکە چیەتیو حەقیقەتی رەگەزەکان جیاوازو لێکترازاون، پێچەوانەی (جۆر)ەوە، چونکە لە حەقیقەتدا یەکنو لە هەندێك تایبەتمەندیدا جیاوازن، جا نێرو مێ دوو جۆرن لەژێر ناونیشانی جۆری مرۆیدا جێگەیان دەبێتەوە، لە حەقیقەتو چیەتیدان رێکن، بەلام لەهەندێك تایبەتمەندیدا جیاوازن، بەلام مرۆڤو ئەسپ بە نمونە دوو جۆرن لەژێر ناونیشانی گیانەوەردا جێگەیان دەبێتەوە، کە حەقیقەتو چیەتیدا لەیەك جیاوازن، بۆیە ستەمو سوکایەتیشە بە پایەی ئافرەت کە نێر بەرەگەزێکی جیا لە رەگەزی مێ دابنرێت.

فەسلی چوارهەم

فەلسەفەی حوکمی مامەڵە دارایيەكان

مامەڵــە دارایـیــەکان سروشـــتو رەگــەزو حــوکمو ئاکامــەکانی بــە گــۆڕینی پێداویستییەکانی بژێوی‌و گەشەسەندنی داخوازییە ئابوورییــەکان لـە هــەموو کـاتو سەردەمێکدا گۆڕانیان بەسەردا دێت.

لەبەر ئەوە قورئانی پیرۆز تــەنها جــەختی لەســەر پایــە ســەرەکی‌و نــەگۆڕەکانی رەگەزو حوکمو ئاکامەکان کردووەتەوە، ئەوی دیکەی بەجێهێشتووە بۆ عەقڵو ژیری مرۆڤەکان لەبەر رۆشنایی داخوازییەکانی ژیانی ئابووریدا.

جا عەقڵ رێگەی پێدراوە تاوەکو لە هەموو کـاتو شـوێنێکدا مامەڵـە داراییــەکان رێکبخاتو بۆی هەیە ئەو رەگەزانەی کە ناجێگیرو لە قورئاندا نەهاتوون بیانگۆڕێـتو راستیان بکاتەوە، بەهــەمان شـێوەش پــەرە بــەو حوکمانەشـی بـدات کـە سروشـتی بەردەوامییان نییە، ئەوەش بــەپێی پێشـهاتو گۆڕانکارییــەکانی ژیـان، بــە مــەرجێك هەموو ئەوانە لە سنووری ئەو بازنە ئەخلاقیەدا بـن کـە قورئـان دانـاوە بـۆ خێزانـی مرۆڤایەتی تاوەکو لە نێو ئەو بازنەیەدا هەڵسوکەوت بکەن، نەك لە دەرەوەیدا.

ئەگەر قورئانو سوننەتی پێغەمبەر ﷺ درێـژەی مامەڵـە دارایـی‌و روونکردنــەوەی حوکمی بەشە بچووکەکانیشییان بکردایە، ئەوا ئەوە دەبووە هۆی روودانی قورســی‌و نارەحەتی کە ئەو دوو شتەش لە قورئانـدا نەویسـترلوە، هــەروەك خـوای گــەورە لــە ئایەتی (٧٨)ی سوورەتی (الحج)دا فەرموویەتی:

(..وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ..) واتە: (کارێکی لە ئاییندا فەرز نــەکردووە لەسەرتان کە نارەحەتتان بکاتو نەتوانن بیکەن..).

هەروەها فەرموویەتی: (..يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ..) البقرة (١٨٥). واتە: (.. خودا دەیەوێت کارتان ئاسان بکات، نەك گران..).

بە گوێرەی ئەو حەقیقەتو راستیانەش قورئان تەنها باسی برگەو حوکمو ئاکامــە نــەگۆڕەکانی کــردووە کــە گەشەســەندنەکان کاریگــەرییان لەســەریان نییــەو

پێشهاتەكانیش نایانگۆڕنو هەر بە نەگۆڕییش دەمێننەوە هەتاوەكو ژیان لەسەر رووی زەویدا بمێنێت.

قورئانی پیرۆز باسی لە پایە نەگۆڕەكانی مامەڵە داراییەكان بەم شێوەیە كردووە:

أ) دەربارەی رەگەزەكانی مامەڵەی دارایی باسی لە زەرووڕەتی بوونی رەگەزی رازیبوون لە بژاردنەكاندا كردووەو لە ئایەتی (٢٩)ی سوورەتی (النساء)دا فەرموویەتی (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ..).

واتە: (ئەی ئەوانەی ئیمانتان هەیە ماڵو دارایی خۆتان لەنێو خۆتاندا بەشێوەی ناڕەوا و بێ بەدەل، بە ستەمكاری، یان بە وەرگرتنی ریبا، یان بەخەڵەتاندن مەخۆن، سا مەگەر لەنێو خۆتاندا بازرگانیو مامەڵەكردن هەبێت لەسەر حەز و رەزامەندی هەردوولا..).

دەربارەی بەخشینەكانیش باسی لە زەرورەتی بوونی رەگەزی پێخۆشبوون لە ویستو رەزای خۆی كردووەو لە ئایەتی (٤)ی سوورەتی (النساء)دا فەرموویەتی: (وَآتُوا النِّسَاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةً فَإِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِيئًا مَرِيئًا).

واتە: (مارەیی ژنەكانتان بدەن بە رەزای دڵو بەبێ بەرانبەر، جا ئەگەر ئەوان بە رەزای خۆیان لە بەشێكی ئەو مارەییە خۆشبوون، ئەوا بیخۆنو نۆشی گیانتان بێت).

دەربارەی كارە رۆتینییەكانیش كە لە ئێستا و لەنێو یاسا دەستكردەكاندا بە یەكێك لە رەگەزەكانی مامەڵەكردن دەژمێردرێت، خوای گەورە لە ئایەتی (٢٨٣)ی سوورەتی (البقرة)دا فەرموویەتی: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى فَاكْتُبُوهُ..).

واتە: (ئەی ئەوانەی ئیمانتان هێناوە بە خودا، كە قەرزتان دا بە كەسێك، یان ماڵێكتان فرۆشت بەبرە پارەیەك تا كاتێكی دیاریكراو، ئەو مامەڵەو قەرزە بنووسن تا لەبیر نەچێتەوەو كەس زیانی لێنەكەوێت..).

ب) دەربارەی حوکمەکانی مامەڵەکردنیش قورئان باس لە پێویستیی بەڵێن بردنە سەرو پەیمان نەشکێنیی‌و ئەمانەتپارێزیی دەکات، خوای گەورە لە ئایەتی (١)ی سوورەتی (المائدة)دا فەرموویەتی: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ..).

واتە: (ئەی ئیمانداران وەفادارین بەرانبەر بەو پەیمانانەی لەگەڵ خودا، یان خەڵکو خۆتاندا بەستووتانن).

لە ئایەتی (٣٤)ی سوورەتی (الإسراء)دا دەفەرمووێت: (.. وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا)

واتە: (... ئەگەر پەیمانێکتان بەست بیبەنە سەرو هەڵیمەوەشێننەوە، بەڕاستی پەیمان لێی دەپرسرێتەوە).

دەربارەی دانەوەی ئەمانەتیش بە خاوەنەکانیان لە ئایەتی (٥٨)ی سوورەتی (النساء)دا فەرموویەتی: (إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَى أَهْلِهَا..).

واتە: (خودا فەرمانتان پێدەکات ئەمانەت بدەنەوە بە خاوەنەکەی‌و داگیری مەکەن).

هەروەها باسی لە حەڵاڵی‌و حەرامی مامەڵەکان دەکات لەبەر ڕۆشنایی بوون، یان نەبوونی پایەو مەرجەکانیدا و لە ئایەتی (٢٧٥)ی (البقرة)دا دەفەرمووێت: (وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا..).

واتە: (.. خوای گەورە فرۆشتنی شەرعی‌و بێ سوودی حەڵاڵ کردووەو ریباشی حەرام کردووە..).

ج) لەبارەی ئاکامی مامەڵە دارایییەکانیشەوە باسی لە سروشت‌و چۆنیەتی موڵکدارێتی‌و بەندو کۆت‌و ئەرکەکانیشی کردووە.

جا بۆ زیاتر ڕوونکردنەوەو سوودوەرگرتن بە کورتی لە سێ بڕگەدا باسی دەکەین کە لە سێ تەوەردا باسکراوەو یەکەمیان تایبەتە بە ڕەگەزە نەگۆڕەکان‌و دووەمی بۆ حوکمە نەگۆڕەکان‌و سێیەمیشیان تایبەتە بە چۆنیەتی‌و سرووشتی موڵکدارێتی‌و کۆت‌و بەندو ئەرکەکانیەوە.

باسی یەکەم:
فەلسەفەی ڕەگەزە نەگۆڕەکانی مامەڵە داراییەکان

لەبەر ڕۆشنایی ڕەگەزە نەگۆڕەکاندا کە قورئان باسی کردووە، زانایانی شەرعناس گرێبەستەکانیان دابەشکردووە بەسەر (الرضائية) و (العينية) و (الشكلية) کە بە شێوەیەکی کورتو پوخت لە سێ لقی داهاتوودا ڕوونیان دەکەینەوە:

لقی یەکەم:
ئەو گرێبەستانەی بەڕەزامەندی دەکرێن
(العقود الرضائية)

گرێبەست بەڕەزامەندی ئەوەیە کە لە بەستندا تەنها پەیوەستبوونی دوو ئیرادەی وەك یەك بەسە کە دەلالەت بکەن لەسەر حەزکردن بە دەستکردن بەو گرێبەستەو ئەو کاریگەریە شەرعیانەی کە لێی دەکەونەوە ئیدی ئەو پەیوەستبوونە بە هەر شێوەیەك بێت، چ بە نووسین، یان زارەکی، یان بە ئاماژە، یان هەر شتێکی دیکەی لەو جۆرە کە دەلالەت بێت لەسەر بوونی ڕەگەزی ڕازیبوون، یان پێخۆشبوونی ئەو کارە لە دڵەوە، هەروەك خوای گەورە لە ئایەتی (٢٩)ی سوورەتی (النساء)دا فەرموویەتی: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ..).

واتە: ئەی ئەوانەی ئیمانتان هەیە، ماڵو دارایی خۆتان لەنێو خۆتاندا بەشێوەی ناڕەواو ستەمکاری، یان بە وەرگرتنی ریبا، یان بەفێڕۆدان، مەخۆن، سا مەگەر لەنێو خۆتاندا بازرگانیو مامەڵە هەبێت لەسەر حەزو رەزای هەردوولا سوود لە ماڵی یەکدی وەربگرن).

دەستەواژەی (رازیبوون)یش بۆ هاوبەشی هەردوولایە، چونکە رازیبوونی لایەنێك بەبێ لایەنەکەی دیکە بەس نییە، بەڵکو پێویستە رەگەزی رازیبوون لە هەموو لایەنەکانی بەشداربووی مامەڵەکردنو هەڵسوکەوت پێوەکردنەکەوە بوونی هەبێت بە ویستو ئیرادەوە، وەك ئەوەی کە لە گرێبەستی جێبەجێکراوی هەیە، بە پێخۆشبوون وەك ئەوەی کە لە گرێبەستی راگیراودا هەیە لە پاش بڕیارلێدانەوە، ئەمە لە بابەتی بژاردنەکاندا، لە بەخشینەکاندا دەستەواژەی (طيبة النفس - پێخۆشبوون لە دڵەوە) بەکارهاتووەو خوای گەورە لە ئایەتی (٤)ی سوورەتی (النساء)دا فەرموویەتی: (وَآتُوا النِّسَاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةً فَإِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِيئًا مَرِيئًا).

واتە: (مارەیی ژنەکانتان بدەن بە رەزای دڵو بەبێ بەرانبەر، جا ئەگەر ئەوان بە رەزای خۆیان لە بەشێکی ئەو مارەییە خۆشبوون، ئەوا بیخۆنو نۆشی گیانتان بێت).

ئەم جیاکارییە لەنێوان قەرەبووکردنەوەکانو بەخشینەکاندا کە یەکەمیان بەڕازیبوونو دووەمیشیان پێخۆشبوونە لە دڵەوە لە یاسا دانراوەکاندا بەرچاوم نەکەوتووە، بەڵکو پێغەمبەری خودا ﷺ جەختی لەسەر زەرووەرەتی بوونی رەگەزی پێخۆشبوون کردووەتەوە لە بەخشینەکاندا، وەك چۆن لە قورئاندا هاتووە، فەرمووشیەتی: (لا يحل مال امرىء إلا بطيب النفس) سبل السلام: ٨٦/٣.

واتە: (ماڵی هیچ کەسێك حەڵاڵ نییە ئەگەر خۆی لە دڵەوە پێی هۆش نەبێت).

بنەما و بنەڕەتیش لە هەموو گرێبەستێکدا ئەوەیە کە دەبێت بە رەزامەندی بێت ئەگەر بە پێچەوانەوەی ئەوەوە دەقێك نەبێت، جگە لەوەش سیفەتی رازیبوونی گرێبەست پەیوەست نییە بە سیستمی گشتییەوە، بۆیە ئەو کەسانەی هەڵدەستن بە ئەنجامدانی گرێبەست دەکرێت رێکبکەون لەسەر ئەوەی جگە لە شێوەیەکی

دیارییکراوی وەك تۆمارکردنی نووسراوێکی فەرمییدا گرێبەستەکەیان ئەنجام نەدەن، لەو کاتەشدا گرێبەستەکە دانامەزرێت سا مەگەر مەرجەکانی ئەو شێوەیەی تێدابێت کە رێککەوتنی لەسەر کراوە.

شایەنی باسە هەموو گرێبەستەکانیش لە فیقهی ئیسلامیدا گرێبەستی پێ ڕازیبوونن، سا مەگەر دەربارەی گرێبەستەکانو بەڕێوەچوونە ڕۆتینیەکاندا لە قورئاندا پێچەوانەی ئەوە باسکرابێت.

لقی دووەم:

گرێبەستی ماڵینە

(العقود العينية)

گرێبەستی (عەینی) لە فیقهی ئیسلامییدا ناوەڕۆكو چۆنێتییەکەی جیاوازە لە گرێبەستی (عەینی) لە یاسادا.

ئەم جۆرە گرێبەستە لە یاسادا یان لە ـ فیقهی یاسادا ـ ئەوەیە کە بە تەنها قایلبوونو ڕازیبوون بەس نییە بۆ بەستنو گرێدانی، بەڵکو لەسەروو ئەوەوە پێویستە کە دەبێت سازانی هەردوو لایەنی گرێبەستەکە بە رادەستکردنی (عین)ەکە پێکەوە پەیوەست بن.[1]

بەڵام گرێبەستی (عەینی) لە فیقهی ئیسلامییدا شێوازێکی تایبەتی میانگیریی هەیە لەنێوان گرێبەستی ڕازیبوونی کارپێکراو و گرێبەستی ڕازیبوونی ڕاگیراو، گرێبەستی عەینی بەرووی بنچینە و ڕەگەزەکانی گرێ دەدرێتو دەبەسترێت، بەڵام لەڕووی شوێنەوارو مافەکانیەوە پێکنایەت، چونکە ئەو گرێبەستە پێش وەرگرتن

[1] أصول الإلتزامات. دكتور سليمان مرقص: ص٤٠.

دەبەستریت‌و پابەندبوون دروست دەکات، بەلام تا دوای رادەستکردنی شتە گرێبەست لەسەر کراوەکە مافەکە لە لایەنێکەوە بۆ لایەنێکی دیکە ناگوێزرێتەوە.

ئاشکراشە کە گرێبەستی کارپێکراوی پێویست مافە شەرعی‌و یاساییەکانی لەسەر پەیوەست دەبێت کە بە مافو ئەرکەکان ناودەبرێن، بەلام گرێبەستی راگیراو ئەوەیان بە دروستی دەبەسترێت، بەلام مافەکانی لەسەر پێویست نابێت تا پاش بڕیار لەسەردانی لەلایەن ئەو کەسەوە کە مافی ئەو بڕیارلێدانەی هەیە.

گرێبەستی عەینییش لای زۆربەی شارەزایانی شەریعەتی ئیسلامی پێش وەرگرتن گرێدەدرێت‌و هەندێك لە پەیوەستبوونەکانی (ئەرکەکانی) دادەمەزرێنن بەلام هەندێك لە مافەکان پێکنایەن تاوەکو پاش وەرگرتنی شتە گرێبەست لەسەرکراوەکە، لەبەر ئەوە شارەزایانی شەریعەت لە گرێبەستی عەینی دا دەستەواژەی (پێکنایەت)یان بەکارهێناوە، نەك دەستەواژەی (نابەسترێت، یان گریێ نادرێت)، بەلام ئەم حەقیقەتە زۆربەی شارەزایانی یاسا پێی نەگەیشتوون، ئەوەش لەبەر دیرلسەنەکردنی ئەم بابەتە لەنێو فیقهی ئیسلامییدا بەشێوەیەکی ورد، بۆیە (پێکنەهاتن) یان بە (گرێنەدان) لێکداوەتەوە وەك ئەوەی لە ماددەی (١/٦٠٣)ی یاسای شارستانێتی عێراقیدا[1] هاتووە کە لە ئێستادا کاری پێدەکرێت‌و وترلوە (لاتتم الهبة في المنقول إلا بالقبض). واتە: (بەخشین‌و خەلات لە ماڵی گوازراوەدا بە وەرگرتن نەبێت پێکنایەت).

لەسەر ئەم بنەمایەش وەرگرتن لە گرێبەستی بەخشش‌و گرێبەستەکانی دیکەدا کە بە گرێبەستی عەین ناودەبرێن بە یەکێك لە پایەکانی گرێبەستەکە هەژمار دەکرێت.

ئەمەش ئەگەر سەبارەت بە یاسا بەبۆچوونی ئەوان راست بێت، بەلام سەبارەت بەوەی کە زۆربەی شارەزایانی شەریعەتی ئیسلامی لەسەری گیرساونەتەوە راست

[1] ژمارە (٤٠)ی ساڵی ١٩٥١.

نییە کە دەڵێت وەرگرتن یەکێك نییە لە پایە و مەرجەکانی گرێدانی ئەو گرێبەستە باسکراوانە، بەڵکو مەرجێکە بۆ پێکهێنانو تەواوبوونی ئەرکو مافەکانی گرێبەستەکە.

ئەو گرێبەستانەش کە سروشتو شێوەیەکی تایبەتیان هەیە و لە فیقهی ئیسلامییدا باسکراون پێنج جۆرن کە بریتین لە:

(بارمتە، بەخشش، یان خەلات، خواستن، قەرز، سپاردن).

١/ گرێبەستی بارمتە:

بریتیە لە دانانی ماڵێکی پەیوەست بە وەرگرتنی قەرزێك کە لە نرخی ئەو ماڵە وەردەگیرێتەوە ئەگەر هاتوو ئەو کەسەی قەرزەکەی کردووە نەتوانێت بیداتەوە[١].

بەڵگەی شەرعیبوونی بارمتەیش بریتییە لە: قورئانو سوننەتو کۆدەنگی زانایانو ماقوڵییەت.

أ- قورئان: خوای گەورە لە ئایەتی (٢٨٣)ی (البقرە)دا دەفەرمووێت: (..وَإِنْ كُنْتُمْ عَلَى سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِبًا فَرِهَانٌ مَقْبُوضَةٌ..).

واتە: (..ئەگەر لە کاتی مامەڵەکردندا لە سەفەردابوونو نووسەرتان دەستنەکەوت با لە نێوانتانا لەجیاتی ئەو قەرزە کە بەسەر بەرانبەرەکەوەیە بارمتەیەك هەبێتو ماڵە بارمتەکراوەکە وەربگرن..).

ئەو مەرجەی لە ئایەتەکەدا هاتووە (ئەگەر لەسەفەردابوون) لێتێگەیشتنی پێچەوانەی نییە، بەڵکو بارمتە لەکاتی سەفەر و ئامادەبوونیشدا دروستە.

ب- سوننەتی پێغەمبەر ﷺ: دایکی ئیمانداران عائیشە رضي الله عنها دەگێڕێتەوە کە: (پێغەمبەری خودا ﷺ خۆراکی لە کابرایەکی جولەکە بە قەرز کڕیو قەڵغانێکی بە بارمتە پێدا)[٢].

---

[١] مغني المحتاج ـ فیقهی شافیعی: ٢/١٢١ والروض النضیر ـ فیقهی زەیدی: ٤/١٨.

[٢] صحیح مسلم ـ باب الرهن وجوازه في الحضر والسفر:٣/١٢٢٦.

ج- زانایانو شارەزلیانی بواری شەریعەتی ئیسلامی کۆدەنگن لەسەر دروستی بارمتە ئەگەر هاتوو مەرجو پایەکانی تێدا هەبوو و ڕێگریو لەمپەریشی نەبێت.

د- ماقولێەت - عەقلّ باوەڕیی - عەقڵی ساغو تەندروست دان بە دروستی تۆمارکردنو بەڵگەدارکردنی قەرزی داخرلودا دەنێت بە مەبەستی پاراستنی ماف خاوەن قەرزو دوورکەوتنەوە لە دوژمنایەتی، ئەم برگەیەی کۆتاییش ئەوەیان حیکمەتی شەرعیبوونی بارمتە ە لە ئیسلامدا.

گرێبەستی بارمتەیش، چ ئەو شتەی کە لە جیاتیدایە مالّی گوازراوە بێت، یان خانوویەرە گرێبەستێکی پیّ رازیبوونە بە تەنها بە قایلبوونو پەسەندکردن گریّ دەدرێتو ئەو ڕۆتینەش کە مەرجە لەناویدا هەبێت ئەوە تەنها بۆ سەلماندنی گرێبەستەکەیە، نەك دامەزراندنو بەستنی، ئەوەش پابەندییەك لەسەر قەرزدارە بارمەتەدانەرەکە دروست دەکات بۆ ئەوەی پێش وەرگرتنی قەرزەکە ئەو کەسەی کە بە بارمتە قەرزەکەی پێدەدات

دەسەلاّتی تەولوی مادیی هەبێت بەسەر موڵکو مالّی بارمتەدەرەکەوە بۆ ئەوەی بتوانێت ئەو دەسەلاّتەی لەکاتی پێویستدا بەسەردا جێبەجیّ بکات، بەلاّم ئەم مافە نایەتەدی تا دوای ئەوەی کە قەرزەکە رادەستی ئەو کەسە بکرێت کە بارمتەکەی داناوە، یان کەسێك کە هەردوولایان لەسەری رێکدەکەون.

٢/ گرێبەست و مامەڵەی خەلاّت:

خەلاتکردن مامەڵەکردنێکی لە حالّەتی ژیانو ماندایەو دەبێت بیّ بەرانبەر ببەخشرێت[١] گرێبەستی بەخشینیش پابەندبوون لەسەر بەخشەرەکە دروستدەکات

[١] لە (البدائع) للکاساني دا هاتووە: ٨/٣٦٦٩، تیایشیدا هاتووە: (کە پەسەندکردنو وەرگرتن بۆ سەلماندنی حوکمەکەیەتی، نەك بۆ بوونی خۆی لەخۆیدا) حوکمیش لای زانایان واتە مافەکان. لە (الأنوار - فیقهی شافعیدل) ١/٦٥٧دا هاتووە: (لە بەخشینو خێردا بە وەرگرتنی شتەکە نەبێت موڵکدارییەکە ڕوونادات) لە (المیزان الکبری)ی شعراني - فیقه المقارن - ٢/٨٦دا هاتووە: (زانایان لەسەر ئەوەش کۆکن بەڵێن بردنەسەر لە خێردا پێویستە).

بەوەی خەڵاتەکە رادەستی ئەو کەسە بکات کە خەڵاتەکەی پێدەدرێت، بەڵام بە وەرگرتن نەبێت موڵکیەتەکەی بۆ ناگوێزرێتەوە، سەرچاوەی ئەو پابەندبوونەش ئەم فەرمایشتەی خوای گەورەیە لە ئایەتی (١)ی سوورەتی (المائدة)دا فەرموویەتی: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ..) واتە: (ئەی ئیمانداران وەفادار بن بەرانبەر بەو بەڵێن‌و پەیمانانەی لەگەڵ خودا، یان لەگەڵ خەڵكو خۆتاندا بەستووتان..).

هەروەها لە ئایەتی (٣٤)ی سوورەتی (الإسراء)یشدا فەرموویەتی: (.. وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا).

واتە: (... ئەگەر پەیمانێکتان بەست بیبەنەسەرو هەڵیمەوەشێننەوە، بەڕاستی پەیمان لێپرسینەوەی لەسەر دەکرێت).

٣ـ گرێبەستی خواستن (الإعارە):

شارەزایانی شەریعەت جیاوازییان هەیە لە پێناسەکردنیدا ئەوەش بە گوێرەی جیاوازیوونیان لە شێوازەکەیدا، جائەوەی بەموڵکایەتییکردنی قازانجێکی بێ بەرانبەری دادەنێت وایپێناسەدەکات (کەبەموڵکایەتیکردنی قازانجی خوازراوە لەلاین خوازەرەوەبەبێبەرامبەر[1])

ئەوەشی بەڕێبێدراوی دادەنێت بەبێبەموڵکبوون وادەناسێنێت کەڕێبێدراوی قازانجەکانە بەبێ خوازراووبێبەرامبەر.

بەڵگەی شەرعیبوونی خواستنیش بریتییە لە قورئان‌و سوننەت‌و کۆدەنگی زانایان‌و ماقوڵییەت.

أ) قورئان: چەندین ئایەتی تێدا هاتووە دەربارەی خواستن، لەوانەش ئەم فەرمایشتەی خودای گەورە کە لە ئایەتەکانی (٤ـ٧)ی سوورەتی (الماعون)دا فەورموویەتی: (فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ (٤) الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ (٥) الَّذِينَ هُمْ يُرَاءُونَ (٦) وَيَمْنَعُونَ الْمَاعُونَ (٧))

---

[1] الروض النضير ـ سەرچاوەی پێشوو: ٢٥/٤.

ج- زانایان‌و شارەزلیانی بواری شەریعەتی ئیسلامی کۆدەنگن لەسەر دروستی بارمتە ئەگەر هاتوو مەرج‌و پایەکانی تێدا هەبوو و رێگری‌و لەمپەریشی نەبێت.

د- ماقولّیەت - عەقلّ باوەڕپێی - عەقلّی ساغ‌و تەندروست دان بە دروستی تۆمارکردن‌و بەلّگەدارکردنی قەرزی داخراودا دەنێت بە مەبەستی پاراستنی مافی خاوەن قەرزو دوورکەوتنەوە لە دوژمنایەتی، ئەم برگەیەی کۆتاییش ئەوەیان حیکمەتی شەرعیبوونی بارمتەیە لە ئیسلامدا.

گرێبەستی بارمتەیش، چ ئەو شتەی کە لە جیاتیدایە مالّی گوازراوە بێت، یان خانووبەرە گرێبەستێکی پێ رازیبوونە بە تەنها بە قایلبوون‌و پەسەندکردن گری دەدرێت‌و ئەو رۆتینەش کە مەرجە لەناویدا هەبێت ئەوە تەنها بۆ سەلماندنی گرێبەستەکەیە، نەك دامەزراندن‌و بەستنی، ئەوەش پابەندییەك لەسەر قەرزدارە بارمتەدانەرەکە دروست دەکات بۆ ئەوەی پێش وەرگرتنی قەرزەکە ئەو کەسەی کە بە بارمتە قەرزەکەی پێدەدات

دەسەلاّتی تەواوی مادیی هەبێت بەسەر مولّك‌و مالّی بارمتەدەرەکەوە بۆ ئەوەی بتوانێت ئەو دەسەلاّتەی لەکاتی پێویستدا بەسەردا جێبەجێ بکات، بەلاّم ئەم مافە نایەتەدی تا دوای ئەوەی کە قەرزەکە رادەستی ئەو کەسە بکرێت کە بارمتەکەی داناوە، یان کەسێك کە هەردوولایان لەسەری رێکدەکەون.

٢/ گرێبەست و مامەلّەی خەلاّت:

خەلاتکردن مامەلّەکردنێکی لە حالّەتی ژیان‌و ماندایەو دەبێت بێ بەرانبەر ببەخشرێت[1] گرێبەستی بەخشینیش پابەندبوون لەسەر بەخشەرەکە دروستدەکات

---

[1] لە (البدائع) للكاساني دا هاتووە: ٨/٣٦٦٩، تیایشیدا هاتووە: (کە پەسەندکردن‌و وەرگرتن بۆ سەلماندنی حوکمەکەیەتی، نەك بۆ بوونی خۆی لەخۆیدا) حوکمیش لای زانایان واتە مافەکان. لە (الأنوار - فیقهی شافعیدا) ١/٦٥٧دا هاتووە: (لە بەخشین‌و خێردا بە وەرگرتنی شتەکە نەبێت مولّکدارییەکە روونادات) لە (المیزان الکبری)ی شعرانی - فیقه المقارن - ٢/٨٦دا هاتووە: (زانایان لەسەر ئەوەش کۆکن بەلّێن بردنەسەر لە خێردا پێویستە).

بەوەی خەڵاتەکە رادەستی ئەو کەسە بکات کە خەڵاتەکەی پێدەدرێت، بەڵام بە وەرگرتن نەبێت مولکیەتەکەی بۆ ناگوێزرێتەوە، سەرچاوەی ئەو پابەندبوونەش ئەم فەرمایشتەی خوای گەورەیە لە ئایەتی (١)ی سوورەتی (المائدة)دا فەرموویەتی: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ..) واتە: (ئەی ئیمانداران وەفادار بن بەرانبەر بەو بەڵێنو پەیمانانەی لەگەڵ خودا، یان لەگەڵ خەڵکو خۆتاندا بەستووتان..).

هەروەها لە ئایەتی (٣٤)ی سوورەتی (الإسراء)یشدا فەرموویەتی: (.. وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا).

واتە: (... ئەگەر پەیمانێکتان بەست بیبەنەسەرو هەڵیمەوەشێننەوە، بەڕاستی پەیمان لێپرسینەوەی لەسەر دەکرێت).

٣ـ گرێبەستی خواستن (الإعارە):

شارەزایانی شەریعەت جیاوازییان هەیە لە پێناسەکردنیدا ئەوەش بە گوێرەی جیاوازبوونیان لە شێوازەکەیدا، جائەوەی بەمولکایەتییکردنی قازانجێکی بێ بەرانبەری دادەنێت وایپێناسەدەکات (کەبەمولکایەتیکردنی قازانجی خوازراوە لەلاین خوازەرەوەبەبێبەرامبەر[1])

ئەوەشی بەڕێبێدراوی دادەنێت بەبێبەمولکبوون وادەناسێنێت کەڕێبێدراوی قازانجەکانە بەبێ خوازراووبێبەرامبەر.

بەڵگەی شەرعیبوونی خواستنیش بریتییە لە قورئانو سوونەتو کۆدەنگی زانایانو ماقوڵییەت.

أ) قورئان: چەندین ئایەتی تێدا هاتووە دەربارەی خواستن، لەوانەش ئەم فەرمایشتەی خودای گەورە کە لە ئایەتەکانی (٤ـ٧)ی سوورەتی (الماعون)دا فەوموویەتی: (فَوَيْلٌ لِّلْمُصَلِّينَ ﴿٤﴾ الَّذِينَ هُمْ عَن صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ ﴿٥﴾ الَّذِينَ هُمْ يُرَاءُونَ ﴿٦﴾ وَيَمْنَعُونَ الْمَاعُونَ ﴿٧﴾)

---

[1] الروض النضير ـ سەرچاوەی پێشوو: ٢٥/٤.

واتە: (... دەی هاوار بۆ ئەو نوێژکەرانەی کە لە نوێژەکانی خۆیان بێئاگـانو زۆر چاك نایانکەنو گوێیان نادەنێ، ئەوانەی کە ریا دەکەنو نوێژەکانیان هەر بۆ بەرچاوی خەڵك دەکەن، کەسێکیش پێویستی بە دەفرێك خواردن بێتو لێی دەگرنەوەو پێـی نادەنو بەدەنگ هیچ موحتاجێکەوە ناچن).

ب) سوننەت: پێغەمبەر ﷺ فەرموویەتی: (العارية مـؤداة والمنحـة مـردودة) ئیمـام ئەحمەد ریوایەتی کردووە: ٥/٢٦٧، ئەبوداودیش: ٣/٨٢٧.

ج) کـۆدەنگیی زانایـان: شـارەزایانی فیقهـی ئیسـلامی کـۆکو هـاوڕان لەسـەر شەرعیبوونی، بە پشتبەستن بە قورئانو سوونەتی پێغەمبەر ﷺ.

د) ماقوڵییەت (عەقڵ باوەڕیی): مرۆڤ لە سروشتی خۆیدا کەسێکی کۆمەڵایەتیـە، جا لەبەر ئەوەی هیچ کەسێك شـك نابـەین کـە لـە هەنـدێك کاروبـاری ژیانیـدا پێویستی بە کەسـانی دیکـە نـەبێت ــ بەتایبـەتی سـەبارەت بـە دراوسـێ ــ سـەرەڕای توانـای دارایـیو جەسـتەییو کردەییشـی، لەراستیشـدا بەرنامـەی ئیسلام حوکمی خواستنی چ بە فەرز و چ بـە راسـپاردن لەسـەر بنـەمای ئـەم سرووشـتە مرۆییـە بنیاتنـاوە، ئـەم ماقوڵییەتـەش حیکمـەتی شـەرعیبوونی خواستنە لە شەریعەتی ئیسلامییدا، بە هەمان شێوە لە گرێبەستی بەخششدا حیکمەتەکە دەستەبەری ئابووریو هاوکارییکردنـە لەسـەر خێـرو پەیوەنـدی خزمایەتیو پتەوکردنی پەیوەندییەکانو ئەو جۆرە کارانەی کە دەبنە مایـەی بەهێزبوونی یەکگرتوویی نێوان ئەندامانی خێزانە مرۆییەکان.

٤/ گرێبەستی قەرز:

پێدانی شتێكە لەبەرانبەر گەڕاندنەوەی لە شوێنی قەرزكراوەكە[١].

بەڵگەی شەرعیبوونی قەرزیش بریتییە لە قورئان و سوونەت و كۆدەنگی زانایان و ماقوڵییەت.

أ) قورئان: چەندین ئایەتی تێدایە دەربارەی قەرز، لەوانەش ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە كە لە ئایەتی (٢٠)ی سوورەتی (المزمل)دا فەرموویەتی (.. وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَقْرِضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا..).

واتە: (... نوێژەكانتان بكەن و زەكاتی ماڵتان بدەن و قەرز بدەن بە خودا بە قەرزدانێكی جوان، واتە خێرو خێرات بكەن بە دڵ پێتان خۆش بێت..).

ئاشكراشە كە قەرزپێدەرەكە خودا نییە، بەڵكو بۆ بەندەكە خۆیەتی، بەڵام كە خوای گەورە ئەو كارەی داوەتە پاڵ خۆی لەبەر گرنگیی كارەكەیە لەپڕكردنەوەی پێویستیی مرۆڤەكان و بەڵێندانی بەدەستكەوتنی پاداشتی چاك لەسەری.

ب) سوننەتی پێغەمبەر ﷺ: پێغەمبەر ﷺ فەرموویەتی: (إن خيار الناس أحسنهم قضاءً) واتە: (باشترین مرۆڤەكان ئەوانەن كە بە جوانترین شێوە قەرزەكانیان دەدەنەوە). الموطأ بشرح المنتقى: ٥/٩٦.

ج) كۆدەنگیی زانایان: شارەزایانی بواری فیقهی ئیسلام هاوڕان لەسەر شەرعیبوونی قەرز بە پشتبەستن بە قورئان و سوننەت.

د) ماقوڵییەت: هاوكارییكردن لە پڕكردنەوەی پێویستییەكان بەتایبەتیش پێویستییە ئابوورییەكان، لە گرنگترین ئامانجەكانی ئیسلامن لە دەستەبەرێتی مرۆڤایەتیدا، روون و ئاشكراشە كە مرۆڤ پەنا ناباتە بەر قەرزكردن مەگەر پێویستییەكی زۆری پێی هەبێت، لەبەر ئەوە وتراوە كە قەرزكردن لەلای خودا

[١] شرح الخرشي ـ فیقهی مالیكی ـ: ٦/ ١٠٨، هەروەها مرشد الحیران/ ماددەی ٨١٠ و حاشیەی الباجوری: ٢/٦٠.

چاکترە لە خێرپێکردن، چونکە لەوانەیە ئەو کەسەی خێرەکەی پێدەکرێت پێویستیی پێی نەبێت، ئەوەش دروستیو شەرعیببوونی قەرزە.

٥/ گرێبەستی پێسپاردن (ئەمانەت): بریتییە لەوەی کە خاوەن ماڵ کەسێکی دیکە رادەسپێرێت بۆ ئەوەی بە ئاشکرا، یان بەناڕاستەوخۆ بە بەرانبەر، یان بێ بەرانبەر[1] پارێزگاری لە ماڵەکەی بکات.

سپاردەش ئەمانەتە لەلای ئەو کەسەی ماڵەکەی پێ سپێردراوە، بۆیە پێویستە لەسەری لەکاتی داواکردنەوەیدا بیگەڕێنێتەوە بۆ خاوەنەکەی، چونکە خوای گەورە فەرموویەتی: (إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَى أَهْلِهَا..). واتە: بەڕاستی خودا فەرمانتان پێدەکات تاوەکو ئەو ئەمانەتانەی لاتان داندراوە بیگێڕنەوە بۆ خاوەنەکەی).

حیکمەتی شەرعیبوونی پێسپاردن، یان ئەمانەتپێدانیش هاوکارییکردنە لەسەر چاکەو دەستبارگرتنی یەکدیو هاوکارییکردن لەنێوان مرۆڤەکاندا بەوەی ئەگەر کەسێك توانای هەیە هەستێت بە پڕکردنەوەی پێداویستی کەسانی موحتاج لە کاتی بوونو توانابیدا، ئا ئەمەش حیکمەتی شەرعیبوونی پێسپاردنە.

دەرئەنجام:

لەم دەرخستنە کورتەوە کە بۆ پێنج گرێبەستەکە باسکراوە کرا کە بە گرێبەستە ماڵینەیی (عيني)ەکان ناسراون ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت:

أ) ئەوە چەند گرێبەستێکن بەپێی رەزامەندی دوو لایەن ئەنجام دەدرێن تەنها و تەنها بە دەربڕین ئەوەی کە ئاماژە بێت لەسەر پێڕازیبوون لەو شتانەدا کە دەبژێردرێنەوەو بەپێخۆشبوونیش لەو شتانەدا کە دەبەخشرێن، بەستنی ئەم

---

[1] الروضة البهية واللمعة الدمشقية ـ فقه الإمامية ـ: ١/٣٨٤، هەروەها الروض النضير، سەرچاوەی پێشوو: ٤/٢٩، حاشية الباجوري ـ لە فیقهی شافعی ـ: ٢/٦٢.

گرێبەستانەش لەسەر وەرگرتنی شتەکە نەوەستاوە، بەپێچەوانەی ئەو هەڵە باوانەی کە دەگوترێت.

ب) ئەو جۆرە گرێبەستانە گرێبەستگەلێکن کە سرووشتێکی تایبەتیان هەیە، چونکە بەر لە وەرگرتنی شتەکە دروست دەبن‌و دادەمەزرێن، بەڵام تاوەکو دوای گرێدانی گرێبەستەکە پابەندبوون بە مافەکانیەوە دروست نابێت، هەریەکەشیان گرێبەستێکی میانگیرە لەنێوان جێبەجێکراو و راگیراودا، جێبەجێکراون لە رووی ئەرک‌و پابەندبوونەوە، سەبارەت بە مافەکانیش بەراگیراو ئەژمار دەکرێن، واتە کارپێنەکراون.

ج) ئەو گرێبەستانە پێناسەی گرێبەستی ماڵینە لە یاسادا نایانگرێتەوە، چونکە لەسەرویەندی گرێدانیاندا لەسەر وەرگرتنی شتەکە نەوەستاون.

د) لە راستیشدا حیکمەتی دروستی‌و شەرعیەتی ئەم پێنج جۆر گرێبەستە وەك باسمانکرد ئەوەیە کە بەرژەوەندی پێویستی مرۆڤایەتی زۆری تێدایە بۆ مرۆڤەکان، لە پاش بەرژەوەندییە زەرووریەتییەکانەوە کە (پاراستنی دین‌و ژین‌و ناموس‌و ماڵ‌و عەقڵە) بە پلەی دووەم دێت‌و لە روانگەی دەستەبەرێتی ئابوورییشەوە کە بەردەوامبوونی ژیانی لەسەر وەستاوە، ئیدی بەرانبەر بێت، یان بێ بەرانبەر، ئەگەر بە بژاردنەوەشی بێت ئەوا هەرکەسە و مافی خۆی لە بژاردنەوەکەدا وەردەگرێت‌و هەریەکەش پێویستی ئەوی دیکە پڕدەکاتەوە.

ئەگەر بەبێ بەرانبەر و بژاردنەوەش بێت ئەوا بەخشەرەکە لە دونیادا بەرێزو خۆشەویستە و لە رۆژی دواییشدا پاداشتی چاکەکانی وەردەگرێتەوە، چونکە لەراستیدا خودای گەورە پاداشتی چاکەی کەسێك بەزایە نادات کە کاری باش‌و چاك دەکات.

لقی سێهەم:
فەلسەفەی گرێبەستە شێوەییەكان

گرێبەستی شێوەیی لە یاسادا ئەوەیە: تەنها پێكەوە جووتبوونی پێدان‌و وەرگرتن (الإیجاب والقبول) بەس نییە بۆ گرێبەستەكە، بەڵكو دەبێت ئەم جووتبوونە (الإقتران)ە بەو شێوە تایبەتە بێت كە یاسا دیاریكردووەو بە پایەیەكی دامەزراوی گرێبەستەكەی داناوە، بۆ نموونە برگەی دووەمی ماددەی سێ لە یاسای تۆماری خانووبەرەی عێراقی[1] دەڵێت: (گرێبەستی خانووبەرە دانامەزرێتبە بێ تۆماركردنی لە فەرمانگەی تۆماری خانووبەرە) هەروەها ماددەی (٥٠٨) لە یاسای مەدەنی عێراقی[2] دەڵێت (فرۆشتنی خانووبەرە دانامەزرێت مەگەر لە فەرمانگەی تایبەتمەند تۆمار بكرێت‌و بەو شێوە بێت كە یاسا دایناوە).

هەرچەندە گرێبەستی شێوەیی لە گرێبەستەكاندا كە ببێت بە پایەیەك، یان مەرجێكی گرێبەست لە یاسا عەرەبییەكاندا كۆدەنگی لەسەر نییە، بۆ نموونە یاسای مەدەنی میسری[3] دان بە دامەزراوی هەموو مامەڵەیەكی خانووبەرەدا دەنێت لە پێش تۆماركردنیشی‌و دەبێت خاوەن موڵك پێوەی پابەند بێت، بەڵام موڵكیەتەكەی ناگوازرێتەوە مەگەر لە دوای تۆماركردنی كە ماددەی (٩٣٤) دەڵێت (كەرەستە خانووبەرەییەكان موڵكیەتیان ناگوازرێتەوە چ لە نێوان دوو گرێبەستیار، یان لە ماڧی خەڵكی دیكە بێت، مەگەر حوكمە روونكردنەوەكانی یاسای رێكخستنی خانووبەرە رەچاوكرابێت). [4]

---

[1] ژمارە ٤٣ ساڵی ١٩٧١

[2] ژمارە ٤٠ ساڵی ١٩٥١.

[3] ژمارە ١٣١ ساڵی ١٩٤٨

[4] الوسیط للسنهوري– أسباب كسب الملكیة: ٩/٣٣٦.

جیاکاری نێوان شێوە و سەلماندندا

ئەگەر یاسا مەرجی بوونی نووسراوێکی دانا بۆ سەلماندنی جۆرێکی دیارییکراو لە گرێبەستدا، ئەم نووسراوە لەم حاڵەتەدا بە پایەیەکی گرێبەستەکە دانانرێت، چونکە بە چاوپۆشی لە نووسینی ، یان نەنووسینی لە نووسراوێکدا گرێبەستەکە دادەمزرێت، بەڵام مەبەست لەو نووسراوە تەنها سەلماندنە ئەگەر لایەنێك ئینکاری کرد.

لەو شێوەییەی کە تەنها مەبەست پێی سەلماندنە ئەوە لە ماددەی (٦٥)ی یاسای باری کەسێتی هەموارکراوی عێراقیدا[1] هاتووە (راسپاردە دانامەزرێت مەگەر بەڵگەیەکی نووسراوی ئیمزاکراو لەلایەن راسپاردکارەوە، یان مۆر، یان پەنجەمۆری هەبێت، جا ئەگەر ئەوەی راسپێری لەسەر کراوە خانووبەرەوە، یانماڵێکی گوێزراوە بوو کە لە ٥٠٠ دینار زیاتر بێت پێویستە لەلایەن.دادنووسەوە پەسەندکرابێت).

شایانی باسە ئیشکردن بەم ماددەیە لە ئەمڕۆدا پشتگوێخراوە پاش ئەوەی دادی عێراقی تۆمارکردنی راسپاردەی لە تۆمارگە تایبەتەکان هەڵگرت.

حیکمەتی شێوەیی لە ئیسلامدا

قورئانی پیرۆز سەدان ساڵ بەر لە یاسا فەرمانی بە شێوەیی کردوو، ئەمەش بەرەچاوکردنی دامەزراوبوون کڕین و فرۆشتن و دوورخستنەوەی کێشە و ناکۆکی نێوان گرێبەستکاران، پەروەردگار دەفەرمووێت (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا[2] إِذَا تَدَايَنتُم بِدَيْنٍ[3] إِلَى

---

[1] ژمارە ١٨٨ ساڵی ١٩٥٩.

[2] ئەمە درێژترین ئایەت لە قورئاندا کە رێکخستنی زۆر حوکمی مامەڵەی دارایی بەشێوەیەکی قووڵیی دڵنگەریانەی لەخۆگرتووە، کە تا ئێستا یاسای دەستکرد لەگەڵ پێشکەوتنی بەردەوامیشیدا پێی نەگەیشتووە.

[3] واتە مامەڵەتان کرد، لە بابی (مفاعلە)یە، ئاماژەیە بۆ گرێبەستە پابەندکارەکانی هەردوولا، کە لە رووی پێدانەوە دواخراوە، جا وەك یەك ولیە نرخەکە بێت وەك (النسیئە) یان نرخ لەسەردانراو بێت وەك: سەلەم.

أَجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَلْيَكْتُب[1] بَّيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ[2] وَلاَ يَأْبَ[3] كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللّهُ[4] فَلْيَكْتُبْ[5] وَلْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ[6] وَلْيَتَّقِ اللّهَ رَبَّهُ[7] وَلاَ يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْئاً[8] فَإن كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ[9] سَفِيهاً[10] أَوْ ضَعِيفاً[11] أَوْ لاَ يَسْتَطِيعُ أَن يُمِلَّ هُوَ[12] فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ[13] بِالْعَدْلِ[14] وَاسْتَشْهِدُواْ[1] شَهِيدَيْنِ مِن رِّجَالِكُمْ فَإِن لَّمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ

---

[1] هەردوو فەرمانەکە (فاکتبوه ولیکتب) بۆ واجیبوونی لە ماڵی گرانبەها و قەرزی گەورەدا، واتە: قەرزەکان لەسەر چەك بنووسن و گرێبەستەکانیش لە تۆماری شوێنی تایبەت بنووسن.

[2] شەریعەتی ئیسلامی بە یەکەم شەریعەت دادەنرێت کە دادنووسی دڵناوە.

[3] (لا)ی ناهیەیە فیعلەکەش مەجزومە بە لابردنی ئەلفەکە و فەتحەکەش نیشانەی ئەوەیە.

[4] واتە: چاکە لە نووسیندا کەواتە لەسەریەتی ڕژد نەبێت.

[5] دووبارەکردنەوەی فەرمانەکە بۆ جەختکردنەوەیە.

[6] واتە ئەو قەرزارەی کە قەرزەکەی لەسەرە.

[7] واتە لە وتنەکەیدا دانبەوەدا بنێت کە لەسەریەتی.

[8] تەفسیری ئەمرە بە لەخواترسان واتە: پێویستە لەسەری دوورکەوێتەوە لە قسەیەك گومان بۆ کەموزیادی ببات.

[9] قەرزدار

[10] السفیه دەستبڵاوە با لە ڕێگەی چاکەشدا ببەخشێت.

[11] لەبەر بچووکی یا پیری یا کەم عەقڵی یان هەر کەموکورتییەکی شایستەیی.

[12] لەبەر نەشارەزابوونی لە زمانی گرێبەستکارەکەی دی، یان لاڵی یان هەر هۆیەکی تر.

[13] مەبەست لە (ولی) لێرەدا مانا گشتیەکەیەتی واتە: هەرکەسێك کاروباری لە ئەستۆ گرتبێت جا سەرپەرشتیار بێت یان ڕاسپێردراو، یان وەرگێر بێت، ولایەتیش لە دارایدا دەسەڵاتداربوونە لە دارایی ئەوی دیکەدا، ئەمەش دادەمەزرێت بۆ باوکو دایکو راسپێردراێك کە پێی دەوترێت راسپێردراوی سەرپشك پاشان باپیر (باوکی باوك) یان قازی پاشان ڕاسپێردراوەکەی کە پێی دەوترێت ڕاسپێردراوی دیاریکراو، کە ئەو کەسەیە دادگا دیاریدەکات تا کاروباری کەسێك لە ئەستۆ بگرێت کە دوای باڵغبوون (حجر)ی خراوەتە سەر، لەبەر شێتبوون یان کاڵفامی یان دەستبڵاوی یان گێلی. ئەم سەرپەرشتیارەش دادگا دیاریدەکات لە پاڵ ڕاسپێردراو، جا ڕاسپێردراوەکە سەرپشك بێت یان دیاریکراو، هەروەها لە پاڵ (القیم) وەکیلی کەسی نادیار، یاریدەدەری دادوەریی قازی دیاری دەکات، ئەرکی تەنها هاوکاری ئەوانەیە بڕیاری پارمەتیدانیان بۆ دەدرێت، ئەوەش بە هاوبەشبوون لەگەڵیدا لەو هەڵسوکەوتانەی کە ڕاسپێردراو پێویستی بە مۆڵەتی قازیە.

[14] پەیوەستە بە ئایەتی (فلیملل) واتە: زیاتر یان کەمتر لەوەی وتراوە نەنوسێت.

وَامْرَأَتَانِ مِمَّن تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاء أَن تَضِلَّ إْحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الأُخْرَى[٢] وَلاَ يَأْبَ[٣] الشُّهَدَاء إِذَا مَا دُعُواْ[٤] وَلاَ تَسْأَمُوْاْ[٥] أَن تَكْتُبُوْهُ صَغِيراً أَو كَبِيراً[٦] إِلَى أَجَلِهِ ذَلِكُمْ أَقْسَطُ[٧] عِندَ اللّهِ وَأَقْومُ لِلشَّهَادَةِ وَأَدْنَى أَلاَّ تَرْتَابُواْ إِلاَّ أَن تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَلاَّ تَكْتُبُوهَا وَأَشْهِدُوْاْ إِذَا تَبَايَعْتُمْ[٨] وَلاَ يُضَآرَّ كَاتِبٌ وَلاَ شَهِيدٌ[٩] وَإِن تَفْعَلُواْ فَإِنَّهُ فُسُوقٌ بِكُمْ[١٠] وَاتَّقُواْ اللّهَ وَيُعَلِّمُكُمُ اللّهُ وَاللّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ.. وَإِن كُنتُمْ عَلَى سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُواْ كَاتِباً فَرِهَانٌ مَّقْبُوضَةٌ فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُم بَعْضاً فَلْيُؤَدِّ الَّذِي اؤْتُمِنَ أَمَانَتَهُ وَلْيَتَّقِ اللّهَ رَبَّهُ وَلاَ تَكْتُمُواْ الشَّهَادَةَ وَمَن يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ آثِمٌ[١١] قَلْبُهُ وَاللّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ) البقرة/٢٨٢– ٢٨٣.

---

[١] واتە لەسەر گرێبەست و قەرزە دواخراوەکان شایەتییدەن ئەگەر داوای شایەتی کرا.

[٢] روونکردنەوە، حیکمەتی هاوتابوونی پیاوێکە بە دوو ژن واتە: ئەمە کەمکردنەوەی پێگەی ئافرەت نییە و فەزڵدانی پیاو نییە بە سەر ژندا، بەڵکو لەبەرئەوەیە ئافرەت لەبیرچوونەوە و لێتێکچوونی لە پیاو زیاترە، نەك لەبەر کەمعەقڵی یان کەسێتی، بەڵکو لەبەر زۆر سەرقاڵی ماڵو دەرەوەی و خەریکبوونی زیاتر لە پیاو، وەك دایکێك یان دایە یان موچەخۆرێك و بەرپرسیاریشە لە کاروباری ماڵەوە، زانستو واقیعیش سەلماندوویانە ئەوی زۆر سەرقاڵ بێت زیاتر شتی لەبیردەچێتەوە.

[٣] با بەبێ مەعزەرەت رێگری نەکات.

[٤] واتە بۆ شایەتی نووسینەکە یان شایەتیی دان یان هەردووکیان.

[٥] واتە: ماندوو مەبن و خۆمەدزنەوە.

[٦] واتە ئەوەی شایەتی لەسەر دەدەن کە حەقە، زۆر بێت یان کەم، مادام بگونجێت نکوڵی لێبکرێت ببێتە هۆی دەمەقاڵێ و ئاژاوە.

[٧] واتە: دادپەروەرە.

[٨] واتە: شایەتی لەسەر بدە ئەوە بۆ لابردنی راجیایی باشترە.

[٩] خاوەن مافو هەرکەسێ لەسەریەتی لادان یان خۆدزینەوە لە شایەتیدانەکە یا نووسینی، یان با خاوەن ماف زیانیان بە تەکلیفکردنیان نەگەیەنێت وەك داوای لێبکات شتێکی بۆ بنووسێت کە ئاگای لێ نەبووە.

[١٠] واتە: ئەوەی نەهیتان لێدەکرێت مەیکەن چونکە دەرچوونە لە گوێڕایەڵی یان رێگرییێت لە پێدانی کرێ پێی.

[١١] جەوابی شەرتە پێشەکەشی فاعل (اثم)ە.

ئەو حوکمانەی لەم دوو ئایەتەوە وەردەگیرێن

ئەم دوو ئایەتە حوکمی زۆریان لێوەردەگیرێت لە مامەڵەی داراییدا، من تەنها باسی ئەوانە دەکەم کە پەیوەندییان بە شێوەیی (التشكيلية)وە هەیە:

١ـ ئەو فەرمانانەی تیایاندایە بۆ واجیبوونە،[1] چونکە مەجاز لە راستیدا فەرمان بۆ واجیبوونە و دروست نییە لێی لابدرێت بۆ خوا مەگەر راستەقینە کە نەیەتەدی ئەم نەهاتنەدیییەش نییە، بەڵام ئەم گشتییە تەنها بەسەر ذ١و گرێبەستانەی کە گرنگییەکی دارایی‌و ئابوورییان هەیە دەچەسپێت کە بە دۆکیۆمێنت، نەکردنیان بە تۆمار، یان شایەت، تووشی کێشە و ناکۆکی‌و جیاوازییان دەکات.

زۆرینەی زانایان ئەو فەرمانانەیان بۆ سوننەت‌و رێنمایی تەفسیر کردووە هەرچەندە دەشڵێن هەموو فەرمانێك لە راستیدا بۆ واجبوونە مەگەر نیشانەیەك هەبێت بۆ پێچەوانەکەی.

---

[1] المحلی، ٨م٠٨ـ ٨١ (ئەگەر قەرزە بۆ کاتێکی دیاری کراو بوو لەسەر هەردووکیان هەردوو گرێبەستکارەکە) فەرزە کە بینووسن و دوو شایەتی دادگەر یان زیاتر یان پیاوێك و دوو ژنی دادگەر یان زیاتر بەشایەت بگرن، بەڵام ئەگەر لە سەفەردا بوون و نووسەریان دەستنەکەوت ئەوا قەرزدەر سەرپشکە دلوای بارمەتە بکات یان نا، ئەمانە هیچیان لە قەرزی حازردا پێویست نییە نە لە سەفەر و نە لە ماڵدا. بەلگەی ئەمەش ئەو فەرموودەیەی پەروەردگارە: (يا ايها الذين آمنوا إذا تداينتم بدين) ئەگەر قەرزەکە بە حازری بوو یان کاتەکەی تەولو بوو بوو، خاوەن قەرز بۆی هەیە دلوای قەرزەکەی بکاتەوە، دادوەریش لەسەریەتی قەرزار ناچار بکات بە دانەوەی قەرزەکە، ئیتر لەو شوێنەدا بێت کە قەرزەکەی پێدلوە یان نا، بەڵام خاوەن فەرز ناچار ناکرێت قەرزەکە قبوڵ کات مەگەر لەو شوێنەی قەرزکردنەکەدا بێت بە بەلگەی (مطل الغني ظلم)، لە تەفسیری قورتوبیدا هاتووە، ٤٠٢/٣ (لە ئیبراهیمەوە کە وتوویەتی: شایەتی بگرە ئەگەر کڕین‌و فرۆشتنت کرد یان کوڵەدارێکیش بێت) تەبەریش ئەم بۆچوونەی هەیە کە دەڵێت: موسڵمان بۆی دروست نییە کڕین‌و فرۆشتن بەبێ شایەت بکات، ئەگەر نا پێچەوانەی قورئانی کردوە، هەروەها ئەگەر بۆ ماوەیەکیش دوابخرێت لەسەریەتی بینوسێت و شایەتی بۆ بگرێت ئەگەر نوسینی دەست نەکەوت.

ئەوانـەی وادەبیـنن نیشـانەیەك هەیەـو فەرمانانـە لـە مانـای راسـتەقینە (كـە واجبـبوونە) لادەدات، ئەویش كاری پێشینە راسـاڵەكانمانن كـە بـە بـێ تۆمـاركردن‌و شـایەتگرتن قــەرزیان دلوەو كــڕین‌و فرۆشــتنیان كــردووە، لەســەرو ئەوەشــەوە رەچاوكردنی شێوەیی ناڕەحەت‌و سەغڵەتكردنیان تێدایە كە قورئانی پـیرۆز رەفـزی كردووەو دەفەرمووێت (وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ) دەشفەرمووێت (يُرِيدُ اللّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ).

بەبۆچوونی من ئـەم ئاراسـتەیەیی زۆرینـەی زانایـان ئەگـەر لەسـەردەمی زێـڕینی خۆیشیاندا راست بووبێت لەگەڵ سەردەمی نوێ‌و سەردەمەكانی دادێت ناگونجێـت، چونكە رەچاونەكردنی شێوەیی لە سەردەمی ئەواندا لەبەر ئەم هۆیانە بووە:

أ) ئەوكات ژیان سـەرەتایی‌و سادە بوو ئەگەر بەراورد بكرێت بـە ژیـانی ئـابووریی پێشكەوتووی ئاڵۆزی ئەمڕۆ، بۆیە پێویست بە دۆكیۆمێنتكردنی مامەڵەكانیان نەبووە.

ب) ئەوكات دینداری بەهێز بووەو سپاردن‌و متمانەی نێوان خـەڵك سـیفەتی زاڵـی ئەو سەردەمە بوون لە دڵی خەڵكەكەدا، بە پێچەوانەی ئەمڕۆی ئێمە كە ژیانی مادیی بەسەر مەعنەویدا زاڵە، بـە شـێوەیەك خـەڵك هەڵپـەی كۆكردنـەوەی سـەروەت بـە رێگەی شەرعی‌و ناشەرعیی دەدەن.

جا بینا لەسەر ئەم راستیانە ئەوەی یاسای دەستكرد لەسەریەتی لە مەرجـدانانی تۆماركردن‌و بەدۆكیۆمێنتكردنی گرێبەست لە داراییە بەهادارەكان‌و قەرزە زۆرەكاندا، رێك چەسپاوە لەگەڵ ئەوەی قورئانی پیرۆز چەند سەدە پێش یاسـا دیـاریكردووە، ئەمەش بزانرێت كـە جیـاوازی گـەورە هەیـە لـەنێوان یاسـای مـەدەنی كـە شـێوەیی خانووبەرە بە پایەیەكی دامەزراندنی گرێبەسـت دادەنێت، وەك لـە یاسـای عێراقیـدا هاتووە، یان بۆ گواستنەوەی موڵكییەت وەك لـە یاسـای میسـرییدا هەیـە، بـەڵام لـە شــەریعەتی ئیســلامییدا شــێوەیی بــۆ ســەلماندن پێویســتە حیكمەتكەیشــی دوورخستنەوەی كێشە و ناكۆكییە.

ج) لەم سەردەمەدا رەچاونەکردنی شێوەیی لە هەندێك گرێبەستدا ناڕەحەتو زیاندارە، چونکە قەرزی بێ دۆکیۆمێنتو گرێبەستی تۆمارنەکراو زۆرجار دەبنە هۆی روودانی ناکۆکیو ململانێ کە ئەنجامە سلبییەکەی ناڕەحەتیو زەحمەتی خەڵکە.

٢- پێویستە لەسەر دانووسو فەرمانگەی تایبەتمەند تۆماری خانووبەرەو قەرز بکات لەسەر داوای هەرکەسێك کە بیەوێت قەرزەکەی، یان گرێبەستەکەی دۆکیۆمێنت بکرێت، چونکە فەرمان لە قورئانی پیرۆزدا بۆ واجببوونەو ناشبێت داوای کرێی تۆمارەکە بکرێت لەسەر ئەو واجبە، بەڵام لە هەمانکاتدا ئەگەر ئەم ئیشە فەرمانگەیەکی بۆ تایبەت کرا، ئەوکات بۆ بەڕێوەبردنو بەردەوامبوونی، هەروەها بۆ مووچەی کارمەندانی خەرجییەکی دەوێت، بۆیە دروستە رسوماتی تۆمارکردن وەربگیرێت بە بەڵگەی ئەم پێویستییە داراییانە و فەرموودەی پەروەردگار (وَلَا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ) (٢٨٢) البقرة، کە ئەگەری سێ مانای هەیە: [١]

یەکەم/ نابێت نووسەر نەینووسێت، یان شایەتەکە نابێت شایەتی نەدا بەبێ مەعزەرەت، چونکە نووسینو شایەتیدان فەرمان پێکراوەو لە چێوەی هاوکارییکردنی لەسەر چاکە و حیکمەتیشی ئەوەیە مافەکان لە زلیەدان دەپارێزرێنو ناکۆکیو ململانێ کەمدەکاتەوە، بەڵام نەکردنیان زیان بە خاوەن ماف دەگەیەنێت.

دووەم/ نووسەر نابێت جگە لەوەی پێی دەوترێت بنووسێتو شایەتیش نابێت کەمو زیاد لە شایەتیدانەکەیدا بکات، ئەگەرنا زیان بە خاوەن ماف دەکات.

سێیەم/ نابێت نووسەر و شایەت زیانیان پێبگاتو لەسەر نووسینو شایەتییەکەیشیان کرێیان نادرێتێ، خۆ ئەگەر زیانیان پێکەوت لەسەر خاوەن مافە کە قەرەووی زیانەکەیان بکاتەوە، وەك زیانی دەستهەڵگرتن لە ئیش، یان کرێی رێگەوبانو ...هتد.

[١] سەیری قورتوبی، ٣/٤٠٥ـ ٤٠٦ بکە.

کردار (فعل)ی (لا یضار) بۆ دووانەکەی یەکەم دەگەڕێتەوەو مەبنی للیلفاعیلەو بنەڕەتەکەی (لا یضارر)ە بە فەتحەی رای یەکەمو پاشان دەغمکردنیو فەتحەی رای دووەم لە جەزمکردندا.

٣- هەندێك[1] وا دەزانن فەرموودەی پەروەردگار (..فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضًا فَلْيُؤَدِّ الَّذِي اؤْتُمِنَ أَمَانَتَهُ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ آثِمٌ قَلْبُهُ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ..) البقره (٢٨٣) پێش خۆی سڕیوەتەوە کە فەرمان بە نووسینو شایەتیدانو بارمتەکردن دەکات، ئەم سێ ڕێگەیە بۆ دۆکیۆمێنتکردنی قەرزی دواخراو و گرێبەستی مامەڵەکردنە، ئەمەش هەڵەیەو تێکەڵکردنە لەنێوان سڕینەوەو تایبەتکردنی گشتییە، یان لەنێوان ئەو و کۆتکردنی ڕەهایەك، گشتییەکیان تایبەت کردووە، یان ڕەهایان کۆتکردووە، بەم مەرجو کۆتکردنە، کۆتکردنیش بە مەرجلە بنەما بنەڕەتییەکانە کە کۆدەنگی لەسەرە.

٤- ئەو وتەیەی دەڵێت: ئەم فەرمانانەی لەم دوو ئایەتەدا هاتوون بۆ چاکی (ندب)ە بە نیشانەی ئەو بڕاردەیەی خودا دەفەرمووێت (..فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضًا فَلْيُؤَدِّ الَّذِي اؤْتُمِنَ أَمَانَتَهُ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ آثِمٌ قَلْبُهُ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ..) البقره (٢٨٣) وتەیەکی هەڵەیە لەبەر نەبوونی

---

[1] لە قورتوبیدا ٣/٤٠٤ هاتووە: (الهدوی) و (النحاس) و (مکی) لە خەڵکێك دەگێڕنەوە کە وتوویانە (واشهدوا اذا تبایعتم) نەسخ بووەتەوە بەم ئایەتە (یا أیها الذین آمنوا اذا تداینتم بدین) تا (فان أمن بعضکم بعضا) دەڵێ: ئەم ئایەتە ئەوانەی پێش خۆی سڕیوەتەوە، (النحاس) دەڵێت: ئەمە قسەی حەسەن و حەکەم و عەبدوڕەحمانی کوڕی یەزیدە، تەبەری دەڵێت: ئەمە هیچ مانایەکی نییە، چونکە ئەم حوکمە غەیری یەکەمە، ئەمە حوکمی ئەوەیە کە نووسەری دەستنەکەوێت، خۆئەگەر دروستبایە ئەمە سڕەرەوەی یەکەمیان بولیە ئەو کاتە دروست ئەم ئایەتە (وإن کنتم مرضی أو علی سفر) سڕەرەوەی ئەم ئایەتە بولیە (یا أیها الذین آمنوا اذا قمتم إلی الصلاة)، هەروەها دروستیش بوو ئایەتی: (فمن لم یجد فصیام شهرین متتابعین) سڕەرەوەی ئەم ئایەتە بولیە: (تحریر رقبة مؤمنة).

بژاردە لەم مەرجەدا، بەڵکو تایبەتکردنە ئەگەر فەرمانەکانی پێشوو بەگشتی دابنرێت، بە کۆتکردن دادەنرێت ئەگەر بە رەها ئەژمار بکرێت، هەروەها ئەوەی دەوترێت لە چێوەی سوکەڵەکردنو رووخسەتدانە ئەوەش هەڵەیە، چونکە واجببوون سەبارەت بە گرێبەستو قەرزەکە وەك خۆی دەمێنێتەوەو دەبێتە جێگەی جیاوازی و ناکۆکی، لەبەر ئەوەی شوێنی گرێبەستەکە وەك خانووبەرەوو پاپۆرو ئۆتۆمبێل سامانێکی گرانبەهانو ئەندازەی قەرزەکەش گەورەیە بەشێوەیەك دەترسێت نەتوانرێت لە دۆکیۆمێنتنەکردنی ناکۆکیو جیاوازی لەنێوان گرێبەستکاران، یان میراتگرەکانیان دروست ببێت.

لەمەی باسمانکرد روون دەبێتەوە کە حیکمەتی شێوەیی لە مامەڵە بازرگانییەکاندا پاراستنی ماڧ خەڵکە لە بەزایەچوونو دوورخستنەوەی ململانێو ناکۆکییە.

باسی دووەم:
فەلسەفەی مامەڵە جێگیرەکان

قورئـانی پـیرۆز جـەختی لـەو حوکمـە مامەڵەییـە داراییانـە کردووەتـەوە کـە پێشکەوتنی ژیانی ئابووریو تازە رووداوەکانی پێویستی مامەڵەی مرۆڤ لەگەڵ مـرۆڤ لـەبواری ئابووریـیـەوە کاریگـەرییان لەسـەریان نییـە، جگـە لەوانـە ئـاوەزی مرۆڤـی سەرپشککردووە بۆ داهێنانی حوکمی ئەو مامەڵانەی کە بە گۆڕانکاری کاتو سەردەم دەگۆڕێنو داواکارییە ئابوورییەکانو تازەگەرییەکانی گوزەران پێویستی دەکەن.

ئەو حوکمانەی کە لە قورئانی پیرۆزدا بـە دەق جـەختیان لێکراوەتـەوە لـەبارەی مامەڵەکانەوە بریتییە لە: حەڵاڵو حەرامو وەفا بەو پابەندبیانەی کـە لـە گرێبەسـتەو بەڵێندانەکاندا دەدرێنو گەڕاندنەوەی راسپاردە بـۆ خاوەنـەکانیان، لـە دوو لقـدا لـەم باسە دەدوێن:

یەکەمیان حەڵاڵیو حەرامی گرێبەستەکان.

دووهەمیان بەشەکانی گرێبەست لەرووی شوێنەوارەوە.

لقی یەکەم:
فەلسەفەی حەڵاڵ و حەرام لە مامەڵە داراییەکاندا

پەروەردگار دەفەرموویت (..وَأَحَلَّ اللّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا..) البقرة (٢٧٥) مەبەست بە کڕینو فرۆشتن لەم ئایەتەدا هەموو ئاڵوگۆڕێکی داراییە کە پایە و مەرجەکانی تێدابێتو ڕێگرەکانی لێبەدەربێتو هاوسەنگییەکی نزیکی تێدابێت لەنێوان کاڵا ئاڵوگۆڕکراوەکاندا،. مەبەستیش لە (سوو) هەموو ئاڵوگۆڕێکە هاوسەنگی تێکبچێت لەنێوان دوو ئاڵوگۆڕکراودا، لە لاسەنگیش مەبەست پێی لایەنێك لەسەر زیانی لایەنێکی دیکە قازانج بکات.

مامەڵە (البیع) لە فیقهی ئیسلامییدا واتایەکی گشتیی فراوانی هەیە، بۆیە بە دایکی گرێبەستە ئاڵوگۆڕییە دروستەکان دادەنرێت، بەشێوەیەك ئەوەی لە مامەڵەدا بەمەرج گیراوە لە هەموو گرێبەستێکدا مەرجو هەموو مافو پایەندییەك لە گرێبەستدا ببێت دەبێت لەویشدا ببێت لەگەڵ توخمو حوکمی تایبەتی هەموو بە گوێرەی سروشتی تایبەتی خۆی.

مامەڵە بە واتا گشتییەکەی ئەم گرێبەستانە دەگرێتەوە:

١ـ ئەگەر نرخەکە کاش بوو بە مانا تایبەتە باوەکەی بە مامەڵە ناودەبرێت.

٢ـ ئەگەر نرخەکە کاش نەبوو بە ئاڵوگۆڕ، وەچە بە وەچە، بۆ گواستنەوە ناودەبرێت.

٣ـ ئەگەر هەردوولا کاش بوون بە حەرفکردن ناودەبرێت.

٤ـ ئەگەر نرخەکە دواکەوت بە زیادەخستنەسەر (النسیئة) ناودەبرێت.

٥ـ ئەگەر فرۆشراوەکە دواکەوت، بە سەلەم ناودەبرێت.

٦ـ ئەگەر هەردوو ئاڵوگۆڕکراو قەرز بوو، بە حەواڵە ناودەبرێت.

٧ـ ئەگەر فرۆشراوەکە قەرز بوو، نرخەکە ماڵینەی ئەو کەسە بوو کە لەسەریەتی، پێی دەوترێت گۆڕینەوە (إستبدال).

٨ـ ئەگەر جێگەی قازانجەکە بەرانبەر قەرەبووەیەك بوو کرێیە بەبێ قازانجیش خواستنە.

٩ـ ئەگەر هاوشێوەی نرخی یەکەمی فرۆشیاری یەکەم بێت پێی دەوترێت ئیقالە.

١٠ـ ئەگەر بە هاوشێوەی نرخی یەکەم بە غەیری فرۆشیاری یەکەم بێت پێی دەوترێت تولیە.

١١ـ ئەگەر بە هاوشێوەی نرخی یەکەم بوو بە زیادەوە پێی دەوترێت قازانج بە شەراکەت.

١٢ـ ئەگەر بە هاوشێوەی نرخی یەکەم بوو بە کەموکورتییەوە پێی دەوترێت ونبوو (وضیعة) چێوە گیرا (محاطة) خستن (موضیع).

١٣ـ خۆ ئەگەر بەشدار بێت لە کڕینی هەندێك فرۆشراودا بە بەشێکی نرخەکە پێی دەوترێت بەشداریی.

ئەم چوارەی کۆتایی پێی دەوترێت فرۆشتنی متمانە، چونکە کڕیار متمانەی بە هەر قسەیەکی فرۆشیار هەیە سەبارەت بە نرخی فرۆشراوو تێچووەکانی، بۆیە فرۆشیار دەبێت بە دوور بێت لە ناپاکیو درۆ، ئەگەر نا قسەکانی بە خەڵەتاندن دەژمێردرێت.

حیکمەتی دروستیی گرێبەستەکان

گرێبەستە دروستەکان هۆکاری دەستکەوتنی سامانو موڵکدارین، داراییش پێویستییەکە لە پێنج پێویستییەکانی ژیان کە ئاینو ژیانو ناموسو سامانو عەقلن، هەر لاسەنگییەك تیایاندا کاریگەریی سەلبی لەسەر تاکو کۆمەڵگە دەبێت، لە بنەما گشتییەکانیشدا هەیە کە هەرشتێك بەرژەوەندییەکی پێویست لەسەری بووەستێت ئەویش پێویستە.

سوود

سوو لە قەرزدانی خەرجیو بەرهەمواردا لە پێش ئیسلامدا بلاوبوو، پایەی سەرەکی ئابووری سەردەمی نەفامی بوو، هەروەك ئابووری ئەم سەردەمە، بەلام کاتێك ڕێنمایی ئاگاریو مرۆڤایەتی ئیسلام هات دەبینێت دیاردەی مامەڵەکردن بە سوو بووەتە نەخۆشییەکی کۆمەلایەتیو ئابووریی کەڵەکەبوو، بۆیە حیکمەتی شەریعەتی ئیسلامی وایدەخواست کە بە پلەبەندیی قەلاچۆی ئەم نەخۆشییە بکات، وەك بەکارهێنانی ماددەهۆشبەرەکان، ئیسلام بە عینادیو کتوپڕی کارەکەی نەکرد، بەڵکو نەرمیو ڕێگەی چاکسازییو بە چەند قۆناغێکی پلەبەندیی هەنگاوی نا تا گەیاندییە بنەبڕکردن.

جا لە قۆناغی یەکەمدا قورئانی پیرۆز ڕایگەیاند کە سوو هیچ پاداشتێکی لای پەروەردگار نییە (..وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رِبًا لِيَرْبُوَ فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُو عِنْدَ اللَّهِ..) الروم(٣٩).

لە قۆناغی دووەمیشدا قورئانی پیرۆز لە ژیانی جولەکە وانە و پەندێکی گرنگمان لەبارەی (سوو)ەوە پێدەداو دەفەرموێت (فَبِظُلْمٍ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ أُحِلَّتْ لَهُمْ وَبِصَدِّهِمْ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ كَثِيرًا) النساء (١٦٠)، بەلام لە قۆناغی سێیەمدا نەهی لەسووخواردنی زۆر دەکاتو دەفەرمووێ (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ) (١٣٠) آل عمران.

لە کۆتاییدا دەگوازێتەوە بۆ قۆناغی چوارەم کە کۆتا قۆناغە و ڕێنماییە ئەخلاقییەکەی لەسەر سووخواردن تەولو دەکات، بڕیاری قەدەغەکردنی هەموو ئەندازەیەکی زیاد لە سەرمایە دەدات (فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ البقرة (٢٧٩).

سوو دەردی کوشندەی ئەمڕۆشە کە زاڵ بووە بەسەر ئابووری جیهانی نوێدا و پەتەکانیشی ئاڵقاوە لە مامەڵەی مرۆڤەکان لە هەموو کونو قوژبنێکی زەویدا تا وای لێهاتووە بە ڕای ئەوان بووەتە پایەیەکی بنەڕەتیی ڕێکخستنی ئابووری.

حیکمەتی حەرامکردنی سوو

سیستمی سوو خۆی کارێکی ناماقوڵە و دادگەریی قبوڵی ناکات‌و لە ئابوورییدا مرۆڤ پێویستی پێی نییە، بەڵام حەرامبوونی سوو تەنها لەبەر ئەو هۆکارە نەرێنیانە نییە، بەهۆکاری راستەقینە ئەمەیە سوو سیستمێکی زیانبەخشە بۆ مرۆڤایەتی، لە رووی ئەخلاقی‌و کۆمەڵایەتیشەوە.

لە رووی ئەخلاقیەوە:

ئەو کۆمەڵگەیەی تاکەکانی بە سوو لە نێوان یەکیدا مامەڵە بکەن بەرژەوەندیی دەوڵەمەندەکانی ناکۆکە لەگەڵ بەرژەوەندیی هەژارە نەدارەکاندا، بۆیە کۆمەڵگەیەکی وەها هەرگیز لەسەر بنەمای هاریکاریی‌و خۆشەویستی نامێنێتەوە، هەرەوەزو هاوکار هەمیشە خوارو مەیلە هەڵوەشاندنەوە دەڕوات، خۆ ئەگەر دیاردەی دیکە هاوکار بوو پێکهاتەکانی کۆمەڵگە تووشی ململانێ‌و ناحەزیی‌و پەرتەوازەیی دەبن.

لە رووی کۆمەڵایەتیەوە:

سیستمی سووخۆری مرۆڤ لەسەر مادیبوون‌و ماددەپەرستی‌و چرووکی‌و چاوچنۆکی‌و دڵڕەقی‌و سیفەتە ناشیرینەکانی دیکە پەروەردە دەکات، پاشان تاکەکانی کۆمەڵگەی سووخۆری لەژێر کاریگەریی ئەم سیفەتەدا ئەندامێتی ئەرێنی کۆمەڵگە لەدەستدەدات، بەو شێوەیە هەرەوەزیی‌و پشتیوانی نێوان کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی دادەڕمێت‌و پەیکەری کۆمەڵایەتی دادەڕزێت، ئەوکاتەی تاک هاوکاریی‌و لێبووردەیی‌و قوربانیینامێنێت‌و هەموو تاکێك بۆ خۆی دەژێت.

بەراوردی نێوان قازانج بەشەراکەت و سپاردنی بانکی

قازانج بەشەراکەت

قازانج بەشەراکەت بەزۆر شێوە پێناسە کراوە،[1] پوختەکەی ئەوەیە: هاوبەشییەکە لەنێوان دوو کەسدا، یەکێکیان بە سامانی بەشدارەو ئەوی دیکەیشیان بە ئیشکردن، قازانجی نێوانیشیان بە ڕێژەی باو دەبێت.

توخمەکانی: کە پایە و مەرجەکانیەتی، پایە بە مانا تایبەتەکەی بریتییە لە پێدانو قبولکردن، بەڵام بەمانا گشتییەکەی پێنج توخمە: (سەرمایە، کار، قازانج، شێواز، دوو گرێبەستیار).

مەرجەکانیشی هەمان مەرجی پایەکانیەتی کە لەسەر ئەو بنەمایە دارێژراوە، سەرمایە ئاڵتونو زیو بووە، بەڵام قازانج بەشەراکەت لەسەر وەك دوایی دەیبینین هەموو دراوێکی کانزایی، یان کاغەزیی، کە دەخرێتە بریان لە مامەڵەکردنیو دەستاودەستپێکردندا دەگرێتەوە، خۆ ئەگەر تەنها لە ئاڵتونو زیودا قەتیسی بکەین ئەوکات شەریعەتی ئیسلامی ناتەواو و گەموکورت دەبێتو تەنها بۆ ئەو سەردەمانە دەشێت کە مامەڵە بەو دووانەوە دەکرێت، ئەمەش پێچەوانەی واقیعە، چونکە پورئان دەستوورێکی هەمیشەییە و حوکمەکانی بۆ گشت شوێنو نسەردەمێکو لەگەڵ تێکناگیرێت لەگەڵ پێشکەوتنی شارستانی لە بواری کرداریو ئابووریو ڕۆشنبیریو ئیداریو سەربازییو ...هتددا.

---

[1] قازانج بەشەراکەت: ئەوەیە کەسێك ماڵێك بدات بە کەسێکی تر کە ئیشی پێ بکات پشکێکی دیاریکراو لە قازانجەکەی، بۆ ئەم پێناسانە سەیری (الأنوار) لە فیقهی شافیعی ١/٥٦٦، البدائع لە فیقهی حەنەفی ٧/٣٥٨٧، الخلاف في الفقه للطوسي لە فیقهی ئیمامیی ١/٦٩٨، المغني لابن القدامة لە فیقهی حەنبەلی، ٥/٣٠، الموگأ یان سەرخەکەی المنتقی لە فیقهی مالیکی ٥/١٥١، کە تیایدا هاتووە: (مالیك بۆی گێڕامەوە لە عەلای کوڕی عەبدوڕەحمان لە باوکیەوە لە باپیریەوە کە عوسمانی کوڕی عەفان ماڵێکی بە قازانج بە شەراکەت پێدابوو کە ئیشی پێوە بکات و قازانجەکەشی بۆ هەردووکیان بێت.

سپاردن (الإيداع) واتە پارە خستنە بانکەوە

لەنێوان قازانج بەشەراکەتو پارە خستنە بانکەوە لێکچوونو جیاوازییش هەیە:

أ/ لێکچووەکانیان:

١) شوێنی هەردووکیان سامانێکی هاوێنەیەو زۆر دراوی باوی ئەو رۆژەیە.

٢) خاوەنی سامان بەبێ ئیشکردن قازانجێك وەردەگرێت.

٣) هەردووکیان بەشداربوونە و یەکێك لە گرێبەستکاران بە سەرمایە تیایدا بەشدارە و ئەوی دیکە بە کار.

٤) رێژەی قازانج لە پێشدا تیایاندا دیاریکراوە، ئەوەندە هەیە لە بانکدا جێگیرەو ناودەبرێت، بەڵام لە قازانج بەشەراکەتدا پشکێکی باوە وەك: سێ بە چوار و بەو شێوەیەی ئەمانە.

٥) رەگەزی رازیبوونی راستەقینەیی لە هەردووکیاندا هەیە و بەستراوە بەو کاری بازرگانییەی لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە کە دەفەرمووێت (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ..) النساء(٢٩).

٦) لە هەردووکیاندا دراوەکە بە مەبەستی گەشەی ئابووریو کۆمەڵایەتی بەکاردەهێنرێتو دوورە لەو گلدانەوەیەی کە قورئان هەڕەشەی لێکردووە (..وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ) التوبة (٣٤).

٧) هەردووکیان کارێکی ئابووری بەکەڵکن، بێ ئەوەی ئەم کەڵکە بۆ لایەك بێت لەسەر حسابی لایەکەی دیکە.

٨) هەردووکیان لە خڵتەی حەرامیی سوو خاڵییە کە خواردنی سامانی خەڵکە بە ناحەق، هیچکام لە دوولاکەی قازانج بەشەراکەتو خستنە بانکەوە سامانی ئەوی دیکە ناخوات لەسەر زەرەری ئەو بەبێ رەزامەندیی راستەقینە.

ب/ جیاوازییەکانیان

جیاوازییەکانیان لەم دوو خاڵەدا قەتیس دەبن:

١) لە بانکدا گرەنتی (ضمانة) هەیەو لەسەریەتی قازانج بکات، یان زیان ئەوەی وەریگرتووە بیگێڕێتەوە، بەپێچەوانەی قازانج بەشەراکەتەوە کابرای ئیشکەر ئەگەر لە بازرگانییەکەیدا زەرەری کرد، یان مایەپووچ بوو بەرپرس نییە لە گێڕانەوەی ئەوەی وەریگرتووە بە مەرجێك دەستدرێژیی، یان کەموکورتی تێدا نەبووبێت، دیاریشە ئەمە لە تایبەتمەندییەکانی سپاردن، یان لە بانك دانانە نەك لە خەوشەکانی.

٢) پشکی قازانجی خاوەن سەرمایە لە قازانج بەشەراکەتدا بڵاوە، وەك: نیو و سێیەكو چارەك، بەڵام لە خستنە بانکدا لەپێشەوە دیاریکراوە.

ئەم جیاوازییە بە خەوش (عیب)ی دەژمێردرێت، بەڵام دەگونجێت لە دوو رووەوە چارەی بکەین:

یەکەم/ رێککەوتن بە موخالەفەکردنی بە رازیبوونی راستەقینەی هەردوولا، رێککەوتنیش لەسەر هەر شتێك لە یاسای گشتیو لە دەقی شەرعییدا نەبێت دروستە بە رازیبوونی راستەقینەی هەردوولا وەك ئەوەی ئەمڕۆ لە سپاردنو پارەی خستنە بانکەکاندا هەیە.

دووهەم/ گۆڕینی رێژەی دیاریکراو بۆ رێژەی باو و بەربڵاو وەك قازانج بەشەراکەت، ئەم کارەش لە رێگەی کۆمپیوتەر و تەکنەلۆژیای نوێوە ئاسانە بۆ زانینی پشکی قازانجی هەر بەشداربوویەك کە لەو بانکەوە دەستی دەکەوێت بە دابەشکردنی پشکی هەموو بەشداربووان، دەخوازم ئەمە لە ئایندەیەکی نزیکدا روویدات.

تایبەتمەندییەکانی سپاردن (یان کۆکردنەوە)

سپاردن، یان درلو خستنە بانك هەندێك تایبەتمەندی تێدایە کە لە قازانج بەشەراکەتدا نییە، لەوانە:

أ) لە سپاردندا زەمانەتی گێڕانەوەی ئەو پارەیە هەیە کە دانراوە لە هەموو حاڵەتێکدا، بانك قازانج بکات، یان نا، بە پێچەوانەی قازانج بەشەراکەتەوە، چونکە ئیشکەر زامنو پابەند نییە بە گێڕانەوەی پارەی خاوەن سەرمایە ئەگەر زیانی کرد، یان لە بازرگانییەکەیدا مایەپووچ بوو، هەروەها ئەگەر پارەکە کە ئیشی پێدەکات، دزرا، یان تاڵان کرا، زامن نابێت، بە پێچەوانەی بانکەوە، کە بەرپرسیارە لە گێڕانەوەی ئەوەی وەریگرتووە بەبێ رەچاوکردنی تیاچوونو نەمانی سەرمایەکە.

ب) لە سپاردندا هاوکارییکردنی کۆمەڵگەی تێدایە، چونکە بانك سامانە سپێردراوەکان وەبەردەهێنێت بۆ قازانجی گشتیو بەشداری گەشەی کۆمەڵایەتیو ئابووری هەمووان، بەڵام قازانج بەشەراکەت تەنها بەرژەوەندی تایبەتی خاوەن سەرمایەو ئیشکەر بەدیدەهێنێت.

لەم بەراوردکردنەی نێوان سپاردن بە بانكو قازانج بەشەراکەتدا لەلایەكو سپاردنو قازانجدا لەلایەکی دیکەوە دەگەینە ئەو ئەنجامگیرییەی کە پەیوەندی نێوان سپاردنو قازانج بەشەراکەت زۆر بەهێزترە لە پەیوەندی نێوان سپاردنو قازانجی (سوو)دا.

بینا لەسەر ئەم راستیە سپاردن (یان کۆکردنەوە) لەسەر قازانج بەشەراکەت نیمچە پێوانە (قیاس) دەکرێت.

جگە لەوەش لە راستیدا ژیانی ئابووری پێشکەوتووەو سپاردن جێگەی قازانج بەشەراکەتی گرتووەتەوە کە پێش ئیسلامو دوای ئیسلامیش رێگەی پێدراوە، چونکە گرەنتی لە بانکدا هەیەو لە قازانج بەشەراکەتدا نییە بەهۆی کەمبوونەوەی دەستپاکیو وازعی ئایینیو ناسەقامگیریی هێزی مامەڵەپێکردنی دراوەکانی ئەمڕۆ تێکچوونی بازاڕە بازرگانییەکانو پاشان بەرزبوونەوەی نرخ.

بەڵگەنەویستیشە کە ئیسلام ئایینی ژیانو ئایینی سروشتی، نابێتە ٠ێگری بەردەم پێشکەوتنو گەشەی شارستانیو ئابووری.

پەختەی قسان ئەوەیە مافی فەتوای حەرامکردنی شتێکی نییە کە دەقێکی ئاشکرا لە قورئان، یان سوونەت بەڵگەی حەرامکردنەکە نەبێت، چونکە ئەسڵ لە شتە

بەکەڵکەکاندا مۆڵەتپێدانە، قورئانیش لە چەندین ئایەتدا جەختی لەم ئەسڵە کردووەتەوە، وەکو (..هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا..) البقرة (٢٩)، واتە: بۆ بەرژەوەندیو قازانجتان.

بینا لەسەر ئەوە حوکم بە حەرامبوونی شتێك نەکرێت بەبێ بوونی دەقێکی تایبەت لە قورئانی پیرۆز، یان سووننەتی پێغەمبەر (ﷺ)، یان کۆدەنگییەك پشت بە دەق ببەستێت.

زانای بلیمەت ئیبن حەزمی زاهیری لە (المحلی)دا دەڵێت: سوو تەنها لە مامەڵەو قەرزو سەلەمدا هەیە، ئەوە خیلافی لەسەر نییە، چونکە دەق تەنها لەسەر ئەوانە هاتووە هیچیشی حەرام نییە تەنها ئەوە نەبێت کە حەرامییەکەی بەڕاشکاوی وتراوە، خوای گەورە دەفەرموێت (..هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا..) البقرة (٢٩) هەروەها دەفەرموێت (..وَقَدْ فَصَّلَ لَكُمْ مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ..) الأنعام (١١٩).

ئەو سووە، یان ئەو حەرامەی لەسەر زمانی پێغەمبەری خودا حەرامبوونی روونکراوەتەوە ئەوە سووەو حەرامە، ئەوەشی روونینەکردووەتەوە بۆ ئێمە حەڵاڵە.

ئەنجامگیری

لەم دەرخستنەی وترا ئەوەی پەیوەندی بە گرێبەستی سپاردنەوە هەیە دەگەینە ئەم ئەنجامە:

١- جیاوازی جەوهەریی نییە لە نێوان فیقهی ئیسلامیو یاسای وڵاتە عەرەبییەکاندا لە رەگەزو حوکمەکانی گرێبەستی سپاردن.

٢- سپاردن گرێبەستێکی رەزامەندییانەیە، جروستبوونی لەسەر وەرگرتن (قبض) ناوەستێت، چونکە وەرگرتن مەرجی تەواوکردنی تێدایە، سەبارەت بە شوێنەوارەکان، خۆی نە مەرجە و نە پایەی دروستبوونە، هەرچەند یاسادانەری عێراقی کە کاریگەرە بە فیقهی ئیسلامی لە یاسای مەدەنی عێراقی کارپێکرلودا ئاماژەی بۆ ئەم راستییە نەکردووە.

٣ـ لە گرێبەستی سپاردندا ئەگەر سامانی سپاردەرەکە تیاچوو، یان کەمیکرد زەمانەت ناکرێت ئەگەر بە زیادەڕەوییو کەموکورتی نەبوو.

٤ـ پەیوەندی نێوان سپاردن (یان توفیر) لەگەڵ قازاج بەشەراکەت بەهێزترە لە پەیوەندییان لەگەڵ قەرزی سوودداردا، پێوانەکردنیان لەسەر قازانج بەشەراکەت بە پێوانەی نیمچە (قیاس شبە)[1] دادەنرێت کە جەماوەری زانایانی ئوسوڵی فیقهی ئیسلامی دان بە بەڵگەبوونیدا دەنێن.

[1] جۆرێکە لە جۆرەکانی پێوانە لە زانستی ئوصولی فیقهدا لە جۆرەکانی دیکەش: (قیاس العلە)یە کە ئەوەیە: کە بە روونی هۆیەکەی (بایس)ەکەی دەوترێت لە نموونەی: درلوە کانزایی و کاغەزییەکان وەك: ئاڵتون و زیو لە گەشەپێدانی کۆمەڵایەتی و ئابووریدا، جۆرێکی دیکەشە (قیاس الدلالە)یە، بریتییە لەوەی: هۆ هاویەشە تیایدا هۆی دانوەری نەبێت بەڵکو نیشانە بێت (دالە) بێت لەسەری، وەك پێوانەی شافیعی، شافیعی دارایی پێنەگەیشتوو (قاصر) کردووەتە سەر دارایی پێگەیشتوو لە واجب بوونی زەکات بە کۆکردنەوەیان لەوەی ماڵێکی گەشەسەندووە، جۆرێکی تر (قیاس المعنی) ئەوەیە کە لق لە مانادا لە پایەی ئەسڵدا بێت، وەك پێوانەی ئافرەت بە پیاو لە هەر حوکمێکدا، جۆرێکیتر (قیاس الشبە) ئەوەیە لقەکە دوو ئەسڵی هەبێتو قیاس بکرێت بەوەیان کە زۆرترین شێوەی لێی دەچێت، نموونەی: لە فرۆشتنی خانوبەرەدا مافی لەگەڵدا بوون ناچێتە چوارچێوەیەوە ئەگەر لە ناوەڕۆکی گرێبەستەکەدا ناوی شتەکە نەهاتبوو، بەپێچەوانەی گرێبەستی بەکرێدانەوە کە دەچێتە چوارچێوەیەوە با ناوی شتەکەش هاتبێت، چونکە کەڵکوەرگرتن لە شتە بەکرێگیراوەکە لەسەری دەوەستێت، هەرکەسێکیش خانوبەرەیەك وەقف بکات ئەگەر لەسەر فرۆشتنی قیاس بکەیت مافی لەگەڵابوون ناچێتە چوارچێوەیەوە، بەڵام ئەگەر قیاسی لەسەر بەکرێدان بکرێت دەچێتە چوارچێوەیەوە، پەیوەستی وەقتیش بە فرۆشتنەوە زیاترە، چونکە هەردووکیان خاوەندارێتی ئەستۆیی دەگوازرێتەوە، بەپێچەوانەی بەکرێدانەوە، بەڵام لەسەر قازی پێویستە کە قیاسی لەسەر بەکرێدان بکات لەبەر بەرژەوەندی وەقف لەسەر کراو، ئەمەش لە جێبەجێکردنەکانی بە باشترزانین (الاستحسان)ە، واتە: لادان لە قیاسی دیار بۆ قیاسی نادیار.

گۆڕینی قازانج بەشەراکەت لە بانکەکاندا بە قەرزی سوودار

پێشتر وتمان کە مامەڵە (البیع).

١ـ ئەگەر بە وێنەی یەکەم نرخی بوو بۆ غەیری فرۆشیاری یەکەم پێی دەوترێت تەولیە.

٢ـ ئەگەر بە وێنەی یەکەم نرخی یەکەم لەگەڵ زیادەی تیکە پێی دەوترێت قازانج بەشەراکەت.

٣ـ ئەگەر بە وێنەی یەکەم نرخی بوو لەگەڵ کەمبوونەوەیەکدا پێی دەووترێت شەریکایەتی.

٤– ئەگەر کەسێك بکرێتە خاوەنی هەندێك لە فرۆشراوەکە بەبەشێك بە نرخەکەی، پێی دەوترێت کردنەهاوبەش(إشراك)

مامەڵەی قازانجکاریی لە کاڵا کڕیندا لە نموونەکانی:

١ـ بانك، یان سەڕڕاف، لەسەر داوای گرێبەستکار بە پارەی کاشی خۆی نرخی هەموو، یان شتێکی کاڵایەك دەدات، بەرانبەر پابەندبوونی کڕیارەکە کە داوایکردووە بە ئەندازەیەك قازانج کە لەسەرەتاوە لەسەری رێککەوتوون.

٢ـ سەڕڕاف (کۆمپانیا) و کڕیار رێکدەکەون کە لە لایەنی یەکەم، کاڵا، یان خانووبەرە، یان ئۆتۆمبێلێك بکڕێت، یاخود بینایەکی بۆ دروست بکات، یان پڕۆژەیەکی بۆ دامەزرێنێتو .. هتد، لە بەرانبەردا گڕیار پابەندە بە دانەوەی ئەو خەرجیی (مصروف)ەی کە کراوە لەگەڵ زیادەپێدانی رێژەیەك کە لەسەری رێککەوتوون.

٣ـ ئارەزوومەند کاڵایەك دەبات بۆ کۆمپانیا، چونکە پارەی تەواوی نییەبۆ کڕینیو فرۆشیارەکەیشی بە قەرزی نادات، ئەوکات کۆمپانیا بە نرخێك دەیکڕێتو دەیفرۆشێت بە کڕیارەکە بە قەرز بە نرخێکی زیاد.

٤ـ ئارەزوومەند لیستی ئەوەی دەیەوێت لە کۆمپانیای داوا دەکات، ئەو بەو کواڵێتانەی ئەم داوای کردووە بۆی ئامادە دەکات، بەو بەڵێنەی کە دەیدات کە

ئەمە کۆمپانیا سەرفی کردووەو رێژەیەکی زیادیش کە لەسەری رێککەوتوون بە قیست بگێڕێتەوە.[1]

مەرجەکانی دروستیی قازانجکاریی

پێویستە ئەم مەرجانە لە قازانجکارییدا هەبن:

١ـ دەبێت ئەوەی کۆمپانیا دەیکات بۆ کڕیار زانراو بێت.

٢ـ دەبێت قازانج زانراو بێت، چونکە قازانج جۆرێکی گەشەکردنە، بۆیە دەبێت کۆمپانیا موشتەرییەکەی لێ ئاگادار بکاتەوە.

٣ـ زیادەکە نابێت زیاد لە ئەندازە بێت وەك: هەندێك بانکی ئیسلامی دەیکەن، کە لە راستیدا جیاوازی لە نێوان ئەوان و نائیسلامییەکاندا نییە، بەڵکو پێویستە قازانجی قازانجکاری ١٠٪ تێنەپەڕێت.

٤ـ دەبێت گرێبەستی یەکەم دروست بێت، خۆ ئەگەر شێولو، یان بەتاڵ بوو، قازانجکاریی دروست نییە.

٥ـ دەبێت سەرمایە وەك یەك بێت، چونکە قازانجکاریی مامەڵەی بە وێنەی یەکەم نرخە لەگەڵ زیادەی قازانجەکەدا.

٦ـ ئاشکراکردنی خەوشی فرۆشراوەکە ئەگەر خەوشی تێدا بوولای فرۆشیاری یەکەم، یان دووەم.

٧ـ ئاشکراکردنی ئەو زیادەیەی دەخرێتە سەر فرۆشراوەکە.

٨ـ ئاشکراکردنی دواخستنەکە، چونکە زۆرجار نرخی کاڵایەك پارەکەی دوادەخرێت بەرزترە لەوەی دەمودەست دەدرێت. بۆیە دروست نییە کە شتێکی بەقیست (پارەکەی دواخراوە) بکڕێت و بە قازانجکاریی بیفرۆشێت تا

---

[1] بۆ زانیاری زیاتر سەیری ئەم سەرچاوانە بکرێت:

هيفا مزهر فلحي الساعدي، حكم بيع المرابحة في الشريعة والقانون. ص ٨٧ وما يليها

سامي حسن أحمد حمود، تطوير الأعمال المصرفية بما يتفق مع الشريعة، ط ١٩٨٢، ص ١٣٢.

جمال الدين عطية، البنوك الإسلامية بين الحرية والتنظيم، التقليد والاجتهاد، ط ١٩٨٥، ص ٥٠.

روونی نەکاتەوە کە ئەو شتەی بە قیست کڕیوە، چونکە فرۆشتنی قازانجکاری فرۆشتنی ئەمانەتە هیچ تۆمەتێك هەڵناگرێت.[1]

٩- ئاشکراکردنی ئەو زیادەیەی لە فرۆشراوەکە دەست کەوتوە، چونکە دەستکەوتەکەش بەشێکە لەوەی گرێبەستەکەی لەسەر بەستراوە.

بەڵگەکانی دروستیی قازانجکاری

گۆڕینی شێوازی قازانجکاری بە قەرزی سووخواردن لەسەر بنەمای ئەم کۆمەڵە بەڵگەیەن:

١ـ گشتێتی ئەم فەرموودەیەی پەروەردگار (وَأَحَلَّ اللَّـهُ الْبَيْـعَ وَحَـرَّمَ الرِّبَـا..) البقـرة (٢٧٥).

ئەم ئایەتە بەگشتی هەموو جۆرەکانی کڕینو فرۆشتنی حەڵاڵکردووە، لە مامەڵەکاندا تەنها ئەوە حەرامە کە خوای پەروەردگار، یان پێغەمبەر ﷺ بە دەقێکی راشکاو حەرامیان کردبێت، ئەو دەقەش نییە.

٢ـ ئاسانکاریو مۆڵەتپێدان کە لەم ئایەتانەوە وەردەگیرێن:

أ) (..يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ..) البقرة (١٨٥).

ب) (يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ وَخُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا) النساء (٢٨).

ج) (..وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ..) الحج (٧٨).

٣ـ پێوانەسازی (القياس) لە چەسپانەکانی بە:

أ) پێوانەکردنی لەسەر مامەڵەی بۆ دروستکردنی (الإستصناع) کە زۆر لە زانایان مۆڵەتیان داوە کە مامەڵەیەکی دروستە لەگەڵ ئەوەی کە مامەڵەکە نادیارە لە کاتی گرێبەستەکەدا، بەڵام زۆر لە زانایان مۆڵەتیان داوە بە چاکزانین (الإستحسان) قازانجکاریش وەك گرێبەستی بۆ دروستکردن

[1] سەیری المبوسط للسرخسي ٢٢/٧٨ و دواتریش بکە.

وەهایە، چونکە لەسەر مامەڵەوە وادەپێدان دادەمەزرێت، مامەڵەکەش تا ڕێکدەخرێت تەنها باسکردنیەتی، نەکبە حازربوونی .

ب) پێوانەکردنی لەسەر مامەڵەی بەشبەسپێدان (إقساط) کە جیاوازی تێدا نییە لەنێوان کڕینی لە کۆمپانیا بە قیست، یان کڕینی لە بانك.

٤ـ بانکەکە زامنی موڵکیەتی کاڵاکە دەکات واتە ئەگەر پێش تەسلیمکردنی تیاچوو ئەوا لەسەر موڵکیەتی بانکەکە تیادەچێت کە نەیتوانی کاڵاکە تەسلیم بکات کە لەسەری ڕێککەوتبوون.

٥ـ دەبێتە جێگرەوەی قەرزی سوودار کە خوای گەورە بە چەند دەقێکی ڕاشکاو حەرامی کردووە، لەوانە (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ (٢٧٨) فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ (٢٧٩)) البقرة.

٦ـ بەکارهێنانی پرۆسەی قازانجکاری بانك لە گەندەڵیی کەڵەکەکردنی سەرمایە دووردەخاتەوە کە خوای حەرامی کردووە (..وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ) التوبة (٣٤).

٧ـ مامەڵەی قازانجکاریی ئەو فەرموودەیەی پێغەمبەری خودا نایگرێتەوە کە دەفەرمووێت (ئەوەی لەبەردەستت نەبوو مەیفرۆشە) چونکە بانك کاتێك کڕیار دێتە لای دەڵێت فلان شتم بۆ بکڕە، بانکەکە ئەوکاتە لەگەڵی یەکلادەکاتەوەو دەیکاتە مەرج لەسەری ئەگەر کڕی بە ئەوەندە قازانج لێی بکڕێت، بۆیە ئەو دەیکڕێت پابەندە بە وەفا و بە بەڵێنەکەیەوە، بەو شێوەیە مامەڵەکە لە نێوان ئەو و بانکەکەدا ڕوودەدات کە بڕیارە کاڵاکە ئامادە بکات، ئەمەش وادەپێدانی دوولایەنەیە لەنێوانیاندا دروست دەبێت، نەك کڕین و فرۆشتن.

دروستیی بیمە (تأمین) لە فەلسەفەی شەریعەتی ئیسلامییدا

مرۆڤ بە سروشتی خۆی کۆمەڵایەتیە، لەنێو خۆیاندا حەزیان لە هاوکارییکردنی یەکتیە، هەروەها لەم بواری هاوکارییەدا نوقسانە، بە تەنها ناتوانێت پێویستییە

جەستەیی‌و داراییەکانی بەدیبهێنێت، بۆیە بیمە هەرچەندە گرێبەستێکی نوێو باوە، بەلام ئەم فەرموودەیەی پەروەردگار دەیگرێتەوە (..وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ..) المائدة (٢).

هەروەها لەو بەلگانەی کە نیشانەی دروستیی (بیمە) ئەمانەن:

یەکەم/ مرۆڤ لە ژیانیدا ئەگەری تووشبوونی بە چەندینجۆر و شێوە مەترسی هەیە، کە تووشی خۆی، یان سامان‌و خێزانەکەی ببێت‌و لە زۆر حاڵەتیشدا ناتوانێت تەنها بەخۆی، یان داراییەکەی چارەسەری ئەو حاڵەتانە ناکات، بۆ پێویستی بەهاوکاری ئەوانی دیکەیە بەر لە روودانی مەترسیەکە، یان دوای روودانی.

دووەم/ مرۆڤ دەستەوستانە لەوەی کە بتوانێت هەموو مەترسییەکانی کە لە ئاییندەدا بەرەو رووی دەبنەوە، تەنانەت ئەگەر پێشتریش پێیان بزانێت، بە تەنها ناتوانێت لەرووی جەستەیی، یان داراییەوە خۆی ئامادە بکات بۆی.

سێیەم/ پێدەچێت مرۆڤ تووشی دۆخێک بێت نەک تەنها نەتوانێت لە رووی بووەستێتەوە، وەک: ئاگرکەوتنەوەو زەمینلەرزەو لافاو و هەموو کارەساتەکانی دیکە، لەو کاتانەدا زۆر پێویستی بە هاوکارییە لەو کارەساتە رزگاری بکات، یان لەسەری سووک بکات.

چوارەم/ بەهۆی پێشکەوتنی هۆکارەکانی گەیاندنی وشکانی‌و دەریایی‌و ئاسمانی‌و تەلەفون‌و مۆبایلەوە، گۆی زەوی وەک گوندێکی لێهاتووە، ئەگەر لە ولاتێکی جیهاندا رووداوێك روویدا ولاتانی دیکەش پێی کاریگەر دەبن، ئەگەر باش بوو بە باشی‌و گەر خراپیش بوو بە خراپی، تا ئێستا چەندین زەمینلەرزەو گرکان رووینداوە لە زیانی گەورەی بە گەلێك گەیاندووە، کەچی گەلانی دیکە کەوتوونەتە پێشبڕکێ لە هاوکارییکردنیاندا بۆ سڕینەوە، یان بارسووککردنی شوێنەوارەکانیان؟، ئەمەش بووەتە مایەی رێزو پێزانینی ولاتانی جیهان.

پێنجەم/ بیمە گرێبەستێکی نوێیە دەقێکی قورئانو سوننەت نییە حەرامی بکات، بنەمایەکی شەرعی کە ئوسولزانان لەسەری رێکن، دەڵێت (بنەڕەتی هەموو شتە بەسوودەکان رێپێدراوە).

شەشەم/ گەمژەییو نەزانینە لە گیانو هاوکاری شەریعەتی ئیسلامی کە بووترێت بیمە جۆرێکە لە قومارو سوو، یان چارەخواردنی خەڵکی بە بەتاڵ، یان لەو نموونانە، بەڵگەنەویستەکە پارەی قومار دەچێتە گیرفانی کەسێکەوە، لەکاتێکدا کە پێویست نییە، بەڵام پارەی بیمە بۆ کەسێك دەچێت کە دەکەوێتە کارەساتێکەوەو لەوپەڕی پێویستیدایە بۆ لابردنی ئەو کارەساتو مەترسییە سەرچاوەکەی هەرچی بێت، هەروەها لە چوارچێوەی سووخواردندا نییە نە لە سەرەتاوەو نە لە کۆتاییەوە، لە چوارچێوەی ماڵخواردنی خەڵکی، بەتاڵ نییە، چونکە قازانجی سووخۆری دەوڵەمەندێك دەبیاتو ئامانجی بنەڕەتیی بازرگانیی کەسێکە لەسەر حسابی کەسێکی دیکە، بەڵام بیمە لە راستیو واقعیەکەیدا جۆرێکە لە هاوکاری لەسەر چاکە بە دەرکردنی پێویستی کەسێك بە جەستەی، یان دارایی لەکاتێکدا زۆر پێویستی بە هاوکاری بۆ نەهێشتنی، یان سووککردنی موسیبەتەکەی هەیە، ئەمە لە چوارچێوەی دەستەبەری کۆمەڵایەتیەکە لە سەرجەم وڵاتاندا دان بە رەوایەتیدا نراوە.

حەوتەم/ گرێبەستی بیمە گرێبەستێکی بازرگانییە، بەشێوەیەکی تایبەت لەلایەن کۆمپانیای بیمەکارەوە بە رەزامەندی تەواوی هەردوولایەنی گرێبەست ئەنجام دەدرێت، خوای گەورەش دەفەرموێت (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ..) النساء (٢٩).

لقی دووەم:
فەلسەفەی وەفا بە پابەندییە داراییەکان

قورئانی پیرۆز بە دەق واجببوونی وەفا بە پابەندییەکانی سەر گرێبەستو بەڵێننامەکانی ڕاگەیاندووە لەگەڵ گەڕاندنەوەی سپاردەکان بە خاوەنەکانیان (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ..) المائدة (١) هەروەها دەفەرموێت (وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا) الإسراء (٣٤). دەشفەرموێت (إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَى أَهْلِهَا..) النساء (٥٨).

ئەمانەت لەم ئایەتەدا لە ڕاسپاردەو سپاردن گشتییترە بە بەڵگەی شەرعی دادەنرێت لەسەر واجببوونی گەڕاندنەوەی ڕاسپاردە داراییەکانو پابەندبوون بەم گەڕاندنەوەیە پێویستە ئەگەر خاوەن ڕاسپاردەکان داوای بکەنەوە، یان نا، ئەگەر بەڵگەنامەیان پێ بێت، یان پێ نەبێت، مادەم ئەمانەت پێسپێردراوەکە دەزانێت ئەمانەتی لایە، جا ئەمانەت لەم ئایەتە پیرۆزەدا هەموو ئەکرێك کە دەکەوێتە سەر مرۆڤ بەرانبەر بە خەڵکی دەیگرێتەوە، لەبەر ڕووناکی ئەم پابەندییە داراییانە زۆرینەی زانایان گرێبەستەکانیان لە ڕووی شەرعییەوە کردووە بە چوار بەشەوە: (بەتاڵ، دروستی وەستێنراو، دروستی ئیشپێکراوی ناپابەند، دروستی ئیشپێکراوی پابەندکار)، زانایانی مەزهەبی حەنەفیش بەشی پێنجەمیان بۆ زیادکردووە کە گرێبەستی هەڵوەشاوە (فاسد)ە.

أ. دابەشکارییە چوارییەکەی لای جەماوەری زانایان:

١ـ گرێبەستی بەتاڵ: ئەوەیە پایەیەك لە پایەکانی، یان مەرجێك لە مەرجەکانی تیادا نەبێت، وەك: شوێنەکەی بۆ مامەڵەپێکردن نەشێت، وەك: فرۆشتنی ئەو کاڵایانەی کە شەریعەت، یان یاسا مامەڵەکردنیان حەرامکردووە، وەك: ماددە هۆشبەرەکان، لەم جۆرە گرێبەستەدا هیچ پابەندییەك دروست نابێتو فرۆشیار ناچار ناکرێت فرۆشراوەکە تەسلیم بکات لەبەر هەمان هۆ.

حیکمەتی بەتاڵیی ئەم گرێبەستە: پاراستنی بەرژەوەندی تایبەت وەك: گرێبەستی کەسی ناشایستە، یان بەرژەوەندی گشتی، وەك: گرێبەستی پێچەوانەی یاسا و ئادابی گشتی وەك: فرۆشتنی ئەوەی مامەڵەی حەرامە وەك بەکرێدانی خانووبەرەیەك بۆ تیاترۆخانە و نموونەی دیکە.

٢ـ گرێبەستی وەستێنراو: ئەوەی بە دروستیی دەبەسترێت، بەڵام بێ کاریگەرە (مافـو پابەندییەکان) مەگەر لە دوای مۆڵەتپێدانی ئەوەی مۆڵەتی بەدەستە، هۆکاری وەستاندنی گرێبەستەکە زۆرن، بەڵام هەموویان بۆ سێ هۆکاری سەرەکی دەگەڕێتەوە:

أـ نەبوونی دەسەڵات (عدم الولایە) لە جۆری هەڵسوکەوتپێکردندا، وەك: هەڵسوکەوتی کەسی شایستە نوقسان (ناقص الأهلیە) لە شتێکی نێوان قازانجو زیاندار، ئەمە لەسەر مۆڵەتی سەرپەرشتیارەکەی وەستاوە ئەگەر مۆڵەتی پێشتری هەبێت، بەڵام هەڵسوکەوتی قازانجدار کە قازانجەکەی مسۆگەرە، وەك: دیاری، بەخشین، بە موتڵەقی بەتاڵە، جا سەرپەرشتیارەکەی مۆڵەت بدات، یان نا.

ب ـ بێدەسەڵاتی لە شوێنی گرێبەستەکە، وەك: فرۆشتنیماڵی خەڵك بەبێ نوێنەرایەتی رێککەوتن، یان یاسایی، یان دادگایی، ئەمە لای زۆرینەی زانایان بەتاڵە، بەڵام لای حەنەفیەکان[1] و مالیکییەکان[2] دروستەو لەسەر مۆڵەتی خاوەن ماڵ وەستێنراوە، یاسای وڵاتە عەرەبییەکانیش ئەمەیان وەرگرتووە، هەروەها شت کڕین بۆ خەڵك بەبێ نوێنەرایەتی پێشتر وەستێنراوە بە مۆڵەتی خەڵکەکەوە.

---

[1] رد المختار لابن عابدین: ١١٣/٥.

[2] الخرشي على مختصر سيدي خليل: ١٨/٥ دەڵێت: (کەسێك موڵکی کەسێکی تری بەبێ مۆڵەت فرۆشت، فرۆشتنەکە لەسەر خاوەنەکەی وەستاوە، ئەگەر مۆڵەتی دا دروستە و ئەگەر نەیدا نادرێت).

ج ـ بەستنی مافی غەیر بە شوێنی گرێبەستەکەوە وەك: فرۆشتنیماڵی بارمتەکار، بەبێ مۆڵەتی بارمتەلاکراو لە فیقهی ئیسلامییدا لەسەر مۆڵەتی قەرزدەر، یان قەرزدانەوەکە وەستێنراوە، هەروەها وەك: وەسیەتکردن بە زیاتر لە سێیەکی میراتیەوە زیادەکەی وەستێنراوە بە مۆڵەتی میراتبەرانەوە پاش مردنی میراتلێبراو.

حیکمەتی وەستاندنی ئەم گرێبەستە: پاراستنی بەرژەوەندی گرێبەستکارە وەك لە گرێبەستی شایستە نوقساندایە، یان پاراستنی بەرژەوەندی خاوەنی شوێنی گرێبەستەکەیە، وەك گرێبەستی زیادەکاری (الفضولي) یان پاراستنی بەرژەوەندی غەیرە، وەك لە فرۆشتنی بارمتەکراو وەسیەت بە زیاتر لەسێیەکی میراتی.

٣ـ گرێبەستی جێبەجێکاری ناپابەند: ئەوەیە بە دروستی دادەمەزرێتو کاریگەر دەبێت بۆ مافو پابەندییەکان، ئەمە لە یاسای رۆژئاوادا پێی دەگوترێت (گرێبەستی گونجاو بە هەڵوەشاندنەوە) وەك: فرۆشتنی ماڵێکی عەیبدار عەیبێك کە لە نرخی فرۆشراوەکە کەم بکاتەوە، یان سوودەکەی کەم بکاتەوە، هۆی ناپابەندی گرێبەستەکە زۆرنکە لەم باسەدا بواری باسکردنیان نییە.

٤ـ گرێبەستی جێبەجێکاری پابەندکار: ئەو گرێبەستەیە کە هەموو پایە و مەرجەکانی دروستبوونی جێبەجێکردنو پابەندی تێدابێت، پێناسەش دەکرێت کە پەیوەستکردنێکی ئیجابیە لەلایەن یەکێك لە گرێبەستکاران بەقبولکردنی گرێبەستکارەکەی تردا بەشێوەیەك کاریگەرییەکەی لە گرێبەستکراو و لە گرێبەستکاردا بچەسپێت. [1]

[1] پێناسەی گرێبەست لە مادەی (٧٣)ی یاسای مەدەنی عێراقیـ جێبەجێکراودا ئەوەیە (پەیوەستبوونی ئیجاب لە گرێبەستکارێکەوە بە قبوڵی گرێبەستکارەکەی دیکەوە بەشێوەیەك کاریگەری لەسەر گرێبەستلەسەرکراو دلمەزرێت)، ئەم پێناسە کەموکورتە، چونکە پابەندییەکان ←

کاریگەرییەکەی لە گرێبەستلەسەرکراودا ئەوەیە گواستنەوەی موڵکداری هەردوو کاڵا ئاڵوگۆڕکراوەکەیە لە گرێبەستکاریەکەیانەوە بۆ گرێبەستکارەکەی دی، کاریگەرییشی (شوێنەواریشی) لە گرێبەستکاردا پابەندییەتی بە جێبەجێکردنی ئەوەی لە گرێبەستەکەدا دەکەوێتە سەری، ئەم کوتەی (لەگرێبەستکاردا) من بۆم زیادکردووە، چونکە شوێنەواری گرێبەست ماف و پابەندیە لە مافەکاندا سەیری گرێبەستلەسەرکراو و لە پابەندیشدا سەیری گرێبەستکار دەکرێت.

حیکمەتی دروستی گرێبەستی جێبەجێکاری پابەندکار: هەمان حیکمەتی گرێبەستەکانە بە شێوەیەکی گشتی وەك باسمان کردن.

ب- دابەشکاری پێنجی

زانایانی مەزهەبی حەنەفی و ئەوانەشی هاوڕایانن بەشی پێنجەمیشیان بۆ چوار بەشی باسکراو زیادکردووە کە گرێبەستی پوچەڵە.

٥- گرێبەستی پوچەڵ: گرێبەستێکە لە بنەڕەتدا دروستە و لە وەسفەکەیدا نادروستە.

ئەسڵی گرێبەست و وەسفەکەی چییە: [1]

لەو پێناسەی باسکرا ئەوە وەردەگیرێت بۆ گرێبەست کە بە پوختی سێ توخمە (شێوازو گرێبەستکراو و گرێبەستکار)و بەدرێژی شەشە، چونکە شێوازی پێدان و قبوڵکردن و گرێبەستلەسەرکراوی هەردوو کاڵا و گرێبەستکار فرۆشیار و کڕیار توخم دەبن، ئەم توخمانەش کۆمەڵێك مەرجیان هەیە کە ئەمانەن:

کە لە شوێنەواری گرێبەستەکەن ناگرێتەوە، کەواتە گرێبەست لەسەر کراو تەنها ماف دەگرێتەوە.

[1] بۆ درێژەی ئەم باسە سەیری کتێبی: الالتزامات في الشريعة الاسلامية والقوانين المدنية العربية، ١٤٩/١ و دواتریش بکە.

١- وەك یەكی پێدانو وەرگرتن لە كاروبارە جەوهەرییەكاندا.

٢- پیدانو وەرگرتن گرێبەست لە یەك مەجلیسدا.

٣- ژمێررلوی (تعدد) گرێبەستكار بە حەقیقەت، یان بە حوكمی.[1]

٤- ئاڵوگۆرپێكرلوان لە یەكجیابنو لە بەخشینیشدا دیارییكراوبن.

٥- شوێنەكە دیارییكرلو، یان قابیلی دیارییكران بێت.

٦- شوێنەكە قابیلی مامەڵەپێكردن بێت.

٧- شوێنەكە قابیلی تەسلیمكردن بێت.

ئـەم حـەوت توخمـە بنـەڕەتی گرێبەسـتن ئەگـەر یـەكێكیان بەدینـەهات گرێبەستەكەیان بەتاڵە.

وەسفی گرێبەستیش بریتییە لە پێنج وەسف كە دەبێت لەگەڵ ئەم چوار توخمەی كۆتاییدابن:

١- جیاكاری، یـان تایبەتمەنـدی كـە رەگـەزی (رازیبـوون)ی لەسـەر دەوەسـتێت پێویستی بە وەسفێكی تەولوكار هەیە كـە دوور بێـت لـە زۆركـاری (الإكـراه)، گرێبەستی زۆرلێكرلو بەتاڵە، چونكە زۆركاری وەسفێكی نادروستە.

٢- دیارییكرلوی شوێنەكە، یان گونجاوی بۆ دیارییكران پێویستی بـە وەسـفێكی تەولوكار هەیە كە دووربێت لە گزی(الغرر)،[2] جـا ئەگـەر لـە دیارییكردنەكـەدا گزییەك هەبوو گرێبەستەكە بەتاڵە، وەكو: فرۆشتنی سـێ سـەر ئـاژەڵ لـەنێو ڕانێكی فرۆشیاردا بەبێ دیارییكردنیان.

---

[1] التعدد الحكمي وەك ئەوەی سەرپەرشتیار ماڵەكەی بە كەسێك بفرۆشێت كە لـە ژێـر ولایەتیدایـە، ئان ماڵەكەی ئەو بۆ خۆی بكرێت، ئەگەر لەمەدا قازنجی پێنەگەیشتبوو.

[2] السرخسي لە (المبسوط ١٣/١٩٤)دا دەڵێت: (الغرر: ئەوەیە ئایندەكـە داپۆشـرلو بێـت)، قـەرافیش دەڵێت (الفروق ٣/٢٦٥): بنچینەی (الغرر) ئەوەیە كە نازانرێت ئایا دەسـتدەكەوێت یـان نـا، وەك : باڵندە بە ئاسمانەوە و ماسی لە ئاودا، كاسانی لە (البدائع ٥/١٦٣) لە شافیعیەوە دەگێڕێتـەوە كـە وتوویەتی: (غرر) بریتییە لە مەترسی.

٣ـ شوێنی گرێبەست بۆ تەسلیمکردن گونجاو بێت پێویستی بە وەسفێکی تەواوکار هەیە کە: دووربوونیەتی لە زیان، جا هەموو تەسلیمکردنێك زیانی یەکێك لە گرێبەستکاران، یان زیانی هەردووکیانی تێدابێت گرێبەستێکی بەتاڵە.

٤ـ شوێنی گرێبەستکردنەکە بۆ مامەڵەکردن گونجاو بێت پێویستی بە دوو وەسفی تەواوکار هەیە کە دووربیان لە سوو لە مەرجی پوچەڵیش.

لەسەر ئەو بنەمایانەی باسمانکردن هۆکارە سەرەکییەکانی پوچەڵی لا حەنەفییەکان پێنجە کە بریتیە لە زۆرکاری، گزی، زیان، سوو، مەرجی پووچەڵ، بەڵام بە بڕوای ئێمە سوو بەشێکە لە مەرجی پووچەڵو پێویست ناکات بە هۆکارێکی سەربەخۆ دابنرێت.

فەلسەفەی پووچەڵکردنەوەی گرێبەست

پووچەڵی گرێبەست لای حەنەفییەکان بۆ سێ بنەما دەگەڕێتەوە:

یەکەم: جیاوازییکردنە لە نێوان بنەمای گرێبەستو وەسفەکەیدا وەك باسمانکرد، بە پێچەوانەی زۆرینەی زانایانەوە، چونکە ئەوان نادروستی وەسف وەك نادروستی بنەما دادەنێنو گرێبەستی پێ بەتاڵ دەبێتەوە.

دووەم: جیاوازییکردن لەنێوان بژاردەو رازیبوون کە بە پێچەوانەی زۆرینەی زانایانەوە دەڵێن: بژاردە دەستکرد نە بە هۆکار بە ویستێکی ئازادانەی پەیبەر، رەزامەندیش هەستکردنی رێکخستنی شوێنەوارەکانە لەسەر ئەو هۆکارانەی کە دەست بە هۆکار دەکەن، لەسەر ئەم بنەمایەش دەڵێن: بژاردە و رازیبوون لە پایە مەعنەوییەکانی گرێبەستن، جا ئەگەر پێکەوە هاتنەدی ئەوا گرێبەستەکە دروستە، ئەگەر پێکەوە بەدینەهاتن بەتاڵە، ئەگەر بژاردە دروستو رازیبوون بەتاڵیو گرێبەستەکە پووچەڵ دەبێت، لەتی چوارەم کە کە وێنا نەکرێت دروستی رازیبوونو بەتاڵی بژاردەیە.

سێیەم: جیاکاری لەنێوان نەهی کردن لە خودی هەڵسوکەوتکردن، یان لە توخمێك لە توخمەکانی، لە نێوان نەهیلێکردنی لەبەر وەسفی پێوەلکاوی،

زۆربەی زانایان دەڵێن: لەهەردوو حاڵەتەکەدا بەتاڵە، بەڵام ئەبوحەنیفە دەڵێ: لەو حاڵی یەکەمدا بەتاڵە و لە دووەمدا پووچەڵە.

وەکو گرێبەستی سووکاری کە لای زۆرینەی زانایان بەتاڵەو لای حەنیفەکان پووچەڵ (فاسد)ە کە ئەگەر سووخۆرەکە لە سووەکەی تەنازول بکات راستەوخۆ دروست دەبێت.

فەلسەفەی جیاوازییکردن لەنیوان بەتاڵو پووچەڵدا لای ئەبوحەنیفە ئەمەیە:

ئەگەر لە بنەڕەتدا دروست بێتو لە وەسفدا نادروست بێتو راست بێت ئەوکات پێویستە یەکسانیی لەنێوان دروستی بنەڕەتیو وەسفەکەیدا بکرێت، ئەمەش پێچەوانەی لۆژیکو ئاوەزی دروستە، ئەگەر بەتاڵیش بن ئەوا پێویسشتە یەکسانیی لەنێوان ئەو و نێوان نادروستی بنەڕەتیو وەسفەکەیدا دروست بکرێت، دیسانەوە ئەمەش پێچەوانەی لۆژیکو ئاوەزی دروستە.

حیکمەتی جیاکاری لەنێوان بەتاڵ و پووچەڵدا

جیاکاری لەنێوان بەتاڵو پووچەڵدا گرنگی گەورەی هەیە لەلایەنی زانستیەوە کە دەگەڕێتەوە بۆ زۆر شت، لەوانە:

١ـ پاراستنی بەرژەوەندی ئەوەی زیانی پێدەگات ئەگەر گرێبەستەکە پووچەڵ دانەنرێت.

٢ـ گرێبەستی پووچەڵی مافی بەندە، ئەگەر هۆی پووچەڵییەکەی لادرا راستەوخۆ دەبێتە دروست، چونکە گرێبەستی سووکاریی پووچەڵە، لەبەر زیادەیەکی نادروست کە دەخرێتە سەری، بەڵام ئەگەر سووخۆرەکە دەستی لەو زیادەیە هەڵگرت راستەوخۆ دەبێتە دروست، جارێکی دیکە پێویستی بە هەڵپێچینەوە نییە، بەپێچەوانەی گرێبەستی بەتاڵەوە، چونکە ئەو هۆی بەتاڵیەکەیشی لەسەر لابرێت هەر نابێت بە دروست، بەڵکو پێویستە سەرلەنوێ دابڕێژرێتەوە دوور لە هۆکاری بەتاڵی.

٣ـ پووچەڵی بەزۆرکاریی وەك گرێبەستی وەستێنراوە، پووچەڵییەکەی بەمۆڵەت هەڵدەگیرێت لە پاش نەمانی شوێنەواری زۆرکارییەکەی، چونکە وەستێنراوە لە بەرژەوەندی زۆرلێکراودا بووە.

٤ـ جیاوازییکردن لەنێوان پووچەڵو بەتاڵدا زۆر لە مامەڵە داراییەکان هەرەس قوتار دەکات، چونکە بۆ گۆڕینی بەدروست تەنها لابردنی هۆی پووچەڵییەکەی بەسە، بۆیە خوالێخۆشبوو سنهوری دەڵێت: زانایانی یاسا زۆر ڕێز دەگرن لە ئەبوحەنیفە لەبەر جیاوازییکردنی لەنێوان پووچەڵو بەتاڵدا، چونکە ئەم جیاکارییە هاوکاری دامەزرانی زۆر مامەڵەیە و لە هەرەس دووری دەخاتەوە بە گۆڕینی بۆ دروست پاش نەهێشتنی هۆی پووچەڵییەکەی.

٥ـ هاوسەرگیری بەتاڵ، نەك پووچەڵ ئەم شوێنەوارە شەرعییانەی لێدەکەوێتەوە:

أـ ڕەچەڵەکی ئەو منداڵەی لە ئەنجامی ئەو سەرجێییەوە پەیدا دەبێت شەرعیە و هەموو مافێکی منداڵی شەرعیی هەیە و هەموو پابەندییەکانیشی لەسەرە، بەمەش ئایندەی منداڵەکە دەپارێزرێت، جا دووهاوسەرەکە بە پووچەڵی گرێبەستەکەیان زانیبێت، یان نا، یاخود پووچەڵییەکە هەمووان لەسەری کۆکبن، یان.

ب ـ سەرجێیی لەگەڵکراو وێنەی مارەیی باو، یان کەمتر لەناونراو وەردەگرێت لەگەڵ وێنەی مارەیی باویشدا وەك هەندێك دەڵێن، ئەمەش لەبەر ئەو زیانە ئەدەبیە کە لە سەرجێییەکەدا کردوویەتی.

ج ـ سەرجێیی لەگەڵ کراو (عدە)ی لەسەرە بەپێی ئەو بنەمایەی کە دەڵێت (قازانج بە زەرەر) یان (زەرە بە قازانج) جا چونکە مارەیی دەکەوێت کەواتە دەبێت (عدە)ش بکێشێت بۆ تێکەڵنەبوونی ڕەچەڵەکیش ئەگەر ئافرەتەکە منداڵی دەبوو.

د ـ بەسەرجێگەییکردنی پووچەڵی خزمایەتی دروست دەبێت.

هـ ـ پیاو و ژنەکە سزای تاوانی زینایان لەسەر نییە لەبەر بوونی ڕواڵەتی گرێبەستی هاوسەرگیرییەوە.

هەموو ئەم شوێنەوارانەی باسکران لە سەرجێیی هاوسەرگرێتی بەتاڵدا دروست نابن کە بە بەتاڵییەکە زانرا.

ئەوەش کە لەنێو خەڵکدا بڵاوبووەتەوە کە لای حەنەفییەکان جیاوازی لە نێوان بەتاڵو پووچەڵدا نییە لە هاوسەرگیری‌و پەرستشەکاندا بەهیچ شێوەیەك راست نییە، پووچەڵ لەو شوێنەوارانەی کە لەسەرجێییدا باسمانکرد لەو بەتاڵ جیایە.

هەروەها پەرستشی پووچەڵ رەنگە لەبەردەم پەروەردگاردا لێپرسراوێتی لەسەر بکەوێت، بەپێچەوانەی بەتاڵەوە، بۆنموونە کەسێك نەزر دەکات کە رۆژێك رۆژوو بگرێت جا رۆژی جەژن ئەو رۆژووەی گرت، ئەوە ئەو رۆژووەی پووچەڵە، چونکە پشتی لە میوانداریيەکەی پەروەردگاری کرد، بەڵام لێپرسراوێتی رۆژووگرتنەکەی لەسەر دەکەوێت‌و رۆژووگرتنی رۆژێکی لەسەر نییە، بەپێچەوانەی رای زۆرینەی زانایانەوە کە دەڵێن: رۆژووی بەتاڵ تەکلیف لانابات‌و پێویستە رۆژێکی دیکە بگرێتەوە، رای ئەبوحەنیفە پەسەندترە لەبەر بەهێزیی بەڵگەکەی.

باسی سێهەم:
سروشتی خاوەندارێتی و حیکمەتەکانی لەقورئانی پیرۆزدا

زۆر کەس وایان گومان دەبردو تائێستاش هەروا گومان دەبەن کە مافی خاوەندارێتی لە ئیسلامدا مافێکی پیرۆزەو ملکەچی سنووردارکردن نابێت، سیستەمی ئابووریش لە ئیسلامدا سیستەمێکی سەرمایەدارییە و لە تەکیدا ناکۆک نییە لە بەرانبەر ئەمەدا رایەکی تەواو پێچەوانە هەیە کە سیستەمی دارایی لە ئیسلامدا سیستەمێکی رێکە لەگەڵ بیری شیوعیەتدا.

لە واقیعدا هەردوو بۆچوونەکە پەرگیرن و واقیعی سیستەمی دارایی لە ئیسلامدا پشتیوانیان ناکات بەڵکو مافی خاوەندارێتی بیرێکی سەربەخۆیە لە راستو چەپ، لەسەر خۆی وەستاوە، چونکە ئیسلام لە بیرۆکە و بنەما و مەبدەئەکانیدا لەسەروو ئەو سیستەمانەوەیە کە دەستکردی مرۆڤن، خاوەندارێتی لە ئیسلامدا ئەرکێکی کۆمەڵایەتیە.

سیستەمی دارایی لە ئیسلامدا سیستەمێکی تاقانەیە و جیایە لە هەموو سیستەمە کۆن و نوێکان، ئیسلام دانده‌نێت بە مافی خاوەندارێتی بۆ هەموو ئادەمیزادێك تەنانەت بۆ کۆرپەلەش، دان بە مافی موڵکداریشدا دەنێت لە سوودوەرگرتن لە موڵکەکەی و تا ژیانی ماوە هەڵسوکەوتی پێوە بکات، هەروەها لە دوای مردنیش ئەو مافەی هەیە، وەك وەقفکردن تا وەسیەتکردن... مافی خۆیشیەتی لە هەموو دەستدرێژییەك بیپارێزێت، بەمەش ئیسلام جیاوازە لە رێچکەی کۆمۆنیزم کە دان بە خاوەندارێتی

تایبەتدا نانێت لە سەرچاوەکانی بەرهەمهێناندا. [1]

هەروەها یاسای خاوەنداریتی لە ئیسلامدا جیاوازە لە یاسای ئابووری سەرمایەداری کە دان بە پیرۆزیی مافی خاوەنداریتی دا دەنێتو دانیش بە دەسەڵاتی رەهای خاوەن موڵکدا دەنێت بەبێ کۆتو مەرج، چونکە ئیسلام کاتێك داندەنێت بە مافی خاوەنداریتی تاکدا کۆمەڵێك کۆتو تەکلیفی پابەندی بۆ داناوە بۆ دەستەبەریی بەدیهاتنی بەرژەوەندی گشتی.

جا ئەم کۆتو بەندو تەکلیفانە قبوڵی تەسکبوونەوەو فراوانبوون دەکەن، لەبەر رۆشنایی پێویستییەکانی ئەو کۆمەڵگەیەی خاوەن موڵك تیایدا دەژی هەڵکشانو داکشان رووی تێدەکات، بەشێوەیەك ئەو کۆتو بەندەو تەکلیفانەی خاوەنداریتی تاکی نزیکەی وەك ئەرکێکی کۆمەلایەتی لێدێت کە خاوەن موڵك بۆ خزمەتی کۆمەڵگە جێبەجێی دەکات.

ئەمەش چونکە بەرنامەی ئیسلام بۆ ژیان گشتگیرە، تەنانەت پەرستنەکانیشیپەیوەستە بە رێکخستنی ئەو بەرنامەوەو کاریگەری راستەوخۆی لەسەر ئاراستەکانی هەیە، دەستی ئادەمیزاد دەگرێتو هانیدەدات لەسەر ئەم بەرنامە رێگە بروات، لەبەر ئەوە ویستی پەروەردگار وەها بوو کە دوا ئاییندەستوورێکی گشتگیری ئاکارەکانی مرۆڤ بێتو بگەیەت بە ئاسۆی ژیانی هەموو تاکو کۆمەڵگەدا.

بەڕاستی رێنموونیە ئەخلاقییەکان لە ئیسلامدا، یان بە واتایەکی دیرێنموونیە ویژدانییەکان، یان باوەڕییەکانی باڵی بەسەر رێکخستنی ئابووریدا کێشاوە، بڕیاریش دەدات کە هەموو شتێك لەم بوونەوەرەدا پەروەردگارە کە دروستکاری ئاسمانەکانو زەوی نێوانیشیانە، ئەو ماڵەش لەبەر دەستی مرۆڤدایە راسپاردەیە کە خودا بەوی سپاردووە، چونکە هەر خوا خاوەن موڵکە و مرۆڤ جێنشینی خودایە لەسەر زەویدا دەبێت لەو سامانە سوود وەربگرێت تا پێویستیی خۆی پێدەردەکاتو لەگەڵ

---

[1] سەیری مادەکانی ٩٤، ٩٥، ٩٦ و دوای ئەوانیش بکە لە قانونی مەدەنی کۆماری روسیای یەکگرتوی سۆشیالیستی سۆڤێتی، وەرگێڕانی د. سەروەت ئەسیوتی..

بەرژەوەندی ئەو کۆمەڵگەیەدا دەگونجێت کە تیایدا ژیان بەسەر دەباتو بەرژەوەندی مرۆڤایەتی بەگشتی.

ئەم بیروباوەڕە ئایەتی قورئانیی زۆر لە ناخی مرۆڤدا چاندوویانە وەك (ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ) الأنعام (١٠٢).

لۆژیکی مرۆڤیش دەخوازێت کە دروستکاری هەموو شتێك خاوەنیشی بێت، یان (..وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا..) المائدة (١٧).

یان (..لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ..) النور (٥٥).

هەروەها (..إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَيَسْتَخْلِفْ مِنْ بَعْدِكُمْ مَا يَشَاءُ..) الأنعام (١٣٣)

جا ئەم دەقانەو جگە لەمانەش بەڵگەن لەسەر ئەوەی ئەوماڵەی کە لە بەردەستی مرۆڤدایە لە ڕاستیدا ماڵی خودایەو ئەوان تەنها جێنشنو وەکیلن.

ئەم بیروباوەڕە ئاینیە بەم ئایەتانەو نموونەیان دەخوازێت کە مرۆڤ نیشتەجێی پەروەردگاریەتی لە هەموو ئەو سامانەی کە لایەتیو بەرپرسیارێتی ئەم جێنشنیەشی لەسەرە، بۆی نییە لە جێبەجێکردنی ئەو ئەرکو کۆتو بەندانەی لەسەریەتی سەبارەت بە خاوەندارێتی تاکیی لابدات، جا ئەم کۆتو بەندانەش زۆرن، گرنگترینیان هەشتن کە تیاندایە سلبیەو تیاشیاندایە ئیجابین:

کۆتی یەکەم: کە ئیجابیە، کۆتکردنی خاوەن موڵك بە ناچارکردنی وەبەرهێنانی موڵکەکەی ئەگەر بەرهەمدار بوو.

ئەمەش تا وەبەرهێنانو گەشەکردن ڕێگەیان لێنەگیرێت لە چێوەی شەرعیدا بە شێوەیەك پێویستی ئەوانە دەکات کە دەیانژیەنێت بەبێ زیانگەیاندن بە کۆمەڵگە.

لەبەر ئەوەی ئیسلام دژی هەژارییەو قەڵاچۆکاریەتیو مرۆڤ هاندەدات بۆ پەرەپێدانی ئابووری لە چێوەی ئەو هۆکارانەی پەروەردگار ڕەخساندوویەتی بۆ سامان پەیداکردنو وەبەرهێنان، جا ئەگەر خاوەن موڵك موڵکەکەی لە وەبەرهێنان پەکخست ئەوکاتە دەسەڵاتدار دەسەڵاتی دەستێوەردانی هەیە ئەگەر بەرژەوەندی تێدابوو، دەشتوانێت ماڵەکەی لێوەربگرێتو بیدات بە کەسێك بەرهەمی دەهێنێت،

ئەم حوکمە لەسەردەمی پەیامبەرێتی‌و خەلیفە راشدینەکان لە سەرەتای ئیسلامەوە جێبەجێکراوە.

پێغەمبەر ﷺ دەفەرموێت (لیس لمحتجر حق بعد ثلاث سنوات)[1]، واتە: (مولکهێڵەوە لەدوای سێ ساڵ مافی بە مولکەکەیەوە نامێنێت) مولکهێشتنەوە (الإحتجان)یش دەستگرتنە بەسەر زەوییەکی بێ خاوەندا بەنیازی زیندووکردنەوەی.

عومەری کوڕی خەتتاب لەسەردەمی خەلافەتەکەیدا فەرمووی (هەرکەس زەوییەکی زیندووکردەوە ئەوە هی خۆیەتی، مولکهێڵەرەوە لە دوای سێ ساڵ مافی نامێنێت)، [2] پاشان دەستی بە چەسپاندنی کرد کاتێك فەرمووی (ئەوی زەوییەکی بوو ماوەی سێ ساڵ نەیکێڵێت کەسێکی دیکە کێڵای ئەو کەسە شایستەترە پێی). [3]

بیلالی کوڕی حارسی موزنی کە پێغەمبەری خودا ﷺ زەوی عەقیقی پێدابوو خەلیفە عومەر پێیوت (پێغەمبەر ئەم زەوییەی بۆ ئەوە پێنەدلوی کە لە خەڵکی دابڕیت، بەڵکو بۆ ئەوە پێیدلویت تا چەندی لێدەتوانیت بیکێڵێت‌و ئەوی دی بگێڕەرەوە). [4]

فەلسەفەی ئەم چەسپاندنەش دیارە جەختکردنەوەی ئیسلامە لەسەر بەردەوامیی وەبەرهێنانی سامان‌و مولك لەلایەن خاوەنەکەیەوە، چونکە مولك لە بنەڕەتدا هی پەروەردگارە‌و مولکی کۆمەڵگەیە‌و بەردەوامیی وەبەرهێنانی بە قازانجی یەکەمجار بۆ خۆی‌و دووەمجار بۆ کمەڵگە دەگەڕێتەوە کە لە بەرهەمی ناوخۆیی نەتەوەیی‌و سامانی نەتەوەی پێی زیاد دەکات.

---

[1] سەیری : نصب الرایە للزیلعی بکە، تحقیق محمد یوسف البنوری، دار الحدیث، مصر، ٤/٢٩٠.

[2] سەیری : نصب الرایة للزیلعي بکە، ٤/٢٩٠.

[3] سەیری: الدراية في تخريج أحاديث الهداية ، ابن حجر العسقلانی، بکە، تحقیق السید عبدالله هاشم الیمانی المدنی، دار المعرفە، بیروت، ٢/٢٤٥، بە ژمارە ٩٨٤.

[4] صحیح ابن خزیمة: ٤/٤٤ (برقم ٢٣٢٣).

هەروەها لەسەریشیەتی باشترین ڕێگا بۆ وەبەرهێنان بگرێتەبەر، چونكە ڕێنماییە ئەخلاقییەكانی ئیسلام لەسەر هەركەسێك كە ئیشێك دەكات فەرزی دەكات كە ئیشەكەی بە ڕێكوپێكی جێبەجێی بكات، جا ئەگەر خاوەن موڵك بەدەستئەنقەست كارێكی كرد وەبەرهێنانی فەوتاند و سەرمایەكەی خۆی بەتاڵانبرد، سەرپەرشتیار بۆی هەیە لەو شێوازە نەزۆكە دەستی بگرێت بەرەو شێوازی بەكەڵك، هەتا نۆخی كۆمەڵگەو ئاستەكانی گوزەران پێویستی پێیەتی.

هەروەها ئەگەر ماڵو سامان لەبەردەستی تاقمێكی كەمی كۆمەڵگەدا كەڵەكە بوو ئەم ماڵو سامانەش لە سەرچاوەكانی بەرهەمهێنانێك بوون كە كۆمەڵگە لەسەری دەوەستێت، پاشان ئەم تاقمە دەستەوستانبوون لە وەبەرهێنانی بەشێوەیەكی باشو ئەم گرتنەوەیەش كۆمەڵگەی وەبەرهێنانەكە بێبەش كرد، ئەوكات دەسەڵاتدار (ولي الأمر) بۆی هەیە بەشێوەیەك كە زیان لە كۆمەڵگە لابدات دەستوەربدات، ئەمەش چەسپاندنی ئەم بنەمایەیە كە دەڵێت (زیانی تایبەت قبوڵ دەكرێت بۆ لادانی زیانی گشتی)، [1] (زیانی بچووك قبوڵ دەكرێت بۆ لادانی زیانی گەورە). [2]

سروشتی ئەم جۆرە دەستێوەردانەشی بە ناچاكردنیان دەبێت كە وەبەرهێنانەكەیان بە ڕێكوپێكی بكەن، یان بەشێكی سەرمایەكەیان كە دەستیان بەسەریدا دەشكێت لایان دەهێڵدرێتەوەو ئەوی دیكەی بە خەڵكانی دیكە دەدرێت كە قازانجی كۆمەڵگە بەكاریهێنرێت، بەڵام ئەمە پاش قەرەبووكردنەوەیان دەبێت بە دادگەرانە، چونكە قورئانی پیرۆز تەنها داوای چاكەی نەكردووە لەگەڵ هەژارو هەتیو و نەدارەكاندا بە دڵخۆشكردنی پاداشتی خودایی، یان ترساندن لە سزای پەروەردگار، ئیتر كاروباری ئابووری بۆ گەندەڵیو بێویژدانی خەڵك جێبهێڵێت، بەڵكو قورئانی پیرۆز لایكردووەتەوە بەلای چاكسازی سیستمی ئابووریو دارشتنی سیستمێكی ئابووری دادگەرانە.

---

[1] الأشباه والنظائر– لابن نجيم زين العابدين ابراهيم: ١/١٥٧.

[2] المرجع السابق: ١/١٢٠.

ئەم ئەگەرە لەکاتێکدایە کە ئەو سامانە قەبەیە لە رێگەی شەرعیەوە دەستی ئەو تاقمە کەوتبێت.

خۆئەگەر بەشێکی، یان هەمووی بەرێگەی نادروست پەیداکرابێت، وەك تالآنی‌و داگیرکردن، یان بەخشینی نادروست، لەم حاڵەتانەدا بەزۆر لێیان دەسەنرێتەوە بەبێ قەرەبووکردنەوە، وەك ئەو زەویە بەرفراوانەی بەدەست دەرەبەگەکانەوە بووە کە لە سەردەمی عوسمکانییەکان‌و پاشان لەلایەن ئینگلیزەکانەوە کاتی داگیرکردن لە بەرژەوەندی خۆیان پێیاندابوون، چونکە ئەو موڵکە راستە موڵکی دەوڵەتە، بەڵام سەرۆکی دەوڵەت، یان هەر لێپرسراوێکی دیکە بۆی نییە بەهیچ کەسێکی ببەخشێت هەرچیەك بێت، جا ماڵی گەلیش بێت ئەوە داگیرکارییە، لەپاڵ ئەوەش زەوییەکانی عێراق ماڵی گشتیین، چونکە کاتێك کەوتنە ژێر دەسەڵاتی ئیسلام عومەری کوڕی خەتتاب ﷺ وەك خەلیفەی موسڵمان کردی بە وەقفی گشتیی بۆ هەموو گەل بەبێ تایبەتکردن بۆ تاقمێك.

کۆتی دووەم/ کە ئەرێنییە، ئەگەر سامانەکەی گەیشتە ئاستی زەکاتلێدەرکردن ئەکات پێویستە لەسەری رێژەیەکی سەدی لێبدات بە هەژارو نەدارو تاقمەکانی دیکە وەك لە باسی زەکاتدا وتوومانە، خۆ ئەگەر خاوەن سامانەکە نەیدا، سەرپەرشتیار (ولي الأمر) بۆی هەیە بەزۆر لێبستێنێت.

کۆتی سێهەم/ کە ئەرێنیە، کۆتکردنی ئازادی خاوەن موڵك بەناچارکردنی کە بەخشینەکەی لەرێی خودا بەشێوەیەك بێت بەشی پێویستیی کۆمەڵگە بکات.

بەخشین لەپێناوی خودادا واتە بەخشین لەپێناوی بەرژەوەندی گشتیی کە فەرزێکی پابەندکارە کە لە بنەڕەتدا سەرپشکبوونە لە سنووری خۆیدا، بە مانای ئەوەی دیارییکردنی ئەو بەشەی مرۆڤ لە ماڵەکەی خۆی لە پێناوی خوا و بەرژەوەندی گشتیی دەیبەخشێت دەدرێتە دەست ئیرادەی خۆی‌و ویژدانی، جا جیهادکردن بە گیان‌و ماڵ لەپێناوی خودا و خوارنپێدان‌و تێرکردنی هەژاران‌و ئازادکردنی کۆیلە و چاکە لەگەڵ باوك‌و دایك‌و خزمان، هەموو ئەمانە لە ئیسلامدا ئەرکی دەوڵەمەندەکانن

لە رێگەی بەخشین و زەکاتدانەوە، بەڵام بەخشین خۆی فەرزێکە لێقوتاربووبوونی نییە کە چەندین دەقی قورئانی پیرۆز جەختی لێدەکەنەوە، لەوانە (وَأَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ وَأَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ) البقرة (١٩٥).

بۆیە ئەو باجانەی دەوڵەت لە بەرژەوەندی کۆمەڵگە دایدەنێت لەناو بەخشینلە رێگەی خوادا جێگەی دەبێتەوە، چونکە کۆمەڵگەی ئیسلامی بینایەکی تەواوکارە و بەشێکی بەشەکەی دی دەبەستێتەوە، لە پێویستییەکانی ئەم تەواوکارییەشە کە کەرتە گشتییەکان کە بۆ کۆمەڵگە گرنگن و دەوڵەت بە ناوی کۆمەڵگەوە پێیان هەڵدەستێت، کەواتە هەرکەس لە کۆمەڵگە بتوانێت بەشێکی ئەم قورساییەی لەسەرە، پاشان مەبەست لە باج وەگرتن لە بینشی ئیسلامەوە تەنها سامان کۆکردنەوە نییەبۆ کاروباری ئەو کەرتە گشتییانەو خەرجییەکانی دەوڵەت، هەرچەندە ئەمانە بەشێکی گەورەن لە دانانی یاسای باج وەرگرتندا، بەڵکو گرنگ ئەوەیە ئامێری یاسادارشتنە بۆ چارکردنی ئەو سامانە زیادانە لە دەستی دەوڵەمەندانەوە بۆ چینی هەژاران، یان کەرتە کۆمەڵایەتییەکان کە لەبەرژەوەندی هەژاران بونیاتنراون، ئەم پرۆسەیەش هاوکاری دابەشبوونی ماڵ و سامان دەبێت لە وڵاتدا بەشێوەیەکی دادگەرانەو دادگەری کۆمەڵایەتی لە دابەشکردندا پێدەچەسپێت.

لە پاڵ ئەوەشدا باجە داراییەکان هۆکارێکی سروشتین، بۆ رێگرتن لە هەڵاوسانی دارایی لە کۆمەڵگەدا بۆ ئەمەش قورئانی پیرۆز ئاماژە دەکات (مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى فَلِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ..) الحشر (٧).

کۆتی چوارەم/ کە ئەرێنییە، مولکیەت لێسەندنەوە بۆ بەدیهاتنی بەرژەوەندی گشتی، شەریعەتی ئیسلامی دەسەڵاتداری سەرپشککردووە بۆ بەرژەوەندی گشتی بە دەستخستنی قازانج و دوورخستنەوەی زیان هەڵسوکەوت بکات، بەشێك قازانج دەستخستنی گشتی لێسەندنی بەشێکە لەو مولکەی کە

تاکەکان خاوەنیانن ئەگەر پێویستی کرد وەك: کردنەوە، یان فراوانکردنی جادەیەك، یان دروستکردنو فراوانکردنی دامەزراوەیەکی گشتی.

ئەمەش بەپێی بنەما گشتییەکان لە شەریعەتی ئیسلامییدا لەوانە (زیانی تایبەت قبولْ دەکرێت بۆ لادانی زیانی گشتی) و (ناچارییەکان قەدەغەکراوەکان مۆڵەت پێدەدەن).

وەك پێغەمبەری خودا ﷺ و خەلیفە راشیدینەکان کردوویانەو کۆڕای زانایانی موسڵمانانیش لە سەرە، پێغەمبەری خودا ﷺ خاوەندارێتی تایبەتی زەویەکی وەرگرتەوە بەناوی (المربد) [1] کردی بە کەرتی گشتی بۆ موسڵمانان بۆ جێبەجێکردنی دروشمە ئاینیەکان لەلایەکەوەو کۆبوونەوەی پێغەمبەر بە هاوەڵانی لەسەر کاروباری تایبەتی، یان گشتی لەلایەکی دیکەوە.

عومەری کوڕی خەتتابیش (رەزای خوای لێبێت) خاوەندارێتی چەند خانوویەکی سەندەوە کە لە چواردەوری کەعبە بوونکە بەرژەوەندی گشتی پێویستی بە فراوانکردنی دەکرد، هەندێك لە خاوەن خانووەکان قبوڵیان نەکرد، بۆیە بەزۆر لێیسەندنو نرخەکەیانی خستە گەنجینەی کەعبەوەو لەوێ مانەوە تا خاوەنەکانیان وەریانگرتنەوە.

ئەم خاوەندارێتی لێسەندنەوەیە لە سەردەمی خەلیفەکانی دیکەشدا بەردەوام بوو.[2]

هەروەها خاوەندارێتی وەرگرتنەوە دەبێت لە بەرژەوەندی گشتییو بەرانبەر قەرەبوویەکی دادپەروەرانە بێت کە موافیقی شەریعەتی ئیسلامییە.

لە برگەی دووی ماددەی (٢٣)ی دەستووری عێراقیدا هاتووە (دروست نییە خاوەندارێتی بسەنرێتەوە مەگەر بە مەبەستی سوودی گشتی بەرانبەر بە قەرەبوویەکی دادگەرانە، ئەوەش بە یاسا رێکدەخرێت).

---

[1] احمد جمال الدین نزع الملکیة في الأحکام الشرعیة ونصوص القانون: ص٣٠.

[2] الشیخ علي الخفیف الملکیة في الشریعة الإسلامیة: ص١٠٤.

هەروەها لە ماددەی (١٠٥٠)ی یاسای مەدەنی عێراقیدا هاتووە (دروست نییە کەس لە موڵکی خۆی بێبەش بکرێت مەگەر لەو حاڵەتانەدا نەبێت کە یاسا بڕیاری لەسەر داوەو بەو شێوازەش کە دەینەخشێنێ، ئەمەش لە بەرانبەر قەرەبوویەکی دادگەرانە دەبێت کە پێشەکی پێیدەدرێت).

کۆتی پێنجەم/ کە نەرێنییە، کۆتکردنی ئازادی خاوەن موڵك تا ناچار بکرێت سامانەکە بە زیانی خەڵکی دیکە، یان کۆمەڵگە بەکارنەهێنێت، لەسەریەتی بەکارهێنانی سامانەکەی، یان هەڵسوکەوتپێکردنی بەشێوەیەك نەبێت زیان بە تاك، یان کۆمەڵگە بگەیەنێت، ئەم پابەندکردنە نەرێنییەش لەم فەرموودەیەی پێغەمبەری خودا ﷺ وەرگیراوە کە دەفەرمووێت (لا ضرر ولا ضرار) [1] واتە: (نە زیان بگەیەنە و نە زیانت پێبگات).

کۆتی شەشەم/ کە نەرێنییە، کۆتکردنی خاوەن موڵك کە ناچار بکرێت نابێت گەشەپێکردنی سامانەکەی بە سوود، یان گزی، یان گلدانەوە (إحتکار) وێنەکانیانەوە بێت، واتە: رێگا نادروستەکان.

واتە پێویستە لەسەری مامەڵە نەکات بە یەکێك لەو تاوانانەی ئەمڕۆ لەم شارستانیە مادیە نوێیەدا بەربڵاون.

جا لەو مامەڵەی سووکاریو ئیحتیکارو گزیکارییەی کە هەموویان حەرامن:

أ) سووکاریی لە گەشەپێدانی ئابووریدا

پێشتر باسمانکرد سوو لە سەردەمی نەفامییدابڵاوبوو ل قەرزدانی بەکاربقەرو وەبەرهێنانـدا و پایەیەکی گرنگی ئابووری نەفامی بوو، وەك ئەمڕۆی ئابووری هاوچەرخ، بەڵام ئیسلام بە چەند قۆناغێك قەڵاچۆی کرد.

---

[1] أخرجه الإمام أحمد وأصحاب السنن، والحاكم في مستدركه وقال عنه: صحيح الإسناد على شرط مسلم ولم يخرجاه، ووافقه الذهبي.

ب) حەرامکردنی گزی (الغش)

کۆتێکی دیکە لەوانەی کە ئیسلام دایناوە ڕێگەگرتنە لە گزییکردن لە مامەڵەدا، ئەوەتا پێغەمبەر ﷺ دەفەرمووێت (من غشنا فليس منا) [1] واتە: ئەوەی گزی بکات لە ئێمە نییە.

مرۆڤ بۆی هەیە چۆنی ئەوێت کڕینو فرۆشتن لە کاڵا، یان دراودا بکات، بەو مەرجەی گزیان تێدا نەکات، جا ئەگەر کاڵاکەی عەیبێکی هەبوو لەسەریەتی ئاشکرای بکات، ئەگەرنا گزیە و قازانجەکەی حەرامە.

پێغەمبەر ﷺ دەفەرمووێت (کڕیار و فرۆشیار سەرپشکن تا جیا دەبنەوە، جا ئەگەر راستگۆ بوونو عەیبەکانیان روونکردەوە ئەوا بەرەکەت دەخرێتە مامەڵەکەیانەوە، خۆ ئەگەر درۆیان کردو عەیبیان شاردەوە بەرەکەت لە مامەڵەکەیاندا هەڵدەگیرێت). [2]

ج) حەرامکردنی گلدانەوە (الإحتكار)

گلدانەوە لە زمانی عەرەبیدا هێشتنەوەی شتێکە بۆ چاوەڕوانکردنی گرانبوونی، لە شەریعەتیشدا کڕینی خۆراکە، یان کاڵایەکە کە خەڵك پێویستیەتیو هەڵگرتنیەتی تا کاتێك گران دەبێت، پێغەمبەر ﷺ دەفەرمووێت: (ئەوەی کاڵایەك دێنێتە بازاڕ (الجالب) رۆزیدراوە، ئەوەش گلیدەداتەوە نەفرینلێکراوە) [3] هەروەها فەرموویەتی

---

[1] مَرَّ الرسول ﷺ على صبرة من طعام فادخل يده فيها فنالت أصابعه بللا فقال: ما هذا يا صاحب الطعام قال إصابته السماء يا رسول الله قال أفلا جعلت فوق الطعام حتى يراه الناس؟ من غش فليس مني. سبل السلام: ٢٧/٣. واتە: پێغەمبەر (ﷺ) بەلای کۆمایەك خۆراکدا تێپەڕی دەستی خستە ناوی، جا دەستی تەڕ بوو، فەرمووی: خاوەن خۆراك ئەمە چییە؟ وتی: باران لێی دلوە ئەی پێغەمبەری خوا، فەرمووی: ئەی بۆ نەتخستۆتە سەری خۆراکەکەوە تا خەڵك بیبینێت؟ هەرکەس غەش بکات لە من نییە.

[2] صحيح مسلم: ١١٦٤/٣.

[3] صحيح مسلم: ١٢٢٨/٣ (برقم ١٦٠٥).

(جگـە لـە تاوانکـار کـەس گلناداتـەوە). [1] دەقـی دیکـەی زۆر هەیـە دەربـارەی حەرامبوونی گلدانەوە.

کۆتی حەوتەم/ کە نەرێنیە، کۆتکردنی ئازادی خاوەن موڵکـە تـا ناچـار بکرێـت دوور بێت لە شاردنەوەو زیادەڕۆیی.

ئـەم دووە هـەردووکیان دژ بەرژەوەنـدی کۆمەڵگـەن، شـاردنەوەو هاوێنـەی لـە هـەڵگرتنی دراوی کـانزایی (معـدنی)و کاغـەزی ڕێگـە دەگرێـت لـە جووڵـە و چـالاکی دەستاودەستکردنی دراویی کە پێویستن بۆ بوژاندنەوەی ژیـانی ئـابووری لـە هـەموو کۆمەڵگەیەکدا.

حەبسـکردنی سـامان پەکخسـتانی ئەرکەکەیـەتی لـە فراوانکردنـی بـازاڕی بەرهەمهێنانو ئامادەکردنی هۆکارەکـانی ئـیش بـۆ کارمەنـدان، خـودا دەفـەرموێت (..وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ) التوبة (٣٤).

مەبەستت لە زێڕ و زیو هەموو دراوێکی کانزایی، یان کاغەزییە لەگەڵ هـەڵگرتنی زێڕو زیویشدا با لەسەر شێوەی دراویشدا نەبن.

هەروەها شاردنەوە نەگونجاوە لەگەڵ ڕێنمایی ئیسلامدا کە مرۆڤ بەشی خـۆی لـە دونیا دەستبخاتو لە خۆشییەکانی چێژێکی مەعقول وەربگرێت (وَابْتَغِ فِيمَا آتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا..) القصص (٧٧).

ئەوجا ڕۆچوون لە بەزایەدانو زیادەڕۆیشدا شـێوەیەکی رابـواردنی نالۆژیکیـە کـە رقو کینە لە چینە هەژارەکانـدا دروسـت دەکـات، ئـەو مەترسـییەی کـە تیاچـوونی کۆمەڵگەی لەهـەناودا هـەڵگرتووە پـەروەردە دەکـات، بۆیـە سەرپەرشـتیار مۆڵـەتی پێیدراوە کە کۆت لەسەر سەفیهەکان دابنێت خودا دەفەرموێت (وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ

---

[1] رواه مسلم. سبل السلام: ٣٢/٣.

أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا) النساء (٥).

ئاینی ئیسلام لەنێوان ئەو دوو دژەدا هێڵێکی ناوەڕاستی کێشاوە.

ئەم مامناوەندێتیەی لە ئابووریدا لەم ئایەتە پیرۆزەدا تۆمارکراوە (وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَى عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَحْسُورًا) الإسراء (٢٩).

دەقەکانی شەریعەتی ئیسلامی زیادەخۆشگوزەرانی (الترف) بە سەرچاوەی خراپە بۆ خاوەنەکەی‌و ئەو کۆمەڵگەیەش کە تیایدا دەژی دادەنێت، چونکە خاوەنەکەی پەلکێشی تاوان دەکاتو غیرەت دەڕووخێنێتو هێزەکان دەپووکێنێتەوە، پاشان ئەم تیاچوونو ئەشکەنجەیە تەنها تاکەکە ناگرێتەوە، بەڵکو ئەو کۆمەڵگەیەش کە رازیە لەو جۆرە کەسانەی تێدا بژین دەگرێتەوە، بە دەقی ئەم ئایەتە قورئانیە پیرۆزە (وَإِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا فَفَسَقُوا فِيهَا فَحَقَّ عَلَيْهَا الْقَوْلُ فَدَمَّرْنَاهَا تَدْمِيرًا) الإسراء (١٦).

ویستی خوایی لێرەدا زۆرکار (الجبرية) ناگرێتەوە، بەڵکو مەبەست پێی پەیوەستکردنی دروستبووەکانە بە هۆکارەکانیانەوە، واتە ئەگەر ئەو هۆکارانە کە بوونی زیادەڕۆکارانە لە رابواردندا (المترفين) لە وڵاتدا پەیدابوونو کۆمەڵگەش لێیان بێدەنگ بوو ئەوا بە دڵنیاییەوە بەرەو لەناوچوونو هەرەس دەڕوات، بەپێی سوونەتی خودایی لە دروستکراوەکانیدا، ئەم سوونەتەش گۆڕانکاری تێدا نییە، واتە: دروستبووەکان دەبەسترێن بە هۆکارەکانیانەوەو دروستبوونی ئەنجامیش لە دوای تەواوکردنی پێشەکیەکانیەتی.

کۆتی هەشتەم/ کە نەرێنیە، کۆتکردنی ئازادی خاوەن موڵک کە ناچار بکرێت ماڵەکەی نەقۆزێتەوە بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتی سیاسی لە بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەتدا، چونکە بەم کارەی دەسەڵات ئاراستەی خزمەتی بەرژەوەندییە داراییەکانی وەردەگرێتو ئامێری حوکمڕانی بۆ تێرکردنی ئارەزووە تاوانیەکانی، بۆ زیاتر کاسبیکردن بەسەر چینو توێژەکانی دیکەی

کۆمەڵگەوە، قورئانی پیرۆز بە دەق ئەم حوکمەی دەرکردووە کە دەفەرموێت (وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ) البقرة (١٨٨)

قەدەغەکردنی سامان بردن بۆ دەسەڵاتداران لێرەدا بەشێوازی گشتی هاتووە، بەرتیلی ئەو تاقمانەش دەگرێتەوە کە تەئیدکردنیان دەبێتە هۆکاری وەرگرتنی دەسەڵات.

کۆتی نۆهەم/ کە نەرێنیە، کۆتکردنی ئازادی خاوەن موڵك کە نابێت دەرچێت لە بەجێهێنانی واجبەکانی میراتیو وەسیەتکردن، بۆیە دروست نییە ئادەمیزاد میراتییەکەی لە ژیانیدا بۆ بەشێکی میراتبەرانی تایبەت بکاتو بەشەکەی دیکەی بێبەش بکات، گەر ئەمەی کرد کارەکەی بەتاڵەو لەدوای مردنی جێبەجێ ناکرێت، بەپێچەوانەی ئەوەی لە یاسای یەکێتی سۆڤیەتی پێشوودا هاتبوو،[1] هەروەها بۆی نییە زیاتر لە سێیەکیماڵەکەی وەسیەت بکات، خۆ ئەگەر وەهای کرد، ئەوا جێبەجێکردنی وەسیەتکەی ئەوی لە سێیەك زیادە لەسەر مۆڵەتی میراتبەرانی دەوەستێت، هەروەها بۆی نییە وەسیەت بۆ لایەنێکی ناشەرعی بکات.

ئەمانە گرنگترین ئەو کۆتانەن کە لەسەر مافی خاوەنداریێتی کەسیی دادەنرێن، لەگەڵ ئەمانەشدا ئەم مافە ملکەچی هەندێك کۆتی دیکە دەبێتەوە، وەك رێگرتنلە کێبڕکێ (منافسە) ناشەرعیی لەکاری بازرگانییدا، یان بینا دروستکردن بەشێوەیەك

---

[1] سەیری مادەی ٥٣٤ی یاسای مەدەنی کۆماری روسیای یەکگرتوو (سۆڤیێتی پێشوو) بکە کە دەڵێت: (هەموو هاووڵاتییەك بۆی هەیە وەسیەت بە هەموو ماڵەکەی یان بەشێکی بکات، بە کەلوپەلو پێویستییە سادەکانی ماڵەوەش، بۆ کەسێك یان زیاتر، جا لە بازنەی میراتگراندا بن، کە یاسا دلیناوە، یان لەوان نەبن، هەروەها دەتوانێت بۆ دەوڵەتیش یان بەشێك لە دەستەکانی هەرەوەزی یان دەستە کۆمەڵایەتییەکان دەتوانێت، هەروەها وەسیەتکار بۆی هەیە کەسێك یان زیاتر یان هەموو میراتگرانی بەپێی یاسا بێبەش بکات.

زیانی ماددیی، یان مەعنەویی بە دراوسێ بگەیەنێت، هەروەها جگە لەوانەش کە ڕێنماییە ئەخلاقییە ئیسلامییەکان لەسەر خاوەندارێتی تاکی دایدەنێت.

پوختەی قسە: موڵکدارێتی ڕەها لە فەلسەفەی شەریعەتی ئیسلامییدا بوونی نییە، لەگەڵ گیانو بنەما و ئامانجەکانیشدا ڕێکناکەوێت، بەو شێوە جێگەی خۆویستی تاکی نابێتەوە کە زۆرجار لە بەکارهێنانی خاوەندارییدا دروست دەبێت.

فەسڵی پێنجەم

فەلسەفەی حەرامکردنی تاوان و مسۆگەربوونی سزا

زانایانی شەریعەتی ئیسلامی لە رووی مەترسی و مافی دەستدرێژی لەسەرکراو و سەرچاوەکانی تاوانەوە کارە تاوانکارییەکانیان کردووە بە سێ بەشی سەرەکییەوە کە ئەمانەن:

١. تاوانەکانی سنوور (الحدود) .

٢. تاوانەکانی هەقسەندنەوە و خوێنبایی (القصاص والدیە) .

٣. تاوانەکانی تەمێکردن (التعزیر) .

بۆ لێکۆڵینەوەی هەریەك لەم سێ بەشەش لەبەر زیادە روونکردنەوە و سوودگەیاندن باسێکی سەربەخۆمان تایبەت کردووە .

باسی یەکەم:
فەلسەفەی تاوانە سنوورییەکان (الحدود)

تاوانە سنوورییەکان ئەوانەن بە دەقی شەرعی بەتاوان دانراون و سزایان بۆ دیاریکراوە، بۆیە بە تاوانە سنوورییەکان ناوزەد کراوە، مافی دەستدرێژیی لەسەرکراویش، یان مافی گشتییە (مافی خودا بە تەنها)، یان مافێکی هاوبەشی نێوان خوا و بەندەیە، بەڵام مافە گشتییەکە دیارترە[1].

گرنگترین تاوانە سنوورییەکان لە فیقهی ئیسلامییدا ناسراون حەوت جۆرن کە ئەمانەن:

١ـ تاوانی زینا.

٢ـ تاوانی ناوزڕاندن (القذف).

٣ـ تاوانی دزی.

٤ـ تاوانی چەتەیی، یان دزیی گەورە.

٥ـ تاوانی هەڵگەڕانەوە (الردة).

٦ـ تاوانی یاخیبوون (البغي).

٧ـ تاوانی بەکارهێنانی مادده هۆشبەرەکان.

ئەم تاوانانە بە پوختی بەم شێوەیە ڕووندەکەینەوە:

---

[1] شایانی باسە کە زاراوەی مافی گشتی یاسایی لە شەریعەتدا مافی خودا، تەنها بەرانبەرەکەیەتی، چونکە لەو دوو حاڵەتەدا مافەکە هی خەڵکێکی دیاریکراو نییە، بەڵکو بەرژەوەندی هەموو خەڵکە بەبێ تایبەتکردن، مافی تایبەتی یاساش بەرانبەرەکەی لە شەریعەتدا (مافی بەندە)یە، چونکە تایبەتە بە کەسێک یان چەند کەسێکی دیاریکراوەوە.

یەکەم/ تاوانی زینا:

خوای گەورە لەسەر بەتاوانبوونی زینا دەفەرموویت (وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنَا إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا..) الإسراء (٣٢)، هەروەها لە دیاریکردنی سزای ئەم تاوانە ئابڕوویەرەدا لە ئایەتی (٢)ی سوورەتی (النور)دا دەفەرموویت: (الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِئَةَ جَلْدَةٍ..).

سزای بەردەبارانکردن (الرجم) لە قورئانی پیرۆزدا باس نەکراوە، بەڵکو پێغەمبەری خودا ﷺ لەسەر چەند کەسێکی کەم بەو شێوەیەی لە تەوراتدا هاتبوو جێبەجێی کردووە کە هاوسەرگیرییان کردبوو پاشان ئەم تاوانەشیان ئەنجام دابوو، تاوانبارانیش خۆیان دانیان بە تاوانەکانیاندا نابوو و داوای جێبەجێکردنی حوکمی خودایشیان لەسەر خۆیان کردبوو، پاشان مشتومڕ لەنێوان زانایانی ئیسلامدا روویدا کە ئایا سزای بەردبارانکردن وەك خۆی لە تەنیشت دارکاری (الجلد)ەوە دەمێنێتەوە، لەسەر ئەو بنەمایەی یەکەمیان بۆ هاوسەردارانە و دووهەمیشیان بۆ زگوردەکانە، یان بە ئایەتی (الزانية والزاني) حوکمەکە سڕدراوەتەوە؟

جا ئەگەر قسەی زۆرینەش وەربگرین کە دەڵێن: حوکمەکە ماوەتەوە، ئەوا مانەوەی لە رووی کردارییەوە وەك نەمانەوە وایە، چونکە ئەو تاوانە بە شایەتی چوار پیاوی دادپەروەر دەسەلمێت، کە جیاوازی نەبێت لە شێوەی شایەتیەکەیاندا، ئەگەر بەم شێوەیە ئیسپات نەبوو (نەسەلمێنرا) ئەوا حوکمەکەی دەگۆڕێت بۆ سزادانی تەعزیری لەبەر دروستبوونی گومان لەسەر تاوانەکە، ئەگەریش بەبێ ئەو بەڵگانە سەلمێنرا، ئەوکات تاوانبار بەو سزایە سزا دەدرێت کە لەیاسادا هاتووە، بەپێی ئەم ئایەتە (وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ) النور (٤).

ئەم سزایەش لە یاسای سزادانی عێراقیدا چارەسەر کراوە[1] ئەم تاوانەش بەهیچ شێوەیەکو لەبەر هیچ هۆیەك نابێتە کردارێکی رێگەپێدرلو، بەلام لە حالەتی زۆرکاریو زەرورەتدا ئەگەر هەموو مەرجەکانی هاتنەدی دەبێتە رووخسەت.

درۆی (الشیخ والشیخه)

ئەم درۆیە بەچەند ریوایەتێك گێرلوەتەوە[2] لەوانە:

أ- (الشيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما البتة)

ب- (الشيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما البتة نكالا من الله والله عزيز حكيم).

ج- (الشيخ والشيخة فارجموهما البتة بما قضيا من اللذة).

د- (إذا زنى الشيخ والشيخة فارجموهما البتة نكالا من الله والله عزيز حكيم).[3]

لەکاتێکدا کە هەموو رستەو وشەیەکی قورئان متەواتیرەو ڕاجیایی نیە لە گێرانەوەیاندا.

ئەم درۆیە لە ئەسڵدا دابو نەریتێکی جاهیلی بووە بەپێی رێنماییەکانی جولەکە، ئەمەش وەك ئەوەی هەندێك کەسی روکەش دەیڵێن ئایەتێکی قورئانی نیە خوێندنەوەکەی سڕابێتەوەو حوکمەکەی مابێت، بەم بەڵگانەی خوارەوە:

١- هەرکەس کەمترین چێژی رەوانبێژی هەبێت دەزانێت ئەم دەستەواژەیە دوورە لە فەرمودەی پەروەردگارەوە، چونکە هەموو وشەو رستە یان ئایەتێکی قورئانی پیرۆز خاوەن رەوانبێژیەکن زۆر بالا بەسەر رەوانبێژیی قسەی ئادەمیزاددا.

---

[1] ژمارە (١١١)ی ساڵی ١٩٦٩.

[2] درۆیەکی دیکەش بۆ ئەم درۆیە زیادکراوە، وەك لە (نیل الأوطار) ١٠٢/٧دا هاتووە، لەوەی بۆ سەر پێغەمبەر (ﷺ) لە ئایەتی رەجم دابەزی (شێخ و شێخە ئەگەر زیناییانکرد بە یەکجاریی بەردەبارانیان بکەن لەبەرئەو لەزەتەی چەشتوویانە) (الشيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما البتة بما قضيا من اللذة) سورەتی الاحزاب هاوتای سورەتی (البقره) دەبوو، ئایەتی رەجمی (الشیخ والشیخة) تیابوو، بەلام سڕایەوە و (٧٣) ئایەتی لێ مایەوە، ئایا ئەم تۆمەتە مانای ئەوە ناگەیەنێت کە قورئان وەکو تەورات و ئینجیل دەستکاری کراوە.

[3] فتح الباری شرح صحیح البخاری ١٤٣/١٢.

٢- ئەو وتەیەی دەڵێت: ئایەتێکی قورئانی بوەو خوێندنەوەکەی سڕاوەتەوەو حوکمەکەی ماوەتەوە هەڵەیەکی زەقە لەبەر دوو هۆ...

یەکەم: سڕینەوە لە قورئاندا نیە وەك لە کتێبی (التبیان لرفع غموض الشیخ في القرأن) بەبەڵگە نقڵیو ئەقڵی سەلماندومانە.

دووەم: سڕینەوەی ماناو هێشتنەوەی لەفزەکەی، یان سڕینەوەی لەفزو هێشتنەوەی ماناکەی، هەڵەیەکە لۆژیك و ژیری دروست ڕەفزیانە، چونکە بەڕوونی پێکەوە گرێ دراون بەمانا تایبەتەکەی,[1] بۆیە هەڵوەشاندنەوەی هەریەکێکیان پێویست دەکات ئەوی دیکەش هەڵوەشێنیتەوە، ئەمەش لە دەرەوەو ناوەوەی مێشك دا بەڵگە نەویستە.

٣- بەردەباران -الرجم- بەستراوە بە ژنهێنران (الاحصان)ەوە نەك پیریەوە، لاوی ژنهاوەرو شوکردوو بەقسەی ئەوان بەردەباران دەکرێن، بەلام تێکەشتنی پێچەوانەی (الشیخ والشیخة) وا دەردەخات کە بەردەباران ناکرێن.

٤- پیرێك ژنی نەهێنابێت ئەگەر زیناشی کرد بەردەباران ناکرێت چەندە بەساڵاچوبێت بەکۆڕای زانایان.

٥- ئەو ڕیوایەتی لە عومەری کوڕی خەتابەوە بەشێوەی جۆرلو جۆر دەگێڕێتەوە هەمووی درۆو بوختانە:

هەیانە دەگێڕێتەوە کە وتویەتی: (خەڵکینە کۆمەڵێك ڕێگاتان بۆ دارێژاوەو کۆمەڵێك فەرزتان بۆ براوەتەوەو لەسەر ڕێڕونی جێهێڵراون، پاشان دەستێکی کێشا بەدەستەکەی تریدا، وتی: تا خەڵك بەڕاستو چەپدا گومڕا نەکەن، پاشان خۆتان بە ئایەتی (ڕەجم) مەفەوتێنن بەوەی یەکێك بڵێ: دوو حەدی شەرعی لە کتێبی خوادا (قورئان)دا نابینین، لەڕاستیدا پێغەمبەر ﷺ ڕەجمی جێبەجێکردووەو هەروەها ئێمەش، منیش سوێند بەوەی گیانمی بەدەستە، ئەگەر خەڵك نەیوتبا عومەری کوڕی

---

[1] اللزوم بە مانای تایبەتەکەی ئەومیە بۆ جەختکردنەوە، بە لزوم وێنای (لازم) و (ملزوم)یش دەگوترێت.

خەتتاب لە کتێبەکەی خودای زیاد کردوە، دەمنوسی (الشيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما البتة) بەڕاستی ئێمە دەمانخوێندەوە.[1]

ئەم درۆیەی بەناو گەورەمان عومەری کوڕی خەتابەوە بڵاوکراوەتەوە، هەڵواستراو بوختانەو هەڵەیەکی زەقە لێبوردنی نیە لەبەر ئەم بەڵگانە:

أ. عومەری کوڕی خەتاب لەپاش پێغەمبەر ﷺ ئازاترین کەس بوە لەوتنی حەقدا، لەبەر خاتری خودا لەلۆمەی لۆمەکاران نەدەترسا، جا چۆن شتێك لە قورئان جێدەهێڵێت کە بەبڕوای ئەو لەسەدا سەد قورئانە؟

ب. چۆن داندەنێت بەپشتگوێخستنی ئەوەی بەبڕوای ئەو لەسەدا سەد قورئانە؟

ج. ئەم درۆیە شڵەژاوەو بەڕیوایەتی جیاواز گێڕاوەتەوە،[2] خۆ ئەگەر ئایەتێکی قورئانی بایە ئەم جیاوازی دەربڕینە تیایدا ڕوونەدەدا.

د. عومەر بەدرێژایی جێنشینیەتی خۆی بەردەباران کردنی جێبەجێنەکردوە، ئەگەر کردبای، ئەوا لەکۆتایی ژیانیدا بۆ یەکەمجار دەرینەدەبڕی کە ئایەتێك هەیە وێژەکەی سڕاوەتەوەو حوکمەکەی ماوە، بەڵکو پێویستبوو ئەم دەربڕینەی لەکاتێك بوایە کە حوکمی ڕەجم لەسەر یەکەم زیناکار لە ماوەی خیلافەتیدا جێبەجێ بکات، کە زیاتر لە دەساڵی خایاند، چونکە ناگونجێت وێنابکرێت کە چەند جارێك ڕەجمی کردبێت، پاشان لە کۆتایی تەمەنیدا بە خەڵك بڵێت کە ئایەتی ڕەجم دابەزیوەتە سەر محمد ﷺ بەڵام لە قورئاندا نەنوسراوە.[3]

---

[1] موطأ الإمام مالك ط/٢ ص/٢٤١.. صحيح مسلم ١٣١٧/٣. ابن ماجه في السنن رقم ٢٥٥٣. فتح الباري ١٤٣/١٢ .

[2] سەیری موطأ الإمام مالك بکە ص٨٢٤.

[3] سەیری سنة الأولين ئیبن فرناس ل٨٣٣ بکە

٦- هەموو ئایەتێکو ڕستەو وشەیەکی قورئان متەواتیرە، جا ئەگەر ئەم درۆیە بەشێکی قورئان بوایە، ئەو جیاوازیانەی لەسەر ڕوینەدەدلو بە ڕیوایەتی جیاواز نەدەگێڕایەوە.

٧- ئەگەر ئەم درۆی نەفامیە قورئان بایە، بە تەنها عومەری کوڕی خەتاب نەیدەگێڕایەوەو نەیدەگواستەوە بۆ خەلکی، چونکە بەکۆڕای زاناو ئاقلەکان هەموو ئایەتەکانی قورئان متەواتیرن.

٨- لە (فتح الباري شرح صحيح الأمام أبى عبدالله محمد بن اسماعيل البخاري)[1] هاتووەو (النسائي) دەریهێناوە کە مەروانی کوڕی حەکەم وتی بەزەیدی کوڕی سابت، (کە لە نوسەرانی وەحی) بوە: ئایا لە قورئاندا ناینوسیتەوە؟ وتی: نا، ئەی نابینێت کە ژندارو شوداری لاو ڕەجم دەکرێن.

٩- هەر لە (فتح الباري) دایە کە زەیدی کوڕی سابتو سەعیدی کوڕی عاس لە قورئاندا دەیاننوسیەوە تا گەیشتنە ئەم ئایەتە، زەید وتی: لە پێغەمبەری خوام بیستوە وتویەتی: الشيخ والشيخة فارجموهما البتة، جا عومەر وتی: کاتێك دابەزی هاتمە لای پێغەمبەر ﷺ وتم: دەینوسم، وەك بلێی ئەوەی پێناخۆشبو.

١٠- ئەگەر ئەو درۆیەی دراوەتە پاڵ عومەر (الشيخ والشيخە) ڕاست بایە دەبێت پێغەمبەری خوا تۆمەتبار بکرێت کە ئایەتێکی قورئانی وازلێهێناوە، بەلام عومەر بلاوکردنەوەی گرتوەتە ئەستۆ، جا خۆ (لازم)و (مەلزوم)یش هەردووکی بەتاڵن.

١١- ڕەنگە سەرنجڕاکێشترین شت لەم حوکمانەدا ببینرێت ئەوەیە: لەهەموویان توندترە کە بەردەبارانکردنە، کەچی پشت بە دەقێك دەبەستێت دەڵێن: کە پێشتر لە قورئاندا هەبوەو پێغەمبەری خوا دوای ئەوەی بەسەر هاوەلانیدا خوێندویەتیەوە، ڕێگەی نەداوە بخرێتە قورئانەوە، بەلام ئیشی پێکردوەو ئافرەتە غامیدیەکەو ماعزی پێ بەردبارانکردوە.

---

[1] ١٤٣/١٢

١٢- بۆ تەئویلکردنی ئەم درۆیە سێ قسە کراوە:

یەکێکیان: سڕراوەتەوە، بەڵام بەڵگەکان لەسەری کامانەن؟ ئایەتە سڕەرەکە کامەیە؟ خۆ خستنی ئایەتێك بەڵگە نیە لەسەر سڕینەوەی.

دووهەمیان: ئەوەیە کە لەبیر براوەتەوە، بەڵام ئایا چۆن خودا وەحی بەشتێك دەکاتو پاشان بیری دەباتەوە.

سێهەمیان: پشتگوێخراوە ڕەنگە ئەمە ئەو نوکتەیە بێت کە ئیبن حەجەر لە (شرح المنهاج) ئاماژەی پێکردوە، کە هۆی سڕینەوە لە خوێندنەوەیدا لە قورئانو مانەوەی حوکمەکەی، بار سوکیە لەسەر ئومەتی ئیسلامیی، تا خوێندنەوەو نوسینی لە قورئاندا بڵاونەبێتەوە، چونکە قورسترین حوکمو تۆقێنەرترینیانە.

١٣- سەیرترین شتێك لەسەر ئەم درۆیە وتراوە، ئەوەیە کە دراوەتە پاڵ عائیشەی دایکی موسڵمانان کە وتویەتی: باقیەکەی سورەتی ئەحزاب لە پەڕەیەکدا نوسرابو لەژێر جێگەکەی پێغەمبەردا ﷺ دانرابوو، کاتێك مرد منیش لەگەڵ خەڵکەکەدا چووم بۆ ناشتنی، گەڕامەوە بزنێکی ماڵی پێغەمبەر پەڕەکەی خواردوە کە وەحی خوداشی تێدابوو، زانراویشە کە هەندێك لە تەفسیرەکان وایبۆچوون کە سورەتی (ئەحزاب) هێندەی سورەتی (البقرة) بوە، بەڵام ئایەتەکانی سڕراوەتەوە لەناویشیاندا (الشیخ والشیخة إذا زنیا فارجموهما) ئیتر ٧٣ ئایەتی لێماوەتەوە.

جا ئەم گێڕانەوە جیاوازانە پەیامی پێغەمبەرو قورئانی پیرۆزیش لەکەدار دەکەن، هەروەها گۆڕانکاریی دەدەنە پاڵ قورئان.

١٤- ئەم درۆیە لەسەرەتایەوە لەڕێگەی (الموطأ) ی ئیمامی مالیکەوە بڵاو بوەوە، ئەم هەواڵە لە گێڕانەوەو سەنەدو دەقەکەشدا موناقەشە دەکەین:

أ- لەبارەی گێڕانەکەوە: مالیکی کوڕی ئەنەس ئەم خەبەرەی نەنوسیوەتەوە، بەڵکو فەرمودەی پێغەمبەری دەگێڕایەوەو قوتابیەکانی دەیانبیستو

دەیاننوسیەوە، بۆیە گێڕانەوەکانی (الموطأ) جیاوازن تا گەیشتوەتە نزیکەی بیست نوسخەی جیاواز.

ب- لەبارەی سەنەدەوە: بەدوای یەکداهاتنی سەنەدەکان کە محەمەدی شەیبانی قوتابی ئەبو حەنیفە دەینوسیەوەو دەیوت: مالیك هەواڵی پێدابن، یەحیای کوڕی سەعید بۆی گێڕاینەوە، کە گوێی لە سەعیدی کوڕی موسەیب بووە، وتویەتی: کە عومەری کوڕی خەتاب ئاواو ئاوای وتووە... ئەمەش ڕاست نیە کە سەعیدی کوڕی موسەیب لە عومەری کوڕی خەتابەوە بیگێڕێتەوە، چونکە تەمەنی دوو ساڵان بوە کە عومەری کوڕی خەتتاب شەهید کراوە، جا چۆن منداڵێکی بچوك لە عومەرەوە دەیگێڕێتەوە، ئەمەیە کە مێژوونوس(ابن سعید) لە (المطبقات الكبری)[1] ئاماژەی پێداوە، کە گەورەترینو مەزنترین سەرچاوەی مێژوویيە لای موسڵمانان.

ت- لەبارەی مەتنەوە: زاراوەی (شیخ وشیخە) مانای (احصان)، یان ژنهاوردە و شوکردوو ناگەیەنێت، لەوانەیە ئادەمیزاد بگاتە تەمەنی پیری بەبێ ژنهێنان و شوکردن.

١٥- ئەمەی لە عومەرەوە دەگێڕدرێتەوە هاودژیی تێدایە، چۆن بە ئایەتی دادەنێتو پاشان بەزیادەی دەزانێت لە قورئاندا و نایەوێت بخرێتە سەر قورئان.

١٦- ئەگەر درۆی (الشیخ والشیخة) ئایەتی قورئانی بایە، عومەر بە تەنها نەیدەگێڕایەوە، چونکە هەموو وشەیەکی قورئانی متەواتیرە.

١٧- لەم درۆیەدا تۆمەتبارکردنی پێغەمبەرە کە وازی لە ئایەتێکی قورئان هێناوەو نەینوسیوەتەوە، لەگەڵ ئەوەی پێغەمبەر نەهی کردوە کە غەیری قورئان بنوسرێتەوە، تا تێکەڵو پێکەڵی لەنێوان قورئانو سونەتدا ڕوو نەدات، فەرمویەتی: (لەمنەوە جگە لە قورئان مەنوسنەوە خۆ ئەگەر کەسێك جگە لە

[1] الطبقات الكبرى ٥/٨٨ و١٠٦

قورئانی لەمنەوە نوسیوەتەوە با بیسرێتەوە). زانایانی فەرمووده دەڵێن: ئەم فەرمودەیە تاکە فەرموودەی متەواتیرە.

١٨- خراپترین درۆ لەسەر پێغەمبەر ﷺ ئەوەیە کە هەندێك شەرعداریکردنی بدرێتە پاڵ کە پێچەوانەی قورئانی پیرۆزبێت.(١)

دووەم: فەلسەفەی بەتاواندانانی ناوزڕاندن

ناوزڕاندن بریتیە لە تۆمەتبارکردنی کەسێك (نێر، یان مێ) بە تۆمەتی زینا، ئەمەش تایبەتترە لە تاوانی ناوزڕاندن (القذف) لە یاسادا[٢].

خوای پەروەردگار سەبارەت بەتاوانبوونو سزای ئەم تاوانە بۆ قەدەغەکردنی زمانی خەڵکی لەسەر ناموسی یەکدی دەفەرموێت (وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ(٣) ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ ﴿٤﴾ إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (٥)) النور.

ئەم ئایەتە پیرۆزە سێ سزای بڕیوەتەوە بۆ ئەوانەی مرۆڤێکی داوێن پاك تۆمەتبار دەکەن (نێر بێت، یان مێ)، و چوار شایەتیشیان دەستناکەوێت بۆ سەلماندی تۆمەتەکە، سزاکانیش:

یەکەم: سزایەکی جەستەیی بنەڕەتیی کە ٨٠ دارە.

دووەمو سێیەم: دوو سزای مەعنەویو دەروونیین و بەدوایدا دێن، ئەوانیش شایەتی وەرنەگرتنیەتیو بە فاسق ناودەرکردنیەتی لەنێو کۆمەڵگەدا، ئیدی جێگەی

---

[١] سەیری کتێبی لا رجم في القرآن د. مصطفی زەڵمی بکە

[٢] ماددەی (٤٣٣) لە یاسای سزادانی عێراقی دەڵێت: (ناوزڕاندن پاڵدانی ڕووداوێکی دیاریکراوە بۆ کەسێکی دیکە بەڕێگەیەکی ئاشکرا، ئەگەر ڕاست دەرچێت سزای ناوزڕاوەکە دەدرێت، یان لەنێو خەڵکدا پێی سووك دەبێت، ئەو کەسەی ناوی کەسێکی زڕاند زیندانی، یان غەرامە، یان هەردووکیان دەکرێت).

(٣) واتە ڕەسەنێکی دەستپاك.

متمانە نابێت و شایستەی هەڵگرتنی لێپرسراوێتی و وەرگرتنی شایەتی و پابەندییەکی ئایینی، یان دونیایی لە بەرژەوەندییە گشتییەکاندا نابێت.

فەلسەفەی ئەم سزایانە پاراستنی ناموسی خەڵکە لە زماندرێژی، ئەو جیاکردنەوەش کە لە ئایەتەکە هاتووەو دەفەرمووێت: (إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا..) النور (٥)، بە کۆڕای زانایان سزای یەکەم ناگرێتەوەو پەشیمانبوونەوەش دادی نادات، چونکە دەستدرێژییە بۆ سەر مافی هاوبەشی نێوان پەروەردگارو بەندە، کەواتە تاوانەکە دوو دەستدرێژی گرتووەتەوە، دەستدرێژییەك بۆ سەر مافی پەروەردگار (مافی گشتی) دەستدرێژییەکیش بۆ سەر مافی ناوزڕێندراو، جا ئەم مافە تایبەتە بە پەشیمانیی دەربڕین ناسڕێتەوە.

بەڵام ئەوەی کە سزای دووەم و سێیەم بگرێتەوە، ڕای زۆرینەی زانایان لەسەر ئەوەیە هەردووکیان دەگرێتەوە، بەڵام حەنەفیەکان دەڵێن: (تەنها بۆ دوایین سزا دەگەڕێتەوە، بەپێی ئەو بنەمایەی ئەگەر مەرج لەنێوان نزیك و دوورێکدا بوو دەگەڕێتەوە بۆ نزیکەکە، چونکە جیاکردنەوە بۆ زەروورەتێکەو زەروورەتیش بە ئەندازەی پێویست دیار دەکرێت، بە گەڕانەوەش زەرورەتەکە نامێنێت بۆ دوایینیان)

ڕای زۆرینەی زانایان پەسەندترە، لەبەر نەبوونی ڕێگرێك لەبەردەم گەڕانەوە بۆ هەردوو سزاکە، پەروەردگار لە حوکمی ناوزڕاندنی هەردوو هاوسەردا دەفەرمووێت:

(وَالَّذِينَ يَرْمُونَ أَزْوَاجَهُمْ[1] وَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ شُهَدَاءُ إِلَّا أَنفُسُهُمْ فَشَهَادَةُ أَحَدِهِمْ أَرْبَعُ شَهَادَاتٍ بِاللَّهِ إِنَّهُ لَمِنْ الصَّادِقِينَ، وَالْخَامِسَةُ أَنَّ لَعْنَةَ اللَّهِ عَلَيْهِ إِنْ كَانَ مِنْ الْكَاذِبِينَ، وَيَدْرأُ[2] عَنْهَا الْعَذَابَ أَنْ تَشْهَدَ أَرْبَعَ شَهَادَاتٍ بِاللَّهِ إِنَّهُ لَمِنْ الْكَاذِبِينَ، وَالْخَامِسَةَ أَنَّ غَضَبَ اللَّهِ عَلَيْهَا إِنْ كَانَ مِنْ الصَّادِقِينَ) النور (٦).

---

[1] واتە بە زیناکردن تۆمەتباری بکات یان نکوڵی لە ڕەچەڵەکی منداڵێکی بکات و بڵێت ئەم منداڵە لە من نییە.

[2] لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە (ويدرؤا).

تاوانی ناوزڕاندنیش ڕەهایە جا لەنێوان دوو هاوسەردا بێت، یان نا، بەهیچ جۆرێك حوکمی ڕێگەپێدانی بۆ نیەو، نابێتە کارێکی ڕێگەپێدراو، ئەو حوکمەی بەدوای لەعنەت لەیەکدی کردنی ژنو مێرد دا دێت، ڕاستەوخۆ جیاکردنەوەیانە لە یەکتری، دوای تەولوبوونی ڕێوشوێنە دادگاییەکان لەیەکدی جیادەبنەوە، چونکە بەدگومانی چووەتە نێو ژیانی خێزانییانەوەو هیچ فەلسەفەیەك لە هاوسەرگیرییەکە نامێنێت، کە ئاسوودەیی‌و سۆز و خۆشەویستیە.

سێهەم/ فەلسەفەی بەتاواندانانی دزی

دزی: بردنی سامانی کەسێکی دیکەیە بە پەنهانی کە مامەڵەی پێوەبکرێتو لە پەنایەکی شایستەدا دانرابێت، بەڵام ڕێگری لە خاوەن ماڵ کە سوودی لێببینێت دزی نییە، بەڵکو زەوتکردنە، هەروا بردنی سامانێکی گشتیی ڕێگەپێدراو، وەك: ماسی نێو ڕووبار، یان سامانێکی بێ بەها، وەك سەگی پاسەوانی و بردنی سامانێك لە پەنایەکی گونجاودا نەبوو، بە دزی ناژمێردرێت.[1] پەروەردگار دەفەرموێت: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ..). النساء(٢٩).[2]

لە سزای دزیشدا دەفەرموێت: (وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ) المائدة (٣٨).

مەرجەکانی دەست بڕینیش ئەمانەن:

١) دزەکە باڵغو ژیر بێتو ئارەزومەندانە بێت و ناچار نەبووبێت.

---

[1] شوێنی هەڵگرتنی هەموو شتێك بە جیاوازی سروشتی شتەکە جیاوازە بۆ نموونە: نموونەی شوێنی هەڵگرتنی ئۆتۆمبیل نموونەی گەراجە.

[2] شایانی باسە خواردنی ماڵی غەیرە بەبێ مۆڵەتی شەرعی ڕەنگە بەرپرسیارێتیەکەی مەدەنی بێت و قەرەبوو پێویست بکات، وەك کەسێکی ناچار ماڵی کەسێکی تر بەبێ مۆڵەت بخوات، ڕەنگیشە سزای لەسەر بێت وەك دزی.

٢) بە دوو شایەت، یان دانپێدانانی ئارەزومەندانەی تاوانبارە بالّغە عاقڵەکە تاوانەکە بسەلمێت.

٣) گومانی حەلاّلّیی لە سامانە دزراوەکەدا نەبیت، بۆ نموونە لە دزییکردن نێوان هەردوو هاوسەر، یان یەك خێزان (کوڕو باوکو دایکو بەپێچەوانەشەوە) یان دوو شەریکی لە سامانێکی هاوبەشدا، دەستیان تێدا نابڕێتەوە، بەلّکو سزای تەمێکاریی دەدرێن.

دزییش بەهیچ هۆیەك ڕێگەی پێنادرێت، بەلاّم بۆ ناچاریی، یان هەژارێك کە برسێتی هەڕەشە لەژیانی بکات، رووخسەتیان پێدەدرێت، بە تاوانی سزایی لێپرسینەوەیان لەسەر نییە، بەلاّم بە مەدەنی لێپرسینەوەیان لەسەرەو دلوای قەرەبووکردنەوەیان لێدەکرێت.

فەلسەفەی بەتاواندانانی دزیو سزاکانی، بریتییە لە پاراستنی سامانی خەلّکی لە دەستدرێژییکردنی دەستدرێژییکاران.

چوارەم/ فەلسەفەی بەتاواندانانی چەتەیی، یان (ڕێگری، یان تیرۆر)

چەتەیی: بردنی مالّی کەسانی دیکەیە بەهێز، یان کوشتنی خەلّکی بێتاوان، یان تەنها تۆقاندنو ترساندنی خەلّکە، جا ئەمە لە دەرەوەی سنووری شارەوانی، یان نێو شار بێت، مادام کابرای ستەملێکراو کەس شکنەبات لەو دەستدرێژییە ڕزگاری بکاتو خۆیشی نەتوانێت بەرگری لەخۆی و سامانەکەی بکات، خوای گەورە لەبارەی بەتاواندانانی ئەم دەستدرێژییە دەفەرموێت (إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ[1] أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ ذَلِكَ لَهُمْ خِزْيٌ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ (٣٣) إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ قَبْلِ أَنْ تَقْدِرُوا عَلَيْهِمْ[2] فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (٣٤)) المائدة.

---

[1] دەستی چەپو قاچی ڕاستی دەبڕێت یان بەپێچەوانەوە.

[2] واتە پاش دەستگیرکردنی، بەوەی ئارەزوومەندانە خۆیان ڕادەستی دەسەلاّتدار بکە.

دەستەواژەی (أو) لە ئایەتەکەدا بۆ بژاردکردن نییە، بەڵکو بۆ وردەکاری و بەشکردنە، چونکە سزاکان بەپێی قەبارەو مەترسی تاوانەکە بەش دەکرێت، شایانی باسە حوکمەکانی ئەم ئایەتە لە ئیسلامدا تەنها جارێك بەسەر عەرنیەکاندا جێبەجێکرا، ئەوانە لە تیرەی (قوزاعە) بوون، موسڵمانبوونی خۆیان راگەیاند و دلوای کۆمەکی داراییان لە پێغەمبەری خودا کرد، ئەویش رەوە حوشترێکی بەشوانێکەوە پێدان[1] تا سوودیان لێببینن، ئەوانیش شوانەکەیان کوشتو حوشترەکانیان بەتاڵان بردو لە ئیسلام پاشگەز بوونەوە.

کە لە ئیسلامدا هەڵواسین‌و لووت و گوێ برینی مردوو، هەر کەس‌و لەسەر هەر دینێك بێت حەرامە. [2]

سزاکان لەم ئایەتەدا بە گوێرەی تاوانەکە و مەترسییەکەی بەم شێوەیە دانرلوە:

ئیبن عەبباس لەسەر چەتە دەڵێت: "ئەگەر خەڵکەکەیان کوشتو سەروەتەکەیان برد، دەکوژرێن‌و هەڵدەواسرێن، ئەگەر خەڵکەکەیان کوشتو سەروەتەکەیان نەبرد، ئەوا دەکوژرێن‌و هەڵناواسرێن، ئەگەر سەروەتەکەیان بردو کەسیان نەکوشت، ئەوا دەستو قاچی راستو چەپیان دەبڕدرێت، بەڵام ئەگەر رێگەیان مەترسیدار کردو هیچیان نەبرد، ئەوا نەفی دەکرێن". شافیعی لە موسنەدەکەیدا گێڕاویەتیەوە. [3]

هەرچەندە ئەم ئایەتە تەنها یەك جار لە ئیسلامدا جێبەجێکراوە، بەڵام ئەم ئایەتانە لەسەر چەتەگەریی بۆ ئەوە دەشێن بکرێنە سەرچاوەیەکی مەزنی یاسادانان بۆ لێدانی تیرۆریستو چەتە خراپەکارەکان و دەستدرێژکاران بۆ سەر گیان‌و نامووس‌و سەروەت‌و ئاسایشی بێتاوانان، بەڵکو ئەگەریش تاوانەکە کوشتن‌و ماڵبردنی تێدا نەبێت، چونکە تۆقاندن‌و ترساندنی تێدایە.

---

[1] واتیارە حوشترەکە موڵکی بەیتوماڵ بوە.

[2] نیل الأوطار سەرچاوەی پێشوو.

[3] نیل الأوطار ١٧٣/٧

تاوانی چەتەگەریی هەرگیز ناگۆڕێت بۆ کارێکی ڕێگەپێدراو بەهیچ هۆکارێك، تەنها تاوانێکیشە کە تاوانبار لە دونیا و قیامەتدا پێی سزا دەدرێت، قورئان دەفـەرموێت: (لَهُمْ خِزْيٌ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ) (٣٣) المائدة.

فەلسەفەی حەرامکردنو بەتاوانـدانانی چـەتەگەریی نەهێشـتنو لابردنـی تـیرۆرو تۆقاندنە کە مەترسییدارترین تاوانـە و هەرەشـە لـە کۆمەڵگـەی مرۆڤایـەتی دەکات، بەتایبەتی لەم سەردەمەدا و لە ئایندەشدا.

پێنجەم/ فەلسەفەی بەتاواندانانی پاشگەزبوونەوە لە ئایینی ئیسلام

پاشگەزبوونەوە لە ئایینی ئیسلام بە کردار، یان گوفتار لە کەسێکەوە دەریچێتو ئاماژە بێت بۆ دەرچـوونی لـە ئیسـلام، پـەروەردگار لـە حـوکمی پاشـگەزبوونەوەدا دەفەرموێت: (وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ) البقرة (٢١٧).

ئەم تاوانە دەستدرێژکردنە بۆ سەر مـافی پـەروەردگار بەتـەنها، بۆیـە لـە حاڵـەتی زۆرلێکردنی ناچاریدا ڕێگەپێدراوە ئەگەر دڵەکەی هەر پڕئیمان بێت، قورئانی پـیرۆز ئەمەی ڕاگەیاندووە کە فەرموویەتی: (مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلَّا مَنْ أُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ وَلَكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللَّهِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ) النحل (١٠٦).

لە فەرموودەی پێغەمبەریشدا ﷺ هاتووە: (من بدل دينـه فـاقتلوه)[١] واتـە: ئـەوی دینەکەی گۆڕی بیکوژن.

ئەم فەرموودەیە سـەبارەت بـەو بتپەرسـتانە دابـەزی کـە موسـڵمانبوونو نهـێنی موسڵمانانیان زانی، کەچی پاشان پاشگەزبوونەوەو چوونە ڕیزی بتپەرستانی دوژمنی ئیسلامو موسڵمانان، لەدوای ئەوە دەستگیرکران، جا پێغەمبەری خودا ﷺ فـەرمانی

[١] صحيح البخاري ج٦ ص٢٥_٢٧ رقم ٦٥٢٤.

كوشتنی بۆ دەركردن، نەك تەنها لەبەر پاشگەزبوونەوەیان لە ئیسلام، بەڵكو لەبەر خیانەتی گەورەیان.

واتە: كوشتنەكە سزای هەڵگەڕانەوە (مرتد)ی نەبوو، بەڵكو سزایەكی سیاسی بوو، كەواتە تێكگیران لەنێوان ئەم فەرموودەو بێدەنگبوونی قورئان لە كوشتنی پاشگەزبوونەوە نییە لەلایەك، لەلایەكی دیكەوە ئایەتی (لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ..) البقرة (٢٥٦). قورئان تەنها باسی لەوە كردووە كە كارەچاكەكانی هەڵدەوەشێتەوە.[1]

فەلسەفەی حەرامكردنو بەتاوانزانینی پاشگەزبوونەوە، نەكردنەوەی دەرگای ئیسلامی چاولێكەری و یارییەكردنە بە سیستەمی ئیسلام، وەك پێشتریش وتمان: ئیمان واجبێكی بیروباوەڕییە بەر لەوەی واجبێكی شەرعی بێت، چونكە بریتییە لە باوەڕبوونێكی دڵنیاكارو دامەزراو و گونجاو لەگەڵ ئەو واقیعەی هاوتاوی دڵنیابوونە بە زاتی پەروەردگارو هەموو لقەكانی باوەڕ لە ئیمان هێنان بە پەنهانەكان لە ڕێگەی بەڵگەی شوێنەوارییەوە، واتە بەڵگەی بوونی شوێنەوار نیشانەی بوونی خاوەن شوێنەوارەكەیە.

وەك بەڵگەهێنانەوە بەم بوونەوەرە مەزنە ڕێكوپێكە لەسەر بوونی دروستكارێكی بەتوانا، بنەما گشتییەكەش وا دەخوازێت كە یەقین تەنها بە یەقین لادەچێت، لەسەر ئەو بنەمایە پاشگەزبووەوە ئەو كەسەیە كە لە ئیسلامییە چاولێكەرییەكەی پاشگەز دەبێتەوە، ئەمەش قبوڵ نییە، چونكە چاولێكەریی لە لقو پۆپی ئاییندا دەبێت، نەك لە ریشە و بناغەدا، ئەوەی لە ئیسلام هەڵگەڕێتەوە دیارە پێشتر ئیماندار نەبووە، بەڵكو تەنها موسڵمان بووە.

شەشەم / فەلسەفەی بەتاواندانانی یاخیبوون

خوای پەروەردگار سەبارەت بەم تاوانە دەفەرموێت: (وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَفِيءَ

[1] بۆ زانیاری زیاتر سەیری : (لا قتل للمرتد غیر المفسد في القرآن) د. مصطفی زەڵمی بكە.

إِلَى أَمْرِ اللَّهِ فَإِنْ فَاءَتْ فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ) الحجرات (٩).

بەلگەنەویستە کە کە جەنگە نێوخۆییەکان زۆرجار لەسەر بنەمای بەرژەوەندی شەخسیی‌و سیاسەتی مەزهەبی، یان گروپیی بەرپا دەبێت، زیانەکەشی لە زیانی شەڕی دەرەکی زیاتر دەبێت، لەسەر ئەم بنەمایەش قورئان دەفەرمووێت: (..وَالْفِتْنَةُ أَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ..) البقرة (٢١٧). ئەم ئایەتە بەڕوونی ئاماژە بۆ فەلسەفەی رەوایەتی کوشتنی کەسی یاخی دەکات، چونکە ئەم کوشتنە هەرچەندە کارێکی ناشیرینە و لە خودی خۆیدا قابیلی قبولّ نییە، بەلام ئەنجامە نەرێنییەکانی کەمترو سووکترە لە پشێوی گروپەکان، یان هەلگیرساندنی شەڕی نێوخۆ.

حەوتەم: فەلسەفەی بەتاوانانانی بەکارهێنانی ماددە هۆشبەرەکان

کە ئیسلام هات، هەموو، یان زۆریەی مالان (مەی)یان دروست دەکردو زۆریەی هەرەزۆری خەلکیش لە دانیشتن‌و کۆبوونەوە تایبەت‌و گشتییەکاندا دەیانخواردەوە، بەشێوەیەك کە ئالوودەبوون بە خواردنەوەوە بووبووە نەخۆشییەکی هەمیشەیی کۆمەلایەتی بە کتوپڕی چارەنەکراو پێویستی بە پلەبەندی‌و لێزانیی هەبوو بۆ قەلاچۆکردن‌و ریشەکێشکردنی، بۆیە قورئانی پیرۆز زۆر زەمینەسازیی کرد بۆ رووبەڕووبوونەوەی ئەم نەخۆشییە پیسە کوشندەیە، بە رێگەیەکی ئاسان‌و سادە کە بە چوار قۆناغ قەدەغەی یەکجاریی کرد، ئەمەش بەو مانایە نییە کە ئیسلام لە یەکێك لەو قۆناغانەدا ماددە هۆشبەرەکانی بە حەلالّ زانیبێت، وەك هەندێك نەزان وادەزانن‌و ئەم بۆچوونە سەقەتەیان بۆ دروست بووەو پلەبەندیی‌و نەسخکردنیان لیّ تێکەلّ بووەو وادادەنێن قۆناغی دوایی قۆناغی پێش خۆی دەسڕێتەوە، هەلّەی ئەم بۆچوونەش لەوەدایە کە هۆکاری حەرامکردن‌و بەتاوانانانی بەکارهێنانی ماددە هۆشبەرەکان لە هەموو ئایەتەکاندا باسکراوە، سەبارەت بەم کارە تاوانکارییە و هۆی حەرامکردنەکەی هەموو ئاشکرا و روونە کە لە هەر قۆناغێك لەم چوار قۆناغەدا هەر زەم کراوە:

١- لە قۆناغی یەکەمدا پەروەردگار ئادەمیزاد لە هەموو سەردەم و شوێنێکدا دەدوێنێت (وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ) النحل (٦٧).

خوێنەری ورد دەبینێت لەم قۆناغەدا ئاماژەیەکی پەنهانیو ئیشارەتێکی ژیرانەی وریای تێدایە بەوەی کە ماددە هۆشبەرەکان بە هەموو جۆرەکانیەوە لەخودی خۆیاندا خراپن، بنەمای ئەم خراپیو پیسیەش زیانە عەقڵیو تەندروستیو کۆمەلایەتیو ئابوورییەکەیەتی کە لە ماددە هۆشبەرەکە و بەکارهێنانیەتی، دیاریشە کە چوارچێوەی چاکیو خراپییش هەڵسوکەوتی مرۆڤەکانە لە هەموو سەردەمو شوێنێکدا کە سوود و زیانە، بۆیە هەموو بەسوودێك لە خۆیدا چاکە،[1] هەموو بەسوودێکی بۆ ئەویتر چاکە بە ئەوی دیکەوە،[2] هەروەها هەموو زیانێك لە خودی خۆیدا ناشیرینو خراپە بۆ خۆی،[3] هەموو زیانبەخشێکیش بۆ غەیری خۆی خراپە بۆ غەیری خۆی.[4]

جوانیو ناشیرینیش وەرگیراون لە لکاندنی (رِزْقًا حَسَنًا) بە (سَكَرًا) لکاندنیش بۆ جیاکارییە و بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە هۆشبەر ناشیرینوخراپە، چونکە لەنێوان چاكو خراپدا شتی سێهەم نییە.

جا ئەم ئایەتە لە نزیكو دوور بەڵگەی ڕێگەپێدانی ماددە هۆشبەرەکانی تێدا نییە لەبەر ڕێکنەکەوتنی ئاشکرای نێوان ڕێپێدانی شتێكو ناشیرین نیشاندانی لە یەککاتدا، چونکە ئەم دوو سیفەتە لە یەك شتدا کۆنابنەوە، لە تەرازووی شەریعەتی

---

[1] (كل نافع لذاته حسن لذاته) وەك دادگەری.

[2] (كل نافع لغيره حسن لغيره) وەك: درۆیەکی بەسود کە ژیانی ستەملێکراوێك کە ستەمکارێك لە دووی بێت رزگار بکات.

[3] (كل ضار لذاته قبيح لذاته) وەك ستەم.

[4] (كل ضار لغيره قبيح لغيره) وەك راستگۆیی زیانبەخش کە زیان بە غەیرە بگەیەنێت بەبێ هۆ.

ئیسلامییشـدا ناگونجێـت یـەك شـت لـە یەككاتـدا لـە خـودی خۆیـدا بـاش بێـتو لەهەمانكاتیشدا خراپ بێت.

هەركەسێكیش وا گومان دەبات دان بە رەوایـەتی مـادده هۆشـبەرەكاندا نـاوە و پاشان لە قۆناغی دوابیدا سڕاوەتەوە، ئەوە هەڵەیەكی گەورەی ئەنجامداوە.

٢ـ لە قۆناغی دووەمدا قورئانی پیرۆز شێوازی دواندنەكەی لە حەرامكردنی مادده هۆشبەرەكاندا گۆڕیو بـەراوردێكی دیكـەی خسـتە بـەردەم عـەقڵی مـرۆڤ تـا هەڵسەنگاندنی نێوان قازانجو زیانێك بكات كـە بـەهۆی بـەكارهێنانی مـاددەی هۆشبەرەوە تووشی دەبێت، یان بردنەوەو دۆڕاننێك كە لە بەكارهێنانیدا كە لە بەكارهێنانی ئەو ماددانەوە دێتە رێی، بۆیە پەروەردگار دەفەرموێت: (يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَـا..) البقرة (٢١٩).

مەبەست لە (الإثم) لەم ئایەتەدا زیانە بـە نیشـانەی بـەراوردكردنی لەگـەڵ (نفـع) قازانجدا، ئایەتەكەش تەنها بەڵگەی حەرامكردنی عەرەقو قومار نییە، بەڵكو بەڕوونی بەڵگەیە لەسەر حەرامبوونی هەر شتێك كـە زیـانی لـە قـازانجی زیـاتر بێـت، چـونكە پرسیارەكە لەسەر حوكمی عەرەقو قومار بووە، بەڵام پەروەردگار تەنها وەڵامی ئەم حوكمەی روون نەكردووەتەوە، بەڵكو وەلامی هـۆ (علـة) ی حوكمەكـەی دایـەوە كـە زیانی ئەم دوو شـتە زیـاترە لـە قازانجیـان، ئـەم هۆیـەش لـەژێر تیشـكی بنـەماكانی (أصول الفقه)دا بە (هۆی دەق لەسەرهاتوو) ناودەبرێت كە لـە پلـەی دەقـی ئاشـكرا (النص الصريح)دایە بە بەڵگەبوونی حوكمدا، بەڵگەش لەسـەر ئەمـە ئەوانـەی قیـاس رەتدەكەنەوە بە بەڵگەوەبوونی هۆی دەق لەسـەرهاتوو رەتناكەنـەوە، چـونكە وەك دەقی ئاشكرا وەهایە.

لەسەر ئەم بنەمایە قورئانی پیرۆز رێنموونییمان دەكات بۆ بنەمایەكی گشتیی كە ئەمەیە: هەموو شتێك كە زیانی لـە قـازانجی زیـاتر بـو، حەرامـە وەكـو حـەرامبوونی عەرەقو قومار، لەبەر ئەوە ئەم دەقـە جگەرەكێشـانیش بـە هـەمان پلـەی حـەرامی

دەگرێتەوە، چونکە زیانی لە قـازانجی زیـاترە، بـەڵکو بـە کۆڕای زانایـانی پزیشـکی قازانجی هەر تێدا نییە، پاشان مەترسی جگەرەکێشان لە مەترسـی عـەرەق و قومـار زیاترە، ئەمە لە زانستی پزیشکییدا سەلمێنراوە. [1]

شـایانی باسیشـە کـە مەبەسـت لـە (الخمر) لـەم ئایەتـە و ئایەتـەکانی دیکـەدا هۆشـبەرێکە کـە ژیریـی تێکبـدات، بۆیـە هـەموو هۆشـبەرێکی دیکـە لـە هـەر شـتێك بەرهەمهێنرابێت، یان هەر جۆرێك بێت، دەگرێتەوە، بۆیـە پێویسـت بـە پێوانـەکردن (قیاس)ی هۆشبەرێکی دیکە ناکات، کەواتە پێوانەکردنی بیرە لای هەندێك لە زانایانی (أصول)[2] بە عەرەق لە حوکمدا، بەو هۆیەی هـەردووکیان یـەك هۆکـاری حوکمیـان هەیە کە هۆشبردنە، ئەم پێوانەیە هەڵەیە لە دوو رووەوە:

یەکەمیان/ بەکارهێنانی ماددەی هۆشبەر لە تاوانە حەددیەکانە (جـرائم الحـدود) ئەمەش بەپێوانە (قیاس) ناسەلمێتنرێت، چونکە لە تایبەتمەندییەکانی تاوانی حدود ئەوەیە کە تاوانبارکردن بە دەق دەسەلمێت و سـزاش بـە دەق دیـاریی دەکرێت، بەڵام سەبارەت بـە دیـارییکردنی سـزا کـە ٨٠ قامچیـە، چـلیان هـی حدودە و لە سوننەتدا جێگیر بووە، چلیشیان بۆ پەنددادانـە (تعزیـر)ە، بـە قیاسکردنە سەر تۆمەت (القذف) سەلمێنراوە.

دووەم/ مەبەست لە (الخمر) لەم ئایەتەدا مانا زمانیەکەیەتی کە بە واتای هۆشبەر دێت بەبێ گوێدانە جۆرو سرووشت و ئەو سەرچاوەیەی لێی دروستکراوە.

---

[1] مەترسی جگەرەکێشان هەموو کەسێکی نزیك لە جگەرەکێشەوە دەگرێتەوە، کـە پێـی دەوترێـت جگەرەکێشانی نەرێنی، هەروەها لـە گـرنگترین هۆیـەکانی تووشـبوونی مرۆڤـە بەشـێرپەنجەی دەم و قوڕگ و میزەڵدان و ریخۆڵە، هەروەها دەبێتە هۆی تووشبوون بـە رەپبـوونی دەمـار، ... سەیری کتێبی التدخین لضرره وتحریمه في القرآن، د. مصطفى زەڵمی.

[2] لەوانە د. عبدالكريم زەیدان لە کتێبی الوجیز في أصول الفقه.

٣ـ لە قۆناغی سێیەمدا پەروەردگار کاتی لە بەکارهێنانی ماددەی هۆشبەردا تەسککردەوە وەك ئامادەکارییەك بۆ وازهێنانی هەمیشەیی (..يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ..) النساء (٤٣).

ئەم ئایەتە بەڵگە نییە لەسەر ڕێپێدانی بەکارهێنانی ماددەی هۆشبەر لە دەرەوەی نوێژکردندا، بەڵکو وەك ڕێنموونییکردنی پزیشکە بۆ نەخۆشێکی ئالوودەی جگەرە تا جگەرەکێشان کەمبکاتەوە، ئاماژەکردنیشی بۆ کەمکردنەوە لە حاڵەتێکدایە کە بە یەکجار نەتوانێت وازلێبهێنێت، ئەمەش نابێتە بەڵگەی ئەوەی دان بە جگەرەکێشانەکەیدا بهێنێتو لە بیّ زیانیی دڵنیای بکاتەوە.

٤ـ قۆناغی چوارەمو کۆتایی کە لوتکەی پلەبەندی و چەسپاندنی یەکجارەکی حوکمەکە و ملکەچبوونی تەولو و گوێڕایەڵی کۆتایی قەدەغەکردنەکەیەتی، پەروەردگار فەرمووی: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (٩٠) إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَاةِ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ (٩١)) المائدة.

ئەم ئایەتە بەڵگەیەکی بڕاوەی حەرامکردنی یەکجارەکیی هەموو جۆرە ماددەیەکی هۆشبەرە لە حەوت ڕووەوە:

١) هۆشبەر و قوماری خستووەتە ڕیزی بتپەرستییەوەو ملکەچبوونیش بۆ بتان لوتکەی بێباوەڕییە.

٢) هۆشبەر بە گڵاو (رجس) ناودەبات، گڵاویش ئەگەری لابردنی نییە بە پێچەوانەی پیس (نجس)ەوە کە ئەگەری پاکبوونەوەی هەیە.

٣) بەکارهێنانی ماددەی هۆشبەری بە کردەوەی شەیتان ناوزەد کردووە، مەعقولیش نییە کە کرداری شەیتانیی ڕێپێدراوبێت!

٤) پەروەردگار فەرمانی کردووە بە خۆلادان (إجتناب) لە بەکارهێنانی ماددە هۆشبەرەکان، دەستەواژەی (فاجتنبوه) بەهێزترو ڕەوانبێژترەو لەگەیاندنی

مانای نەهی و حەرامکردندا لە دەستەواژەی نەکردن (النهي)، یان حەرامکردن و هاوشێوەکانی ، چونکە خۆلادان تەنها بۆ شتێکی مەترسیدار و خێرابڵاوبووەی وەك: کۆلێرا بەکاردەهێنرێت.

٥) پەروەردگار کە بەسەرچاوەی شەڕو دوژمنایەتی ناوزەدی دەکات بەهۆی ئەو قسە لەدەمدەرچوونەی کەسی سەرخۆشەوەیە کاتێك سەرخۆش دەبێت و هۆشی نامێنێت و ژیریی تێکدەچێت؟.

٦) پەروەردگار بەوە وەسفی دەکات کە رێگە لە بیرکردنەوە لەوەی پێویستە بیری لێبکرێتەوە لە عەقڵ دەگرێت، کە پێویستییە بۆ بەشداربوون لەپێشخستنی ژیانی گشتیی کۆمەڵگەدا.

٧) دلوای کۆتاییهێنان بەو قۆناغانەی باسکران دەکات، بە پرسیاری نارازێتی (فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ) پرسیاری نارازییش بەلگەیە لەسەر قەدەغەکردن، بەهێزتریشە لە دەستەواژەکانی (نهی) و (تحریم) بەکارهێنانی ماددەی هۆشبەر لەگەڵ ئەوەی کارێکی قێزەونە، بەڵام دەبێتەرێگەپێدراو بۆ کەسێك کە زۆری لێبکرێت و ناچار بکرێت، یان لە حاڵەتی زەروورەتدا وەك برسێتی و تینوێتی زۆرو هاوشێوەکانیان کە ژیانی ئادەمیزاد دەخەنە مەترسییەوە، چونکە بەکارهێنانی ماددە هۆشبەرکان دەستدرێژییە بۆ سەر مافی پەروەردگار، ئەوەش بە مۆڵەتی پەروەردگار رێگەی پێدەدرێت، بەڵام بۆ تیمارکردن و چارەسەری نەخۆش بەکارنایەن، چونکە پیسن و خوای گەورەش شیفای لە پیسیدا دروست نەکردووە.

شایانی باسیشە کە بەکارهێنانی ماددەی هۆشبەر لە هەموو ئایینەکاندا حەرامە، چونکە لە خودی خۆیاندا زیانبەخشن و پیسن، جێگەی عەقڵیش نییە کە پەروەردگار لە شەریعەتێکدا حەڵاڵی بکات و لە یەکێکی دیکەدا حەرامی بکات.

سروشتی سزای تاوانەکانی حدود

سزای ئەم تاوانانە جۆراوجۆرن و بەپێی سروشتی تاوانەکە دەگۆڕێت، کە ئەمانە:

١ـ قامچی لێدان وەکو لە تاوانی زینا و تاوانی ناوزڕاندن‌و تاوانی مادده هۆشبەرەکاندا هەیە.
٢ـ کوشتن وەکو لە تاوانی چەتەیی لە هەندێك لە حاڵەتیدا و تاوانی یاخیبووندا هەیە.
٣ـ بڕین وەکو لە تاوانی چەتەیی لە هەندێك حاڵەتیدا و تاوانی دزییکردندا هەیە.
٤ـ زیندانییکردن، یان دوورخستنەوە وەکو لە حاڵەتی تیرۆرو ترساندندا هەیە ئەگەر دەستدرێژیی دیکەی لەگەڵ نەبێت لەسەر گیان‌و خوار گیانیش، یان ماڵ، یان نامووس.

تایبەتمەندییەکانی تاوانی حدودەکان

تاوانی حدود کۆمەڵە تایبەتمەندی‌و سیفەتێکی تێدایە کە لە تاوانی دیکەدا نییە، گرنگترینیان ئەمانەن:

١ـ مافی دەستدرێژییلێکراو لە تاوانەکانی حدود، یان مافێکی تایبەتە بە خوای گەورەوە (مافی گشتی) وەکو تاوانی پاشگەزبوونەوەو بەکارهێنانی ماددەی هۆشبەر، یان مافێکی هاوبەشی نێوان پەروەردگارو بەندەکانیەتی، بەڵام مافی خودا تێیدا زاڵە وەکو لە تاوانە حدودییەکانی دیکەدا هەیە.
٢ـ تاوان‌و سزا لە قورئان‌و سوننەتدا دیارییکراون، وەك سزای بەکارهێنانی مادده هۆشبەرەکان بەلێدانی چل قامچی دیارییکراوە، پاشان چل قامچی دیکەی بۆ زیادکرا، چونکە تەنها ئەوەی پێشوو تەمێکار و رێگر نەدەبوو، هۆکارێکی چاککرانیش نەبوو، کەواتە چلی یەکەم سزایەکی حەددیە و چلی دووایی سزایەکی تەمێکارە.
٣ـ سزای تاوانی حدود بارودۆخی ئاڵۆز، یان سووك، کاری تێناکات، بەڵکو دەبێت چۆن لە قورئان‌و سوننەتدا هاتووە، هەر بەو شێوەیەش بچەسپێت‌و جێبەجێ بکرێت، خۆ ئەگەر سزایەکی دیکەی بۆ زیادکرا ئەوە سزای پەنددادانە نەك (حدود)، ئەم تایبەتمەندییەش بەڵگەیە لەسەر نەبوونی سزای بەردبارانکردن،

چونکە هاوسەرێتی بە دۆخی ئاڵۆز (سەخت) ناژمێردرێت تا سزاکەیشی بۆ سەخت بکەیت.

٤ ـ سزاکانی تاوانە حدودییەکان، ئاشتەوایی و لێخۆشبون و تەنازول بۆ کردن نایگرێتەوە، چونکە مافی خودایە نەك مافی تاوانلێکراو یان مافی سەرۆکی دەوڵەت یان دادوەر، بنەما شەرعیەکەش حوکم دەکات کە ئەوەی خاوەنی شتێك نەبێت ناتوانێت ببەخشێت.

٥ ـ سزاکانی تاوانی حدود لەکاتی پەیدابوونی گومان (شبهە)دا نەمانە، یان هەر نامێنێت وەك لە سەرجێیی هاوسەرگیریی بەتاڵدا، ئەگەر کەسێك ژنێکی هێنا بەبێ دوو شایەت بۆ نموونە، یان لەبەر هەر هۆیەکی دیکەی بەتاڵ بوو، سەرجێییەکە دەلکێت بە شوبهەوە کە هاوسەرگیریی رواڵەتییە، ئەم شوێنەوارانەی لێ دروست دەبێت:

أ) ئەو ئافرەتەی سەرجێیی لەگەڵ کراوە مارەیی وەك خۆی دەکەوێت، یان کەمتر لە مارەیی دیاریکراو ئەو وێنەی دیاریکراو مارەیی باوە، وەك قەرەبووکردنەوەی ئەو زیانە مەعنەویەیە کە لە داهاتوودا تووشی ئافرەتەکە دەبێت.

ب) رەچەڵەکی ئەو منداڵە کە پەیدا دەبێت بۆ پیاوەکە ساغ دەبێتەوە، مافی هەیە و پابەندیشی لەسەرە، هەروەك منداڵێکی شەرعیی، حیکمەتکەیشی پاراستنی مافی رەچەڵەکی منداڵەکەیە لە ئاییندەدا.

ج) خزمایەتی، ژنخوازیی تێدا ساغ دەبێتەوە، بەو شێوە ئافرەتەکە کە سەرجێیی لەگەڵ کراوە لەسەر پشتو منداڵی ئافرەتەکە حەرام دەبێت هەروەك لە پیاوەکە کە پشتو منداڵی ئافرەتەکە حەرام دەبێت.

باسی دووەم:
فەلسەفەی تاوانی تۆڵەسەندنەوەو خوێنبایی

(فلسفة جرائم القصاص والدية)

بریتیە لە تاوانی دەستدرێژییکردنە سەر گیانو کەمتر لە گیان (وەك بریندارکەر) ئەم تاوانە بە تاوانی دەستئەنقەستدەژمێردرێت، بۆیە شەریعەتی جینائی ئیسلامیو یاسا سزاییەکان کردوویانە بە سێ بەشەوە، ئەوانیش: دەستئەنقەستو نیمچە دەستئەنقەست (یان لێدانێك کە دەیگەیەنێتە نزیك مردن)و هەڵە. [1]

١ـ کوشتنی ئەنقەست بریتیە لە لە دەرکردنی گیانێك بەهۆکارێکی کوشندەی باو، وەك: تفەنگ (چەك).

٢ـ کوشتنی نیمچە ئەنقەست بریتیە لە کوشتنی ئەنقەست بەهۆکارێکی نەکوشندەی باو، وەك: لێدان بە بەرد و دارو دەستو هاوشێوەکانیان.

---

[1] هەندێك وەك حەنەفیەکان کردوویانەتە پێنج بەشەوە: دەستئەنقەست، شێوە دەستئەنقەست، هەڵە، وێنەی هەڵە وەك خەوتوویەك دەکەوێت بەسەر کەسێکدا و دەیگوژێت، کوشتن بە هۆکاربوون وەك هەڵکەندنی بیرێك لە شوێنێکی رێگەپێنەدراودا کەسێکی تێبکەوێت و بمرێت، هەندێکیش وەك مالیکیەکان دابەشیدەکەن بۆ دەستئەنقەست و هەڵە لەسەر ئەو بنەمایەی کە شێوە دەستئەنقەستیش بەشێکە ئەنقەست، بەڵام دابەشکردنی سێیی تەولوترە لە شەرحی خورشی مالیکی (٧/٨) هاتووە: مەرجی کوشتنێك کە تۆڵەی لێبکرێتەوە ئەوەیە: کەسی بکوژ نیازی لێدانی هەبێت، مەرج نییە نیازی کوشتنی هەبووبێت، جگە لە کوشتنی منداڵ لە لایەن باوکەوە، ئەم ئەگەر نیازی لێدانی بە ئامێرێکی کوشتن بە زۆری هەبوو ئەویش بەوە مرد، ئەوا تۆڵەی لێوەردەگیرێتەوە، هەروەها ئەگەر نیازی لێدانی بوو بە ئامێرێك کە زیاتر پێی ناکوژرێت کەچی بەوە مرد لەمەشدا هەر تۆڵەی لێ دەکرێتەوە بۆی) وادەبینم دابەشکردنە سیانیەکە پێکاویتی.

لە یاسای سزاییشدا بریتییە لە لێدانێك بیگەیەنێتە مردن،[1] پێوەری جیاکردنەوەی نێوان دەستئەنقەستو نیمچە ئەنقەست پێوەرێکی ماددی (بابەتیە) کە بریتیە لەو هۆکارەی بەکارهێنراوە بۆ جێبەجێکردنی تاوانەکە.

٣ـ کوشتنی هەڵە بریتیە لە دەرکردنی گیانی ئادەمیزادێك کە لە ژیاندا بوو بێت بەبێ مەبەست (قصد)، مەبەستی تاوانکارییش لەم دوو حاڵەتەدا نایەتەدی:

یەکەم: هەڵە لە مەبەستدا، وەك: کەسێك فیشەکێك دەگرێتە نیشانەیەك وادەزانێت ئاسکە و دەیکوژێت کەچی دەردەکەوێت کەسێکی بێتاوانە.

دووەم: هەڵە لە کرداردا، وەك: کەسێك دەمانچەکەی پاکدەکاتەوە بۆ نموونە نازانێت گوللەی تێدایە، لەو کاتەدا گوللەیەکی لێدەردەچێت کەسێکی بێتاوان دەپێکێتو دەیکوژێت، یان بریندار دەکات.

پێوەری جیاکردنەوەی دەستئەنقەستو هەڵە شەخسیە، چونکە نیاز شاراوەی دڵی بکوژەکەیە و دەریش ناکەوێت مەگەر دانپێدانانی خۆی، یان نەبوونی نیشانەیەك، بۆیە لەسەر دادوەر پێویستە پشت بە بارودۆخی تاوانەکە و پێشینەکەیو باروودۆخی تاوانبارەکە ببەستێت تا نیاز تاوانباری بۆ دەردەکەوێت، سزای کوشتنی دەستئەنقەست هەڵقیسەندنەوەیەتی (قصاص) ئەگەر پایە و مەرجەکانی هاتبوونە دیو رێگرییش نەبوو.

فەلسەفەی ئەم سزایەش پاراستنی گیانی بێتاوانەکانە، وەك پەروەردگار دەفەرمووێت (وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ) البقرة (١٧٩).

پیتی (فِی) لەم ئایەتە پرۆزەدا بۆ هۆکاربوونیەتی، جا هۆکاری جێبەجێکاری حوکمەکە دەسەڵاتی یاسادانانی خودایە، بەڵام هۆکاری ئامانجی بریتیە لە بەرژەوەندی ئادەمیزاد کە پاراستنی ژیانیانە و یەکێکە لە بەرژەوەندییە زەرووریە

---

[1] مادەی (٤١٠) لە یاسای سزادانی عێراقی ئێستا.

شەرعییەكانی مرۆڤ، یەكێكیشە لە ئامانجەكان سەبارەت بە یاسادانەر، فەلسەفەی حەقكردنەوەش وەك سزایەك سێ سیستمی سەرەكی هەیە:

أ) سیستمی خێڵ: پاڵنەریش بۆی هەستی تۆڵەكردنەوەیە.

ب) سیستمی دەوڵەت: پاڵنەری دەوڵەتیش پارێزگارییكردنە لە ئاسایش‌و ئۆقرەیی‌و پاراستنی گیانی بێتاوانان.

ج) سیستمی ئیسلام: ئامانج لە حەقسەندنەوە لە سایەی ئەم یاسایە پەروەردگاریە هەردوو پاڵنەرەكەی دەوڵەت‌و خێڵە كە پاراستنی سروشتی مرۆڤەوە تەبیعەتێك كە گۆڕانكاری بەسەردا نایەت هەرچەندە ژیان پێشبكەوێت، هەروەها پاراستنی ئەو یاسایەیە كە دەوڵەت ئامانجیەتی، ئەوەش بەهۆی ئەوەی سیاسەتی تاوانكاری‌و فەلسەفەی سزا پێش پاراستنی هەردوو لایەنی باسكراو تا حەقسەندنەوە ئامانجی خۆی بپێكێت.

حەقسەندنەوەو هەستی تۆڵەكردنەوە

حەقسەندنەوە لە سەرەتاوە بەشێوەیەكی سروشتی خۆی لە مافێكی تایبەتدا دەنواند كە تاك خۆی لە سایەی پشتیوانی كۆمەڵ لە شێوەی خێزان، یان تیرەو هۆزەكەیدا بەدەستیدەهێنا، بە هاوكاری لەگەڵ رۆڵەكانی تیرە و كۆمەڵەكەی بە پاڵنەری هەستی تۆڵەكردنەوە، ئەمەش كاردانەوەیەكی سروشتی بوو لە بەرگرییكردنی خوێندا، ئەمە تەنها وێنایەك بوو كە لەگەڵ ژیانی سروشتیدا دەگونجا، بەڵام جارجار ئەنجامی نەرێنی دەبوو بەهۆی نەبوونی كەسێتی بەرپرسیاری جەزائییەوەو بنەمای كەسێتی سزادان، كە قورئان بە دەق باسیكردوون، لەبارەی یەكەمەوە دەفەرمووێت: (كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ) المدثر (٣٨) (لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ) البقرة (٢٨٦).

لەسەر بنەمای دووەمیش دەفەرمووێت (..وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى..) الأنعام (١٦٤). كابرای تۆڵەسێن زۆرجار جامی تووڕەیی خۆی دەڕشت بەسەر هەر كەسێكدا لە خزم‌و كەسوكاری تاوانبار كە پێیدەگەیشت، بەو شێوە مافی تۆڵەسەندنەوەی

سروشتی جارجار سەری بۆ ئەوە دەکێشا کە ئەڵقەیەکی بۆشایی دروست ببێت بۆ بەردەوامیی شەڕێکی سەخت لەنێوان هۆزی تاوانکارو تاوانلێکراودا، بەڵام پاش ئەوەی ژیان بزواو هەندێك هەنگاوی هێواشی بەرەو شتێك لە پێشکەوتن و رێکخستنی لۆژیکی نا، بیرۆکەی دەستبەرداربوون لە دەستدرێژییکار سەریهەڵدا لەلایەن تاوانلێکراو، ئیتر دەکەوتە بەر رەحمەتی تاوانلێکراو، ئەگەر ویستبای دەیکوشت، یان دەیکردە بەندەی خۆی، هەروەها بیرۆکەی حەرامکردنی تۆڵە لە هەندێك سەردەم و شوێنی تایبەتدا سەریهەڵدا، وەك لە مانگە حەرامەکاندا لەنێو عەرەبی پێش ئیسلامدا.[1]

پاش ئەوەی ئادەمیزاد هەنگاوێکی بەرەو پێشکەوتنی شارستانی بڕی، یاسای دیکە سەریهەڵدا کە تا ئەندازەیەکی باش چارەی تۆڵەکردنەوەی وەلا خست، وەك یاساکانی حەقسەندنەوەو خوێنبایی (القصاص والدية).

یاسای خوێنبایی واتای رازیبوونی هەردوو تیرەی تاوانبارو تاوانکار لەسەر ئەندازەیەك سامان کە دەستدرێژیلێکراو، یان کەسەکانی وەریاندەگرت بەرانبەر وازهێنان لە تۆڵەسەندنەوە لە دەستدرێژییکار، پاش ئەوەی ئیسلام هات حوکمی حەقسەندنەوەو خوێنبایی رێکخست بە دادگەرییەکی ناوازەو کۆمەڵێك پایەو مەرج و رێگری بۆ هەردوولا دانا و چەندێتی چۆنیەتی خوێنباییشی دیارییکرد.

---

[1] الأستاذ الدكتور علي راشد فلسفة تأريخ القانون الجنائي والأستاذ الدكتور عمر ممدوح مصطفى أصول تاريخ القانون.

مەرجەکانی حەقسەندنەوە و خوێنبایی:

یەکەم/ حەقسەندنەوە

سیستمی حەقسەندنەوەو خوێنبایی بۆ جێبەجێبوونی کۆمەڵێك مەرج دانراوە، ئەمانە گرنگترینیانن:

١/ تاوانەکە بە بەڵگەی دروست بچەسپێت، یان تاوانبار دانی پێدا بنێت کە ئەویش باڵغو عاقڵ بێتو بە بژاردەی خۆی دانی بەتاوانەکەدا نابێت دوور لە هەر زۆرکاریو ئەشکەنجەدانێك.

٢/ گرتنەبەری هەموو رێورەسمە قەزاییەکان لەژێر سایەی سیستمی بنەماکانی مەحکەمەی جەزاییدا.

٣/ بەربەستە پەیدابووەکان نەبن، وەك شێتبوونی کتوپڕی، جا ئەگەر لە دوای تاوانکردنەکە شێت بوو، رێوشوێنە قەزاییەکان دژی دەوەستێنرێت، ئەگەر لە پاش دەرچوونی حوکمیش روویدا جێبەجێکردنەکەی دەوەستێنرێت، خۆ ئەگەر بە شێتی مردلەبری حەقسەندنەوە لێی خوێنبایی لە سامانەکەی دەردەکرێت.[1]

٤/ پەسەندکردنی سەرۆکی وڵات.

٥/ خاوەن خوێن حەقسەندنەکە نەگۆڕێت بۆ داواکردنی خوێنبایی، یان دەستبەرداربوون لە حەقسەندنە بنەڕەتییەکەو خوێنباییەکەش، چونکە قورئانی پیرۆز بۆ خاوەن خوێنی سێ بژاردەی داناوە: داوای جێبەجێکردنی حەقسەندنەوە، یان گۆڕینی بۆ خوێنبایی، یان دەستبەرداربوون لە هەردووکیان (..وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لِوَلِيِّهِ سُلْطَانًا..) الإسراء (٣٣).

---

[1] وادەبینم بژاردەکان بمێننەوە، دەوڵەت مافی سزادانی گونجاوی بمێنێت، چونکە تاوانکار دەستدرێژی کردووەتە سەر دوو ماف گشتی و تایبەت، جا ئەگەر خاوەن خوێن لە مافی خۆی خۆشبوو کە مافی تایبەتە، ئەوا هێشتا مافی دەستدرێژ لەسەر مافی گشتی لەسەر ئەمێنێت.

(سلطان) بریتیە لە هەڵبـژاردنی هەریـەك لـەو سـێ بژاردەیـە، شـایانی باسـە کـە بژاردەکان نامێنن ئەگەر تاوانبار پێشتر تـاوانی دەسـتدرێژیی لەسـەر گیـانی خـەڵکی دیکە، یان کەمتر لەوەی ئەنجامدابێت، چـونکە لـەم حاڵەتـەدا شایسـتەی هاوکـاریو سۆز نییە و بەڵگەشە لەسەر مەترسی تاوانبار لەسەر کۆمەڵگە.

بنـەڕەتی فەلسـەفەی ئـەم بژاردنـەش بنـەمای (الغـرم بـالغنم) سـزا بـەپێی دەستکەوتە، ئـەو کاتـەی کـە رووبـەڕووی خێزانـی دەسـتدرێژلێکراو دەبێتـەوە لـە ئەنجامی تاوانەکەدا زۆر زیاترە لە کارەساتی کۆمەڵگە لە دەوڵەت نوێنەرایەتی دەکات بۆیە حەقی سزای زیاتریەتی، بەڵام لەم چەرخەی ئێمەدا زۆربەی یاساکانی سـزا دان بە دەسەڵاتی خـاوەن خـوێن دا نـانێن، لەسـەر ئـەو بنەمایـە کـە سزا لـە نیاردەی دەسەڵاتەکانی دەوڵەتە و نابێت تاك دەستی تێوەربدات، چونکە ئـەم دەسـتوەردانە دەستدرێژییە بۆ سەروەری دەوڵەت.

شـایانی باسیشـە کـە کوشـتن سـزای لـەدوای خۆیشـی هەیـە کـە بریتیـە لـە بێبەشکردنی بکوژ لە میراتبردنـی سـامانی مردووەکـە ئەگـەر وەسـێتی بـۆ کردبـوو، بەهەمان شێوەش بۆ وەقفەکەی

بەو مەرجەی کوشتنەکە دەستئەنقەست، یان نیمچە دەستئەنقەسـت بووبێـت،[١] حیکمەتەکەیشی پاراستنی گیانی بێتاوانانە، لەبەر ئەوەش هەر کەس پەلەی لە شتێك کرد بەر لە گەیشتنی بە بێبەشکردنی سزا دەدرێت.

دووەم/ خوێنبایی

ئەمە سزای بنەڕەتی کوشتنی هەڵەیە بەکۆڕای زانایانو کوشتنی نیمچـە هەڵەشـە لای بەشـێك لـە زانایـان وەك: ئەبوحەنیفـەو شـافیعیو ئەحمـەد، لەسـەر بـاوانی بکوژەکەیە، بەڵگەشیان حوکمەکەی پێغەمبەری خودایە کاتێك دوو ئافرەت شـەڕیان

---

[١] سزای شێوە دەستئەنقەست لای مالیکییەکان تۆڵەکەی وەك کوشتنی دەستئەنقەستە، لای جگـە لەوان خوێنباییە، بەڵام سزای کوشتن لای حەنەفییـەکان خوێنباییـە و لەسـەر خزمـانی پشـتە. الاختیار لتعلیل المختار ٥/٣٥ للإمام عبدالله الموصلي.

کردو یەکێکیان بەردێکی گرتە ئەوی دیکەیان و خۆی و کۆرپەکەی ناوسکیشی کوشت، پێغەمبەری خودا ﷺ حوکمی کرد بە خوێنبایی ئافرەتەکە کە خزمانی پشت (باوان)ی بیدەن، کوشتنەکەش نیمچە دەستئەنقەست بوو، چونکە لێدانێك بوو گەیاندیە مردن.

سێهەم/ کەفارەت

ئەمیش بەهەمان شێوە بە سزای بنەڕەتی دەژمێردرێت بۆ کوشتنی نیمچە دەستئەنقەست کە ئازادکردنی بەندەیەکە ئەویش نەبیوو، یان نرخەکەی نەبوو،دوو مانگ ڕۆژووگرتنی لەسەریەکی لەسەرە، ڕۆژووگرتنەکە سزای جێگرەوەیە.

سزای کوشتنی هەڵەش خوێنباییەکە کە لە ئیسلامدا بە سەد حوشتر، یان بە نرخەکەی دیاریکراوە، ئەمەیان بەرزترین ئەندازەیە، درروستیشە لەسەر کەمتر لەوە ڕێکبکەون، بەڵام جیاوازیی هەیە لەنێوان خوێنبایی نیمچە دەستئەنقەست و هەڵەدا، لە یەکەمیاندا خوێنبایی لەسەر تاوانکارە ئەم زایەش پەسەندە، بەڵام لە دووهەمیاندا لەسەر خزمانی پشتە (باوان)، لە یەکەمیاندا بەشبەشکردنی دروست نییە بەپێچەوانەی دووهەمەوە، خوێنبایی هەڵە بە کۆڕای زانایان لەسەر باوان تاوانبارەکەیە.

مەرجەکانی واجیبوونی خوێنبایی لەسەر باوان

باوان: ئەو عەشیرەت و تیرەیەیە کە تاوانبار لەسەری پشتیەوە سەر بە ئەوانە، لەکاتی نەبوونیشدا بەرپرس لە خوێنباییەکە ئەو دامەزراوەیەیە لە تاوانبارەکە لەسەریەتی وەك: سەندیکا و وەزارەت و هاوشێوەیان، لە حاڵەتی نەبوونی هیچ یەك لەوانە لەسەر خەزێنەی گشتی (بیت المال) دەوڵەتە، فەلسەفەی کەوتنە سەر دەوڵەتیش لەم حاڵەتەدا ئەوەیە: ئەگەر کەسێك مرد و میراتگری نەبوو، بەڵام میراتی هەبوو، ئەوکاتە میراتیەکە بۆ خەزێنەی گشتییە، سەرچاوەی کەفارەتیش قورئانی پیرۆزە بۆ واجیبوونی خوێنباییش لەسەر باوان چەند مەرجێك هەیە کە ئەمانە گرنگترینیانن:

١) كوشتنەكە هەڵە بوبێت، چونكە خوێنبایی نیمچە دەستئەنقەست، لەسەر رای پەسەندكراو، یان خوێنبایی جێگرەوەی هەقسەندنەوە لە سامانی تاوانبار دەدرێت.

٢) كوشتنەكە بە دانپێدانانی تاوانبار نەسەلما بێت، لەبەر ئەوەی نەوەك دەستێكەڵیی نێوان تاوانبارو خاوەن خوێندا روویدات، كە كوشتنەكە هەقسەندنەوە (القصاص)ی لەسەرە بە كوشتنی هەڵە دابنرێت.

سروشتی خوێنبایی

ئایا خوێنبایی سزایە، یان قەرەبووكردنەوەیە؟ هەندێك بۆ ئەوە دەچن كە سزایە و هەندێكی دیكە دەڵێ: قەرەبووە، بەڵام راستییەكە نە سزایە بەتەنها و نە بە تەنهاش قەرەبووە، بەڵكو سیفەتی سزا و قەرەبووشی لەخۆگرتووە:.

أ) ئەو سیفەتە سزاییانەی كە لە خوێنباییدا هەن، ئەمانەن:

١ـ حوكم لەسەردانی نەبەستراوە بە داوای تاوانلێكرلو، یان میراتبەران، بەڵكو حاكم بۆی هەیە دەمودەست حوكمی لەسەر بدات.

٢ـ لەكاتی دەستهەڵگرتنی خاوەنخوێن لە خوێنباییەكە، سزای دەستدرێژییكردنە سەر مافی گشتی دەمێنێت، بەڵام لە قەرەبووكردنەوەدا شتی دیكە جێگەی ناگرێتەوە ئەگەر زیانلێكەوتوو دەستی لە مافەكەی هەڵگرت.

٣ـ خوێنبایی لەلایەن یاسادانەر بڕیاری لەسەر دراوەو پێشتر دیاریكراوە، بەڵام قەرەبوو تەنها بە حوكمی دادوەریی دەبێت، یان بە رەزامەندیو رێككەوتنی هەردوولا دوای روودانی هۆكارەكە و دیارییكردنی قەبارەی زیانەكە؟

٤ـ ئەندازەكە گۆڕانكاری بەسەردا نایەت بەهۆی جیاوازی شوێنو سەردەمو كەسەكانەوە لە گەورەییو بچووكیو هەژاریو دەوڵەمەندیو دەسەڵاتو بێدەسەڵاتیو پلەی سیاسیو كۆمەلایەتیو هاووێنەیان.

ب) سیفەتەكانی قەرەبووكردنەوەی

١- سامانێکی تایبەتی رووتە بۆ تاوانلێکراو ئەگەر لە ژیاندا مابوو، ئەگەر نا بۆ میراتگرانیەتی، جا ئەگەر تەنها سزا بوایە دەدرا بە خەزێنەی گشتی وەك: غەرامەی دارایی لە سزاکاندا.

٢- تاوانلێکراو، یان میراتگرانی بۆیان هەیە دەستی لێهەلگرن، خۆ ئەگەر تەنها سزا بوایە ئەم دەستهەلگرتنەیان بۆ نەبوو.

٣- لە قورئانی پیرۆزو سوننەتدا لابردنی گوناهیان لەم کارە تێدایە (بەرپرسیارێتی سزایی) لە هەڵەکە، گوناهنەبوونیش نەمانی سزا دەگەیەنێت، خودای گەورە دەفەرمووێت (..وَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُمْ بِهِ وَلَكِنْ مَا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ..) الأحزاب (٥). پێغەمبەری خوداش (ﷺ) دەفەرمووێت: (رفع عن أمتي الخطأ والنسيان وما استكرهوا عليه)[١].

٤- ئەگەر سزابایە نەدەخرایە سەر باوان(العاقلة)، [٢] لەبەر فەرمودەی خوای گەورە (..وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى..) الأنعام (١٦٤).

فەلسەفەی واجیبوونی خوێنبایی لەسەر باوان

فەلسەفەی خستنی ئەم لێپرسراوێتیە لەسەر باوان ئەمانەن:

١- هاریکاریو پشتیوانیو هەرەوەزی.

٢- بکوژی هەڵە لەر رووی دەروونیەوە ئازار دەچێژێت کاتێك هەست بە ئەنجامەکانی هەڵەکەی دەکات، جا سزایەکی ماددی کە بەرپرسیارێتی خوێنباییەکەشە بۆی زیادناکرێت

---

[١] سنن إبن ماجه، ج١ ص٦٥٩، رقم ٢٠٤٣، وسنن البيهقي الكبرى ج١ ص٨٤ رقم ١١٢٣٦. موارد الظمأت ج١، ص٣٦٠ رقم ١٤٩٧.

[٢] العاقلة لە (عقل)ەوە هاتووە لە رێگرتنە، چونکە خوێنبایی رێگە لە شوێنەوارە خراپەکانی رودلوی کوشتن دەگرێت، یان لە عقل الابل ەوە هاتووە واتە بەستنەوەی حوشتر، چونکە ئەوانەی خوێنباییەکەیان دلوە لەبەردەم ماڵی میراتگری کوژراوەکەدا حوشترەکانیان دەبەستەوە لە کاتی خوێنباییدانەکەدا.

٣- لەوانەیە بکوژەکە هەژار بێت نەتوانێت خوێنباییەکە بدات، کە ئەندازەکەی زۆرە، ئەوکات خوێننەدانی دەبێتە هۆی تۆڵە لێسەندنەوەی لەلایەن میراتگران و خزمانی کوژراوەکەوە بەو شێوە دەگەڕێنینەوە بۆ ژیانی سەرەتایی و بەرپابوونی دوژمنکاریی هەمیشەیی لەنێوان کەسوکاری بکوژو کوژراودا.

٤- باوان بەشێك لە بەرپرسیارێتی رووداوەکە (کوشتنی هەڵە) هەڵدەگرێت لەسەر بناغەی ئەو بنەما شەرعییەی کە لەسەر زمانی پێغەمبەر ﷺ دانراوەو دەفەرمووێت (کلکم راع وکلکم مسؤل عن رعیته)[1].

هەڵسەنگاندنێك لەنێوان تاوانەکانی حدود و تاوانەکانی حەقسەندنەوەو خوێنبایی:

ئەم دووە لە چەند شتێکدا جیاواز گرنگترینیان:

١- مافی دەستدرێژیلەسەرکراو لە تاوانەکانی حەقسەندنەوەو خوێنباییدا مافێکی هاوبەشی نێوان خێزانی تاوانلێکراو و کۆمەڵگەیە، بەڵام مافی خێزانەکە زاڵترە، بۆیە مافی تایبەت لە حەقسەندنەوەکەدا زاڵە، کەچی مافی گشتی (مافی خودا) لە تاوانەکانی حدودا زاڵتر ئەگەر مافی دەستدرێژیلەسەرکراو هاوبەش بوو.

٢- حدود بە باروئۆخی توندو ئاسان کاریگەر نابێت، بەپێچەوانەی حەقسەندنەوەو خوێنباییەوە، لە حەقسەندنەوەدا دەستهەڵگرتنی خاوەن خوێن دروست نییە ئەگەر تاوانکارەکە ئالوودەی تاوان بوو بوو، هەروەها لە خوێنباییشدا ئەگەر لەبری حەقسەندنەوە بوو، یان لە کوشتنی نیمچە دەستئەنقەستدا ناکەوێتە سەر باوان، بەڵکو لەسەر کابرای بکوژە، چونکە شایستەی هاریکاریی نییە، لەبەرئەوەی نیازی تاوانی لە تاوانکردنەکەدا هەبووە.

٣- تێکەڵبوون لەنێوان تاوانەکانی حەقسەندنەوەو خوێنباییدا نییە، مرۆڤ ئەگەر زیاد لە کەسێکی کوشت بەهەڵە ئەوا خوێنی هەموو کوژراوەکان دەکەوێتە سەر باوان، بەپێچەوانەی (حدود)ە، وەك لە باسی تایبەتمەندییەکانیدا وتمان.

[1] صحیح البخاري ج٢ ص٨٤٨، رقم ٢٢٧٨، صحیح مسلم ج٣ ص١٤٥٩ رقم ١٨٢٩.

٤ـ تاوانەکانی حدود هەموو دەستنەنقەستە، بەپێچەوانەی تاوانەکانی حەقسەندنەوەو خوێنبایییەوە کە دەگونجێت دەستنەنقەست بێت و دەشگونجێت هەڵە بێت و نیازی تاوانکاری تێدا نەبێت.

٥ـ تاوانەکانی حەقسەندنەوەو خوێنبایی لەشەریعەتدا بە کۆنبون لانابرێت، چونکە مافی تایبەت تیایدا زاڵە، بەپێچەوانەی تاوانەکانی حدودەوە.

٦ـ تاوانەکانی حدود سوڵحکردن هەڵناگرێت، بەپێچەوانەی حەقسەندنەوەو خوێنبایییەوە.

٧ـ سزاکانی حدود جۆرلوجۆر (متعدد)ە، بەپێچەوانەی حەقسەندنەوەو خوێنبایییەوە.

٨ـ تاوانەکانی حەقسەندنەوەو خوێنبایی بە تەوبەکردن لە کۆڵنابنەوە، چونکە مافی تایبەت تیایاندا زاڵە، بەپێچەوانەی (حدود) کە هەندێك سزای بە تەوبەکردن لە کۆڵدەبێتەوە وەك لە تاوانی ناوزڕاندندا هەیە سەبارەت بە شایەتیو فاسقبوون.

٩ـ سزای (حدود) تەنها سزایەکی رووتە، بەڵام خوێنبایی دوو رووی هەیەن سیفەتی سزاو سیفەتی قەرەبووشی لەخۆگرتووە، ناچاریی لە هەندێك تاوانی (حدود)دا دەبێتە رێگری بەردەم سزادان (بەرپرسیارێتی) وەك تاوانی زینا، هەروەها دەبێتە هۆکاری رێپێدان لە هەندێ حاڵەتدا، وەك: خواردنەوەی ماددەی هۆشبەر لەژێر فشاری ناچارییدا لە حاڵەتی تینوێتیو برسێتی زۆردا، بەڵام لە تاوانەکانی حەقسەندنەوەو خوێنباییدا ناچاریی حاڵەتی سووککردنی سزاکەیە بە تەنها.

١٠ـ زۆرلێکردن لە لابەرەکانی سزای (حدود)ە، چونکە تاوانەکانی (حدود) هەموویان دەستنەنقەستن، زۆرلێکردنیش گومان دروست دەکاتو (حدود) جێبەجێکردن دەوەستێنێت، بەڵام تاوانی کوشتنی دەستنەنقەستی دوژمنکاریی لەژێر فشاری زۆرلێکردندا مەسەلەیەکی خیلافیی نێوان زانایان شەریعەتەو چوار رای لەسەرە:

ڕای یەکەم/ حەق لە زۆرکار و زۆرلێکراویش دەسەنرێتەوە، ئەمە مەزهەبی مالیکی[1] و حەنبەلییەکان[2] و پەسەندکراوی مەزهەبی شافعیشە،[3] ئەم ڕایەش پشتی بەم بەڵگانە بەستووە:

أ) زۆرکار بووەتە هۆی مەرگی کەسێك، ئەو وەك ئەو کەسە وایە کەسێکی خستبێتە بیرێکەوە ئاژەڵێکی درندەی تێدابێتو لەتوپەتی بکات، یان رووبارێکەوەو بشزانێت کابرا مەلەوانی نازانێت، زۆرلێکراویش سەرپشك بووە لەنێوان هەڕەشەیەك کە لێیکراوەو کوشتنی کەسێکدا ئەویش لەبەر خۆی دووەمی هەڵبژاردووە.

ب) هەردووکیان هاوبەشن لەو تاوانکردنەدا، ئەمیان بووە هۆو ئەویشیان کوشتویەتی، هاوبەشانیش لە هەڵگرتنی بەرپرسیارێتی تاوانکردندا یەکسانن.

ڕای دووەم/ حەق لە کەسیان ناسەنرێتەوە، بەڵکو خوێن لەزۆرکار وەردەگیرێت، ئەوەش رای ئەبویوسفی هاوەڵی ئەبوحەنیفەیە، بەڵگەشی ئەوەیە کە زۆرکار لە حوکمی بکوژدایە، نەك بکوژی راستەقینەیە، حوکمی حەقسەندنەوەش، تەنها لە بکوژی راستەقینەی دەسەنرێت. [4]

ڕای سێیەم/ حەق لە زۆرکار دەسەنرێتەوە، نەك زۆرلێکرلو، چونکە زۆرکردن بە عوزر حسێبە پێغەمبەر ﷺ فەرموویەتی: (تاوان لەسەر هەڵە و لەبیرچوونەوەو زۆرلێکردن هەڵگیراوە)[5]. ئەمەش رای ئەبوحەنیفە و محەممەد شەیبانیە. [6]

---

[1] شرح الخرشي ٩/٨.
[2] المغني لابن قدامة ٦٤٥/٧.
[3] تحفة المحتاج ٣٨٨/٨.
[4] حاشية ابن عابدين ١٣٦/٦.
[5] ابن حزم/ المحلى ١٩٣/٥، صحيح.
[6] بدائع الصنائع للكاساني ٤٤٨٨/٩.

ڕای چوارەم/ حەق لە زۆرلێکراو دەسەنرێتەوە، چونکە بکەری ڕاستەقینەی تاوانەکەیەو زۆرکاریش سزای زیندانییکردنی هەمیشەیی تا مردن دەدرێت، ئەمە ڕای شیعەی ئیمامی[1] و زوفەرە لە حەنەفیەکان[2].

بەبڕوای ئێمە زۆرکار هەقی کوشتنیەتی، بەڵام زۆرلێکراو ئەگەر قەناعەتی وەها بوو گوێڕایەڵی فەرمانی لەسەر واجبە، ئەو نە سزای مەدەنیو نە تاوانی نادرێت، بەڵام ئەگەر دەیزانی لەسەر حەق نییە لەو زۆرلێکردنەیدا ئەوا سزایەکی (تەعزیری) دەدرێت، چونکە ژیانی خۆی بەسەر ژیانی ئەوی دیکەدا پێشخست.

ئەگەری گۆڕینی تاوانەکانی حەقسەندنەوەو خوێنبایی بۆ کاری ڕێپێدراو

ئەم تاوانانە دەگۆڕێن بۆ کاری ڕێپێدراو و سیفەتە بەتاوانبوونیەکەیان لێدا دەماڵرێت، بەم هۆیانە:

١ـ ئەگەر کوشتنەکە، یان بریندارکردنەکە شایانی حەقلێسەندنەوە بێت، قورئانی پیرۆزیش لە چەند ئایەتێکدا باسی لەم ڕێگەپێدانە کردووە، لە حاڵەتی حەقلێسەندنەوەدا لەوانە: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنْثَى بِالْأُنْثَى..) البقرة (١٧٨) ئەو نازناوانەی لەم ئایەتەدا هاتوون تێگەیشتنی پێچەوانەکەی وەرناگیرێت، بەڵکو کەسی ئازاد ئەگەر کۆیلەیەکی کوشت حەقی لێدەسەنرێتەوە، هەروەها بەپێچەوانەشەوە، نێر ئەگەر مێی کوشت حەقی لێدەسەنرێتەوە، پێچەوانەکەیشی ڕاستە، بەڵگەش لەسەریان:

أ) ئەگەر تێگەیشتنی پێچەوانە (المفهوم المخالفة) لەگەڵ دەقێکدا بەریەککەوتن وەك تێگەیشتنی پێچەوانەی ئەم ئایەتەی کە باسمانکرد لەگەڵ دەقی (وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفَ بِالْأَنْفِ وَالْأُذُنَ بِالْأُذُنِ وَالسِّنَّ

---

[1] الخلاف في الفقه الطوسي ٢/٣٥١..

[2] البدائع المرجع السابق ٩/٤٤٨٨.

بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ..) المائدة (٤٥) لەم حاڵەتەدا دەق پێش تێگەیشتنی پێچەوانە دەخرێت.

ب) ئەم ئایەتە لە حەقی دوو تیرەدا دابەزی لەپێش هاتنیان نێو ئیسلام كوشتار لەنێوانیاندا بوو، بەهێزەكەیان دلوای دەكرد ئازاد لە بری كۆیلە و نێر لە بری مێ بكوژرێتەوە، فەرموودەی قورئانیش (وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ) البقرة (١٧٩). بەڵگەیە لەسەر ئەوەی تێگەیشتنی پێچەوانە بوونی نییە لەو ناوو نازناوانەی لە ئایەتی پێشوودا هاتوون.

ج) تێگەیشتنی گشتی ئەم ئایەتە (وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفَ بِالْأَنْفِ وَالْأُذُنَ بِالْأُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ) المائده (٤٥).

٢ـ ئەگەر كوشتن، یان بریندارکردنەكە بۆ بەرگری شەرعی تایبەت، یان گشتی بوو، خودا دەفەرمووێت: (.. فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ..) البقره (١٩٤).

٣ـ هەڵگەڕانەوەو وەستان دژی ئیسلام بە هاوكاری لەگەڵ دوژمنانی ئیسلام و موسڵمانان. پێغەمبەر ﷺ دەفەرمووێت: (من بدل دينه فاقتلوه) [1] ئەمە لەسەر ئەو هەڵگەڕاوانە وتراوە كە پاش هەڵگەڕانەوەیان هاوكاری بتپەرستان بوون، جا كوشتنەكە تەنها لەبەر هەڵگەڕانەوەكەی نەبووە.

---

[1] الألباني/ إرواء الغليل ١٢٥/٨ إسناده صحيح على شرط الشيخين.

باسی سێیەم:
فەلسەفەی سزای تاوانە پەندئامێزەکان

(جرائم التعزير)

تاوانی پەندئامێزەکان: ئەوەیە کە سزای پەنددادانەکە لەلایەن دەسەڵاتی یاسایی ئەوکاتەوە بێت لە رووی دیاریکردنیو چەندێتیو چۆنیەتیدا، کاربەدەست (سەرۆکی وڵات) بەهاوکاری لەگەڵ ئەهلی راوێژ (پەرلەمان) ئەم سزایە دادەنێن بەشێوەیەکی گونجاو لەگەڵ ترسناکیی تاوانەکە و تاوانباردا، بەپێی سروشتی خۆی دەبێت بە سێ جۆرەوە:

جۆری یەکەم/

ئەو تاوانانەی کە لە قورئان و سونەتدا دەقیان لەسەر هاتووەو سزاکانیان دیاری نەکراون ئەمانەن:

١ـ تاوانی سیخوڕی کە قورئان باسی کردووە (ولاتجسسوا).

٢ـ تاوانی شایەتیدانی ناحەق، لەم ئایەتەدا هاتووە: (..فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ وَاجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ) الحج (٣٠).

٣ـ تاوانی داگیرکردنو تاڵانکردن، لەم ئایەتەدا هاتووە (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ..) (النساء) (٢٩).

٤ـ تاوانی گڵدانەوە (الإحتكار)، لە فەرموودەی پێغەمبەردا هاتووە (الجالب مرزوق والمحتكر ملعون ولا يحتكر إلا الخاطئ). [١]

---

[١] سبل السلام ٣/٣٢.

٥- غەشکردن لە کێشانە و پێوانەدا کە لە قورئاندا هاتووە (وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَ (١) الَّذِينَ إِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ (٢) وَإِذَا كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ (٣)) المطففين.

٦- تـاوانی بـەرتیل، پێغەمبـەر ﷺ دەفـەرمووێت (لەعنـەتی خـودا لـە بـەرتیلخۆرو بەرتیلدەرو نێوەندگیریان).[1] نێوەندگیر ئەو کەسەیە میانگیریی نێوانیان دەکات.

جۆری دووەم/

تاوانەکانی (حدود)و (قصاص) کە مەرجەکانیان بەتەواوەتی تێدا نایەتـەدی وەك تاوانی زینا ئەگەر بە چوار شایەت نەسەلمێنرا، یان بە چوار جار دانپێدانانی لەبەردەم دادوەردا، کەچی بەڵگەی دیکەی هەبوون کە زیناکردنەکە روویـداوە، ئـەوکات سـزای (حد) نامێنێت لە جێگەیدا سزای پەنددادان دێت، یان وەك تاوانی دزییکردن لـەنێوان وەچـە و بنەچـە (الفـروع والأصـول)، یـان لـەنێوان دوو هاوسەسـەردا کـە شـوبهەی حەڵاڵیان تێدەکـەوێت، یـان تـاوانی کوشـتنی دەستبەنەقەسـت ئەگـەر خـاوەن حـەق دەستبەرداری حەقسەندنەوە بوو، هەروەها هەموو تـاوانێکی حـدودی کـە شـوبهەی تێبکەوێت دەگۆڕێت بۆ تاوانی پەندئامێز.

جۆری سێیەم/

تاوانە تازە داهێنراوەکان ئەو تاوانانەیە کە دەقی شـەریعەتی لەسـەر نـەهاتووەو باسی سزایشی بۆ نەکراوە، وەك: ئەو تاوانانەی بەهۆی بەرەوپێشچوونی رۆژگـارەوە دادەهێنرێن، وەك تاوانەکانی سەرپێچی هاتوچۆ، خەڵك رفاندن، جگە لەوانەش کە لە رابردوودا بوونیان نەبووە، لێرەدا لە دەقە گشـتییەکانی قورئـانو سـوننەتەوە ئـەوە هەڵدەهێنجرێت کە کاربەدەست (ولي الأمر) لەلایەن یاسادانەرەوە سەرپشك دەکرێت کە هەر کارێك، یان سزایەك زیان بـە بەرژەوەنـدی گشـتی بگەیـەنێت ئـەوە بـەتاوان دایبنێتو سزایەکی گونجاویش کە لەگەڵ قەبارە و ترسناکی تاوانەکـەدا رێکبکـەوێت دابنێت.

---

[1] سبل السلام ٤/١٦٤.

بۆ نموونە سەرپێچی هاتوچۆ دەبێتە هۆی لەدەستدانی گیانو سامان بۆیە یاسادانەری وەزعی بەتاوانی داناوەو بەپێی یاسای هاتوچۆش سزای بۆ دیاریکردووە، یان قاچاخچێتی لەنێو وڵاتانەوە بۆ دەرەوە، یان بەپێچەوانەوە کە زیان بە بەرژەوەندی ئابووری نیشتمانی دەگەیەنێت، بۆیە یاسادانەر مافی خۆیەتی بە تاوانی دابنێتو سزایەکیشی لەسەر دیاری بکات، هەروەها...

دەسەڵاتی دەسەڵاتدار لە بەتاوانبارکردن و پەند دادانددا:

ئەگەر مافی دەسەڵاتداریێت، داهێنانی تاوانو سزا بکات، بەڵام ئەم دەسەڵاتە ڕەها نیە بەڵکو بەکۆمەڵە کۆتێك کۆتکراوە کە ئەمانە گرنگترینیانن:

١- تاوانو سزایەك دانەهێنێت کە نەگونجابێت لەگەڵ دەقێکی ڕاشکاوی قورئانو فەرمودە یان پێچەوانەی کۆڕای زانایان بێت.

٢- دەبێت پاڵنەری داهێنانەکە پاراستنی بەرژەوەندی گشتی بێت.

٣- دەبێت سروشتی گشتی بە تاوانکردنو پەند کردنەکە بریتیشبێت لە دادگەریی‌و یەکسانی، بەبێ خزمەتکردنی تاقمێك لەسەر حسابی تاقمێکی تر.

٤- گونجاویەك هەبێت لەنێوان قەبارەی تاوانەکەو قەبارەی سزاکەدا.

٥- دەسەڵاتدار بە تەنها ئەم یاسا دارشتنە نەکات بەڵکو دەبێت پرسی بە تایبەتمەندان بکاتو پشت بە ئەهلی شوراو پرسی ڕا ببەستێت.

٦- ئاگادارکردنەوە لەپێش سەرپێچیو سزاو ئاگادارکردنی هەموان بەگشت ئەو یاسانەی لەسەر تاوانو سزا دادەنرێت لەرێگای کەناڵە فەرمیەکانی ڕاگەیاندنەوە، چونکە شەریعەتی ئیسلامی پێش یاسا بنەمایەکی شەرعی پەیرەو دەکات کە (تاوانو سزایە لەسەر بنەمای دەق نەبێت).

شایەنی باسیشە کە قازی دەسەڵاتی داهێنانی تاوانو سزای نیە، چونکە شەریعەتی ئیسلامیی ئەم دەسەڵاتەی لە وەلی ئەمر قەتیس کردوە، بە هاوکاریی ئەهلی شورا یان ئەوەی لەم چەرخەدا لە جێگەیەتی وەك: پەرلەمان.

لەسەر ئەم بنەمایە دەبێت هەرکەس لە پەرلەمان هەڵدەبژێرێت شارەزایی و تایبەتمەندیەکی لە بوارێکی پێویستیەکانی ژیاندا هەبێت تەنها خوێندنەوەو نوسینی بەس نیە، بۆیە هەڵبژاردنی کەسانێك کە خاوەن پسپۆڕی نین خیانەتە لەو ئەمانەتە پێویستە بۆ ڕێکخستنی ژیان.

چەند نمونەیەك لە چەسپاندنی فیقهی پەند ئامێز

لە فیقهی مالیکیدا دەڵێت (پێشە لەکاری سەرپێچیکار خودلییدا خەڵك پەند دادەدا، وەك: خواردن لە ڕەمەزاندا بەبێ بیانو، یان لە دەستدرێژی بۆ مافی ئادەمیزاد وەك: جنێو دان بە خەڵکی تر یان ئەزیەتدانیان جۆری پەندادانەکەش دەگەڕێتەوە بۆ بڕیاری پێشەوا (دەسەڵاتدار).[1]

لەفیقهی حەنەفیدا هاتوە: (دەسەڵاتداریۆی هەیە دز بکوژێت وەك سیاسەت لەبەر تێکدان و بشێوی لە کۆمەڵگەدا، ئەمە ئەگەر هەردوو بابەی دەگرتەوە).[2]

لە فیقهی شافیعیدا هاتوە: (هەرکەس سەرپێچیەکی کرد کە حەدی لەسەر نەبوو یان کەفارەتی دیارنەبوو بەشێوەیەك دەسەڵاتدار پێی گونجاوە پەند دەدرێت).[3]

لە فیقهی جەعفەریدا دەڵێت: (ئەگەر پیاوێك نێربازی ئەنجامدا کوشتنی واجیە، دەسەڵاتداریش ئازادە بیکوژێت یان دیوارێکی بەسەردا بروخێنێت یان لەبەرزاییەکەوە بەریدادەتەوە).[4]

وشەی (پێشەوا) یان (دەسەڵاتدار) لەو دەقانەدا سەرۆکی دەوڵەتە لە فیقهی حەلبەلیدا دەڵێت: (پەند دادان ئەوەیدادانە واجبە لە هەموو سەرپێچیکاریەکدا کە

---

[1] شرح الخرشي ١١٠/٨

[2] رد المختار ٣١٩/٦

[3] المهذب ٣٦/٢.

[4] كتاب الخلاف للطوسي ٤٤٤/٢

(حەد) یان (کەفارەتی) لەسەر نەبێت، کەمیەکەی دیارینەکراوەو دەگەڕێتەوە بۆ ئیجتیهادی پێشەولو دادوەر بەو شێوەیە حاڵی کەسەکە پێویست دەکات.[1]

بەراوردی نێوان (حدود) و پەند ئامێزەکان (التعازیر)

١- حدود سزاکەی بەدەقی شەرعی لە قورئانو سونەت دیاری کراوە، بە پێچەوانەی (تقریر) پەند دادان کە داهێنانو دیاریکردنی سزاکەی، بۆ دەسەڵاتداری یاسا داڕێژەری وەخت جێهێڵراوە.

٢- تەعزیر (پەند دادان) بەپێی بنەماکەی بەگوێرەی قەبارەو سروشتی تاوانەکە دەگۆڕێت بەڵام (حەد) سزایەکی دیاریکراوەو کەمو زیاد ناکات، بۆ نمونە سزای دزینی یەك دینار لەگەڵ سزای دزینی ملیۆنێك دیناردا یەکێکن کە دەست بڕینە.

٣- سەرۆکی دەوڵەت بۆی هەیە سزای پەند ئامێز هەلگرێتو لێبوردنی گشتی دەربکات یان لێبوردنی تایبەت سەبارەت بەوانەی تاوانی پەند ئامێزیان ئەنجامداوە ئەگەر بەرژەوەندیەکی تێدابینیو لێبوردنەکەی مافی تاوانلێکراوی پێشێل نەکرد، بە پێچەوانەی (حەد) کە مافی خودایەو کەس بۆی نیە هەڵیگرێت.

٤- تەعزیر کاریگەر دەبێت بەدۆخی قورسو سوکەوە بە پێچەوانەی سزاکانی حدود.

٥- حدود بەپێی کەسو شوێنو کات ناگۆڕێت بەپێچەوانەی سزای تەعزیری کە بەگۆڕینی کاتو شوێنو کەسەکان دەگۆڕێن، بۆ نمونە دەگونجێت یەك شت لەو لاتێکدا سزابێتو لە ولاتێکی تردا پاداشت بێت بەڵکو لەدوو هەرێم یان دوو کات لەیەك ولاتدا.

٦- دەبێت ژمارەی شایەتی لە حدودەکاندا تەواوبن بە پێچەوانەی تەعزیرەوە، بۆ نمونە شایەتەکانی زینا دەبێت ژمارەیان لە چوار شایەت کەمتر نەبێت، باقی تاوانەکانی تر لەدوو پیاوی دادگەر کەمتر نەبن، بەڵام لە تەعزیردا دەگونجێت

[1] الأقناع ٤/٢٦٨.

تـاوان بەیـەك شـایەتیش لەگـەڵ سـوێندی سـکاڵاکار یـان چـەند نیشـانەیەك بچەسپێت.

٧- قازی بۆی هەیە سزای بڕیار لەسەر دراو بگۆڕێت لـە تـاوانی پـەنـد ئـامێزدا، بـە پێچـەوانەی سـزاکانی حـدودەوە کـە قـازی دەسـەڵاتی گـۆڕین و سـوککردن و قورسکردنی نیە.

٨- تاوانەکانی حدود هەمیشە کاتین، ئەنجامدانی زیاتر لەکاتی پێویست ناخایـەنێت وەك تاوانی دزی کە تەنها بەبردنی سامانە بە پەنهانی لە شوێنێکی قایمدا دێتـە دی، بە پێچەوانەی تاوانە پەند ئامێزەکانەوە کـە کاتیشـەو بەردەوامیشـە وەك: زیندانیکردنی کەسێك بەبێ بیـانوو یـان وەك شـایەتینەدانێکی واجـب، یـان وەك هێشتنەوەی سامانێکی دزراو لەلای دزەکەوە یان ماڵی زەوتکراوە لای زەوتکـار یان غەیری ئەو.

٩- جێبەجێکردنی سزای حدود تەنها بـە پـەنـدکردنی دەسـەڵاتدار (سـەرۆکی وڵات) جێبەجێدەکرێت بۆ حوکمی قازی لەبەر مەترسیەکەی بـە پێچـەوانەی سـزاکانی پەند ئامێزەوە، مەگەر سزاکە گوشتن بێت چونکە هەموو کوشتنێك پێویستی بە پەسەند کردنی حوکمی قازی هەیە لەلایەن سەرۆکی دەوڵەتەوە.

١٠- شایستەیی لەسزای حدوددا مەرجە کە تاوانکار موکەلەف بێت واتە باڵغ و عاقڵ و سەرپشك بێت، بە پێچەوانەی تاوانە پەند ئامێزەکانەوە.

دەگونجێت کەسی ناشایستە سزای تەمێکاری بـۆ ئـەدەب دادان بـدرێت، چـونکە ئەدەبدادانی باوەك بۆ منداڵەکەی دەبێت بە سزای تەمێکاری.

فەسڵی شەشەم

فەلسەفەی حوکمەکانی دادوەری و مورافەعات

فەلسەفەی دادوەریی لە دوو کاری گرنگدا قەتیس دەبن کە وەدیهێنانی دادگەریی‌و جێبەجێکردنی یەکسانییە، دادگەرییش ئەوەیە هەموو خاوەن مافێك ئەوەی شایەنیەتی لە سزا یان پاداشت بیدرێتی، بەپێی ئەوەی لە شەریعەت‌و یاسادا هاتووە، دادوەریش بۆی هەیە بە حەرفیی بە دەقەوە پابەند نەبێت ئەگەر بارودۆخی سکاڵاکار، یان سکاڵالێکراو، یان کێشەکە لە ململانێیەکە پێویستی کرد، قورئانی پیرۆزیش لادانی لە دادگەریی بۆ رەچاوکردن (المراعاة)ی دۆخەکە بە ئیحسان ناوبردووە کە دەفەرموێت (إِنَّ اللّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالإِحْسَانِ..) النحل (٩٠) .

دادگەریی پابەندبوونە بە دەقەوە، بەڵام ئیحسان پابەندنەبوونە لەبەر رەچاوکردنی بارودۆخی هەردوولای ناکۆك و ئەوەی ناکۆکن لەسەری.

یەکسانییش بریتییە لە وەدیهێنانی هاوسەنگی لەنێوان مافو پابەندییەکان بۆ هەموو لایەنەکان بەشێوەیەك ماف لە پابەندی زیاتر نەبێت‌و پابەندییش لە ماف تێنەپەڕێت مەگەر بە رەزامەندی تەواو.

فەلسەفەی دادگەریی‌و یەکسانیی پێویستی بە پاراستنی زەمانەتی تۆمەتبارو بنەماکانی دادوەریی هەیە، لەبەر ئەوە لێکۆڵینەوەکەمان بەسەر دوو توێژینەوەدا دابەشکردووە، یەکەمیان تایبەتکراوە بۆ زەمانەتەکانی تۆمەتبارو دووهەمیشیان بۆ پاراستنی بنەماکانی دادوەرییەکی دادگەرانە.

باسی یەکەم:
زەمانەتەکانی تۆمەتبار

شەریعەتی ئیسلامی کۆمەڵێك دەستەبەری بۆ تۆمەتبار دابینکردووە، ئەرکی دادوەرە رەچاویان بکات بۆ پەرپاکردنی دادگەریی و یەکسانی، لەو زەمانەتانەش:

یەکەم: بنەمای شەرعی (تاوانو سزا نییە بە دەق نەبێت)

واتە: سزادان دروست نییە مەگەر لەسەر کردارێك کە لە کاتی ئەنجامدانیدا، شەریعەت، یان یاسا بە تاوانی دابنێت، کەواتە دروست نییە سزایەکی توندتر لە سزای بڕیار لەسەردراو بسەپێنرێت کە لەکاتی ئەنجامدانی تاوانەکەدا کاری پێکراوە، پێویستە هەموو تاکێك لە سەرەتا بزانێت چ کار و چ هەڵسوکەوتێکی لەسەر قەدەغەیە، تا بەرچاوڕۆشن بێت کە جگە لەو شتانە هەموو شتێکی دیکە رێگەپێدراوە بۆی، لەسەر بنەمای (بنەما لە شتە بەکەڵکەکاندا رێگەپێدانە) بۆیە قازی بۆی نییە تاوانێك، یان سزایەکی نوێ دابهێنێت.

سەرچاوەی ئەم بنەمایەش لە قورئاندا ئایەتگەلێکن لەوانە: (..وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولًا) الإسراء (١٥) یان (وَمَا كَانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَى حَتَّى يَبْعَثَ فِي أُمِّهَا رَسُولًا يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا وَمَا كُنَّا مُهْلِكِي الْقُرَى إِلَّا وَأَهْلُهَا ظَالِمُونَ) القصص (٥٩).

شایانی باسە یاسادانراوەکان ئاشنایەتییان بەم بنەمایە نەبوو تا دوای بەرپابوونی شۆڕشی فەرەنسیو جاڕدانی فەرەنسی بۆ مافەکانی مرۆڤ لە ساڵی ١٧٨٩ دا لە ماددەی تۆدا دەڵێ: (دروست نییە کەسێك تۆمەتبار، یان دەستبەسەر، یان زیندانیی بکرێت، مەگەر لەو حاڵەتانەدا نەبێت کە یاسا قەدەغەی کردووە، بەپێی ئەو بنەمایانەی دیاریکردووە).

پاش ئەوە جاڕنامەی ماف مرۆڤییش لە ساڵی ١٩٤٨ لەماددەی (١٥)دا دانی پێدانا.

دووەم: بنەمای کەسێتی تاوانەکە

واتە: لێپرسینەوەو سزادانی کەس ناکرێت تەنها بەهۆی ئیشی خۆکردەوە نەبێت. کەواتە کەسێك بەهۆی ئیشی ئەندامێکی خێزانەکەی، یان کەسی تر، لێیناپرسرێتەوە، لەبەر گرنگی ئەم بنەمایە قورئانی پیرۆز لە پێنج سوورەتدا باسی کردووە (.. وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَيْهَا وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى..) الأنعام (١٦٤).

واتە: هەرکەسێك تاوانکارییەکی کرد تەنها خۆی تۆباڵو بەرهەمەکەی هەڵدەگرێت، هیچ کەسێکی دیکە بەرپرسیارێتی کەسی دیکە ناگرێتە ئۆباڵ.

هەروەها لە ئایەتی (١٥) سوورەتی (الإسراء)دا دەفەرموویت (..وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى..) واتە: هەرکەس رەفتارێکی تاوانکاریی گرتە بەر تەنها خۆی چارەنووسەکەی لە ئەستۆ دەگرێت.

لە سوورەتی (فاطر)دا دەفەرموویت: (..وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى).

لە سوورەتی (الزمر)دا دەفەرموویت: (..وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى).

لە سوورەتی (النجم)دا دەفەرموویت: (أَلَّا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى).

سێیەم: بنەمای نەگەڕانەدواوەی حوکمی دەقی شەرعی

هەرکەسێك ئیشێکی کرد بەرلەوەی دەقێك بەتاوانی دیاریبکردبێت‌و قەدەغەی کردبێت، نە بە سزایی‌و نە بەمەدەنی لێی ناپرسرێتەوە، لەبەر بایەخی ئەم بنەمایە، قورئانی پیرۆز لە چوار ئایەتدا دەقی لەسەر هێناوە:

لە سورەتی (النساء) ئایەتی (٢٢)دا دەفەرموویت (وَلَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَمَقْتًا وَسَاءَ سَبِيلًا) پێشتر لە کۆمەڵگە عەرەبییەکانی بەر لە ئیسلام وا باو بووە کوڕ بۆی هەبوو باوەژنی خۆی بخوازێت لە پاش مردنی باوکی، وەك بەشێك لە میراتیی دادەنرا، قورئان ئەوەی بە تاوان دانا، بەڵام فەرمووی ئەوی پێش ئیسلام کردوویەتی وەك تاوان لێی ناپرسرێتەوە، هەر لە

سوورەتی (النساء) ئایەتی (٢٣) دەفەرمووێت: (..وَأَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا)، قورئان پێکەوەخواستنی دوو خوشکی قەدەغە کرد لە ژنهێناندا، بەڵام ئەم حوکمە پێش ئیسلام ناگرێتەوە.

لە سوورەتی (المائدة) ئایەتی (٩٥)دا دەفەرمووێت (عَفَا اللَّهُ عَمَّا سَلَفَ وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمُ اللَّهُ مِنْهُ..).

لە سوورەتی (الأنفال) ئایەتی (٣٨)دا دەفەرمووێت (قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ...).

چوارەم: بنەمای لەبنەڕەتدا هەمووان بێتاوانن

هەموو مرۆڤێك کە لە دایك دەبێت گەردنی ئازادە لە گشت تاوانێکی سزایی و مەدەنی ، خۆ ئەگەر لە پاش باڵغبوون تۆمەتێکی جینائی یان مەدەنی درایە پاڵ، لەسەر دادوەر پێویستە تا ئەو ساتەش هەر بە بێتاوان دایبنێت تاوەکو تۆمەتەکەی بەسەردا ساغ دەکرێتەوە، ئەم بنەما (أصولیة) زانایان لە (اصول الفقه)دا هەر لەسەرەتای ئیسلامەوە دایانڕشتووە و دواییش یاسا لەوەوە بنەمای (تۆمەتبار بێتاوانە تا تاوانەکەی لەسەر ساغ دەکرێتەوە) وەرگرت.

زانایانی ئیسلام ئەم بنەمایەیان لە دەقە قورئانییەکانەوە وەرگرتووە، لەوانە لە سوورەتی (الحجرات) ئایەتی (١٢) دەفەرمووێت (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ...).

لە سوورەتی (النجم)یش ئایەتی (٢٨)دا دەفەرمووێت (..وَإِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا).

پێنجەم: بنەمای نەزانینی دەقی شەرعیی مەعزەرەتە و ڕێگرە لە بەرپرسیارێتی جینائیی، بەپێچەوانەی یاساوە.

وەك پەروەردگار لە ئایەتی (٥٩)ی سوورەتی (القصص)دا دەفەرمووێت (وَمَا كَانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَى حَتَّى يَبْعَثَ فِي أُمِّهَا رَسُولًا يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا وَمَا كُنَّا مُهْلِكِي الْقُرَى إِلَّا وَأَهْلُهَا ظَالِمُونَ).

شەشەم: بنەمای وەرنەگرتنی هەواڵی هەواڵدەر تا دوای دڵنیابوون لە دروستیەکەی،

نابێت هیچ ڕێوشوێنێك دژی تۆمەتبار بگیرێتەبەر لەسەر هەواڵی هەواڵدەرێك، مەگەر دوای دڵنیابوونی دادوەری لێکۆڵێنەوە لە دروستی هەواڵەکە، ئەمەش بۆ دورکەوتنەوە لە ئەزیەتدانی بێتاوان و پەشیمانبوونەوەیەك کە دوایی قەرەبوو ناکرێتەوە.

پەروەردگار لە ئایەتی (٦)ی سوورەتی (الحجرات)دا دەفەرمووێت (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَإٍ فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْبِحُوا عَلَى مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ).

حەوتەم: بنەمای سزادانی ئەوەی ناوی کەسێکی دی دەزڕێنێت بە تۆمەتێکی ئەخلاقیی (تاوانی زینا).

ئەگەر ئەم تۆمەتە بە شایەتی چوار شایەت لەبەردەم دادگادا نەسەلمێنێت، پەروەردگار دەفەرمووێت (وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ) النور (٤) .

ئەم ئایەتە سێ سزای دیاریکردووە بۆ هەر کەسێك کەسێکی دیکە بە تاوانێکی ئەخلاقی تاوانبار بکات و نەتوانێت بە چوار شایەت بیسەلمێنێت:

سزای یەکەم/ جەستەییەکە لێدانی ٨٠ قامچییە.

دووەم و سێیەم: دەروونیین کە رووخاندنی کەسێتیی ئەو کەسەیە بە وەرنەگرتنی شایەتیدانی لەبەردەم دادگادا و لەکەدارکردنی بە نازناوی (فاسق) پێدانیەوە.

هەشتەم: سەختکردنی سەلماندنی تاوانی زینا، چونکە بە چوار شایەتی پیاوی دادگار نەبێت ناسەلمێت کە لە ئیفادەکانیاندا جیاوازی نەبێت

قورئان ئەم بنەمایەی دیاریکردووە لە ئایەتی (١٣)ی سوورەتی (النور)دا کە دەفەرمووێت (لَوْلَا جَاءُوا عَلَيْهِ بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَإِذْ لَمْ يَأْتُوا بِالشُّهَدَاءِ فَأُولَئِكَ عِنْدَ اللَّهِ هُمُ الْكَاذِبُونَ)، بۆیە ئەم تاوانە لە سەرتاسەری مێژووی ئیسلامییدا نەسەلمێنرلوە مەگەر تاوانبارەکە خۆی لە سەردەمی پێغەمبەرایەتیدا دانی پێدا نابێت، کە سزای تاوانی

بەسەر ژمارەیەكی كەم لەوانەی چوار جار لەبەردەم پێغەمبەردا ﷺ دانیان بە تاوانەكەیاندا نابوو. بەڵام سزای رەجمكردن لەقورئاندا نەچەسپاوە، بۆیە دادوەرییەكەی پێغەمبەری خودا بەڕەجمكردن بە ئایەتی (١)ی سوورەتی (النور) سڕدراوەتەوە (الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِئَةَ جَلْدَةٍ...).

نۆهەم: پێغەمبەری خودا ﷺ ئەمری بە قازی كردووە كە سوڵح بكات بۆ چارەسەركردنی ناكۆكییەكان لەو شتانەی كە سوڵحی تێدا دەكرێت. [1]

دەیەم: ئازادی مشتومڕكردن لەگەڵ دادوەر لە مەسەلە جینایی و مەدەنییەكاندا لەلایەن هەردوو لایەنی ناكۆكەوە

ئەمە لەكاتێكدا ئەگەر كەسێكیان باوەڕی بە دادگەریی حوكمەكە نەبوو، ئەم ئازادییەش قورئان رێگەی پێداوە كاتێك خەولەی كچی حەكیم مشتومڕی لەگەڵ پێغەمبەردا كرد سەبارەت بە حوكمەكەی لەسەر پشتهەڵكردن (ظهار)ی مێردەكەی بوو، كە وتی: ئەوسی مێردمماڵەكەی خواردوم و لاوێتی نەهێشتوم، من سكم بۆی كردەوە تا تەمەنم پیر بوو و منداڵم نابێت، ئینجا پشتم لێ هەڵدەكات، پێغەمبەری خودا وەڵامی دایەوە: تازە تۆ لەو حەرام بوویت، پاشان خەولە گەڕایەوە و بەوپەڕی ئازادییەوە كەوتە مشتومڕكردن و دەیوت: كۆرپەلێك منداڵم لێی هەیە ئەگەر بیاندەمێ دەفەوتێن، ئەگەر گلیاندەمەوە برسی دەبن، پێغەمبەری خودا ﷺ هەر دەیفەرموو: تازە تۆ لەو حەرام بوویت. ئەمەش لەبەر ئەوەی پشتلێهەڵكردن (ظهار) پێش ئەوەی حوكمی لە قورئاندا دیاریی بكرێت لە پێش ئیسلامدا بە تەڵاق ئەژمار دەكرا.

یازدەهەم: گومان (الشبهة) لە تاوانی حدوددا دەبێتە هۆی لابردنی، یان گۆڕینی بە تاوانێكی سزا سووكەڵەتر.

بۆ نموونە: تاوانی دزیكردنی نێوان بنەچە و وەچە، یان نێوان هەردوو هاوسەر دەگۆڕێت بۆ تاوانی تەمبێكاری (تعزیری) ئەگەر تاوانلێكراو بیەوێت سزای تەمبێكاریی

---

[1] صحيح مسلم ١٣٤٥/٣

تاوانکار بدات سووکتر لە دەستبڕین، ئەمەش زانایانی ئیسلامی کۆڕان لەسەری.

بڕگەی (٣)ی ماددەی (٣) لە بنەماکانی دادوەریی جەزائی کاریگەریی گومان (الشبهة)ی قەتیس کردووە، لە گۆڕینی تاوان لە دەستدرێژییکردنە سەر مافی گشتیی بۆ دەستدرێژییکردنە سەر مافی تایبەت، بۆیە ڕێگەی نەداوە دلوای جەزائی کاری لەسەر بکرێت مەگەر لەسەر سکاڵای تاوانلێکراو، یان بریکارەکەی لە رووی یاساییەوە.

دوازدەهەم: شایستەیی جینائی تۆمەتبار، لە شەریعەتی ئیسلامییدا لە رووی جینائییەوە لە تۆمەتبار ناپرسرێتەوە ئەگەر ئەم مەرجانەی تێدا نەبن:

١- دەبێت لەکاتی ئەنجامدانی تاوانەکەدا گەشتبێتە تەمەنی باڵغلوون، خۆ ئەگەر باڵغ نەبووبوو لێی ناپرسرێتەوە، بەڵام ئەگەر هەراش (ممین) بوو تەنها ڕێکاری چاکسازیی بەرانبەری دەگیرێتە بەر.

٢- دەبێت ژیر بێت، هەر خەوشێکی ژیریی لە تۆمەتباردا بەریەست دەبێت لە بەرپرسیارێتی جینائی.

٣- دەبێت ئارەزومەندانە بێت، واتە ئازادیو ویستی هەبێت، خۆ ئەگەر زۆرلێکرابێت، یان ناچار بوویێت، ئەوا بەرپرسیارێتی جینائی لەسەر نییە.

٤- توانای جێبەجێکردنی ئەوەی هەبێت کە لێی دلواکراوە بیکات، یان وازیلێبهێنێت.

٥- زانا بێت بەوەی تەکلیفی لەسەر دەکرێت لە جێبەجێکردن، یان وازلێهێنان.

ئەم پێنج مەرجە لەژێر سایەی ئەم ئایەتەدا کۆدەبنەوە: (لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا..) البقره (٢٨٦).

سیازدەهەم: شایستەیی دادوەر:

لە شەریعەتی ئیسلامدا تەنها کەسێك دەکرێتە دادوەر، کە دادگەرو دەستپاك و شایستەی ئیجتیهادکردن بێت، چەندە سیفەتی جوانو شیرین لە دادوەردا هەبێت ئەوەندە دادگەریی لە حوکمەکەی مسۆگەرتر دەبێت.

چواردەهەم: تەزکیەی شایەتەکان

دادوەر بۆی نییە حوکم لەسەر ئیفادەی شایەتەکان بدات ئەگەر ئەو شایەتانە لەلایەن کەسانی متمانەپێکراوەوە تەزکیە نەکرابن.

پازدەهەم: پێویستە دادوەر لە ساتی دادگاییکردنەکەیدا هێمن بێتو دەروونێکی ئۆقرەداری هەبێتو دوور بێت لە هەڵچوون و توورەیی.

عەبدورڕەحمانی کوڕی ئەبوبیکرە دەگێڕێتەوە کە لە پێغەمبەری خوای بیستووە فەرموویەتی: (نابێت کەس لەکاتی توورەییدا لەنێوان دوواندا دادوەری بکات). [1]

شازدەهەم: ئەگەر تاوانی کوشتنی بە هەڵە لەسەر تۆمەتبار سەلمێنرا، سزاکەی دەبێتە خوێنبایی و دەکەوێتە سەر باوانی تاوانکارەکە، ئەو هیچ بەرپرسیارێتییەکی ئەو سزایە لە ئەستۆ ناگرێت، باوانی کەسەکەش هۆزەکەیەتی ئەگەر هەبوو، ئەگەر نا ئەو دامەزراوەیەی کە تاوانکار ئەندامیەتی، وەك: سەندیکا.

حەڤدەهەم: دادوەر بۆی هەیە تۆمەتبار بەبێتاوان دەربکاتو بەرپرسیارێتیی تاوانکارییەکە بخاتە سەر گەورەکەی یان سەرپەرشتیارەکەی، یان هاوشێوەیان

وەك عومەری کوڕی خەتتاب کردی کاتێك چەند کۆیلەیەکی (حاطب مزني) وشترێکیان دزیو سەریانبڕیو گۆشتەکەیان خوارد، یەکەمجار فەرمانیدا دەستی کۆیلەکان ببڕێت، پاشان بەر لە جێبەجێکردنی حوکمەکە، بە (حاطب)ی وت: وا دەزانم برسییان دەکەیت، بە خودا غەرامەیەکت دەکەم ئازارت بدات، جا پرسیاری لە خاوەن حوشترەکە کرد سەبارەت بە نرخی حوشترەکەی، وتی: ئەمدەدا بە ٤٠٠ درهەم، واتە بەو پارەیە نایفرۆشم، ئەویش حوکمی ٨٠٠ درهەم غەرامەی بەسەر (حاطب) دادا.

---

[1] صحیح مسلم: ١٣٤٣/٣.

هەژدەهەم: هەر دڵنیادانانێکی تۆمەتبار لەژێر فشارو هەڕەشە و ئەشکەنجەدا بێت وەرناگیرێت

چونکە کوفرکردنی دوای ئیمان ئەگەر لەژێر فشاری زۆرلێکردن‌و ئەشکەنجە و هەڕەشەدا بوو، خاوەنەکەی لێپرسینەوەی لەسەر ناکرێت، کە کوفرکردن گەورەترینی تاوانە گەورەکانە، قورئان لەوبارەوە دەفەرمووێت (مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلَّا مَنْ أُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ..) النحل (١٠٦).

جا ئەگەر کوفر لەژێر فشاری هەڕەشەو ئەشکەنجەداندا وەرنەگیرێت‌و هیچ شوێنەوارێکی لەسەر ئەژمار نەکرێت، بێگومان وەرنەگرتنی دانپێدانانی تۆمەتبار کە بە هەڕەشە و ئەشکەنجە بووە لەپێشترە وەرنەگیرێت.

نۆزدەهەم: حورمەتی شوێنی نیشتەجێبوون

دروست نییە بچیتە هیچماڵێکەوە و پشکنین بکەیت، تەنها دوای وەرگرتنی مۆڵەتی پێشتر لە خاوەن ماڵ‌و دەسەڵاتی بەرپرس.

قورئان لەسەر حورمەتی شوێنی نیشتەجێ‌و نادروستی شکاندنی حورمەتی دەفەرمووێت (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْنِسُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ، فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فِيهَا أَحَدًا فَلَا تَدْخُلُوهَا حَتَّى يُؤْذَنَ لَكُمْ وَإِنْ قِيلَ لَكُمُ ارْجِعُوا فَارْجِعُوا هُوَ أَزْكَى لَكُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ ،) النور٢٧-٢٨.

ماددەی (١٧/ دووهەم)ی دەستووری عێراقی جێبەجێکرلو دەڵێت (حورمەتی شوێنی نیشتەجێبوون پارێزراوەو دروست نییە بچیتە نێوی، یان بپشکنرێت، یان دەستکاری بکەیت مەگەر بە بڕیاری دادوەر و بەپێی یاسا).

دەیان بنەمای دیکە هەن لە قازانجی تۆمەتبار کە شەریعەتی ئیسلامی پێش ١٤ سەدە دایڕشتوون، کە یاسا تا یەك دوو سەدە پێش ئەمڕۆ زۆربەی نەدەزانی، هەیشیانە تائێستاش یاسا نایزانێت و نایناسێت.[١]

[١] سەیری المبادئ العامة لعدالة القضاء في الإسلام. بکە، د. مستەفا زەڵمی .

باسی دووەم:
بناغەکانی فەلسەفەی دادوەری
لە چەسپاندنی دادگەری و یەکسانیدا

ئەو بناغانە زۆرن لێرەدا گرنگەکانیان دەخەینە روو:

١- دادوەر لەسەریەتی لە کۆ و نێوەرۆکی گشت ئەو زانیارییانەی کە بۆی دێت لەسەر بابەتی ئەو دەعوایەوە کە سەیری دەکات تێبگاتو ئیستیعابیان بکات، بیسترلو بن، یان بینراو، یان خوێندراوبن، تا لێیانەوە توانای جیاکردنەوەی نێوان راستیو ناڕاستی هەبێت.

٢- حوکمی دادوەر دەبێت بەهێزو پابەندکار بێت بۆ هەموو لایەنە ناکۆکەکان بەشێوەیەك گوێڕایەڵی بن، دادوەر سوور بێت لەسەر جێبەجێکردنی، چونکە قسەکردن لەسەر حوکمێك جێبەجێ نەکرێت، سوودێکی نییە، ئەمە جیاکەرەوەی حوکمی دادوەرە لە ئیجتیهادی موجتەهیدێكو فەتوای موفتییەك، لەم سۆنگەوە زانایانی (أصول الفقه) دەڵێن: حوکمی دادوەر جیاوازی لە بابەتە جیاوازیی لەسەرەکان یەکلادەکاتەوە. پێویستیشە ئیش بەو رایە بکرێت کە دادوەر حوکمی لەسەر داوە.

٣- پێویستە دادوەر باوەڕی بە یەکسانی نێوان هەموو لایەنە ناکۆکەکان هەبێت، بەهیچ شێوەیەکیش بە ئاشکرا و نهێنی بەلای هیچ لایەکدا هەڵسوکەوتو حوکمەکەی لار نەبێتەوە، هەر لە دەستپێکردنی دەعواکەوە تا دەرکردنی حوکمەکە، چونکە لادان بەلای هەر لایەنێکدا خیانەتە لە فەرمانی خودا کە دەفەرموویەتی جێبەجێی بکەن ((إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَى أَهْلِهَا..)). النساء (٥٨).

٤- دادوەر لەسەریەتی کە دلوا لە سکاڵاکار بکات بەڵگەی وەرگیراو لە رووی شەرعی و یاساییەوە، دەعواکەی بسەلمێنێت، چونکە دلواکەی پێچەوانەی ئەسڵیەکەیە، لەبەر ئەوەی بنەڕەت ئەستۆپاکیە لە هەموو پابەندییەکی جەزایی و مەدەنیدا، چونکە مرۆڤ بە ئەستۆپاکی لەو پابەندییانە لەدایك دەبێت، بۆیە لەسەر دادوەرە کە هێشتا ئەو ئەستۆیە بە پاك دابنێت تا پێچەوانەکەی دەسەلمێنرێت، لەم سۆنگەوە ئەو بنەمایە هاتووە (تۆمەتبار ئەستۆپاکە تا تۆمەتەکەی لەسەر دەسەلمێنێت) هەروەها ئەم بنەمایەش (گومان لە قازانجی تۆمەتبار تەفسیر دەکرێت).

سەبارەت بە سکاڵالێکراو ئەگەر سکاڵاکار بە بەڵگە نەیتوانی دەعواکەی بسەلمێنێت تەنها سوێندخواردنی بەسە، چونکە لەگەڵ بنەڕەتدایە (کە ئەستۆپاکیە) بەڵگەش شایەتیو هەموو رێگایەکی دیکە کە مافی سکاڵاکار بسەلمێنێت دەگرێتەوە، بەشێوەیەکی تایبەت ئەو رێگا زانستییە نوێیانەی کە تاوان لە رێگەی شوێنەوارەکانیەوە دەدۆزێتەوە، وەك پێشتر لە بەڵگەکاندا روونمانکردەوە.

رێژەی شایەتی زینا چوار شایەتی پیاوی متمانەپێکراوی دادگەرە، نهێنی ئەمەش پۆشینی ناموس و پاراستنی سومعەی خەڵکە بەپێی توانا لە تاوانە ئەخلاقییەکان، بەڵام تاوانەکانی دیکەی وەك: دزی، کوشتن و جگە لەوانەش تەنها شایەتی دوو پیاو، یان پیاوێك و دوو ئافرەتی بەسە، ئەمەش لەبەر کەم سەیرکردنی ئافرەت نییە، بەڵکو لەبەر ئەوەیە ئەوان زیاتر لە پیاوان تووشی لەبیرچوونەوە دەبن، لەبەر زۆر خەریکبوونیان لە ماڵدا بە کاروباری ماڵداری و پەروەردەییەوە لە دەرەوەی ماڵیش بە پابەندی کۆمەڵایەتیەوە، خوای گەورە دەفەرمووێت (فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى،،) البقرة (٢٨٢).

شایانی باسە کۆمەڵێك شت هەیە بە شایەتی یەك ئافرەت وەردەگیرێت، بەڵام بەشایەتیدانی پیاوێك وەرناگیرێت، وەك لە کاروباری ژنانەدا بە یەك شایەتو سوێندانی داواکارییش لە کاروباری داراییدا کۆتایی پێدێت.

٥- پێویستە لەسەر دادوەر داوای سوڵح لە دوو لایەنی ناکۆك بکات[1] کە رازیبوونیانە بە ئەندازەیەك کە لەسەری پێکدێن، دوای سازشکردنی هەردوولا لە بەشێکی مافی خۆیان، خودا دەفەرموێت (والصلح خير)، بەڵام دەبێت ئەوەی سوڵحی لەسەر دەکرێت مافێکی تایبەت، یان هاوبەش بێتو مافە تایبەتەکە زیاتر بێت، وەك: مافی خوێنسەندنەوە، بەڵام ئەگەر سوڵح لەسەرکراوەکە مافێکی گشتی بوو، یان هاوبەش بوو لە نێوان تایبەتو گشتییداو مافە گشتییەکە زیاتر بوو، وەك: سزاکانی حدود، ئەوە سوڵحکردنی لەسەر دروست نییە، دروستیشی نییە ئەگەر حەڵاڵێکی حەرام کردبێت، یان حەرامێکی حەڵاڵ کردبێت.

٦- دەسەڵاتی دادوەر لە دواخستنی حوکمەکەدا: هەرکەسێك لافی مافێکی نادیار لێبدا، بەڵگەیەکی لەبەردەستدابوو ... داوای لە دادوەر کرد تا ئامادەکردنی پێویستییەکانی حوکمدان داواکە دوابخات پێویستە لەسەر دادوەر دوای بخات، چونکە ئەگەر لە حوکمەکەدا پەلەی لێکرد مافەکەی هەڵدەوەشێنێتەوەو ئەمەش لەگەڵ دادگەرییدا ناگونجێت، ئەندازەی دواخستنەکەیشی بەستراوە بە دەسەڵاتی دادوەر و سرووشتی بابەتەکەوە.

---

[1] صحیحی مسلم ١٣٤٥/٣ لە ژێر ناونیشانی: باب استحباب اصلاح الحاكم بين الخصمين هاتووە: کابرایەك خانوویەکی لە کابرایەکی دیکە کڕی، ئەوی خانووەکەی کڕیبوو گۆزەیەك کە ئاڵتونی تێدا بوو لە خانووەکەدا دۆزیەوە، ئەوی خانو کڕ وتی پێی: ئاڵتونەکەت ببە چونکە من خانوم لە تۆ کڕیوە نەك ئاڵتون، ئەویشی زەویەکەی فرۆشتبوو وتی: من زەوی و ئەویشی تێیدایە بە تۆم فرۆشتووە، دەفەرموێت دادگایان برد لای پیاوێك، ئەویش وتی: منداڵتان هەیە، یەکێکیان وتی کوڕێکم هەیە، ئەویش وتی کچێکم هەیە وتی: کچەکە مارە ببڕن لە کوڕەکە و ئاڵتونەکەش لێی خەرجکەن بۆ خۆتان و خێریشی لێ بکەن.

٧ـ دادوەر ئەگەر زانی حوکمی تازەی دادگەرانەترە لەوەی پێشووی، ئەوکات دەبێت لەوەی پێشووی پاشگەزببێتەوە و لەسەر تازەکە حوکم بدات، عومەری کوڕی خەتتاب (رەزای خوای لێ بێت) لە مەسەلەیەکی میرات دابەشکردندا وەهای کرد: کاتێك ئافرەتێك مرد بوو میراتبەرانی تەنها مێردو دایكو برایەکی دایکیو چەند براو خوشکێکی باوکو دایکی بوو، عومەر نیوەی میراتییەکەی دا بە مێردەکەی، چونکە منداڵیان نەبوو، شەشیەکی دا بە دایکی لەبەر بوونی چەند برا و خوشکێك، براکانی دایکیش سێیەکی پێدان، چونکە لە یەك زیاتر بوون، بەم ئایەتە (..وَإِن كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلاَلَةً[1] أَو امْرَأَةٌ وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتٌ[2] فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا السُّدُسُ فَإِن كَانُوَاْ أَكْثَرَ مِن ذَلِكَ فَهُمْ شُرَكَاء فِي الثُّلُث..) النساء (١٢).

بەو شێوەیە میراتیەکە لە دابەشکردنی بەسەر خاوەن پشکەکاندا تەواو بوو بوو، برا و خوشکە باوکیو دایکییەکان هیچیان بەرنەکەوت، چونکە پشت(عصبە)[3] بوون، لەبەر ئەوەی پشت بۆخۆی، یان غەیری خۆیشی بێت ئەوەی دەیمێنێتەوە لە دوای پشکەکان دەیبات، ئەم بابەتە ساڵی ئایندەش لەسەردەمی خیلافەتی ئیمامی عومەردا دووبارەبووەوەو ئەویش ویستی هەر لەسەر حوکمی پێشووی بڕوات، ئەوجا یەکێك لە پشتەکان وتی: وای دابنێ باوکمان بەردێك بووە،[4] ئایا لەگەڵ برا دایکییەکاندا لە دایکدا هاوبەش نین؟ یەکێکی دیکەیان وتی: باوکێك ببێتە هۆی بێبەشبوونم لە میراتی فرێیدەدەمە

---

[1] واتە یەکێك میراتیی بەرکەوێت بەڵام نە لە ڕێی باوکێتی و نە لە ڕێگەی منداڵێتییەوە.

[2] واتە لە دایك چونکە برا و خوشکەکان باوکو دایکین یان هەر باوکین پێشتر میراتییەکەیان لە ئایەتی پێشووا روونکرایەوە.

[3] العصبە (پشت): هەموو نێرینەیەکە سەر بە میراتگر بێت بە راستەوخۆ وەك: کوڕ یان لە ڕێگەی نێرینەیەکی دیکەوە وەك: کوڕی کوڕ ئەوە پێی دەوترێت (العصبە) پشت، بە (عصبە) بە غەیری خۆی وەك وەك کچێك کە لەگەڵ کوڕدا پێکەوە بوون، یان وەك برای باوکو دایکی یان باوکی ئەگەر لەگەڵ خوشکی باوکو دایکی یان برای باوکی پێکەوە بوون.

[4] بۆیە ئەم مەسەلەیە پێی وتر (الحجریە) بەردینی..

بەحرەوە،[1] ئەوکات عومەر زانی دادگەریی لە هاوبەشکردنیانە لەگەڵ برا و خوشکە دایکییەکەیدا لە پشکی سێیەکیدا، بۆیە حوکمی هاوبەشبوونی بۆ دانا، جا ئەم بابەتە بە (هاوبەشگە) ناسرا.

٨ـ شایستەیی شایەتی: پێویستە دادوەر شایەتی هەرکەسێك کە شایستەیی شایەتیدا نەبوو وەرینەگرێت، وەك کەسێك بە بوختانچی ناسراو بێت، یان پێشتر لەسەر تاوان سزا درابێت، یان کەسێکی گومانـاوی بـوو، واتـە بـە لایـەنگری تۆمەتبار کرابوو، وەك ئەوەی شایەتەکە کوڕ، یان باوك، یان برا، یان یـەکێك لـە هاوسەرگیران بێت، کە بە لایەنگیری شایەتی تۆمەتبار دەکرێن.

شایانی باسە ئەم جۆرە شایەتیدانە کە تۆمـەتی لایـەنگیری دەدرێنـە پـاڵ لـە سەردەمی پێشینە راساڵەکاندا وەردەگیرا، بەڵام کە دەروونەکان گۆڕان و حەزی ماددی بەسەر حـەزی رۆحیـدا زاڵ بـوو، زانایـان فەتوایانـدا کـە دادوەر دەبێـت شـایەتیی هـەموو شـایەتێك کـە گومـان و تۆمـەتی لایـەنگیری تێدەکـەوێت رەد بکاتەوە.(٢)

٩ـ دادوەر دەبێت لەکاتی نەبوونی دەقدا، یان دەقەکە هەبوو، بەڵام دادگەر نـەبوو دەبێت ئیجتیهاد بکات، ئەمە سەبارەت بە کێشە مەدەنییەکان، بەڵام لە کێشـە جەزاییەکاندا دەبێت پابەند بێت بە بنەمای شەرعی (نە تاوان و نە سزا نییـە بـە دەق نەبێت).

١٠ـ پێویستە دادوەر لە کێشە ناجەزاییەکاندا ئەگەر دەق نەبوو قیاس بەکاربهێنێت، زانایانی موسڵمان لە (أصولیین)و (فقهاء)کان لە بەڵگەبوونی قیاسدا را جیان لـە نێوان وەرگرتن و رەتکردنەوەدا، پانتاییەکی فرلوانی کتێبـەکانی (أصـول الفقـە) تایبەتکراوە بە پیشاندانی ئـەم جیاوازییـە، لەوانـە کتـێبی (إعـلام المـوقعین)ی

[1] بۆیە پێی وترا (یمیە) واتە رووباری.
[2] أعلام الموقعین /المرجع السابق/١١٣/١.

ئیبنوقەیمی جەوزی[1] کە لەلاپەڕە (١٣٠ ـ٣٣٧) واتە (٢٠٧) لاپەڕە بۆ راجیایی لەسەر بە بەڵگەبوونی قیاس تەرخان کردووە، لەگەڵ ڕێزم بۆ پلەو پایەی ئیبنوقەیم، بەڵام ئەم ئیشە تەمەن کوشتنو کات کوشتنیشە، لەراستیدا باسکردنی قیاس پێویستی بە لاپەڕەیەك یاتر نییە، چونکە راجیایی لەسەر قیاس جیاوازییەکی لەفزیو نەزۆکەو هیچ بەرهەمێکی بەکەڵکی نییە، چونکە ئەوەی رەدی دەکاتەوە مەبەستی لە قیاس داهێنانی حوکمە، ئەوەش بەرگری لە بەڵگەبوونی دەکات، پێویستە مەبەستی قیاسی دەرخستنی حوکمەکانی بێت، چونکە هۆکارێکی بایەخدارە بۆ ئەم دەرخستنە لە ڕێگەی گەڕانەوەی بەشو پارچەکان بۆ شتە گشتییەکان (الکلیات) و مانا عەقڵییەکان،[2] وەك گەڕانەوەی هەموو دراوێکی کاغەزی، یان کانزایی کە لەجیهاندا کاریان پێدەکرێت بۆ ئاڵتوونو زیو لەم فەرموودەیەی پەروەردگارەوە (..وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ) التوبة (٣٤).

ئەمە دەبێت هەرچی حوکمی ئاڵتوونو زیو و هەیە وەك زەکاتلێدەکردن لەم دراوە بەکارهێنراوانەشدا لە هەموو سەردەمو شوێنێکدا جێبەجێ بکرێت، هەرچیش لەواندا حەرامە وەك سوودوەرگرتن لە مانیشدا حەرامە، بۆ رەتکردنەوەی بە بەڵگەبوونی قیاس وەك هۆکاری دەرخستنی حوکمەکان لە بابەتی چەلەحانێو رەدکردنەوەی بەڵگەنەویستەکانە.[3]

١١ـ پێویستە دادوەر لەکاتی دادگاییکردندا پەستو بێزار نەبێت، تا ئەوەی لەسەر حسابی دادگەریی حوکمدانەکەی نەکەوێت، چونکە دادوەر لەو حاڵەتانەدا

---

[1] الجزء الأول.

[2] واتە ئەو (کلیات) هەمەکیانەی کە هۆکار و حوکمەکانیان دەزانرێت.

[3] بەڵگە لەسەر ئەوەی کە پێوانە (قیاس) بەڵگەی دۆزەرەوەیە (الکاشف) ئەوەیە: کە حوکمی پێوراو (المقیس) هەمان حوکمی لەسەر پێوراوی هەیە (المقیس علیە) کە بە دەقی شەرعی بەڵگەی بۆ هێنراوەتەوە.

مـــەعزەرەت وەرناگرێـــت و قـــووڵتر بـــیر ناکاتـــەوەو شـــت هـــەڵناهێنجێت لـــەو زانیارییانەی کە پێی دەگات.

پێویســـتە دادوەر لـــە کـــاتی دادگاییکردنـــدا تـــووڕەو دەمـــارگرژ نـــەبێت، وەك پێغەمبـــەرﷺ دەفـــەرمووێت (کـــەس دادوەری نـــەکات لـــەنێوان دووانـــدا لـــەکاتی تووڕەبووندا) چونکە تووڕەیی دەرفەتی بیرکردنەوە لە بەدەستهێنانی نەزانراوی داواکـــراو (حـــوکمی دادگەرانـــە) لەدەســـت دەدات لـــەو زانیارییانـــەی لـــەلای کۆبووەتەوەو پەیوەستن بە بابەتی ئەو دەعوایەوە کە ئەو خەریکیەتی.